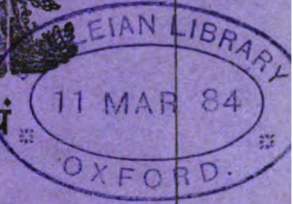
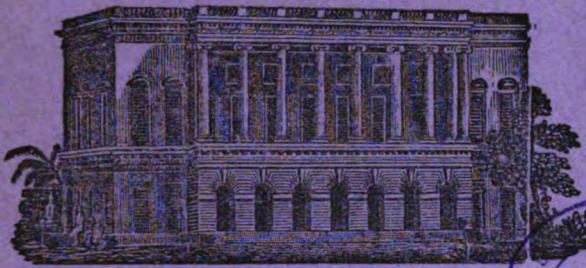

Blank for title

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 496.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF APASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA
EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASC. VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1883.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each ..	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc. ..	26	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II ..	0	10

(Continued on third page of cover.)

THE
ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE

TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG.

VOLUME II.

PRAŚNAS 8—15.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1885.

P R E F A C E.

Only a few remarks are required for the introduction to this second volume.

In autumn 1882, some weeks before his deplorable death, Dr. A. Burnell placed in my hands a number of manuscripts relating to the Āpastamba Sūtra which he requested me to make over to the Imperial Library of Strassburg, after I had done with them. Among these MSS. is a complete copy of praśnas 1—15 with Rudradatta's commentary, in Grantha character, two quarto-volumes of 230 and 135 leaves; this is, according to a note made by Dr. Burnell, a transcript from the Tanjore MSS. 3846 and 9159 or Nos. XCVII and XCVIII of the "Classified Index." By means of this copy my MSS. L and h extend not only to the first three praśnas, as I stated in the preface to Vol. I, but to the whole of the work hitherto published.

I suppose that the dot which I have used as an accessory sign of interpunctuation from about page 100 of this volume will facilitate the understanding of the commentary. Likewise, I hope to render this edition more useful by adding a "table of contents" of the two volumes that are now before the public. I omitted to do so when editing the first volume, because I supposed that the very exact statements given by Chaṇḍappa in his Prayogaratnamālā (and printed in Dr. Burnell's "Classified Index" p. 17 a) would be a sufficient help in this direction. But since I have been taught better by Dr. L. von Schroeder in his kind and instructive review of the first volume (*Literaturblatt für orientalische Philologie*, I, p. 9), I hasten to make up for this shortcoming as soon as possible.

Rudradatta's commentary is now at an end, and, unfortunately, the MSS. of other commentaries that are within my reach are neither in quantity nor quality sufficient to base an edition on them. Whoever may be able to provide me with MSS. of any part of any comment to the remainder of the Sûtra, will, therefore, lay me under deep obligations. I regret to state that Professor P. Peterson, Registrar of the Bombay University, has not taken any notice of my repeated requests for the loan of a copy of Dhûrtasvâmin's commentary to Âpastamba which is in the possession of the Bombay University Library.*

R. GARBE.

Königsberg, December 1884.

---

* Prof. Bühler kindly described to me this MS. as having been acquired by the late Prof. Haug in Gujerat and being a transcript from an old MS. existing at Baroda.

TABLE OF CONTENTS.

Haviryajña-sacrifices.

Vol. I.

Darsapūrṇamāsau	Prašna	1—4.	
Yâjamâna	"	4.	
Agnyâdheya	"	5.	
Punarâdheya	"	"	Kaṇḍ. 26—29.
Agnihotra	"	6.	
Agnypasthâna	"	"	" 16—31.
Nirûḍhapasubandha	"	7.	

Vol. II.

Châturmâsya	Prašna	8.	
Vaiśvadeva	"	"	Kaṇḍ 1—4.
Varuṇapraghâsa	"	"	" 5—8.
Sâkamedha	"	"	" 9—19.
Sunâsîriya	"	"	" 20—22.
Prâyaścitta	"	9.	

Soma-sacrifices.

Agnishṭoma	Prašna	10—13.	
Prâtaḥsavana	"	10—12.	
Mâdhyamdina Savana	"	13.	Kaṇḍ. 1—8.
Tṛitîya Savana	"	"	" 9—25.
Ukthya, Shoḍaśin, Atirâtra, Ap- toryâma, Aikâdasîna	"	14	" 1—12.
Chaturhotar, Pañchahotar, Shaḍ- ḍhotar, Saptahotar, etc.	"	"	" 13—15.
Somaprâyaścitta	"	"	" 16—34.
Pravargya	"	15.	

श्रीम् ॥

अथ नित्यत्वसामान्याद्बु विर्यज्ञसामान्याच्च चातुर्मास्यावि श्यासष्टे ॥

अष्टय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति । १ ।

चतुर्षुचतुर्षुमासेषुभवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तैः समु-
दितैरिष्टवतो ऽल्पकारलिकेन भोगेन क्षपयितुमशक्यं पुण्यं भवतीति ।
नित्यत्वे ऽप्येषां फलोपन्यासः पशुबन्धवदेव प्रत्येतव्यः ॥ नित्यत्वं चैषां
ब्राह्मणे चतुर्दोत्रादिविधिष्वनेकत्र नित्यैः समभिव्याहारात् । सूच-
कता च नित्याधिकारे वचनात् । आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमे पाठात् । तथा च बौधा-
यनेन यावज्जीवप्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्युरिति यावज्जीवाभ्यास-
वचनात् । भारद्वाजेनाप्यादौ फलाननुबन्धेनामूनि विधाय ततः का-
स्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यकाम्बविभागप्रदर्शनाच्च ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्यां वा वैश्वदेवेन यजते । २ ।

आमिषादेवतात्वेन विश्वदेवसंबन्धात् तैरिष्टत्वेन पुराकल्पश्रवणाच्च
प्रचक्षते सर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति । तेन चैकस्मिन्महीस्युग्रम-
स्योर्मासषोरन्यतरस्य पौर्णमास्यां यजेत । भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु
चतुर्मासपि पर्वणासुदग्बनमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापवर्गस्योक्तः ॥
भारद्वाजस्तावदुद्वयन आपूर्थमरणपक्षे समस्यानि तेषां यथापूर्वं

निवर्तनमन्ते वपनमिति । तथा अथ यदि द्वादशाहचातुर्मास्यानि
 यक्ष्यमाणः प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन
 तृतीये चतुर्थे चोपरम्य पञ्चमे वरुणप्रघासैः षष्ठे सप्तमे चोपरम्या-
 ष्टमे नवमे च साकमेधा दशम एकादशे चोपरम्य द्वादशे श्रुना-
 षीरीया अयोदशे पशुरिति । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः
 संवत्सरमेव यजत इति विज्ञायत इति ॥ बौधायनस्याह नक्षत्रप्रयोग
 उदगत्यन इत्येके उदगत्यन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुञ्जीतेति ।
 तथा द्वादशाहे ऽपि चातुर्मासैर्यजेत प्रथमायां वैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यां
 वरुणप्रघासैरष्टम्यां नवम्यां च साकमेधैर्द्वादश्यां श्रुनाशीरीयपरुषा
 यजेतेति विज्ञायत इति ॥ केचिन्नु यथाप्रयोगमित्यौपमन्यव इत्य-
 नेन बौधायनवचनेनार्वागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगभाविना कालेन
 चातुर्मास्यापवर्गा ऽभिहित इति मन्यन्ते । तदयुक्तं प्रयोगकालावधि-
 कब्रह्मस्यनियमपरत्वात्तस्य । तच्च पूर्वापरपर्यालोचनयैवाध्यवसानमि-
 त्यलं विसृतेण ॥

पूर्वस्मिन्पर्वणि पञ्चहेतारं मनसानुद्भूत्याहवनीये
 सग्रहं हुत्वान्वारभस्वीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वाद-
 शकपालं पार्जन्यं च चरुम् । ३ ।

पूर्वं पर्वेति चतुर्दश्याभिप्रेता न पञ्चदशी पूर्वसूत्रेण तस्यामिष्ट्या-
 वचनात् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति लिङ्गात् शोभते पौर्ण-
 मास्येष्ट्वेति लिङ्गाच्च । अन्वारभ्यन्ते ऽनया चातुर्मास्यानीत्यन्वारभ-
 षीया वैश्वानरपार्जन्या । वैश्वानरस्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति दर्शितं

पुनराधेये । न पञ्चहोत्रवारस्मणीययोः समानाग्निं उभयोरप्या-
रभ्यार्थयोः स्वतन्त्रत्वात् वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेतेति
पृथगुपादानाच्च ॥

वैश्वानरो न ऊत्या पृष्टो द्विवीति वैश्वानरस्य या-
ज्यानुवाक्ये ॥ पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे ।
स नो यवसमिच्छतु ॥ अष्टा वद तवसं गीर्भिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसाविवास । कनिक्रददृषभो जीरदानू
रेतो दधात्वोषधीषु गर्भमिति पार्जन्यस्य ॥ हिरण्य
वैश्वानरे ददाति धेनुं पार्जन्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गताः ॥

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते । ५ ।

प्राचीनप्रवणे यजते पूर्वस्मिन्नेव देशे देशान्तरे वा साधारणनिर्देशात्
वरुणप्रघासेषूदवसाननियमाच्च । सत्याषाढस्याह प्राचीनप्रवणे वैश्व-
देवेन यजेतोदवसाय वेति ॥

पशुबन्धवर्गाहपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहो-
ति । ६ ।

अथ वैश्वदेवायागूर्याप उपसृग्म पशुबन्धव्यावृताह्वनीयं प्रणयति ।
नाचोद्यतहोमं जुहोति । पूर्वा यत्सन्नपरो भवासीति लिङ्गविरोधा-
दिति भावः ॥

जर्षावन्तं प्रथमः सीद् योनिमिति हेतुरभिज्ञाया-
हवनीयायतन जर्षास्तुकां निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठा-
पयति । ७ ।

पुनर्हर्षास्तुकायहणात्संभारान्तराणि परिसंख्यातानि भवन्तीति । तस्या-
मग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिमुन्निभ्यः ॥

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् । ८ ।

अनुत्तरवेदिक इति वचनात् उत्तरवेदिमति वरुणप्रघासतन्त्रे महा-
हविषि च नित्यं पाशुकं प्रणयनम् ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या आमिषाया
वत्सानपाकरोति । ९ ।

आमावास्ततन्त्रतामस्य पर्वणः स्थापयितुमन्वन्वाधावादेरनुक्रमणम् ।
तत्र च वैश्वदेविकं हविः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्यो देवे-
भ्यः अरदो दुहाना इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः ॥

प्रसूमयं बर्हिः प्रस्तरश्च । १० ।

प्रसूः पुष्यम् । तद्वन्नो दर्भा स्याद्या इत्यर्थः । ननु अरमयं बर्हिरि-
त्यादिवद्वर्हिर्ग्रहणेनैव प्रस्तरस्यापि सिद्धे ग्रहणे किमर्थं पृथक्प्रस्तर-
ग्रहणम् । परमतनिरासार्थमिति ब्रूयात् कल्पान्तरकारैः कैश्चिदन्य-
तरस्य प्रसूमयत्ववचनात् । आदरार्थं वा ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात्
थथा प्रस्तरेण परिधिना सुवा वेद्या च बर्हिषेत्यादौ ॥

वेधा संनद्धं पुनरेकधा । ११ ।

तदेतद्भयप्रसक्तं बहिर्बहुनिधनोपयुक्तमपि प्रथमं चेधा विभज्य
संनद्य चीनपि ताग्भागान्पुनरेकधा संनद्यतीत्यर्थः ॥

तस्मिन्मन्त्रः । १२ ।

तस्मिन्नेकधासंनहने संनहनमन्त्रः । प्रथमानि तु संनहनानि तृष्णीं
भवन्ति । तत्र चेधा संनद्धस्य बहिर्घः प्रस्तररहितौ भागौ । प्रथमं
बहिर्मन्त्रेषु संभृत्य तयोः प्रस्तरवत्सं भागं बहिर्मन्त्रेषु प्रस्तरमन्त्रेषु
चात्याधाय ततः सर्वं संनहनमन्त्रेणैकधा संनद्यति ॥

तथेषाः । १३ ।

तथेषो ऽपि प्रसूतयः पुष्यितप्राखाद्वादाहार्यं इत्यर्थः ॥

चयोविंशतिदारुः । १४ ।

मतः ॥

चीन्कलापान्संनद्यैकधा पुनः संनद्यति । १५ ।

तत्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च तृष्णीं चीगुञ्जान्संनद्य
ततस्ताम्बसंनहनशुद्धये मन्त्रेषु संभृत्य ततः संनहनमन्त्रेणैकधा संन-
द्यति ॥

पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायंदौहं दौहयति । १६ ।

पूर्ववत् सांवायवत् । तत्र च यवात्वा सायं स्वयं होमः । इह वो
विश्वे देवा रमयन्तु गाव इत्यादयो मन्त्रविकाराः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

ओभूते पाचसंसादनकाञ्चे पालाशं वाजिनपाचं
प्रयुनक्ति सुचं वा । १ ।

पाचं चमसं चमसेन जुहोति सुचा वेत्यनुवादात् । कंसं चमसं वेति
तु कव्यान्तरकाराः । न च तयोर्जुद्धधर्माः जुद्धवत्कल्प इत्यवचनात्
पालाशवचनाच्च । तेन प्रातर्दोहपाचैः सह प्रयोगः ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाप्ता-
तमष्टौ हवींषि निर्वपति । २ ।

राजसूयिकान्याग्नेयादीनि द्यावापृथिव्यान्तानि हवींषि समाप्नातानि
क्रमेण निर्वपति ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च संचरासि । ३ ।

संचरन्ति पर्वान्तराण्यपीति संचराणि पर्वचतुष्टयसाधारणानीति थावत् ।
यथा तत्र तत्र समाप्नातमेतद्वाङ्मणान्येव पञ्च हवींषीति ॥

पिष्टानां पौष्णं अपयति । ४ ।

पिष्टैस्तुल्यैस्तत्र चरुपुरोडाशगणन्यायेन प्रागधिवपमान् । पौष्णार्थाना-
मपि पुरोडाशीयैः सह विभागः न चरुयैः पेष्टव्यत्वसामान्यात् ।
उभयोश्च राक्षोर्यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्य देवतोपदेशनं
वज्रत्वाद्विभज्यानाम् । ततः पात्र्यां पिष्टेषु समुप्रेषु प्रणीताभिः संयुतेषु
च पौष्णार्थानां पूर्ववद्विभागः ॥ तथा च भारद्वाजः सहेतरान्पिनष्टि
संयुतानां पिष्टानां पौष्णमपोद्धरतीति । सत्याषाढश्चाह संयुतानां
पिष्टानां विभागमन्त्रेषु पौष्णमपच्छिद्य चरुकल्पेन अपयतीति ॥

ततस्याधिश्रयणकाले चक्षुश्चक्षुस्तपूतास्त्रसु पौष्णमेष्य अपचति ।
 कपालोपधानकाले भृगूणामङ्गिरसां तपसा तथस्त्रेत्सूहेनैककपाले
 ऽङ्गारानधूय प्रातर्दोहः ॥

तप्ते प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । ५ ।

माहताधिश्रयणानन्तरमानयति पुरोडाशमधिश्रित्यामिचावत्पयस्यां
 करोतीति लिङ्गात् व्यक्तोक्तत्वाच्च बौधायनेन ॥

यत्संवर्तते सामिक्षा । यदन्यत्तद्वाजिनम् । ६ ।

तच्च यद्वनीभृतं संपद्यते तदामिचाहविः । अत्रश्रिष्टं तु वाजिनम् ।
 तपोभयमपि तथैवावस्थाप्य द्यावापृथिव्यस्याधिश्रयणादि करोति ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ७ ।

पशुवदाज्येन दध्नेदेहीति विद्वतः संप्रैषः । तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि
 भवन्ति पृषदाज्यवन्ति च ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृषदा-
 ज्यधान्यां द्विराज्यं वृह्णाति द्विर्दधि सकृदाज्यम् । ८ ।

इत्याज्ये पृथगेव गृह्णाति न तु दध्न्याव्यमानौथ । तथा महीनां
 पयो ऽसीति पुनर्वचनाज्ज्योतिरसीति मन्त्रो निवर्तते ॥ सादनकाले
 तु दधिस्थाली न साद्या कार्याभावात् । अभिघारणकाले सौम्यवर्जं
 पौष्णान्तागामाग्नेयविकारत्वान्मन्त्रेषामभिघारणं दृष्णीमितरेषां प्रात-
 र्दोहवदामिचायाः ॥

उद्वासनकाल आमिष्ठां संहृत्य द्वयोः पाषवोरुद्धृत्य
वाजिनैकदेशेनोपसिञ्चति । ९ ।

उद्वासनकाले मारुतोद्वासनानन्तरमामिष्ठां संनाय्यवदुद्वास्य संनश्-
नाद्युपसेचनान्तं कृत्वा ततो द्यावापृथिव्यमुद्वासयति ॥

असंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयत्याविः-
पृष्ठं वा कृत्वा व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयति । १० ।

व्याख्यातः ॥

उत्करे वाजिनम् । ११ ।

वाजिनं तु तृष्णीमासादयति न व्याहृतिभिर्न च प्रियेषेति प्रधानह-
विर्मन्त्रप्रत्याक्षायत्वादुभयोर्मन्त्रयोः अप्रधाबत्वाच्च वाजिनस्य । यथोक्त-
मष्टौ हवींषि निर्वपतीति ॥

पञ्चहेत्वा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभि-
मृशति । १२ ।

आमावास्यतन्त्रत्वादेव सिद्धे पञ्चहेतुः पुनरुपादावमितरमन्त्रप-
रिसंस्थानार्थम् । आगन्तुको ऽथमधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्वे । तदा
सैन्द्राग्नवदभिमर्षं मारुतस्य यथोक्तं भरदाजेन ह्यक्षरश्चररा
शैन्द्राग्नविकारा इति ॥ संनाय्यमन्त्रयोश्चामिष्ठायामूहे वपश्च
व्याख्यातः । तस्यास्योभयदोहविकारस्य वरुणप्रधापेभ्य वक्ष्यति ॥

पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यस्य । १३ ।

हवींष्यासाद्य पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यस्य सप्तदश ॥

नव प्रयाजाः । १४ ।

गतः ॥

चतुर्थोत्तमावन्तरेण पाशुकाश्चत्वारो दुरःप्रमृतयः
प्रैषप्रतीकयाज्याः । १५ ।

प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्या येषां ते तथोक्ताः । तद्यथा दुरो
अथ आज्यस्य वियन्वित्याद्यनुमन्त्रणाञ्चैषां पशुवदेव द्रष्टव्याः ॥

पशुवत्समानयनम् । १६ ।

चतुर्थाष्टमयोरित्यर्थः ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेकक-
पालेन प्रचरति । १७ ।

तत्रामिचायाः सहस्रसहस्रदवदानम् । पात्रदयादेकस्माद्वा यागः ।
इतरस्माच्छेषकार्याणि हविरेकत्वात् । केचित्तु पात्रदयाद्विद्विरवद्यन्ति
दयोद्भूतस्थार्थवत्त्वात् । पूर्ववत् आद्यथणैककपालवत् ॥ यद्यप्ययमेव
प्रकृतिः सर्वैककपालानां तथापि तत्रैव धर्माणां सूत्रकृता प्रथमोक्ते-
स्तदतिदेशः । ऊतानुमन्त्रणं चाग्नीषोमीयवत्सौम्यस्य आग्नेयवत्सावित्रस्य
ऐन्द्राग्नवन्मादृशस्य । प्रत्यक्षान्नातास्वितरेषामनुमन्त्रणाः ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । १८ ।

गतः ॥

दक्षिणाक्काखे प्रथमजं वत्सं ददाति मिथुनौ वा
गावौ । १९ ।

प्रथमजस्तस्मिन्संवत्सर इति शेषः ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा
तेन नवानूयाजान्यजति । २० ।

गतः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

अष्टावाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जम् । १ ।

आदितस्तावदष्टावनूयाजा मैचारुणप्रैषवर्जम् । आदित एवाष्टभिः
पाशुकैः समानास्ता एवैषां याज्याः त एव च ऊतानुमन्त्रणा
इत्यर्थः ॥

उत्तमेनोत्तमम् । २ ।

नवमं त्वत्तमेनैकादशेनैव निगदेन यजति । अथवा प्राहृतेनोत्त-
मेनेत्यर्थः ॥

देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ३ ।

एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यति न पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ननु मैचारुणा-
भावात् प्रैषवर्जमिति वचनाच्च प्रकृतिवदेव संप्रेषो भविष्यति तत्कि-
मर्थमारम्भः । सत्यं तथा भविष्यति ॥ भ्रमस्त्वन्यः प्रादुः स्यात् ।

प्रकृतौ हि सर्वार्थेनाद्यसंप्रैषेण प्रातिखिकेन च द्वितीयेन मध्यमोत्त-
मयोरेव द्वियजत्वं दृष्टम् । तथा पद्मावपि तद्विकाराणामेव द्विय-
जत्वमुक्तं उत्तरयोर्विकारेष्विति । वक्ष्यति च पितृयज्ञे देवौ यजेति
प्रथममिति । तेनात्रापि तद्विकाराणां पञ्चमप्रभृतौनामेव द्वियजत्वं
न तु प्रथमविकाराणां द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति । तस्माद्भूमनि-
वृत्त्यर्थो युक्तः पुनरारम्भः ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति
सूक्तवाकस्याशिःषु हेतानुवर्तयते । ४ ।

अथ पशुवद्भूहनादि सहापभृता पृषदाज्यधान्याः । सूक्तवाके तु
हेता दिव्यं धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
इत्यावपति ॥

एवं यजमानो जपति । आशास्त इति मन्त्रं संन-
मति । ५ ।

यजमानो ऽपि सा मे सत्याञ्चौरित्यस्य यजुषो ऽनन्तरं संवत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्त इति जपति ॥

परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उप-
स्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिर्नुविषिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति । ६ ।

संस्त्रावान्तं कृत्वेत्येतावतैत्र सिद्धे परिधीन्प्रहृत्येति वचनं प्रहृत्य परि-
धीञ्चुहेतीति वाजिनब्राह्मणस्याप्ययमेवार्थं इति दर्शयितुम् । तेन
संस्त्रावः परिधिप्रहरणाद्भूमिति स्थापितं भवति । बर्हिर्नुविषिञ्चन्
बर्हिषि स्कन्दयन् ॥

नाभिघारयति । ७ ।

अभिघारणप्रतिषेधादवदानावचनाच्च द्विर्गृहीतेनैवेज्या न चतुर्गृ-
हीतेन ॥

वाजिभ्यो ऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषौ । वषट्कृते
घमसेन जुहोति । सुचा वानुविषिच्यमानयानुव-
षट्कृते च । ८ ।

गताः ॥

जर्भश्चुरासीनो ऽनवानं होता यजति । ९ ।

अनवानं अनुच्छन्नर्धर्षे । सांनाथ्यद्भुतानुमन्त्रणम् । नेत्यन्ते प्रधा-
नार्थत्वान्तस्य ॥

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति । १० ।

अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्नेरहमायुष्मानित्यनुमन्त्रणम् ॥

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यति सोमस्य
वाजिनस्य घर्मस्येति । ११ ।

समवदानं सहग्रहणम् । सोमादीनां त्रयाणां ग्रहणे ऽनुवषट्कारात्म-
कस्विष्टकृदर्थे न पृथगृह्णाति किं तु देवतेज्याशिष्टेनैव यजतीत्यर्थः ।
अन्ते त्वाजः त्रयाणां हविषामयमेवानुयागः न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति ॥

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वेदि शेषं सर्वे
समुपह्वय भस्मयन्ति । १२ ।

उद्भेकः शेषः । प्रतीक्य प्रतियार्णं ह्यत्वान्तर्वेदि सादितं शेषं सर्वं
सर्वानुपहृत्य भक्षयन्ति पात्रादादाय ॥

असावसावुपहृत्यस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते । १३ ।

कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन नाम्ना यथा होतरूपहृत्यस्वाध्वर्यवुपहृ-
यस्वेत्यादि ॥

उपहृत इति प्रतिवचनः । १४ ।

प्रतिवचनेन मन्त्र इति शेषः । उपहृतो ऽसि मयेत्यर्थः ॥

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः
प्रथमश्चोत्तमश्चेत्येके । १५ ।

अनियतक्रमास्त्रितरे प्रवर्ग्यपिहयज्ञयोरिव विशेषावचनात् । भारद्वा-
जस्नाह होताये ऽथाध्वर्युरथ ब्रह्माथाग्नीदथ यजमान इति ॥

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्मां रेतः सिक्रममृतं
बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य
वाजिपीतस्य वाजिनस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति
भक्षयति । १६ ।

भक्षयिता थोयः स सर्वा ऽनेन भक्षयति ॥

पशुवत्समिष्टयजूषि । १७ ।

षष्ठ यज्ञमिति त्रीणि ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । १८ ।

दर्शवत्संस्था । आमिचा यजमानभागो दधिपयोमन्त्राभ्यां प्राश्यः ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

श्वोभूते पौर्णमास्येष्वा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या
आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य
व्येया शल्लव्येषुकाण्डेनेषुशलाकया वा लौहेन च
सुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते वापयते ऋश्रूणि । १ ।

अङ्गिः क्लेदनं उपोन्दनम् । चीणि श्वेतान्येनानि यस्याः सा श्रेणी ।
शल्लकमृगस्याङ्गुह्या सूचिः शलली । इक्षुकाण्डं इक्षोरनन्तरं काण्डं
शल्लाका वा । उदुम्बरं ताम्रं औदुम्बरेणेति लोहविशेषणं लोहिता-
यसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । तत्र तु ताम्रस्य केवलस्य वपनासा-
मर्थ्यात्तन्मिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वन्ति । तेनेक्षुशललीभ्यां गृह्यैतेन
क्षुरेण केशान्विर्वर्तयते क्षिनन्ति । शललीक्षुभ्यां केशान्विनोय क्षुरेण
निवर्तयत इति कल्पान्तरम् । ऋश्रूणि वापयते स्वार्थिको णिच् ।
वापयते वाध्वर्युणा यजमानः सर्वं वापयत इति सत्याषाढः ॥

ऋतमेव परमेष्ठ्यतं नात्येति किञ्चन । ऋते समुद्र
आहित ऋते भूमिरियं श्रिता ॥ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा
तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
तेजसा ॥ ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये । तपसा-

स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति
निवर्तयति । २ ।

अनेन मन्त्रेण केशानध्वर्युर्निवर्तयति । श्मश्रूणि तृष्णीं वपतीति ॥

तद्वत्तं तत्सत्यं तद्वत्तं तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन
राध्यासमिति यजमानो जपति । ब्राह्मण एकहेतेति
चानुवाकम् । ३ ।

निवर्त्यमानेषु केशेषु जपति ॥

तस्य पर्वस्वन्तरालव्रतानि । ४ ।

यजमानस्य वैश्वदेवादिषु पर्वसु षतुर्मासभाविषु तत्तदन्तरालकालि-
कानि व्रतानि वक्ष्यन्ते ॥

न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति । ५ ।

रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः । नित्ये पशौ वैधमिडामांसहविर्भक्षणं भवत्येव ॥

शृत्वे वा जायाम् । ६ ।

शतौ महिषीं जायामुपैति वा ॥

नोपर्यास्ते । ७ ।

नोपरि पीठादावास्ते ज्ञयीत वा । प्रदर्शनार्थं त्वासनवचनम् । अग्धः
ज्ञयीतेत्येवाश्रयायनः ॥

जुगुप्सेतानृतात् । ८ ।

जुगुप्सया वर्जनं लक्ष्यते । वर्जयेदनृतम् । आहिताग्निवादेव सिद्धस्य
पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राङ् श्रेते । ९ ।

प्राक्शिराः ॥

मध्वन्नाति । १० ।

आदनत्वेन व्यञ्जत्वेन वेति संग्रहे निर्णयमाह ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् । ११ ।

मध्वन्नातीति श्रुत्यर्थस्य विश्रयित्वादिति भावः ॥ अचानुग्रहमाह
भारदाजः मध्वलाभे दैव्यं मधु वेति विज्ञायते वनस्यते मधुना
दैव्येनेति । दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः । बौधायनश्च मध्वन्नातीति
प्रकृत्याह घृतमित्येवेदमुक्तं भवति दैव्यं मध्विति विज्ञायत इति ।
आश्वलायनस्तु मधुमांसलवणस्यत्रलेखमानि वर्जयेदिति ॥

ऋतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः । १२ ।

वैश्वदेवादीनां पर्वणां संवत्सरकालसाध्यानां प्रवृत्तिद्विविधमनेन प्रद-
र्शयते । स एष चातुर्मास्ययाजौ द्विविधः एक ऋतुयाजी इतरश्चातु-
र्मास्ययाजी । तत्र यो वसन्तादीनृतनेव प्रतीचमाणस्तत्तदृतौ जाते
तेनतेन पर्वणा यजेत न तु चतुर्मासावधिः फाल्गुन्याद्याषाढ्यादि
चापेक्षते स ऋतुयाजी । यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजेत स चातुर्मा-
स्ययाजी । एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षुचतुर्षु मासेषु
चातुर्मास्यैर्यजेत वसन्ताद्यृतुषु वा जातेषु तस्यतस्यतीरारादिम आदिने
पर्वणीति ॥ तच्चतुर्मासिनेो विधिं दर्शयति ॥

यो वसन्तो ऽभूत्प्रावृषभूच्छरदभूदिति यजते स
 चतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु मासेषु स चातुर्मास्य-
 याजी ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्रावृषि वरुणप्रघासैः
 शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते । १३ ।

चतुयाजिविषय एवायं त्रिधिर्न चातुर्मास्ययाजिविषयः इतरथा
 साकमेधानां शरदिधाने चातुर्मास्यावधित्रोधात् फाल्गुन्याषाढ्या-
 दिविधिनैव सिद्धेः वसन्तप्रावृषिधिवैयर्थ्याच्च । न च वाच्यं सौरे
 वसन्ते या फाल्गुनी या प्रावृषि चाषाढी तत्रैव प्रवृष्यर्थं वसन्तप्रा-
 वृषिधानमिति चान्द्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्तेर्दर्शयिष्यमाण-
 त्वान् । तस्माच्चतुयाजिन एवायं विधिः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेष्वषाढ्यां श्रवणायां वोदवसाय वरु-
 णप्रघासैर्यजते । १ ।

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्ट इति वक्ष्यति । ततः पर्वगणनया
 वैश्वदेवकालान्तरप्रसङ्गः फाल्गुनाश्वेत्तद्द्वारभ्य चतुर्षु चान्द्रमसेषु मासेष्व-
 तीतेषु याजन्तराषाढी श्रावणी वा तयोरन्यतरस्यामुदवसाय देशान्तरं
 गत्वा वरुणप्रघासास्येन पर्वणा यजेत । आषाढी श्रावणी च फाल्गु-
 नीश्वेत्तीभ्यां व्याख्याते । उदवसायेति वचनं वैश्वदेववदनिधमे प्राप्ते

नियमार्थम् ॥ वरुणप्रघाससमाख्या तु यदादित्यो वरुणं राजानं वरुणप्रघासैरयजतेति वरुणस्येज्यत्वस्त्वनेनामिच्छादेवतात्वेन च वरुणसंबन्धात् शमीघर्णान्युपवपति घासमेवाभ्यामपियच्छतीति घाससंबन्धाच्च निर्वक्तव्या । शब्दस्यार्थं नित्यं बद्धवचनान्तः पुंलिङ्गान्तस्य प्रयुज्यते ॥ चतुर्मासेष्व्याषाढ्यामिति नियमात् अधिकमासवति वत्सरे न चातुर्मास्यारम्भः ॥

प्ररूढकक्षे यष्टव्यमिति बह्वृचब्राह्मणं भवति । २ ।

बह्वृचब्राह्मणवचनं विकल्पार्थम् । प्ररूढाः कक्षाः गुल्माः यस्मिन्देवे तत्र वा यजेत । यत्र कश्चिदा देशान्तर इत्यर्थः ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । ३ ।

तस्येति कर्मापेक्षया पर्वापेक्षया वैकवचनम् । कल्पः प्रयोगः ॥

वेदौ कृत्वाग्नेण गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः । ४ ।

आगूर्थाप उपसृश्य उदवसाय गार्हपत्ये निहिते ऽनन्तरं वेदौ कृत्वा वेदी कार्ये ते चाग्नेण गार्हपत्यं नापरेणाश्वनीयं नापि कल्पान्तराभिप्रायेणार्येणाश्वनीयम् । प्राची प्राक्त्रेण समे द्वे अपि दार्शपूर्णमासिक्यावित्यर्थः । उत्तरस्याः पाशुबन्धिकत्वभ्रमनिरासार्थं समवचनम् । कः प्रसङ्गः । अस्ति भ्रमहेतुः उत्तरवेदिसंबन्धात् पाशुकी वेत्तरेति कल्पान्तरे । तन्निरासार्थं च । तस्माद्युक्तमेव साम्यवचनम् ॥ तचाञ्चसा गार्हपत्यस्य प्रतिप्रस्थाटसंचरार्थमन्तरालं मुक्त्वा श्विरःस्थानीयस्य गार्हपत्यस्य बाहुद्वयवत्पार्श्वयोर्द्वे वेदी भवतः ब्राह्मणे तार्सा दक्षिणे

बाहुरिति प्रकृत्य तस्मात्प्रातुर्मास्यथाज्यमुष्मिंश्लोक उभयाबाहुरिति
बाहुरित्वेन वेद्योः स्तवनात् तस्मात्पृथमानं व्यंसाविति लिङ्गाच्च ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे
विहारे ऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता । ५ ।

चरति कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् । ६ ।

विहारसंयुक्तं कृत्स्नं तन्त्रमुभयोर्विहारयोर्भवति । उभयदेश्चभावित्वात्प्र-
धानानां देशभेदे चाङ्गानामविभवादिति भावः । यथोक्तं न्यायविद्भिः
दक्षिणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं तन्त्रं क्रियेतेति ॥

अपि पत्नीसंयाजाः । ७ ।

पत्नीसंयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अपराग्निहोमानां तेषां त्वेकाग्नि-
कत्वात् कल्पान्तरमताच्च तन्त्रता मा विज्ञायीति पुनर्वचनम् । एकत्वे
ऽप्यग्नेः कर्त्तृभेदादुभयवैहारिकाणां पृथगुभये कार्या इत्यर्थः । उक्तं
च जैमिनिना एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यादिति नाना वा कर्त्तृ-
भेदादिति च ॥

एकवत्संप्रैषः । ८ ।

धुगपत्कालानां निगदानामध्वर्युरेव वक्तेति वक्ष्यति । तच्चार्यद्वय-
विषया अपि ये संप्रैषास्ते ऽप्येकवदेकार्था इवैकवचनेन प्रयोज्याः
यथा अग्नये प्रणीयमानाय अग्नये समिध्यमानाय अग्नौत्परिधींश्चाग्निं
च इमां गराः कृणुत वेदिं इभावरिर्हरूपसादयेत्यादि । तेषां चार्थद्व-

अविषयत्वे ऽपि अग्निमादधीतेत्यादिवज्जात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेर्मा
भूदार्षबाध इति भावः । संसर्गिद्रव्याभिधायित्वात्तानूहो ऽग्निब्रह्मस्य
अथाऽऽर्मीमांसकाः संसर्गिषु चार्थस्य स्थिरपरिमाणत्वादिति ॥ सत्या-
षाढसाह तदध्वर्युः संप्रेष्यत्येकवदग्निसंयुक्तानि सामिधेनीष्वग्निप्रसूचने
ऽग्निसंमार्जने चेति । बौधायनस्याग्नये समिध्यमानायेत्येव पठितवान् ॥
अतश्च न्यायाद्याजमाने ऽप्यग्न्यभिधायितामनूहः यथा युनज्मि त्वा
समिद्धो अग्निराऽऽत इत्यादेः ॥

अत्र च संप्रैष इति वचनादन्ये संप्रैषेभ्यो ये निगदाः संवादा-
मन्त्रणादिविषयाः ते द्विवदेव प्रयोञ्चाः यथागतामग्नीत्प्रणेष्यावः
प्रोक्षित्यावः निर्वप्याव इत्यादयः । केचित्त्वामन्त्रणनिगदानप्येकवत्प्र-
योञ्चामन्त्रयन्ते । तदयुक्तं संप्रैषग्रहणात् एकवदामन्त्रितस्य द्विवदनुज्ञा-
वचनविरोधाच्च । सत्याषाढसूत्रभाष्यामप्येकवदामन्त्रणमाह यथोभौ
ब्रह्माणमामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्माणुजानातीति ॥

द्विवद्ब्रह्माणुजानाति । ६ ।

ब्रह्मा तु द्विवचनेजानुजानाति यथा प्रणयतं यज्ञं देवना वर्धयतं
युवां प्रोक्षतमित्यादि । प्रवराश्रावणे त्वामन्त्रणमनुज्ञा चैकवदेव भवतः
आश्रावयितुरेकत्वात् । ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्रहणं च यजमानादेः संवादा-
देश्च प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात् । तस्मादो निर्वपतं संवदेथामनुप्रहरतं
अगतामित्याद्यपि द्विवद्भवति ॥

द्यङ्गुलं त्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमाचं रथवर्त्ममाचं
सीतामाचं प्रादेशमाच्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः

अमंभिन्ने असंश्लिष्टे । पृथादयः प्रकृतावेव व्याख्याताः । एष्वन्वतम-
मुभयोरन्तरालपरिमाणमित्यर्थः । तच्च वेदिश्रोत्रसंकोचयोरेव भवति
मध्ये तु संगमनवशाद्विस्तारः संपद्यते ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरः । ११ ।

अन्तरा वेदी यो देवः स प्रतिप्रस्थातुः संचरः कर्मार्थः । एवं
चोत्तरतऽऽपचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति ॥

अपरेषोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरि-
हरति । १२ ।

प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्म-
ध्यतो गमनदेशाभावाच्च स्वयं पश्चाद्गार्हपत्यस्य गच्छन्स्तम्बयजुः पुरतो
हरति न चाध्वर्योर्बहिर्गमयति ॥

उत्करे निवपति । १३ ।

गतः ॥

समान उत्करः । १४ ।

एक एवोत्तरो द्वाभ्यामुत्करः । तत्रोभाभ्यां न्युप्रमाग्नीध्रस्तन्त्रेणा-
भिमृह्णाति यजमानस्य तन्त्रेणानुमन्त्रयते विभवात् ॥

पञ्चत्विजः । १५ ।

भवन्ति । न तु प्राकृता एव चत्वारः न च पञ्चभ्यो ऽधिकाः ।
दक्षिणवेद्यर्थमपि पृथग्रह्यादय इत्यर्थः ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता । १६ ।

यद्यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव कर्म तमनु प्रतिप्रस्थातापि स्वस्मि-
न्विहारे करोतीत्यर्थः । तथा च कात्यायनः प्रणीतापत्नीसंनहनाग्नि-
मग्न्यनादीन्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थातेत्युक्त्वाह कृतानुकारो ऽन्यत्रेति । वौधा-
यनस्याह अथान्यथाध्वर्योः कृतानुकारो भवतीति । एवं च क्रमभा-
वित्वाद्भयोः कर्मणः आवृत्तिरसंभवे याजमानानां यथान्वाधीयमाने
जपति वेदिं संमृज्यमानां बर्हिंरासाद्यमानमित्यादौ । विभवतां तु
तन्मूलमेव सर्वत्र यथान्वाहितेषु जपति बर्हिंरासन्नं प्रयाजान्मुतंङ्गत-
मित्यादौ ॥

यत्किंच वाचाकर्मीणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् । १७ ।

पूर्वसूत्रेण सर्वस्मिन्नाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते ॥
यत्किंच वाचाकर्मीणमिति वागिति वागिन्द्रियमुच्यते तस्मिन्
व्यापारो वाचाकर्म । तस्माद्धं कर्म वाचाकर्मीणम् । तदध्वर्युरेव
कुर्यात् । मन्त्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता तु केवलं
कर्माण्यनुतिष्ठेत् । तदुच्चरितैरेव मन्त्रैरुभयोरनुष्ठेयार्थसिद्धेरिति भावः ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् । १८ ।

यद्वा युगपत्कालनिगदमन्त्रविषयो ऽयं नियमो भवेत् । तत्रोच्चैः-
प्रयोगमन्त्रास्तावन्निगदाः संप्रैषादथः । तेषु च द्वयोर्युगपत्प्रयोक्तव्य-
तथोपस्थिता युगपत्कालाः । यौगपद्यं च नात्यन्तिकं किं तु पूर्व-
सूत्रानुरोधेनानन्तरभावित्वमेव । तेन प्रकारेण ये युगपत्काला
निगदा उच्चैः समाहन्तवै अविदहन्तः अपयत प्रोचणीरासादथ श्रौ

आवय अगतामग्रीत् ब्रह्मन्प्रोक्षिष्याव इत्यादयः ॥ तानध्वर्युरेव प्रयु-
ञ्जीत निगदचोदितानामाग्रीभ्रादीनामेवं संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् ।
ये त्वयुगपन्निगदा उपसृष्टां मे प्रब्रूनात् गां चोपसृष्टां मरुद्भ्यो
ऽनुब्रूहीत्येवमादयः ये चान्ये निगदव्यतिरिक्ता मन्वास्तान्सर्वान्प्रति-
प्रस्थातापि पक्षे प्रयुञ्जीतेति ॥ तचान्यमतम् । वाग्ब्रह्मो ऽवधारणार्थः
पक्षं व्यावर्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वः कल्प इति । कस्मात् ।
परकर्तृके निर्वापादौ परकर्तृके च मन्त्रे निर्वापामीत्यादिमन्त्रवर्णवै-
चर्यात् यथोक्तं न्यायविद्भिः मन्त्रास्य संनिपातित्वादिति ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् । १९ ।

पूर्वसूत्रार्थां मन्त्रेषु प्रयोक्तृनियम उक्तः । अनेन कर्मस्वपि नियम
उच्यते । साधारणद्रव्यविषयानपि संस्कारानध्वर्युरेव गार्हपत्यादी-
नामन्वाधानपरिस्तरणब्रह्मयजमानासनप्रकल्पनपत्नीसंनहनहोद्वरणप-
र्वाञ्चनादिरूपाङ्कुर्यात् । संस्कार्याणामेकत्वादिति भावः ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वैकस्फ्यया वेदी अनुसंभि-
नन्ति । दक्षिणस्या उत्तरायै श्रोत्रेः प्रक्रम्या दक्षिणादं-
सादुत्तरस्याः । २० ।

एकयत्नेन स्फ्यकृता रेखैकस्फ्या । तथा वेदी अनुसंभिनन्ति संबन्ध-
यतीत्यर्थः ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति । २१ ।

अन्तरेव वेदेदुत्तरवेदिमुपवपति न त्वाहवनीयायतनवत्पुरतो वेदेः ।

तत्र वेद्यन्ते पशुबन्धवत् वित्ताद्यनी मे ऽधीत्यादिविधिना श्रम्यामा-
चौशुत्तरवेदिं क्षुर्यादित्यर्थः ॥

काले पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्नी प्रणयतः । २२ ।

संभारग्निस्यनान्ते दक्षिणतो निःशरणात्ते वा । तत्र संभारः पूर्ववदू-
र्ध्वस्तुक्तेन सा च दक्षिणविहारे ऽपि स्यात् । पशुबन्धवदिति पुनर्व-
चनमनुत्तरवेदिके ऽपि दक्षिणविहारे नित्यत्वार्थम् । पुनर्गार्हपत्य-
हणं कल्पान्तरोक्तस्थापेणाहवनीयं वेदिं कृत्वाहवनीयात्प्रणयनस्य
नित्यत्वार्थम् । इभाभ्यामुभयस्य सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात्प्रणयन-
मिति कात्यायनेन विभागस्य दर्शितत्वात् विभक्तस्यैवोद्धरणमिति ।
उद्धृतस्य वा विभज्य प्रणयनमित्यर्थः । गतश्रियो विभज्य प्रणयनं
भवति ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः । २३ ।

विस्मृष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेषो-
त्तरां वेदिमध्वर्युः । २४ ।

प्रतिप्रस्थातुरत्र पूर्व्वार्थं वचनम् । सहेति भागद्वाजः ॥

पूर्व्वो ऽध्वर्युरुत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । अघन्यः
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् । २५ ।

प्रतिष्ठापने पश्चिम एवेति वेद्यामेवाग्निप्रतिष्ठापनं तुल्यमुत्तरेण ॥

अग्नीमन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः । २६ ।

अतिमुक्तन्ते ऽन्वाधत्तः क्रमेण । गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव ।
अन्वाधीयमानयाजमानानामावृत्तिः ॥ शाखाहरणे प्रतिप्रस्नाता प्रथमः
हविःप्राथम्यात् । तन्वानन्तरमेव वक्ष्यति ॥

तथेध्मावर्हिषी । २७ ।

प्रसूमयत्नादिरपि विशेषो ऽचानुसंधेयः । ते अपि पृथगाहरतः खेस्त्रे
काखे तेषां च वैश्वदेवप्रकृतित्वात् ॥

मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुत्या
अध्वर्युः । २८ ।

मरुद्भ्यो देवभागं मरुद्भ्यः अरदो दुहाना इत्यादि दक्षिणस्याग्नेर्दक्षि-
णतो व्रतोपायनम् ॥

अग्नीमथ्यो हिरण्मथ्यो वा सुषो भवन्ति । २९ ।

दक्षिणस्यैव उत्तरस्य संपन्नसुक्तादिहारस्य । पाचान्तराणां प्राकृत
इव वृद्धनिचमः । सर्वाण्यपि अग्नीमथ्यानि प्राकृतानि वेति बौधा-
यनः । अग्नीमथ्यानि दक्षिणविहारस्येत्येव भारद्वाजः ॥

यथादेवतं सायंदोहौ दोहयतः । ३० ।

मरुतो रमयन्तु वरुणो रमयत्वित्यादि ॥ यवागूर्ध्वेषणस्य द्विभागः ॥

सद्यस्काखा वा वरुणप्रघासाः । ३१ ।

कथं तदा सायंदोहः सेष्यति । तथाह

एवं सति लौकिकेन दध्नामिक्षाकर्म स्यात् । ३२ ।

आमिक्षाकरणं आमिक्षाकर्म ॥

प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः । ३३ ।

आमिक्षापयस्यस्यद्वाभ्यां चोदितं दधिपयःप्रातर्दकं हि सर्वत्र प्रात-
र्दोहविकारमेवेति केचित् । प्रातर्दोह एव तत्र धर्मवान् दधि तु
दूष्णीकं भवतीत्यर्थः । तथा च बौधायनः वैश्वदेवं पयो दोहयित्वा-
पवसति सांनाय्यस्यावृता दूष्णीं वेति । तन्मते वैश्वदेवस्यापि सद्य-
स्त्वास्तता लभ्यते । स्वमग्न उभयदोहविकार इति सिद्धम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नवोत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३४ ।

पाणिप्रक्षालनादि समानमा निर्वपणात् ॥ तत्र दक्षिणतो दक्षिण-
विहारस्य ब्रह्मयजमानासने । नेडाप्राग्निचक्षुरणे दक्षिणे । मेवयोर-
धर्मत्वे सर्वेषामौषधसंयुक्तानां दक्षिणे न प्रक्षेपः ॥ सह प्रणीता
हरत उत्तरस्निग्धेवाग्नौ प्रणीता आसादयत इति भरद्वाजः । तथा
वरुणप्रघासेषु वा समाः प्रणीता इति । कत्यायनमनाश्च न प्रणीताः
प्रतिप्रस्थातुः । ततोऽनिर्वपणकाले नव हवींषि निर्वपति । कानि
पुनः । तानि । स्थितानि तावत्पञ्च संघराणि एतद्वाद्वाणान्येवेति
पञ्च । तत ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं माहृतीमामिक्षां वारुणीमामिक्षां
कायमेककपालमिति चत्वारि ॥

सर्वे यथा भवन्ति । ३५ ।

श्रौषधस्नानेव सवसस्नानम् ॥

अग्निं वा पौष्णः करम्भपात्राणि मेषाविति यवानां
ब्रीह्यामितराणि । ३६ ।

अथ नानाबीजधर्मेण निर्वापो ब्रीहिस्रवानाम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्य-
वान्निर्वपति । ३७ ।

एतस्मिन्काले ऐन्द्राग्ननिर्वापानन्तरम् । शमीपत्रमिश्राणि करीराणि
करम्भः तद्भारणार्थानि पात्राणि करम्भपात्राणि तदर्थान्यवान् ॥

यजुषाध्वर्युर्मेषार्थान् । मेष्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता । ३८ ।

मेषौ तावदामिवाभ्यां सह प्रदानान्तयोरेव शेषभूतौ शमीपर्णकरी-
रवत् न तु पृथग्भवौ । कुतः । नवोत्तराणि हवींषि निर्वपतीति
तावदादौ विधानात् तथा अष्टावुत्तरस्थानं वेद्यां हवींष्यावाद्ययोकां
मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यामित्यक्ते चक्षुवादात् तयोरोमिच्छ-
वद्भैवतमिति आनयोरोमिचानुसारित्वप्रदर्शनात् प्रचे तूष्णीत्ववच-
नाच्च । तेनाग्रप्रसन्न तावद्यजुषो विधानं यजुषाध्वर्युरिति । तवश्च
ब्रह्मटादिसंस्कारार्थानां यजुषां निवृत्तिः प्रतिप्रस्थातुः । पात्रोनिर्वापे
तु सर्वं चोभयोर्भवति ॥ क्रमस्य तु मेषयोरोमिच्छाधीनत्वान्मारुती-
शेषत्वाच्च मेष्यास्तदर्थानां प्रथमं निर्वापः ततो मेषार्थानाम् । उक्तस्य
ब्राह्मणे क्रमः मेषी च मेषस्य भवत इति । सूत्रे तु मेषस्य
प्रथमोक्तिरध्वर्युंप्राधान्याद्देदितव्या । क्रमपरे तु विधौ विपरीतमेव
वक्ष्यति अथैन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेषीसन्निभय-

त्यष्टासु मेषमित्यादि । तद्यमच क्रमो ऽवतिष्ठते अगन्तरमैन्द्राग्ना-
त्करम्भपाचाणां निर्वापस्ततो मेष्यास्ततो मेषस्य ततः कायस्येति ।
पठित एवायं क्रमो भारद्वाजीये द्रष्टव्यः ॥

तयोरामिध्वावहैवतम् । ३९ ।

मस्ततो मेष्या वरुणो मेषस्येत्यर्थः प्रदाने तथादर्शनात् ॥

आमपेषाणां पत्नी करम्भपाचाणि करोति । ४० ।

समानमवहननादि वैश्वदेवेन । सर्वास्तुषानवध्याय निदधाति । पिष्टेषु
हविःषु करम्भपाचाणि तदर्थैः पिष्टैः पत्नी करोति । तचातप्तानां
यवानां दुष्येषणत्वात्सौकर्याय तापयित्वा पिथेरन्निति तत्परिहारा-
र्थमामवचनम् ॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्येका-
तिरिक्तानि । ४१ ।

अमात्याः सहवासिने ज्ञातयः पुत्रपौत्राद्याः जाता एव प्रजाः
जनिष्यमाणा एव प्रजा इति श्रुतेः यावन्तो गृह्याः स्म इति
खिल्लाच्च । यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवन्तीत्येव भारद्वाजः ।
सस्त्रीकाः सभार्याः ॥

आमपेषाणां मेषप्रतिष्ठती भवतः । ४२ ।

आमपेषाणामिति पूर्ववत् ॥

मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता । ४३ ।

अत्रापि क्रमः पूर्ववत् । पिण्डकरणान्ते कर्मणि कृते मेघार्थेन पिण्डेन मेघीं करोति प्रतिप्रस्थाता । ततो मेघार्थं विभज्य तेन मेघमध्वर्युः करोति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

स्त्रियाः स्त्रिव्यञ्जनानि । १ ।

स्त्रीत्वद्योतकानि स्तनादीनि पिङ्गाणि करोति । स्त्रीति इत्स्वपाठ-
न्यान्दसः प्रामादिको वा* ॥

पुंसः पुंव्यञ्जनानि । २ ।

वृषणादीनि ॥

अपि वा पूर्वद्युरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवा-
न्कृत्वा तेषामीषदुपतप्तानां पत्नी करम्भपाचाणि करो-
ति । ३ ।

पूर्वं दुष्करैरथामपिष्टैः करम्भपाचाणां मेघयोश्च करणमुक्तम् । इदानीं
सुपेषत्वाय पक्वपिष्टैः करणं विशेषान्तरसंप्रीचीनं विकल्प्यते । पूर्वद्यु-
रौपवसथ्ये ऽहनि यवान्वितुषानिव कृत्वा फलीकरणवर्जं तुषमाचवि-
सुक्ताकृत्वा तैरन्वाहार्यपचने किञ्चिद्गर्जयित्वा पिष्टैः पत्नी पाचाणि
करोति ॥

अत्रापि मेघं मेघीं च करोतीति वाजसनेयकम् । ४ ।

* The MSS. of the text, however, read जीवञ्जनानि, against the statement of the commentator.

अपिञ्चदो भिन्नकर्मः । अत्रावसरे पूर्वेषुः पाचकरणान्यकारं तद्देव
पिष्टैस्त्रुष्णीं मेघावपि पक्नी करोतीत्यर्घः । तथा तेषामेव मेघं च
मेघीं चेति बौधायनः ॥

ऐन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्चित्यैकादशसु कपालेषु मेघीम-
धिश्चयति । अष्टासु मेघम् । ५ ।

ऐन्द्राग्नमधिश्चित्य पयसोर्दधनी चानीथ ततः प्रतिप्रस्राता मेघीम-
धिश्चयति ततो ऽध्वर्युर्मेषम् । न त्वेतौ प्रथयतः आकृतिनाग्रप्रस-
ङ्गात् ॥

कुम्भीपाक्यौ वा भवतः । ६ ।

कुम्भी खाली । कपालधर्मयोः खाल्योरधिश्चयत इत्यर्थः । केचित्तु
श्वाञ्चौपाकधर्मं कुम्भीपाकमिच्छन्ति ॥

कायमेककपालमधिश्चित्याप्येभ्यो निनीयाम्नी प्रख-
यत इति वाजसनेयकम् । ७ ।

ततः कायाधिश्चयणादि प्रतिपद्याप्येभ्य एकतादिभ्यो देवताभ्य उदकं
निनीयानन्तरं वाग्नी प्रणयत इत्यर्थः । तत्रान्वाधानादीनामाहवनीय-
संयोगिनामुत्कर्षः उल्लपराज्यादीनां चानुत्कर्षो देशलक्षणादिति
द्रष्टव्यम् ॥

पशुवत्संप्रैषः । तथाज्यानि । ८ ।

व्याख्यातौ वैश्वदेवे । तत्रेभ्वावर्द्धिषी उपसादथ सुवी चेत्यादिसंज्ञानामस्य
कैश्चिदिष्टत्वात् तन्निरासार्थमुत्तरविधानार्थं च पुनर्वचनम् ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयोऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां सकृदाज्यं गृह्णाति । द्विर्दधि द्विराज्यम् । ६ ।
गतः ॥

यद्यु वै अत्रणायां संसृज्य गृह्णीयात् । १० ।

अत्रणयां चेद्वरणप्रघासाः तदा पशुबन्धवद्दधान्याज्यमानीयैव गृह्णी-
यादित्यर्थः ॥

उद्दासनकाले ऽनैडकीभिरूर्णाभिर्मेघप्रतिहती खो-
मशौ कुरुतः । ११ ।

उद्दासनकाले आमिच्छयोरुद्दासितयोः आर्द्रा भुवनस्य शोषा इत्ये-
त्त्राति जनिचौ मतीनामिति मेघीं आर्द्रा भुवनस्येति मेघं
षोदास्य अनैडकीभिः असेषजाभिरूर्णाभिर्मेघबोर्द्धामानि संपाद-
यतः ॥

तदभावे कुशोर्णा निक्षेप्य मारुत्यां मेघमवदधाति ।
वारुण्यां मेघीम् । १२ ।

तदभावे कुशान्मर्दयित्वा तच्छिखास्तयोः संक्षेप्य स्त्रांस्त्रां प्रतिहृतिम-
न्योऽन्यस्यामिच्छयोरेकैकस्मिन्पात्रे ऽन्योऽन्यमवधत्त इत्यर्थः व्यतिहरत
इत्युत्तरवचनात् ॥

अद्याभ्यां शमीपर्णां करीराण्युपवपति परःशतानि
परःसहस्राणि वा । १३ ।

अभ्याः पर्णानि करीरस्य फलानि च तत्तत्पात्रे मस्रं विषति ।

इधोरप्यध्वर्युरित्येके । आभ्यामित्युभयोर्भक्षणार्थः घासमेवाभ्यामपि
यच्छतीति श्रुतेः ॥

करम्भपात्रेषु चान्वोप्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्या-
सादयति । १४ ।

ततो ऽध्वर्युः करम्भपात्रेषु च तानि क्षिप्त्वा ततः कायोदासनाद्या-
सादनात्कृत्वा मारुतीवर्जमष्टौ हवींषि प्रियेषु नास्तेत्युत्तरस्यां वेद्या-
मासादयति । व्याहृतीभिरित्यन्वे । तद्युक्तं चातुर्मासान्यास्रभमान
इति श्रुतेः । स चायं कर्मक्रमः कल्पान्तरेषु क्रमोक्तौ वेदितव्यः ॥

एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपा-
त्राणि च । १५ ।

करम्भपात्राणि च दूष्णीमासादयति ॥

अथ मेषप्रतिहृती व्यतिहरतः । १६ ।

विनिमयेन हरतः ॥

मारुत्यां मेषीमवदधाति । वारुत्यां मेषम् । १७ ।

खांखां प्रतिहृतिं खस्यांखस्यामामिन्त्रायां सप्त क्षिपतीत्यर्थः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः
। १८ ।

विस्वष्टार्थमेषां पुनर्वसनं निर्मन्थ्यस्य तु कौक्षिद्वितीयस्याग्निष्टव्यान्त-
दिधानार्थं च । यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मन्थ्याभ्यां चरत इत्ये-
कमध्वर्युरित्यपरमिति । तत्राग्नये मथ्यमानायेत्यादावेकवत्संप्रैषो
ऽनुसंधातव्यः ॥

प्रघास्यान्दवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानय-
त्येतच्च वाचयति । १९ ।

अथ परिधिसंमार्गान्ते कर्मण्युभयत्र कृते स्वायतनात्पत्नीं वेदिस-
मीपं नयति प्रघास्थानिति यजुषा तामेतच्च वाचयति ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति । २० ।

संस्वाप्रन्नादेव स्वरूपप्रश्नो ऽर्थसिद्धः ॥

यानाचष्टे ताम्बरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । २१ ।

या चेत्काञ्चिदाचष्टे तान्निर्दिशति देवदत्तादीन्वरुणो गृह्णात्विति ।
एवं च तद्दोषात्कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः । स्वयमपि
कृतप्रायश्चित्ता भवतीत्यन्ये ॥

यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञानिं रुन्ध्यात् । असौ मे
जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवेनं वरुणपाशेन ग्राह-
यतीति विज्ञायते । २२ ।

यदि सत्येव जारे तमनुक्तापङ्गुवौत आत्मनः प्रियं बन्धुं रुन्ध्यात्
बाधेत । ततो ऽवश्यं जारमुक्त्वा वरुणेन ग्राहयेत् । तेन कर्मणो
वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः ॥

संमृष्ट उत्तरो ऽग्निर्भवत्यसंमृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा
वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमै-
षीके श्रूर्पे करम्भपाचाण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्ता-
त्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणे ऽग्नौ श्रूर्पेण जुहुतः । २३ ।

अथोत्तरो ऽग्निः संमृष्टो भवति न त्वितरः । अचान्तरे यजमानः
पत्नी च करम्भपात्राणि सह जुहुतः ॥

मेो षू ण इन्द्रेति यजमानः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह ।
यद्ग्राम इत्युभौ याज्याम् । २४ ।

मेो षू ण इति यजमानेनानुद्भुते यद्ग्राम इत्युभावुक्त्वा जुहुत इत्यर्थः ।
अत्राह बौधायनः किंदेवत्यानि खलु करम्भपात्राणीति वारुषानि
भवन्तीत्येव ब्रूयादिति ॥

अक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः । २५ ।

विपरावर्तमानौ ॥

अपि वाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा जुहुयात् । अन्वार-
भेयातामितरौ । २६ ।

तावेव तस्यापि होममन्त्रौ ॥

अथ दक्षिणमग्निं संमार्ष्टि । २७ ।

आग्नीध्र इति शेषः ॥

येन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचर्यारमत्यध्वर्युः । २८ ।

अथ सुच्याधारादि समानमा प्रवरात् । तथाध्वर्युरेव प्रवरनिगदः
स्यात् होढवरणार्णवान् युगपत्कालनिगदत्वाच्च । तथाध्वर्युरेव प्रवरं
प्रवृणीतेति भारद्वाजबौधायनौ । इवपि च स्फुरौ संमार्गांश्चा-
ग्नीध्रो धारयति । प्रत्याश्रावणे वषट्कारेणाध्वर्युर्जुहोति वषट्कृते प्रति-

प्रस्थाता । तन्त्रं उतानुमन्त्रणम् । ऐन्द्राग्नान्तेर्हविर्भिः प्रचर्य स्रं
विरमति त्वष्ठीमासो ऽध्वर्युः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्वेण सहावदानेन मारुत्याः
सर्वां मेषीमवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि । २९ ।
मारुत्या आमिन्नायाः प्रथमावदानेन सह तत्स्थां मेषीं सर्वामादत्ते ।
न चावदानमन्त्रस्योहः मेष्याः कृत्स्नावदाने ऽमन्त्रत्वात् । उत्तरेण सह
शमीपर्णकरीराणि ॥

अथ प्रचर्यारमति । ३० ।

ततः प्रचर्यासौ विरमति । तत्र सांनान्यवदनुमन्त्रणमामिन्नायाः
मेष्यास्त्राग्नवत् भारद्वाजमतात् यथाग्निषां समुच्चयं प्रकृत्याह संसृष्टे
च नानाद्रव्यत्वाद्वरुणप्रघासेषु मेषयोश्चेति ॥

अथाध्वर्युः पूर्वेण सहावदानेन वारुण्याः सर्वं मेष-
मवद्यति । उत्तरेण शमीपर्णकरीराणि । अथ प्रच-
रति । ३१ ।

व्याख्यातः पूर्वेण । मेषस्य त्वाग्नेयवदनुमन्त्रणम् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

कायानुब्रूहि कं यजेत्येककपासे संप्रधा । १ ।

तत एककपासधर्मेण कायप्रचारः । आग्नेयवदानुमन्त्रणम् ॥

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहेति । २ ।

गतः ॥

तद्दु हैके पृथगीडे निरवद्यन्ति । तद्दु तथा न कुर्यात् ।
सप्तानां हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति ।
तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अग्ववदधाति । ३ ।

पृथक् सौविष्टकृतेन प्रचर्य सहेडामवद्यतः । तच्च खलु केचिदिडामपि
पृथगवद्यन्ति । तत्तथा न कुर्यात् । एकस्मिन्नेव तु पात्रे उपस्रीर्या-
ध्वर्युः स्त्रीयेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । तस्मि-
न्नेव पात्रे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयच्छति ॥ तच्च सप्तानां हविषां
समवदायेति यत्रात् पश्चाद्भाविन्या अपि वारुण्याः पूर्वमवदानं स्यात्
पश्चान्मारुत्याः । ततो ऽन्वारम्भ उभयोः ॥

उपहृतां प्राञ्जन्ति । ४ ।

प्रतिप्रस्थातुरपूर्वत्वात् तत्प्रापणार्थं वचनम् ॥

यः प्रवया इवर्षभः स दक्षिणा । ५ ।

प्रवयाः प्रहृष्टवयाः सेचनसमर्थ इति यावत् ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् । ६ ।

अग्निश्रद्धाभ्यां ततो भूयिष्ठं दातुमिच्छन्कामं दद्यात् । तदपि
नानुष्णास्त इत्यर्थः ॥

धेनुर्दक्षिणेत्येके । ७ ।

गतः ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति । ८ ।

अथ हविःशेषोदासनादि समानमा ज्ञयुवाकात् । तत्र वारुण्याः शेषं
प्रज्ञातं निदधात्यवभृथार्थम् । समिदाधानाद्याग्नीभ्रः पर्यायेण करोति ।
याजमानानां चावृत्तिः संभवताम् । संवादे च ये विशेषास्ते ऽपि प्रागेव
दर्शिताः । परिवत्सरीणामित्यादिग्रन्थश्च संवत्सरीणामित्यादिना व्या-
ख्यातः ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः । ९ ।

गतः ॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा
विशन्विन्दव आ गल्गा धवनीनां रसेन मे रसं पृण ।
तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्येति समानम् । १० ।

अध्वर्याः पात्रे ऽन्यः शेषमवनीयोत्तरस्थां वेद्यां सादयित्वा वैश्वदेव-
द्भक्षयन्ति ॥ भक्षणमन्त्रयोस्तु वाजिनां भक्ष इत्यस्या ऋचः खाने
आ मा विशन्वित्येषा भवति । तस्य ते वाजिभिरित्यादि तु यजुः
समानमेव ॥

पूर्वापाचवर्जं पूर्ववद्विष्टं संस्थापयति । ११ ।

अथ पत्नीसंयाजप्रभृत्या संख्यायास्तस्मिन्निहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयो-
र्वैश्वदेवेन । पूर्वापात्रे त्वस्ति विशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः । संस्थापयतीत्ये-

कवचनमविवक्षितं इतरथोभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमित्यनेन विरोधात् ॥
 तत्र तस्मात्तस्यां वेद्यां तंतं वेदं निधायाभिमृशति यजमानः । तथैव च
 स्तृणाति होता । न योक्त्वविमोकादि पत्न्याः तस्योत्तरवचनात् ।
 केवलं तु पुष्टिमतीत्युन्निष्ठति । होदषदनैर्विभक्तैरभिसृणीतो वेदी ।
 सर्वैरेवोत्तरामध्वर्युरित्यपरम् । तन्त्रेण प्राश्ननमामिन्नायजमानभागधोः ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिको ऽवभृथः । १२ ।

यत्प्रणीतामार्जनपर्यायं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निज-
 यतीति यच्च पत्न्याः पूर्णपात्रमञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति तदुभयमपि
 याह्यं अत्रिशेषात् अवभृथसंस्तवाविशेषाच्च । यथा एष वै दर्शपूर्णमास-
 योरवभृथ इति तथा अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोन्निष्ठतीति च तेनोभय-
 प्रत्याह्वयो ऽवभृथः ॥ स च पूर्णपात्रस्थान इति वचनात् प्रणीतासु
 विमुक्तासु अनन्तरमेवेत्यते । पूर्ववदिष्टिं संस्थापयतीति वचनात् संस्था-
 षेष्टिमवभृथ इत्यन्ये । तदयुक्तं तत्र पूर्ववदिष्टिं संस्थाप्यातः परमन्यो
 विशेष इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र च लिङ्गं महाहविष्यवभृ-
 थस्थाने तुषाणामप्सु प्रतिपादनमुक्त्वा ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इति
 संस्थावचनम् । बौधायनश्च पूर्णपात्रविष्णुक्रमैश्चरित्वा न विस्मृजते
 व्रतमिति प्रकृत्याह प्रसिद्धो ऽवभृथ इति । तस्माद्यथोक्त एव काले
 युक्तो ऽवभृथः । अपरे पुनराध्वर्यवं संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्वविरोधाय ।
 अथापेक्षितविधित्वादनैवावभृथप्रयोगमाह ॥

चतुर्युहीतान्याज्यानि । १३ ।

प्रसङ्गित्वादेवभृथो वरुणप्रघासेष्वविमुक्तत्वाद्यज्ञस्य । तत्र सौमिकवत्प-

रिस्तरणपास्त्रिप्रक्षास्त्रनपात्रप्रयोगादेरवचनात् सर्वोपरतिरेव ॥ प्रयोग-
स्त्वावत् । वेदस्तु क्रियते यदि स्त्रीर्णः । वेदिपक्षे बर्हिश्च । ततो वेदं
प्रयुञ्ज पवित्रं ह्यलोहेन संमृश्य प्रोक्ष्य च संप्रेष्यत्याज्जेनोदेहीति वेदि-
पक्षे प्रोक्षणीरासादय बर्हिरूपसादयेति च ॥ उपभृत्यपि वचनाच्चतु-
र्गृहीतमेव भवत्यनूयाजपक्षे ऽपि । तत्र तु प्रयाजानूयाजार्थयोर्मन्त्रप-
ञ्चकयोरादितो द्वाभ्यांद्वाभ्यां ग्रहणं भवेत् । यदा तु नानूयाजास्तदा-
दित एव चतुर्भिः ॥

वारुण्यै निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति । १४ ।

आव्यानि गृहीत्वा वारुण्याः शेषेण तुषैश्च सहावभृथं गच्छन्ति ॥
अवभृथं कर्म । तत्संयोगात्तदर्थमुदकमत्रावभृथ इत्युच्यते ॥

तुषा ऋजीषधर्मं लभन्ते । १५ ।

शोमर्जीषधर्मं दध्नाप्रोक्षणादिकं तुषा लभन्ते । निष्कासस्तु हविर्भविष्यति ॥

वारुण्यमेककपालमेके समामनन्ति । १६ ।

अस्त्रिंस्तु पक्षे सर्वमपि पुरोडाशसंयुक्तं कर्मालंकरणान्तं क्रियते ॥

नायुर्दां नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति । १७ ।

आयुर्दापक्षेनावभृथमवैष्यतो होमो स्रक्ष्यते । तं न जुहोति । न
चोदं हि राजेति प्रयान्तो वदन्ति । न च साम गातव्यमित्यर्थः ॥

सर्वा दिशो ऽवभृथगमनमास्नातम् । १८ ।

सर्वा दिशः प्रति ॥

मोदीचीरभ्यवेत्या इत्येके । १६ ।

उदीच्यांभवा आपो न गन्तव्या इत्येके प्राखिनः ॥

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके । २० ।

यां दिशं प्रत्यूत्विवो गच्छन्ति तां दिशमभिमुखाः प्रचरेयुः न तु यथा-
प्रकृति प्रागादिमुखा इत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः यां दिशं गच्छन्ति
सा प्राची दिगिति ॥

वहन्तीनां स्थावरा अभ्यवेत्याः । २१ ।

या वहन्तीनां प्रदेशेषु स्थावरा द्रुदादिस्था आपस्ता अभिगन्तव्याः ॥

तदभावे याथाकामी । २२ ।

तदभावे याथाकाम्यं याः काञ्चिदेवाभ्यवेत्याः ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां इर्वीषि
सादयति । २३ ।

उदकसमीपे स्फरादानादिविधिना वेदिं कृत्वा स्त्रीर्त्वा च बर्हिषा
तस्यामाज्यानि निष्कासं च सादयति । तत्र परिध्याद्भयो ऽग्नि-
संस्कारा अर्थलुप्ता निवर्तन्ते । परिध्यभावादेव परिध्यङ्गयोः सूर्यस्त्वा
पुरस्ताद्युनञ्जि त्वेत्यभिमन्त्रणयोरपि निवृत्तिः । परिध्यङ्गत्वं च तयोः
प्रकृतावेव दर्शितम् ॥

अपि वा न वेदिः । २४ ।

गतः ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति । २५ ।

दृष्ट्वास्त्रसु जपत्यध्वर्युः । अतो वेदिपक्षे ऽपि प्राग्वेदिकरणाञ्जपति ॥

अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते
। २६ ।

तीगदुदकसौमामभिक्रामन्ति । बह्ववचनात्सर्वेषां मन्त्रः ॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन चरन्ति । २७ ।

प्रगाह्यान्तःप्रविश्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन कर्मणा चरन्ति । तेनाक्रमण-
प्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघारादौ ॥

तृणं प्रहृत्य सौवमाधारयति । २८ ।

वेदेनापः प्रथममुपवाज्य तत आधारयति । यथा चैवं कार्यं तथा
दर्शितमेव प्रकृतौ । तथोदकमुपवाज्येत्येव सत्याषाढः । दृष्यप्रहारः
स्वाङ्गत्यर्थः आङ्गतीर्णां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । २९ ।

गतः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

अग्नीदपस्त्रिः संमृड्डीति संप्रेष्यति । १ ।

अपामाह्वनीयविकारत्वादिति भावः ॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्य-
न्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमाज्म्यपो अन्ना-
दा अन्नाद्यायेति मन्त्रं संनमति । २ ।

आग्नीध्र इति शेषः । तच्चेधसंनहनाभावात् सहस्पर्शैर्लौकिकैर्दग्धैः केव-
लेन वा स्फोनेन संमार्गः ॥

अग्नेरनीकमप आविवेशेति सूच्यमाधारयति । ३ ।

उत्तरण्येत्स्वाहेति मन्त्रान्तः । तच्च भुवनमसि विप्रथस्वेत्यविकारेण
यज्ञाभिधानात् । आपो यद्भ्य इति संनामः आहवनीयाभिधानात् ॥

वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः । ४ ।

गतः ॥

सुष्यते प्रवरः । ५ ।

सुचौ सादचित्वा पुनर्घृतवति शब्दे ऽन्वादनौ । सर्वमन्यङ्गुष्यते ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठाप्सुमन्तावाज्यभागौ यज-
ति । ६ ।

चीनिष्टार्धमौपभृतस्थानयत्यनूयाजपत्ते । अन्यथा सर्वमौपभृतम् ।
अप्सुमन्तौ अनुवाफ्यास्थाप्सुशब्दवन्तौ । याज्ये तु प्रकृतिवत् ॥

अश्वग्न इत्येषा । अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि
भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्य-
प्सुमन्तौ । ७ ।

गतः ॥

निष्कासस्यावदाथ बरुणमिष्ट्वा कृत्स्नं निष्कासमव-
दायामीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे यजति । ८ ।

निष्कासाद्बरुणमिष्ट्वा गारिष्ठाः । सान्नाय्यब्रह्मतानुमन्त्रणम् । आग्नेय-
वत्सेककपालपत्ते । न चास्यैककपालधर्माः । तच्च सौमिके दर्शयि-
ष्यते ॥ स्विष्टकृतस्वामीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति संगमः । आयुष्मानित्यनु-
मन्त्रणम् ॥

मेत्तरं क्रियते । ९ ।

गतः ॥

अपि वीपश्चतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यज-
ति । १० ।

अस्मिंस्तु कल्पे ऽनन्तरं स्विष्टकृतो ऽमीदपः सद्यस्संष्टुङ्घीति संप्रैषः ।
आपो वाजजितो वाजं वः सस्तुषीर्वाजं जिग्युषीरित्यूहेन संमार्गंश्च
द्रष्टव्यः पूर्वसंमार्गे प्रदर्शितत्वात् व्यक्तोक्तत्वाच्च सत्याषाढभारद्वाजा-
भ्याम् ॥

देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । ११ ।

प्रकृतौ हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन च
द्वितीयेन द्वियजावुत्तरावनूयाजौ । तदिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियज-
त्वासिद्धौ द्वितीयस्य तावद्यज यजेत्यावृत्तित एव तस्मिद्धिः । त्तौ-
यस्य तु देवौ यज यजेति द्वयार्थत्वादेकेनापि तस्मिध्यतीति भावः ॥

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते
हृदयमप्सवन्तरिति । १२ ।

तुषाणां तुषैः पूरणगुणेत्यादिना षष्ठी । उपमारयति निमज्जयति ।
तुषा ऋजीषधमं सभन्त इत्यनेनैव सिद्धे स्थालीविधानार्थं वचनम् ।
दधावोत्तणमुत्सृतभक्षणं च तूष्णीं भवतः सोमस्त्रिङ्गत्वात्मन्नाणाम् ॥

अपि वा न सौमिको ऽवभृथः । तूष्णीं तुषनिष्कास-
मप्सूपवपेत् । १३ ।

तुषैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतीति अत्यर्थस्य विश्रयित्वादिति भावः ।
न सौमिको ऽवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टेरेव प्रतिषेधो न तु द्वाणा-
देरपि वक्ष्यमाणस्य तदनन्तरमेव वचनात् अपो ऽवभृथमवैतीति
पुनःश्रुतेश्च ॥

इमं विष्यामीति पत्नी योक्तृपाशं विमुञ्चते । १४ ।

गतः ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानो ऽभिमन्थ्य सुमिषा
न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमञ्चन्तौ
स्नातः पत्नी यजमानश्च । १५ ।

अवभृथं उदकम् । तस्मिन्यजमानेनाभिमन्त्रिते सुमिषा न इत्युभा-
वपः प्रविश्य तूष्णीं स्नातः । अनुपमञ्चन्तौ अनुपमञ्चन्तौ । सलिलो-
त्क्षेपणेन सशिरस्कौ स्नात इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति सशिरावमञ्च-

नमसु वर्जयेदिति । अनुपमञ्जन्तावित्येव बौधायनः ॥ केचित्तनुपम-
ञ्जन्ताविति व्याचक्षते । युक्तायुक्त्वे तु तस्य सौमिके दर्शयिष्यामः ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । १६ ।

बोधयतः ॥

कामनेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् ।
नहि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् । १७ ।

ये वशानावेतत्कर्माह्वयानां ते वाससी यस्मै कामयेयातामृत्विजे
ऽन्यस्मै वा दद्यातां कामम् । न तु सौमिकावभृथवदुदके क्षिपेताम् ॥
यो विशेष इति चेत् नहीमे दीक्षितवसने भवतः । ते एव हि न
दीक्षितवसनं परिदधीतेति निषेधास्त्रिरिष्टके । इमे तु परिधेयत्वा-
द्गानार्हे एवेति । तत्र त्वाह कात्यायनः पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा
दृच्छेदिति ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य
पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तू-
ष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधा-
यापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । १८ ।

उदकान्तं तीरसीमास्यमुदकं प्रत्यसित्वान्तःप्रवेश्य । तत्र त्वाह
बौधायनः पराङ्गावृत्तः प्रपदेनोदकान्तं प्रत्यस्येदिति । समिधः कृत्वा
इत्ते गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्तमुखमवभृथमनीक्षमाणाः ।
दृष्टीं वाग्यताः न सौमिकावभृथवन्महीयां वदन्त इति ॥ व्याख्यातः

शेषः पञ्चौ । सर्वमेतत्समानं पत्न्याः । ततः कृतान्तादारभ्येष्टिः मंखा-
 यथा । तत्रोत्तरे विहारे विष्णुक्रमादि अवेदिषंस्कारत्वात् । समिन्धनं
 त्रभयोराहवनीययोः । तन्नेपोपस्थानम् । समानमन्यत् ॥

अथ पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । १९ ।

अत्र वरुणप्रघासदेश एव । शोभते पूर्णमास्येष्ट्या पूर्ववत् प्रसूतो
 देवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्तनं भवति ॥

सर्वं वा वापयेत् । २० ।

वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजातं वापयेत् न तु निवर्तयेदित्यर्थः ।
 अथवा सर्वमिति न केवलं श्मश्रुदिकेशानपीत्यर्थः ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्द्वर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या
 दिवः । अग्निरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः सह ।
 इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समा-
 नम् । २१ ।

अतमित्यादेः अभिवर्तय इत्यन्तस्य मन्त्रस्य आदिः इयं अत्रित्यन्तः ।
 तत्स्थाने यद्द्वर्म इत्ययं मन्त्रो निविशते । समानः शेष इत्यर्थः ॥

अपि वा स्नात्वोक्त्वा केशश्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारो-
 ष्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते । २२ ।

अपि वावभृथे स्नात्वागत्य इष्टिं समाप्य तदानीमेव सर्वं वपनं
 कृत्वा द्वयोर्दयोररण्योर्धार्यानग्नीन्समारोष्य गृह्णान्त्वा निर्मथ्य निधास्य

तत्र पौर्णमासेन यजेत । नित्यस्येदाहवनीयो दक्षिणमुत्तरे क्षिप्रा
 सह समारोपयेत् अपट्टन्ते कर्मण्यविभागापत्तेः । अरण्विषचनाच्चात्म-
 समारोपणं निवर्तते ॥

यज्ञो ह वा एष यद्गुरुणप्रघासा नञ्चवकल्पते यदुत्त-
 रवेद्यामग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् । २३ ।

शौमिकयज्ञ इव ह्येष यज्ञो यद्गुरुणप्रघासाः अवभृथोत्तरवेदिसंयो-
 गात् । अतस्त्वोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा सोमे । तस्मा-
 त्तद्या नाम वरुणप्रघासाः कार्याः अथोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं मध्ये नाप-
 तति । कथं नाम कार्या इति चेत् तदपि दर्शितमेव प्राक् यथा-
 ष्वेभ्यो जिनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकमिति सद्यस्कासा वा
 वरुणप्रघासा इति च । नहि तयोः कल्पयोर्दत्तरवेद्यामग्निहोत्रमा-
 पतति यद्दहरेवाग्निः प्रक्षीतस्तद्दहरेत्र कर्मापवर्मात् । अथोऽग्निप्रण-
 यनप्रशंसार्थं चेदमुक्तं न त्वितरकल्पनिन्दार्थं स्वमतेन तस्योक्तत्वात्
 तत्रापि वाजसनेयग्रहणाच्च । तेन पूर्वद्युःप्रणयने जुहुयादेवोत्तरवे-
 द्यामग्निहोत्रम् । उक्तं च पश्चादेवमन्यत्र विप्रक्रान्ते तन्म इति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य ह्यहं साकमे-
 धैर्यञ्जते । १ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्विति वरुणप्रघासेषु व्याख्यातम् । पूर्वस्मिन्पर्वण्येति

वैश्वदेवे । इहमिति अहप्रतिषेधार्थम् । असति हि तस्मिन्महाहविषो
वरुणप्रघासकत्वातिदेशेन पक्षे इहकालतायां अहकालतामीषां
स्यात् । अतो ऽस्य सद्यस्कासता नियम्यते । साकमेध इति पर्वसमा-
ख्या यत्सोमस्य राजेत्यादिब्राह्मण एव द्रष्टव्या ॥

अग्नये ऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
साकं सूर्येणोद्यता । २ ।

कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदद्यादुदवसाधारणः महा-
हविःषूदवसाननियमात् तदङ्गत्वाच्चान्यासामिष्टीनां अङ्गाङ्गिनोरेकदे-
शित्वाच्च । पृथगग्नयस्तु भवन्ति कालभेदात् बहिस्तन्ववर्तित्वाच्च । साकं
सूर्येणोद्यता निरुयोपसादनान्ते ह्यते तेष्वेवाग्निष्वग्निशेचं ऊत्वा ततः
प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । ३ ।

इत्या वा सहेद्यतो रश्मिभिर्भवति । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपतीति
श्रुत्यर्थस्य विभ्रयित्वादिति भावः । आखान्तरौथो वायं विधिः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यांदिने चरम् । ५ ।

बहुदेवतत्वाद्बृहत्तरत्वाच्चामीषोमीयविकारश्चरः यथाह भारद्वाजः
इतरश्चरश्चरा ऐन्द्राग्निविकाराश्चतुरश्चरप्रभृतयो ऽग्नीषोमीयविकारा
इति । न च मास्तत्वात्त्यश्चर इति शङ्कनीयं सगुणस्य बहुश्चरत्वात् ।

तथा च भारद्वाजः अक्षरसंख्यायां सगुणो देवताब्रह्मः संख्यायेतेति ॥
लिङ्गं चात्र भविष्यति मृहमेधीयेन ॥

न बर्हिरनुप्रहरति । ६ ।

अनुप्रहरत्येव तु मृहमेधीयस्याबर्हिष्ट्वे । नित्यस्तु प्रक्षरप्रहारः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

मरुद्गो मृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् । ८ ।

सर्वासां यजमानगवीनामिति शेषः ॥

यत्सांतपनस्य बर्हिस्तद्मृहमेधीयस्य । ९ ।

प्रक्षरस्त्राहर्तव्यः प्रहतत्वान्तच ॥

अपि वा मेधाबर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह ।

न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः । १० ।

अपि वेति ब्रह्मात्पचान्तरे सर्वमिधाबर्हिराद्यविकृतमिति सिद्धं
भवति । तच्चेभाभावादेव सिद्धेर्न सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो
ब्राह्मणानुसारादिति द्रष्टव्यम् ॥

अयञ्जुष्केण वत्सानपाहृत्यापवित्रेण गा दोहयति । ११ ।

अयञ्जुष्कमित्यनेन लौकिकं लक्ष्यते । शाखादिरहितेन लौकिकप्रका-
रेण वत्सानपाहृत्य शाखापवित्रे कपालधर्मेणोपहिते चरावधर्मकं
गा दोहयति । चक्षुःश्रवणार्थमित्यर्थः । तद्योत्तरकल्पे वक्ष्यति ॥

स वै खलु पर्याशाखया वत्सानपाकृत्य पविचवति
संदोह्य यथैतदमावास्यायां क्रियते तं चरुं अपयती-
त्येके । १२ ।

स वै खल्विति पचान्नरं ब्राह्मणानुसारेण । प्रकृतिवदेव वा पर्ण-
शाखादिधर्मण वत्सानपाकृत्य शाखापविचवत्येव चरौ यथैतत्पयो
ऽमावास्यायां क्रियते तथा सधर्मकं संदोह्य तस्मिन्दुग्धे चरुं अपये-
दित्यर्थः ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाखि-
प्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाचाणि प्रयु-
नक्ति । १३ ।

अग्निभावादिःपर्चं सधर्मकदोहपचं चाग्नित्य प्रयोग उच्यते सूचकता ।
अग्नीनन्वाधाय शाखाहरणादिविधिना वत्सानपाकरोति प्रातर्दोह-
वद्दोहयित्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पौर्ण-
मासतन्त्रतामस्य दर्शयति मा भूत्प्रातर्दोहमंयोगादामावास्यत्वभ्रम
इति । ततश्चावगच्छामो ऽग्नीषोमौथविकारः सगुणो मारुत इति ॥
पाचप्रयोगे चरुदोहयोर्धेनयेनार्थः तानि प्रयुनक्ति ॥

स्थालीं कपालानां स्थाने । १४ ।

परिभाषासिद्धाया अपि स्थात्याः पुनर्वचनं दोहसर्वाधारत्वेनोभय-
धर्मत्वोपप्लवे कपालस्थान एव यथा स्थात्या भूत्कुम्भीस्थान इति ॥

निर्वपणकाले । १५ ।

इति नवमी कण्डिका ।

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य बह्वन्वावपति । १ ।

एविगमात्यप्राग्जनपर्याप्तं यथा स्यात्तथा बह्वन्वावपति ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चर-
मुपदधाति । ध्रुवो ऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टाना-
मुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति । २ ।

विस्वष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अधिअयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा
दोहयित्वा तस्मिञ्छ्रुपयति । ३ ।

अधिअयणकाले प्राप्ते प्रातर्दोहधर्मेण कपालधर्मिकार्यां स्यात्सामेव
सर्वा गा दोहयित्वा तस्मिन्नाधिअयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य चरधर्मेण
अपचतौत्यर्थः । अधर्मकदोहपक्षे तु यजुरुत्पूते पयसि चरधर्मेणैव
अपचम् ॥

संप्रैषकाले यदन्यदिध्मावर्हिषस्तत्संप्रैष्यति । आज्य
ग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । ४ ।

गतौ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्थ्य ब्रह्माणमामन्थ्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्ष-
णीश्रेष्ठं निनीय पवित्रे अपिस्तृज्यान्तर्वेदि विधृती नि-
धाय ध्रुवां सुवं* च सादयति । ५ ।

उन्नेतरपरिसंख्यार्थमनुक्रमणम् । तेन यावदुक्तमेव कर्म क्रियते ॥

* Corrected ; the MSS. read बुचं.

तत्र वेद्यां पविषापिसर्गो मन्त्रेण । आज्यस्यास्यपि साद्या कार्यव-
त्त्वात् । सूर्यस्त्वा युनञ्जि त्वेत्याध्वर्यवयाजमानयोरपि निवृत्तिः
अननुक्रमणात् परिध्यङ्गत्वाच्च । परिधिगेषत्वं च तयोः प्रकृतावेव
दर्शितम् ॥

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति । ६ ।

एतावसदतां तौ विष्णो पाहीति सुवधुवयोर्मन्त्रसंनमः । तथा
विष्णुसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्याज्याभिमन्त्रणे जुह्वपभृतो-
राज्याभावात् । तथैव पेटतुः सत्याषाढभारद्वाजौ । केचित्तु प्रकृता-
वाज्यस्यास्याज्यस्याप्यनेनाभिमन्त्रणमिच्छन्तो ऽद्यापि विष्णुनी स्त्री
वैष्णवे धामनी स्त्रः प्राजापत्ये इत्यूहन्ते ॥

उद्दासनकाष्ठे शरं निधाय यावन्तो यजमानस्या-
मात्यास्तावत ओदनानुद्धरति । ७ ।

फेनमिश्रः चरोरघिमो ऽग्निः शरः । तमुद्दासिताचरोरादाय प्रज्ञातं
निदधाति । यावन्तो यजमानस्यामात्या इत्यविशेषनिर्देशे ऽपि
प्राग्जनविधौ ये यजमानस्यामात्या हविस्त्विच्छृष्टाग्ना इति संकोचनात्
तावन्त एवेहापि याह्याः । अस्त्रीकाश्च सस्त्रीका इत्यवचनात् । तावत
ओदनान्पृथक्पात्रेषु दर्शोद्धरति स्वाह्यां चावग्निरष्टि । तथा सोक्त-
रच व्यक्तं भविष्यति ॥

अतो भूयसे यदि बहुरोदनो भवति । ८ ।

यदि प्रभूत ओदनः स्यात्तदातो भूयसे ऽप्युद्धरति । उत्तरच विनि-
योगः ॥

उद्धृतानुत्पूतानखंक्तानभिधारितानासादयति । ९ ।

दर्भाभ्यां त्रुष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदखंक्त्य पुनस्त्रुष्णीमभिधार्य प्रियेणे-
त्यासादयति ॥

दक्षिणाम्रौ पद्याः प्रतिवेशमेादनं पचति । १० ।

गृहस्य यदयतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः । तस्माद्गृह्याद्गार्हपत्यस्याह-
वनौयस्य च दक्षिणाग्निप्रदेशः प्रतिवेशः । तादृश्याच्च तत्र पच्यमान
श्रादनेो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युपचर्यते ॥

तं नाभिधारयति । ११ ।

मतः ॥

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति । दक्षिणा-
देव मरुतो गृहमेधिना यजति । १२ ।

इति दशमी कण्डिका ।

उत्तरस्मात्खिष्टकृतम् । १ ।

सर्वार्थे द्वयोरैवौदनयोः पात्रद्वये गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः । तदा
तु दक्षिणात् दक्षिणत आसादितान् ॥

श्रादनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्यमानीय तत आज्यार्था-
न्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम् । २ ।

निम्ने ऋवटौ ॥

एवं कुर्वन्न भुवायां गृह्णीयात् । ३ ।

भुवायां गृहीतस्य निष्ययोरानयननिरासार्थं वचनम् ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुह्वामुपस्तीर्य सर्वतः सम-
वदाय मरुतो गृहमेधिना यजति । ४ ।

अथ वेदनिधानादि हेतुषदनात्मं कृत्वा वेदेनोपवाज्याग्नीदग्निं चिः
संगृह्णीति संग्रहः । संमार्जनं च स्फुगेन केवलेन सरुषैर्वा सौकिकैर्दग्भिः
यथोक्तं भारद्वाजेन चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा गृहमे-
धीये ऽग्निं संमार्जनानीति । प्रवरस्तु विनेभ्रसंनहनवेदिदृष्टणाभ्यां स्यात्
अतस्ताध्यत्वात् । ततश्चाज्यभागाभ्यां स्विष्टकृतस्यान्याः प्रागूर्ध्वं च प्रधा-
नादङ्गाज्यतयो निवर्तन्ते । कस्मात् । आज्यभागौ यजति अग्निं स्विष्ट-
कृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरासामपि परिसंख्यानात् ॥ सर्वतः सर्वेभ्य
ओदनेभ्यः । सर्वेषु चावदानधर्माः प्रकृतिवत् ॥ स चाद्यं प्रयोगक्रमः
स्वयमेव व्यक्तमनुक्रान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यम् ॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृद्वदायाग्निं स्विष्टकृतम् । ५ ।

यजतीत्यन्वयः । नारिष्ठनिवृत्तिर्याख्याता ॥

न प्राशिक्षं न यजमानभागम् । ६ ।

अवद्यतीत्यव्याहारः सामर्थ्यादिद्वान्तत्वान्तन्मस्य । तयोः प्रागङ्गना-
भावादिति भावः । प्राग्निचपूर्वत्वे त्ववदानद्वारा तन्प्राग्निगस्यैव वाच-
निको निषेधः ॥

द्वडान्तः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनश्रे-
षान्प्राञ्चन्ति । ऋत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः । ८ ।

हविरुच्छिष्टाग्नाः वैश्वदेवशिष्टाग्निः यजमानभाण्डोपजीविनः पुचपौ-
चादय इति यावत् । तथा यजमानस्य मृद्ध्या हविरुच्छिष्टाग्ना इत्येव
कात्यायनः । ते सयजमानाः प्राञ्चन्ति । यदि प्रभृत ओदनः स्याद्-
त्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्राञ्चीयुरित्यर्थः । स्पष्टं चैतद्भारदाजीये
वचामात्येभ्य ओदनानुद्धरन्ति यावन्तो हविरुच्छिष्टाग्ना भवन्ति
ततो ऽन्ये ऽपि प्राञ्चीयुर्यदि प्रभृत ओदनः स्यादिति । पत्न्यथच
प्रतिवेश्नात्प्राञ्चीयात् ॥

प्राञ्चन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः स्थात्याम् । ९ ।

प्राञ्चन्ति ब्राह्मणा ओदनमित्यस्य ब्रह्मोदनवद्भात्या । खालीखं
हविःशेषमृत्विज एव प्राञ्चन्तीत्यर्थः ॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमु-
खिनः । १० ।

सुहिताः मृष्टाग्नेन दग्नाः । प्रतीताः मिथः संगताः । अनवर्ति-
मुखिनः अवर्तिर्दारिद्र्यं बुद्ध्वा यथा अवर्त्या शुन आम्नाणि पेष
इत्यादौ । मुखमग्नेन तु तत्कार्यं सच्यते । अवर्तिवचनरहिताः कर्म-
एवादानकुर्वन्त इत्यर्थः ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते । ११ ।

महानसपाचकास्त्रिह प्रतिवेशा विवक्षिताः विहारप्रतिवेशभृतमहान
अवर्तित्वात् । ते ऽप्योदनात्पचन्ते सर्वेषां मृष्टाग्नार्थम् ॥

गा अभिघ्नते । १२ ।

गास्य ते ऽभिघ्नन्ति व्यञ्जनार्थम् ॥

आञ्जते ऽभ्यञ्जते । १३ ।

अमात्या इति शेषः ॥

अनु वत्सान्वासयन्ति । १४ ।

सर्वामेतां रात्रिं यजमानस्य वत्सान्माहभिरनुवासयन्ति । ते पयः
पायंपायं माहभिः सह वत्सा वसन्तीत्यर्थः ॥

अनिष्कासितां स्थालीं निदधाति । १५ ।

निष्कासनं निष्कषणम् । बिलजठरखण्डमोदनशेषमनिष्कष्टं भवतीत्यर्थः ॥

अप्रमृष्टं दर्व्युदायुवनमन्ववदधाति । १६ ।

दर्व्या उदायुवनं दर्व्युदायुवनं येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्तिसाम्यार्थं
विक्रियमाना उदायूयन्ते । सर्वं दर्व्यन्तमित्यर्थः । तदप्यमृष्टलेपमेव
स्थाख्यामवदधाति ॥

पराचीनरात्रे ऽभिवान्याया अग्निहोत्र्यै च वत्सौ
वभ्राति । १७ ।

पराचीनरात्रे अपररात्रे । अभिवान्यमभिवननीयं वत्सान्तरं यस्याः
साभिवान्यवत्सा या मृतवत्सा वत्सान्तरेण दुह्यत इति यावत् । तस्या
वत्सं माहसमीपादपाकृत्य वभ्राति पित्रयज्ञहविरर्थम् ॥ तथाग्निहोत्र्या
वत्सं यदि पयसाग्निहोत्रं भवति ॥

व्युष्टायां पुराग्निहोचान्पूर्णादर्व्येण चरन्ति । हुते वा । १८ ।
 पूर्णदर्विसंबन्धात् पौर्णदर्वमिति कर्मनाम । पुराग्निहोचाद्हुते वेत्यनु-
 दितहोमविषयं व्युष्टायां चरन्तीति वचनात् साकं सूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्य
 कर्मणः कालवचनात् ॥

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्षभमाह्वय तस्य
 रवते* पूर्णा दर्वि परापतेत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये
 जुहुयात् । १९ ।

स्नात्वा दर्व्युदायुवनस्य च लेपो निष्कासः । तेन शरेण च दर्वीं
 पूरयित्वा यजमानस्य षष्ठमं खनात्माह्वय तस्य रवते* रवे सति
 गार्हपत्ये जुहुयात् । नाह्वनीयप्रणयनं अर्थाभावात् । ऐन्द्नी त्वाङ्गतिः
 इन्द्रस्य निष्कासं निदध्यादिति श्रुतेः ॥

यद्यृषभो न रूयाद्ब्रह्मा ब्रूयाञ्जुहुधीति । २० ।

गतः ॥

यस्य रवते* जुहोति तां दक्षिणां ददाति । २१ ।

यस्य रवते* जुहोतीति वचनात् यदा न रूयात्तदा न ददाति ॥

मरुद्भ्यः क्रोडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं
 निर्वपति । साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रच-
 रन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २२ ।

पन्वो ऽयमानीकवतेन व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

* sic.

ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

महाहविर्नाम साकमेधानां प्रधानेष्टिः तत्रैव पञ्चसंहराणामुपदेशात्
मासनामादिधर्माणामुपदेशाच्च । तत्र महाहविरिति पुनःसमाख्यानात्
साकमेधेयं हविरिदमेषाम् । महाहविषं हविरिदमिति विकल्पते ॥

तस्य वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्या-
• स्यातः । २ ।

एतद्भ्राह्मण ऐन्द्राग्र इति श्रुतेरिति भावः । वक्ष्यति च ऐन्द्राग्रतु-
षामसु प्रतिपादयतीति । तत्र वरुणप्रघासकल्पातिदेशान्नित्यमुदव-
सानम् । तच्च दर्शितमेवानीकवते । तथोत्तरविहारग्रहणान्नित्योत्तर-
वेदिः । नित्यं च पाण्डुकं प्रणयनम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्चसंकरेभ्य ऊर्ध्वमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्माणमेककपालं
निर्वपति । तत्र नानाबीजधर्मैर्ऋगं पृथङ्निरूप्यावहत्य तुषाग्र-
ज्ञातान्निदधाति । तेषां पृथक्प्रतिपाद्यत्वात्प्रेषणादयस्तु संमृज्यैव
क्रियन्ते ॥

ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृचघ्ने चरुमेके समाम-
नन्ति ॥ अग्ने वेर्हीचं वेर्दूत्यमूर्ध्वो अध्वरे स्यात् ।
अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी । स्विष्ट-

कृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य
वीहि स्वाहेति सुच्यमाधारयति ॥ वागस्याग्नेयोत्यनुम-
न्वयते यजमानः । ४ ।

गताः ॥

सहस्र सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । धेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः । इदावत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्या-
शिःषु हेतानुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास
इति मन्त्रं संवमति । ५ ।

यास्थातं प्राक् ॥

ऐन्द्रामृतुषामसु प्रतिपादयति । ६ ।

अवभृथस्य तु काले तृष्णीमैन्द्रामृतुषामसु क्षिपति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

मतः कृतान्तादारभेष्टिं संस्थापयेत् ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

यदैव महाहविः संतिष्ठते तदानीमेव प्रक्रमयति ॥

वेदं कृत्वाग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमाचीं चतुः-
स्रक्तिं वेदिं करोति । २ ।

अग्नीन्विष्टव्य वेदं कृत्वा ग्नौषवेन विधिना विस्वारत आद्यामतश्च
यजमानमाचीं चतुरश्रां वेदिं करोति ॥

प्रतिदिशं सक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मथ्यानि । ३ ।

सक्तयः कोणाः । ते महादिक्षु भवन्ति । कोणदिक्षु मथ्यानि ॥

उद्धता खाता भवति । ४ ।

अपारस्मित्युद्धन्ति । न देवस्य सवितुः सव इति खनति ॥

न प्राची वेदिरुद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा ।
यज्ञो हि । उभे दिशावन्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च
पितरश्चेज्यन्त इति विज्ञायते । ५ ।

वेदिः प्रागपवर्गा नोद्धननीया । कुतः । पितृणां यज्ञो ह्ययम् । न
च दक्षिणोद्धत्या । कुतः । यज्ञो ह्ययं न केवलं पित्र्यः ॥ कथं
तर्ह्युद्धननीया । प्राचीं च दक्षिणां चाम्तरा कोणदिशं प्रत्युद्धत्या
उभयात्मकत्वात् । कथमस्योभयात्मकत्वमिति चेत् तच्छ्रुतिरेव ब्रूते
उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । के देवा इत्याः के च पितर

इति चेत् प्रयाजादिभिरिष्या देवाः प्रधानहविर्भिः पितर इति
केचित् । तस्मिन् प्रधानविषयतयैवोभयचश्रुतेः यथा उत्तरत एवोप-
वीथ निर्वपेदुभये हि देवास्त पितरश्चेज्यन्त इति । अतो य एव
प्रधाना इज्यास्त एव पितरूपा देवरूपाश्चेति संगिरामहे ॥ तत्रोद्भ-
ननेनैव वेदिसंमार्गादयो ऽपि व्याख्याता भवन्ति ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्सं-
नमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति । ६ ।

यतश्चैवमुभयविधा इज्यास्ततश्च मन्त्रेषु ये देवशब्दा देवतापराः ते
देवपितृशब्दविकारयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । यथा पृथिवि देवपितृयजनि
देवानां पितृणां परिषूतमसि कर्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शक्यमि-
त्यादि ॥ तत्रैतस्मिन्नतयैवोदाहृतं देवेभ्यः पितृभ्य इतीति । यथा
अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति श्रुत्या प्रदर्शितं तथा
संनमतीत्यर्थः ॥ ये त्वदेवतापरा देवशब्दास्तान्न संनमति यथा बभान
देव सवितरित्यादि । ये चाङ्गदेवतापरास्तानपि न संनमति देवा-
गामेव तच्चेज्यत्वात् देवौ यजेति सिङ्गाच्च ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । ७ ।

अविकारो वा सर्वमन्त्रेषु । कुतः । परार्थे ऽत्र ह परे वाक्ये तस्यो-
भये हि देवास्तैत्यादिवाक्यस्य श्रवणात् । इमां दिशं वेदिसुद्भन्ति
उत्तरत एवोपवीथ निर्वपेदित्यादेर्वेद्युद्भननाद्विधिपरवाक्यस्य हि
शेषतया श्रुतमेव तद्वाक्यम् । अतस्तच्छ्रुतिपरत्वान्नोहे प्रमाणम् । न

चानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि दैवतत्वादिति ॥ अथापरा
 व्याख्या । परार्थे अपूर्वप्रैषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये
 पितृब्रह्मदशवणान्न ह्येतद्देवब्रह्मसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमवकल्पते प्राकृते
 ऽस्मिन्मन्त्रे देवब्रह्मस्थाभावात् । तस्मादविकार इति ॥ यस्तु ब्रूयात्
 पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये अवणात् अस-
 मवेताभिधाधिनेो देवब्रह्मस्थाविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति ।
 प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिषूतमषीत्यादिषु समवेताभिधाधिषु त्रिका-
 रप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासं-
 बन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवाना-
 मिदमु नः सहासुव्याहं देवयज्यथेत्यादौ प्रसङ्गात् । तस्मादुक्त एवार्थं
 साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य
 मध्ये वेद्या उपसमादधाति । ८ ।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । ९ ।

पितृयज्ञे यान्वाहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्मग्नौ क्रियन्ते । यन्वन्य-
 दग्निहोत्राद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्माबर्हिंराहरति । १० ।

गतः ॥

समूलं बर्हिंर्दाति । ११ ।

खात्वापि भुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात् ।
तत्र मूलं ते राध्यासमिति मग्नं विकुर्वन्ति । नाच प्रसूरो याद्यः
तस्योत्तरवचनात् ॥

उपमूलखूनं वा । १२ ।

बहिर्भवतीति ज्ञेयः ॥

वर्षीयानर्थादिभ्यो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इभ्यो लक्ष्यते तद्भवत्या च तत्रैव
दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिभादयं प्रकृष्टः सौख्यायामाभ्यां
भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्याषाढः । श्रुतिश्च
भवति वर्षीयानिभ्र इभाङ्गवति व्याख्या इति ॥ तत्र परिधिद्वि-
कल्पे विंशतिधा दौ परिधी इति मन्त्रसंज्ञामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पास्त्रिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते ।

यद्यार्थं पाचप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रहवस्था सह कुम्भः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनाथं
कपालं पात्रीस्थाने द्वे पात्रौ श्रावसेति विज्ञेयः । यावद्भक्तमेव परस्मि-
न्कर्मणि पित्र्यधर्मकर्मिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं
कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति ।
उत्तरतो वा । यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति
यथासमाह्वानम् । १५ ।

उत्तरस्थां स्रक्त्वा द्वारं कृत्वा परितो वेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो
ऽपरेण गार्हपत्यमवस्थिताच्छकटात्पात्र्या वा तथोरेव दक्षिणतो
निर्वपति । दक्षिणार्धाच्छकटस्येत्यपरम् । तथोत्तरत इति ॥ यथासमा-
जानं सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो
ऽग्निघ्वात्तेभ्यो मन्यं चेति चीणि । यवमयाः सर्वे यवान्संयुत्येत्युत्तर-
वानुवादात् अग्नीषोमीयविकाराश्च । तेन पौर्णमासतन्त्रं भवति ॥

अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः
षट्कपालं* पितृभ्यो ऽग्निघ्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवा-
हनाय यमाय वा मन्यं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते । १६ ।
आज्यसुपांशुद्याजधर्मकम् । मन्यस्वाग्नेयविकारः । समानमन्यत् । मन्य-
देवतास्त्रिस्रो विकल्पन्ते अग्निः कव्यवाहनः यमः केवलः सगुणश्चेति ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति । १७ ।

कुम्भ एव प्रोक्षणः संस्क्रियन्ते स्थाप्यन्ते च ॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य चिष्फलीकृतांस्तण्डुला-
न्विभागमन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्पिष्टानि
कृत्वा दक्षिणार्धं गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षि-
णाग्नौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमधिश्च-
यति । १८ ।

* The MSS. read षट्कपालः, but the following accusative मन्यं
requires षट्कपालं.

उद्देकः षेडमसम् । तेन यवान्निश्रयित्वावहन्ति । ततः प्राङ्मुष्णा-
जिनादानात्कृत्वा विभागस्यावृता पुरोडाशार्थान्निभञ्ज्य पिनष्टि ।
कपालमधिश्रयति उपदधातीत्यर्थः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहु-
रूपा धानाः करोति । १९ ।

बहुवदूहे ऽधिश्रयणमन्त्रस्य बहुवदुत्पत्तेर्धानानां मन्त्रसमवाये ऽपि
बहुत्वाविशेषाच्च किं च तण्डुलानोप्येति वचनात् तेषां बहुत्वाच्च ।
बहुवदेवोदस्य धानासु न्याय्यः । अन्ये तु हविर्द्वित्वाद्बहुवदूहन्ति ॥
तच्च प्रथमादीन्वर्थलुप्तानि निवर्तन्ते । पर्याग्निकरणं तु स्त्रीनाग्निना
क्रियते ॥ पाकविशेषेषु शुक्लकृष्णादिभावात् बहुरूपा भवन्तीत्यर्थः
अश्वेराचाणामभिमित्या इति सिद्धात् ॥

विदह्यमानाः परिश्वेरत इति विज्ञायते । २० ।

ताः प्रथममीषत्पक्वाः सन्धो ऽत्रैवौदासनाद्दह्यमानाः परिश्वेरते न
तु विदाहभयात्तदानीमेवोदासयेदित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः ता
अत्रैव विदह्यमानाः परिश्वेरत आ हविषामुदासनादिति ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । १ ।

पत्नीकार्यं सर्वमपि निवर्तते न पत्न्यन्वास्त इति श्रुतेः । गृहेष्वासी-
नाञ्चमवेक्षत इति सत्याषाढः ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्या-
ज्यानि गृह्णाति । २ ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानीत्ययमवभृथे व्याख्यातः । उत्तरेण गार्हपत्यमाज्यं
प्रत्याहृत्य गृह्णाति ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गतः ॥

स्तरणकाले बर्हिषा चिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति । ४ ।

प्रस्तरकर्मवर्जमा स्तरणात्कृत्वा सर्वं बर्हिरादाय सर्वां वेदिं चिर्मन्त्रेण
संस्तृणन्प्रसव्यं पर्येति । अवशिष्टास्तु च सुष्टिम् ॥

शौद्धवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपर्येति । ५ ।

स्तरणार्थमुद्धूयमाने बर्हिषि ये ऽवशिष्टास्तु शौद्धवाः ॥

शौद्धवः प्रस्तरः । ६ ।

शौद्धवमय एव प्रस्तरौ भवेत् ॥

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् । ७ ।

तमेव प्रस्तरमस्त्रिण्काले तूष्णीं गृहीत्वा तस्त्रिण्पवित्रे अपिसृज्य
सादनकाले तूष्णीमेवासादयति ॥

न विधृती । ८ ।

गतः ॥

द्वौ परिधी परिदधाति । ९ ।

कौ द्वौ ॥

मध्यमोत्तरौ । १० ।

तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति द्रष्टव्यम् ।
याजमाने तु परिधी दधामीत्यूहः । तथाम्रौत्परिधी यज्ञस्य पाथ
उपसमिद्धि यजमानं प्रथतमित्यूह्यानि ॥

सर्वान्वा । ११ ।

गतः ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीरपोर्षिति वाभि-
न्नाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत् । १२ ।

सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्य पिष्टमतः पुरोऽनुवाक्यायां
परिधीरपोर्षिति ऋद्धं श्रुत्वा वा दक्षिणमपि मध्यमेन सह
निदध्यात् ॥

उद्दासनकाले धाना उद्दास्य विभागमन्त्रेण वि-
भज्यार्धां आश्वेन संयैति । १३ ।

धानास्त्रभिमन्त्रणादिमन्त्राणां बह्वदूहः पूर्ववत् तथा धाना उद्दा-
स्येति वचनाच्च । तत्रोद्दासनमन्त्रस्याद्ययोः पदयोर्लिङ्गविरोधात्सोपः
न वा प्रथस्युपदस्य चोदितप्रथत्वाभावे ऽपि पञ्चमानानां प्रथस्युत्वसं-
भवात् । तथा चरुपरिवापयोरपि द्रष्टव्यम् । धानास्त्रुद्दास्य विभज्य

याः पितृणां बर्हिषदां ता द्वितीयस्यां पात्र्यां तृष्णीं प्रतिष्ठाप्याज्येन
मिश्रयति ॥

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्धायै दुग्ध-
स्यार्धशरावे सक्तूनाप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा
दक्षिणामुखस्त्रिः प्रसव्यमनारभ्योपमन्यति । १४ ।

अभिवान्धा व्याख्याता काण्डशलाके च । तस्या दुग्धस्यार्धशरावे
शरावार्धपरिमिते दुग्धे सक्तूनाप्य तस्मिन्त्रिचुकाण्डं शलाकां वा रज्ज्वा
बद्धावधाय साक्षादनन्वारभमाणो रज्ज्वा मन्यति ॥

शलाकास्थं मन्यं कृत्वैकैकशो हवींघ्यासादयति । १५ ।

अथ धानालंकरणे देवो वः सविता हप्तवः खेत्यूहः । शलाकास्थं
मन्यं कृत्वा यथा शलाकायां मन्यस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावे
क्षिपेदित्यर्थः । हविषामासादने प्रियेषेत्यावृत्तिः ॥

दक्षिणतः कश्चिपूपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमि-
त्येकैकश आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रति-
पद्यते । १६ ।

कश्चिद्वादि व्याख्यातं पिण्डपितृयज्ञे ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति
संप्रेष्यति । १७ ।

प्राकृतस्यायं संप्रेषस्य प्रत्यान्वाचः न त्वहः ॥

एकां सामिधेनीं चिरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह
इत्येताम् । १८ ।

हेतेति शेषः ॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इध्मं चैधं विभज्य
चिरादधाति । १९ ।

वैधमिति विख्यष्टार्थम् ॥

समानमा प्रवरात् । २० ।

मतः ॥

नार्षेयं वृक्षीते न होतारम् । २१ ।

अग्निर्देवो हेतेत्यादि मानुषान्तं निवर्तते ॥

आश्राव्याह सीद होतरिति । एतावान्प्रवरः । २२ ।

क इदमित्यध्वर्युरवस्थायाश्राव्यार्षेयस्थाने सीद होतरित्येतावदाह ।
तत्तर्षेयाभावात् देवाः पितर इत्यस्य निवृत्तिर्याजमान एव दर्शिता ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वा जीवन्तावाज्यभागौ
यजति । २३ ।

पौनिष्ठा पञ्चमार्थमर्धमौपश्रतस्य समानयते ॥

आ नो अग्ने सुक्तेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । मार्षीकं
वेह जीवसे ॥ त्वं सोम महे भगं त्वं यून् ऋतायते ।
दधं दधासि जीवस इति जीवन्तौ । २४ ।

मतः ॥

अथ वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति । २५ ।

निर्वपणकाले ऽथ वा परिश्रयति ॥

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

विश्वस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।
विपरिक्रामन्धृत्विजः । विपरिहरन्ति सुषो हवींषि
परिश्रयणानीति । १ ।

अथ सर्वे यज्ञोपवीतकृतानां वाससां सूत्राणां वा यन्वीश्विस्रस्य
प्राचीनावीतानि कृत्वा यथीयुः । व्यत्ययेन परिक्रामन्ति च । ये
दक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छन्ति ये त्त्तरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः ।
तत्राघोषाहवनीयं पितृयज्ञस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः ॥ अलि-
ग्राहणं यजमानस्याप्युपसृचणं ब्रह्मयजमानावित्येक इति खिन्नान् ॥
तथा सुगादीन्वपि व्यत्ययेन हरन्ति । तत्र सुग्धविषोर्विपरिहरणमेव
दर्शयति ॥

दक्षिणेन जुह्वमुपमृतं सादयति । दक्षिणेनोपमृतं
भ्रुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्यम् । २ ।
एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरुष्यं पश्चाद्हरति पाश्चात्थं च पुरस्तात् ।
एवं दक्षिणात्योदीचयोर्मिथः ॥

समानच जुह्वषट्कपालौ । ३ ।

जुह्वः पुरोडाशश्च सर्वकालमेकत्रैव स्थाने भवतः ॥

ब्रह्मयजमानावित्येके । ४ ।

ब्रह्मयजमानौ वा समानच भवतः जुह्वषट्कपालौ तु विपरिहरन्धे-
वेत्यर्थः ॥

षडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् । ५ ।

याम इति श्लेषः ॥

संभिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति । ६ ।

संभेदः संकरः । प्रकृतिवद्वदानदेशानां नासंकरो भवतीत्यर्थः ॥

द्विः प्रथमस्यावद्येत्पञ्चावत्तिनः । ७ ।

त्रिष्वपि वक्ष्यमाणेषु यागेषु प्रथमाद्भविषो द्विरवद्येत्पञ्चावत्तिनः
षडवत्तत्वाय ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमते ऽनु स्वधेति संप्रे-
ष्यति । ८ ।

धनु स्वधेत्यनुवाक्यां संप्रेष्यति ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्धानानां सकृन्मन्यस्य । ९ ।

षिभिरेतैरवदानैरुपस्तरणाभिघारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तं
संपद्यते । पञ्चावत्तिनः षडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यम् ।
तत्र मध्यादेव सकृत्सकृद्वदानं यागत्रये ऽपि । प्रत्यभिघारणं त्वन्त-
यागे एव भवति ॥ धानासु तु मा भेः संविख्याः मा ते द्विषीरिति
पदानां बहुवदूहः यथा मा भैष्ट संविजिह्वं मा वो द्विषिष्टेति ।
केषिन्नु भरतमुद्धरतेमनुषिञ्चतेति च कुर्वन्ति ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्कृतिक्रम्य दक्षिणामु-
स्तिष्ठन्ना स्वधेत्याश्रावयति । १० ।

दक्षिणतो ऽवदाय दक्षिणतः स्थित इत्यर्थः । तथाश्रावयेत्यस्य स्थाने
स्वधाकारः । तेनो श्रावयेति पठे ओ स्वधेति भवति ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति । सोमं पितृमन्नं स्व-
धेति संप्रेष्यति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा
नम इति वषट्करोति । ११ ।

गताः ॥

स्वधाकारं तु प्रतिषिध्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुत-
प्रत्याश्रुतान्धेव विदधाति । १२ ।

श्रुतिरिति शेषः ॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । १३ ।

सर्वेषु यागेषु द्वेदे अन्वाह ॥

बृचमुक्त्वा प्रणौति । अपरामुक्त्वा प्रणौति । १४ ।

द्वयोरप्यनुवाक्ययोः प्रणवः कार्य इत्यर्थः ॥

त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्ति । १५ ।

थाज्यानुवाक्या इति शेषः ॥

एका थाज्या । १६ ।

थाज्यास्त्रैकैका भवन्ति ॥

अग्निघात्ताः पितर इत्येषा ॥ ये अग्निघात्ता ये ऽन-
ग्निघात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परे ऽवरे मृतासो
भवन्तो ऽधिब्रुवन्तु ते अबन्त्वस्मान् ॥ वान्यायै दुग्धे
जुषमाणाः करम्भमुदीराणा अवरे परे च । अग्निघात्ता
ऋतुभिः संविदाना इन्द्रवन्तो हविरिदं जुषन्तामिति
पितृभ्यो ऽग्निघात्तेभ्यः । १७ ।

गतः ॥

उपांशु परिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति । १८ ।

पुनःपरिश्रितवचनमादरार्थम् ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्बर्हिषदो यजत्यग्निघात्तान् । १९ ।

यो ऽयं सोमस्य पितृमतो याग उक्तः स्वधाकारोदगतिक्रमणादि-
रेतेनैव पितृन्बर्हिषदो यजति पितृनग्निघात्तांश्चेत्यर्थः ॥

अग्निं कथ्यवाहनं स्विष्टकृदर्थे यजति । २० ।

एतेनैव कल्पेनेत्येव तस्यापि पितृत्वाविशेषात् । तत्राग्नये कथ्यवाहनाय
स्विष्टकृते ऽनु स्वधेति तु कल्पान्तरकाराः । यदा त्वग्नये कथ्यवाह-
नाय मन्थः तदापि स्विष्टकृदर्थे द्वितीयो ऽग्निः कथ्यवाहनो भवत्येव ॥

यां देवतां यजेत्तद्धविषः प्रथममवदानमवद्यति । २१ ।

रज्यमानाया देवताया हविषः प्रथममवदाय तत इतराभ्यामुत्पत्ति-
क्रमेणावद्यति ॥

स चावदानकल्पः । २२ ।

पुरोडाशेज्यायामुक्तास्त्रिभ्यो ऽवदानकल्पः स एवोत्तरयोरपि हविषो-
रित्यर्थः । यदा तु सोमाय पिष्टमत आञ्चं तदा पञ्चगृहीतेन
षड्गृहीतेन वा ध्रौवेषु सोमं पिष्टमन्तमिष्ट्वा ततो ऽन्यैवावृता
हविर्भिर्यजति ॥

मन्य इडामवद्यति मन्यं वैव । २३ ।

इडावदानकाले मन्ये किञ्चिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मन्यमित्यर्थः ।
यथा षडाद्यानीडामवद्यति षड्भ्यो वेत्यादि तथा मन्यादिडाम-
वद्यति ॥ मन्यं वेत्येव कल्पान्तरकाराः । तत्रैव मन्ये इतराभ्यां
हविर्भ्यामिडामवद्यति । मन्यमेव वा केवलं नेतरे हविषी इत्यपरे ।
तत्र खितरथोर्हविषोरिडाभ्रंशनेन दोषः ॥

मन्यं होच आदधाति । २४ ।

अवघ्नेण सर्वभवा इति वक्ष्यति । तेनोपहृतामिडां मन्यवर्जं भक्ष-
मन्त्रेणावघ्नय ततो मन्यांश्च होतृहस्त आदधाति ॥

तं होतावजिघ्रति । २५ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ब्रह्माध्वर्युरग्नीध्रजमानश्च । १ ।

तं होताहस्तस्यमेव यथोक्तेन क्रमेणावजिघ्रन्ति । तेनैव मन्त्रेण ततः
प्रस्तरे मार्जयन्ते ॥ अथवा प्रतिपत्यन्तरमेतद्वैशेषिकं मन्यस्य । न

निडाशेषः । तथोत्कर्षमप्यस्य पक्षे वक्ष्यति । अत्रैके भक्षणेत्यादिना ।
 सत्याषाढस्याह मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्येडाभिति । तेन मार्जनात्ने
 द्वष्णीमवजिघ्रन्ति प्राग्निचावघ्राणे त्वभवनयनमन्त्रो ऽर्थस्रोपनिवृत्तः ।
 प्राञ्जननाभ्यभिमर्शनमन्त्रावपि चिह्नविरोधादित्येके ॥

अपि वा न यजमानः । २ ।

गतः ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि
 क्षेपान्निमृजन्ते । ३ ।

विभज्य वा मन्थं खंखमंभ्रमादायावजिघ्रन्ति ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति चिः
 प्रसव्यं वेदिं परिषिञ्चन्पर्येति । ४ ।

वेषां सादितमुदकुम्भमादाय परिषिञ्चति । सक्तमन्त्रः ॥

निधाय कुम्भमया विष्ठा जमयन्कर्कराणीति चिरप-
 रिषिञ्चन्प्रतिपर्येति । ५ ।

निधायैव कुम्भमपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति न तु हस्तस्यकुम्भमित्यर्थः । नन्वेव-
 मसंभवादेवापरिषेकसिद्धेरनर्थकः प्रतिषेधः । सत्यमनर्थकः । तथापि
 सौक्तिक एवायमुक्तिप्रकारो वैचित्र्याय कृत इत्यस्यमतिनिर्बन्धेन ॥

हविःश्रेष्ठान्संश्लोम्नाय* पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तिषु

* Thus all MSS., instead of संश्लोम्नाय (if Rudradatta's explanation should be correct).

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतत्ते
ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ६ ।

हविःशेषान् सर्वमन्त्रेडापत्ते द्वौ इतरथा चीन् ॥ संज्ञान्नाय संप्रोत्पूर्वो
मनतिर्मर्दने द्रष्टव्यः । रत्नयोरविशेषः । नलोपम्हान्दसः । संप्रमृद्येति
थावत् ॥

चीन्परान्पितृनन्वाचष्टे । षष्ठं प्रथमे पिण्डे । पञ्चमं
द्वितीये । चतुर्थं तृतीये । ७ ।

प्रपितामहात्परानपि चीन्पितृन्प्रातिलोभ्येन त्रिषु पिण्डेष्वन्वाचष्टे
पिचादिकीर्तनानन्तरं कीर्तयति नामभिरेव तेषामपि नानामगृहीतं
गच्छतीति वचनात् । तद्यथा एतत्ते तत इद्र विष्णो ये च त्वाम-
न्वित्यादि । केचित्तु परान्पितृन् प्रपितामहस्य प्रपितामह प्रपितामहस्य
पितामह प्रपितामहस्य ततेत्यन्वाचचते ॥

उत्तरस्यां सक्त्यां रिप्तलेपं निमृज्याच पितरो यथा-
भागं मन्ध्वमित्युक्तोदञ्चो निष्क्रम्य सुसंहशं त्वा वय-
मित्यैन्द्रार्चाहवनीयमुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा । ८ ।

रिप्तलेपं हस्ते लिप्तं पिण्डलेपं निमृज्याच पितर इत्याह यजमानः ।
तत उदङ्निष्क्रमणादि सर्वेषाम् ॥

आ तमितोरुपस्थायाक्षन्नमीमदन्त हीति पङ्क्त्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । ९ ।

धावदमुच्छ्रमन्तस्त्रान्यन्ति तावदैन्द्रा ऐन्द्रीभ्यां वाभ्यासेनाहवनीय-
सुपस्थाय ततो गार्हपत्यसुपतिष्ठन्ते ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति । १० ।

एतयैव पङ्क्त्या परिश्रितं वेदिदेशं प्रविशन्ति ॥

अचैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति । ११ ।

मन्वावघ्राणवेदिपरिषेचने अत्र वा क्रियेते ॥

अवघ्नेण सर्वभक्षाः । १२ ।

प्राञ्जिन्नेडायजमानभागा अप्यवघ्नेणैव भक्त्याः न केवलं मन्य इति ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदा पङ्क्त्याः । १३ ।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तमित्यर्थः ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति । १४ ।

पुनः परिश्रितमेति ॥

विस्त्रस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते ।

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति सुचः । १५ ।

येषां पूर्वं विपर्यासः तानि सर्वाणि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि । १६ ।

परिश्रयणानि त्वपनयन्त्येव । ततो ऽन्वाहार्यं दत्त्वा ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इति प्रतिपद्यते ॥

श्रौपश्रुतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यजति ।
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । १७ ।

व्याख्यातो ऽयमवमृथे ॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते । १८ ।

सूक्तवाकप्रैषप्रभृत्या तत्समाप्तेर्निवीतानि कण्ठावलम्बितानि कुर्वन्ति ।
ततः परं तु यज्ञोपवीतान्येव सूक्तवाकं प्रतीति वचनात् ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति । १९ ।

पत्नीसंयाजाभावे ऽपि गच्छत्येवाध्वर्युः पश्चात् । सुषौ च श्वे
सादयित्वा संपत्नीयं पत्न्या विना जुहोति उपरिष्ठात्पिष्टलेपफली-
करणहोमाभ्यां पत्नीसंयाजानङ्गत्वान्तेषाम् ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति । २० ।

समिष्टयजुरभावे ऽपि बर्हिः प्रद्वियते कालोपलक्षणत्वान्तस्य ॥

सर्वमन्यत्क्रियते । २१ ।

अतो ऽन्यत्सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते । तच्च भर्जनकपालविभोक्ते
यद्दमे कपालं तदपि व्रते इत्यूहः ॥

संतिष्ठते पितृयज्ञः । २२ ।

गतः ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्या-
मात्याः सखीकास्तावत एकातिरिक्तान् । १ ।

व्याख्यातो ऽयं करभपाचविधौ ॥

यावन्तो गृह्याः स्मस्तेभ्यः कमकरमिति निरुप्य-
माशेषु यजमानो जपति । २ ।

गतः ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति । ३ ।

सर्वमेवेषां तन्त्रं तूष्णीकं भवति । तत्र यावन्तः पुरोडाशसंयोगिनः
पदार्था होमाश्च तावन्त एव क्रियन्ते । यथा विद्वत्याग्नीग्परिस्तर-
णानाहत्य वेदं कृत्वाग्नीग्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्य पुरोडाशार्थानि
पाचाणि सुवाज्यस्थाल्यौ च प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा पाचाणि संवृश्य
प्रोक्षन्निर्वापादीनि ॥

उत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्चयति । ४ ।

गतः ॥

तानभिघार्यानभिघार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां
शर्मासीति मूते समावपति । ५ ।

आप्यलेपं निनीयाज्यं निरुप्य पुरोडाशानुदास्यामंस्कृतायां वेद्यामासा-
दयति । ततो मूते क्षिपति । धान्याद्यावपनार्थस्तरणपुञ्जो मूतम् ॥

मूतयोर्मूतेषु वा । ६ ।

गतः ॥

कोशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् । ७ ।

वस्त्रादिनिधानार्थो वेत्रादिमयः पेटकादिः कोशः । तस्यापिधाने
वासशेष्य हरन्ति ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाग्नेरे-
कोल्मुकं धूपायद्धरति । ८ ।

एकं अद्वितीयमुल्मुकमेकोल्मुकं मन्त्रवर्णात् । धूपायत् धूमायमानम् ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर
एकं पुरोडाशमुपवपति । ९ ।

सर्वे गच्छन्वृत्तिजो ऽमात्याश्च । आखुभिरवटादुक्कीर्णाः पांसवः
आखूत्करः ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १० ।

यदि शत्रुमान्यजमानः स्याद्द्वेष्टि च तं तदा मनसा ध्यायन्नाम
निर्दिशति देवदत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति ॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । ११ ।

यदि दयालुः सन्तमपि शत्रुं न द्विष्यात्तदापि पूर्वतर एव विधिरा-
खुसो रुद्र पशुरिति ॥

चतुष्पथ्य एकोल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां
पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सहस्रद्वय मध्यमेनान्त-
मेना वा पलाशपर्णेन जुहोति । १२ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकया तं जुषस्व
स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्यथमग्निं परिषि-
ञ्चति । अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति । १ ।

गताः ॥

व्यम्बकं यजामह इति चिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति
। २ ।

परियन्थमात्याः सयजमानपत्नीकाः स्त्रियश्च ॥

व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव
बन्धनादितो मुक्षीय मा पतेरिति यजमानस्य पति-
कामा परीयात् । ३ ।

यदि स्याद्यजमानस्य कन्या पतिकामा सायनेन मन्त्रेण परीयात् ।
बस्र कस्र च पतिकामा स्यादित्येकं यजमानस्येत्यपरमिति तु
भारदाजः ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिसभ्य व्यम्बकं यजामह
इति यजमानस्याञ्जलौ समोष्य भग स्थ भगस्य वो
सप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन चिः समावपेयुः । ४ ।

सर्वे ते पर्यंतरः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वमाकाशे
उत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलौ समोष्य
भग स्येति पुनः संस्रमपादन्ते । एवं चिः कुर्वन्ति ॥

*पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संन-
मयत्यः । ५ ।

था सा यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्यास्याञ्जलावेवमेव ऋः
समावपेयुः । समावपनमन्त्रं तु सापि पूर्ववत्संनमय्य वदन्तीत्यर्थः ।
संनमयत्यः संनमय्येत्यर्थः ॥ भारद्वाजस्याह पतिकामाया अपि समा-
वपेयुरिति ॥

परीत्यपरीत्य समावपन्तीत्येके । ६ ।

प्रथमपर्यायवदुत्तरथोरपि पर्याययोः परिगमनस्यायमुभयत्र विकल्पः ॥

तान्मूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा । ७ ।

यदापि कौशाधिधानेनाहतास्तदापि मूत एव समावपत्यध्वर्युः ॥

इष ते इद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्दृष्टेषु
वा । ८ ।

आसजति मूते स्थापयति । यदा द्वे वृक्षणि वा मूतानि तदापि
वृक्षव्यासजति । अतीहीति मन्त्रान्तः ॥

अपि वा मूतयोः समोप्य विवधं कृत्वा शुष्के स्थाणौ
वस्त्रीकवपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्ति-
वासेमिति चिरवताम्यन्ति । ९ ।

* The interpretation of the commentator would require पतिकामायाश्चैवं written as one word, but his interpretation is ungrammatical. The passage is to be translated: 'The girls who long for a husband put down (their cakes) in the same way, modifying the mantra in the manner aforesaid,' but not: 'In behalf of such a girl, they put down (the cakes) modifying etc.'

इयोरेव मृतयोः क्षिप्रा ते च विवधलम्बिते कृत्वा विवधेनैव स्थाणौ
वस्त्रौकवपायां वा मन्त्रेषावदधाति । विवधो नाम स्तम्भवाङ्मः
साधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरभाण्डानि वहन्ति । ततः सर्वे
ऽवततधन्वेत्यावर्तयन्तस्त्रावन्निदृच्छासाक्षिष्ठन्ति यावन्ताम्यन्ति । एवं
चिः कुर्वन्ति ॥

अपः परिधिच्याप्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिषीम-
हीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिषमित्यु-
पतिष्ठन्ते । १० ।

अपः परिधिष्य परितो मृतमवसावयित्वा । व्याख्यातः श्रेवः ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति । १ ।

तेष्वेवाग्निश्चादित्यं निर्वपति । पूर्ववदित्यग्न्याधेयादित्यवत् सप्तदश
सामिधेन्यसप्ततुर्धाकरणकाल इत्यादिविधिनेत्यर्थः । वरस्तु नेष्यते
दक्षिणान्तरवचनान् । तथान्यत्र वरदानादित्येव भारद्वाजः ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । २ ।

गतः ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यज्ञो वा । ३ ।

सर्वश्वेतः श्वेतचिह्नमात्रो वा पुंगवः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेच्चक्षुष्कामो बार्ह-
स्पत्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं
प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठाकामः । ५ ।

एतान्यादित्यस्य कामान्यनुनिर्वाप्यानि कामानुसारेण कर्तव्यानि ।
किमेतानि कामवृत्तले समुच्चीयन्ते । नेत्याह ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् । ६ ।

एतेषां इविषां यमिच्छेत्तमेवानुनिर्वपेत् । न ततो ऽधिकमित्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

संतिष्ठन्ते साकमेधाः । ८ ।

आदित्यान्ते संतिष्ठन्ते काम्यत्वादनुनिर्वाप्याणाम् ॥

अथ पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं
वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथि-
व्यास्त्वच्चि निवर्तयत्योषधीः । अग्निरीशान ओजसा
वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥
अग्निस्तिग्मेनेति समानम् । ९ ।

व्याख्यातो ऽयं वरुणप्रघासेषु ॥

इत्येकोनविंशती कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ततो द्यहे द्यहे चतुरहे ऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा
मासेषु शुनासीरीयेषु यजते । १ ।

ततः साकमेधकालात् । पर्वण आरभ्य द्यहादिष्वतीतेषु पूर्ववच्चतु-
र्क्ष्व वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते । शुनासीरदेवतासंबन्धाच्छु-
नासीरीयं पर्व ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । २ ।

परिभाषया वैश्वदेवप्रकृतिकले सिद्धे ऽपि कैश्चित्कल्पकारैर्महाहवि-
कल्पातिदेशान्तरासाधयं वचनम् । सायंदोहाभावात् सद्यस्काल-
तामप्यस्लेष्मि ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति द्वात्रिंशत्तराणि
इवीषि निर्वपति । ३ ।

पञ्च संचराणि निरुथैन्द्राय द्वादशकपालं वैश्वदेवं चतुर्मिन्द्राय
शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालमिति
पञ्च निर्वपति ॥

वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः । ४ ।

तत्र शाखामाहृत्य निधाय रात्रावेव वत्सापाकरणं प्रातर्दोहार्थत्वात् ॥

अथैकेषाम् । पञ्च संचराणि निरुथ्य वायव्या यवागुः
प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः ॥
इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुहुत नो हविः । जुषतां
प्रति मेधिरः ॥ प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै हर्यश्वाय भरता

सजोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः शुनासीरी
हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये ॥
सौर्य एककपाल इति । ५ ।

अथवा पञ्च संचराणि निरूप्य वायव्या घवागूः । तस्यास्रहवत्कल्पः ।
वायव्या प्रतिधुम्वा । प्रतिधुगिति सद्यो दुग्धं पयः समाख्यायते । तथा
च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमाचक्ष्य वाद इति । तदश्रुतं च
भवति । प्रतिधुषा प्रातःसवने श्रुतेन माघ्यंदिन इति सिङ्गात् एतदसौ
श्रुतं कुरुतेति सिङ्गाच्च ॥ तत्र पञ्चसंचरानन्तरं दुग्धमात्रं लौकिकं
पयो गृहीत्वा निधेयम् । आसादनप्रभृति तु सांभाव्यधर्माहभते ।
तथा च कात्यायनः वायव्यं पयो लौकिकं प्रतिधुक्श्रुतेरिति । अपष-
वर्गं सर्वे ऽपि संस्काराः सांभाव्यवदित्यन्ये ॥ तत इन्द्राय शुनासीरास्र
द्वादशकपालः । ततः सौर्य एककपाल इत्यष्टौ हवींषि ॥

नव प्रयाजानूयाजाः । ६ ।

उत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चप्रयाजं व्यनूयाजमित्येके । ७ ।

प्रकृतिवदेवोभयमित्यर्थः ॥

संसर्पो ऽस्यं हस्पत्याय त्वेति मासनाभौककपालमभि-
जुहेति । ८ ।

मासनाभौककपालान् एकैवाहुतिः । भारद्वाजस्वाह मासनाभभि-
जुहेति संसर्पाय स्वाहां हस्पत्याय त्वा स्वाहेति ॥

द्वादशगवं सीरं दक्षिणा । ९ ।

षट्त्रिंशदभिर्बन्धुवैद्युक्तं कृषति तद्द्वादशगवं सीरम् ॥

षष्ठ्योर्गं वा । १० ।

षड्भिर्व्योगो यस्य सीरस्य तत्षष्ठ्योगम् । तस्य बोभयस्योत्तानस्त्वेति
प्रतिग्रहः ॥

उष्टारावित्येकेषाम् । ११ ।

उष्टारः प्रासङ्गवाहीवाहः ॥

उष्टारं वा । १२ ।

ददातीत्यध्याहारः सामर्थ्यात् ॥

अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् । १३ ।

ददातीत्येव शेषः ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
अपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते । संतिष्ठन्ते चातुर्मास्थानि ॥ अथ पौर्णमास्ये-
होन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ॥
मन्त्रादिर्विक्रियते । एकं मासमुदसृजत्यरमेष्टी प्रजाभ्यः ।

तेनाभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः ॥ प्रजामनु प्रजा-
यसे तद् तु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्धमासा ऋतवः
परिवत्सराः ॥ येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यकर्तयन् ।
तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे ॥ अग्निस्तिग्मे-
नेति समानम् । १ ।

पौर्णमास्येष्टेति तु द्वाहादावसंभवाच्चिवर्तते ॥

चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते । २ ।

सोमो ऽग्निष्टोमसंख्यः पशुस्य निरूढपशुः विकारे प्रमथ्णासंभवात् ।
तौ च नित्ययोरर्थं साधयतः चातुर्मास्याङ्गत्वात् । कात्यायनबौधा-
यनाभ्यामत्रेष्टिरयुक्ता । कात्यायनस्तावत् सोमेन पशुनेष्ट्या वा
यजेतेति । बौधायनस्य पशुसोमावुक्त्वाह सवनेष्ट्या यजेतेत्यौपमन्यव
इति । केचं सवनेष्टिर्नाम । सवनदेवतानामिष्टिः सवनेष्टिः सवनस्त्रा-
नापन्नेति वा । यथोक्तं सूत्रकृता तुरायणे संवत्सरं सवनविधा
इष्टीर्निर्वपन्ति आग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो
द्वादशकपालस्यहरित्येक इति । तास्त्वच समानतन्त्रा इत्यन्ते सवनेष्ट्ये-
त्येकवचनात् । तथापि त्वाहाश्रयायनः तुरायणमग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
इति षृथगिष्ट्यो ऽनुसवनमहरहरेका वा चिहविरिति ॥ तथानुपहा-
न्तरमप्यत्र भारद्वाजेनोक्तं आ वरुणप्रघासानां कालाद्वैश्वदेवस्य कालो
नातीयादा साकमेधानां कालाद्दक्षप्रघासानां कालो नातीयादा
शुनासीरीथस्य कालात्साकमेधानां कालो नातीयादिति । कालाति-
क्रमेष्वापदि यजेतेति ॥

फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते । ३ ।

यदि सोमेन चक्ष्यते तदा य आगामिन्याः फाल्गुन्याः परस्ताद्वाव्युद्दृष्टपर्यायः शुक्लपक्षस्य दीक्षित्वानन्तरे पर्वणि यजेत यदि फाल्गुन्यासुपक्रमापवर्गे । प्रदर्शनार्थं चैतत् । यदा चैत्र्यामुपक्रम्य पुनश्चैत्र्यामपवर्गः । तथा चैत्र्या उद्दृष्टे सोमः ॥ यदा ज्येष्ठादौ शुनासीरीयं तदापि फाल्गुन्या उद्दृष्ट एव सोमः मुख्यस्यैव सोमकालस्यावति-क्रमणीयत्वात् । पशुना चक्ष्यमाणस्य शुनासीरीयादनन्तरे पर्वणि चागः ॥

तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् । ४ ।

तत उद्दृष्टादुत्तरा या फाल्गुनी सा तं सोमेनानिष्टवन्तं नातिगच्छेत् । ततः पूर्वस्मिन्नेव वसन्ते यजेतेत्यर्थः ॥

इति वै खलूत्सृजमानस्य । ५ ।

इत्ययं पशुसोमान्तः प्रयोगश्चातुर्मासानि सप्तत्योत्सृजतः । यस्तु पञ्चर्षावम्बरिकादिकल्पेन तान्येव पुनरारभते तस्य विधिर्वक्ष्यत इत्यर्थः ॥

अथ पुनरास्रभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दर्श्यां शुना-सीरीयेष्वेष्टा । ६ ।

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते । १ ।

साकमेधेभ्यः परं चतुर्षु मासेषु फास्युन्यां चैत्र्यां वा यच्छुनाशीरीयस्य प्रायणं तेन तस्याः पूर्वद्युस्यतुर्दश्यामिष्ट्वा पञ्चदश्यां पुनर्वैश्वदेवमारभते । ततः पञ्चसंवत्सरिकाद्यन्ते सोमः पशुर्वा । यदा तु इन्द्रादौ शुनाशीरीयं तदासामर्थ्याच्चतुर्दश्यां शुनाशीरीयेणेत्यंतन्न भवति ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यर्तौ भूयिष्ठं गोषु पयः स्यात् । २ ।

पशुकाम एतेन वैश्वदेवेन यस्मिन्नेव प्रादुजादौ प्रभृतचीरा यजमानस्य गावः संपद्यन्ते तस्मिन्नेव काले यजेत । न वसन्तनियम इत्यर्थः ॥ वरुणप्रघासादयस्तु न भवन्ति एवकारात् । न चादौ पञ्चहोदवैश्वानरपार्जन्ये भवतः । न च सोमः पशुर्वान्ते समुदायप्रयुक्तत्वात्तेषाम् ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत । ३ ।

अस्य तु वसन्त एव कालः ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्थाने पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरैः स्वकालैर्यजेत । ४ ।

स्वकाले वैश्वदेवेनेष्ट्वा वरुणप्रघासादीनामपि स्थाने वैश्वदेवमेवाभ्यस्तेत् आ गोसहस्रप्राप्तेः । पूर्णे तु सहस्रे वरुणप्रघासादिभिः स्वस्वे काले यजेत न पुनर्वैश्वदेवमभ्यस्तेत् । तत्र यद्यपि साकमेधानां शुनाशीरीयस्य वा काले सहस्रप्राप्तिस्तदाप्यावरुणप्रघासकालं तृष्णीमाशिला

ततः क्रमज्ञः सर्वैरपि पर्वभिः स्वकाशैरिष्ट्यापवर्जयेत् अकृते पूर्वस्मि-
न्पर्वशुत्तरपर्वारम्भासिद्धेः स्वकाशापेक्षत्वाच्च पूर्वस्य । पञ्चशेनादय-
श्चास्मिन्कल्पे भवन्ति सर्वापवर्गित्वात् ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ध्म उदके यजेत । ५ ।

वर्धेभवं वर्ध्मम् । वर्ध्मे यजेतेति को ऽर्थस्तमाह ॥

वर्ध्ममुदकमन्ववसाय तत उदकार्याङ्कुरते । ६ ।

यत्र वर्षसंपन्नसलिलस्रोथाधारस्तत्र गत्वा यजेत यजंश्च यावानुदका-
र्यस्तसर्वं तत एवोदकात्कुर्यादित्यर्थः ॥

इतेनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्च-
सकामो ऽन्नाद्यकामो वा यजेत । ७ ।

इतेनैव शुनासीरीयेण ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे । ८ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वित्यादौ या माससंख्या सा पर्वभिरेव भवति ।
चाङ्गमसा एव मासाः संख्येयाः न शौराः सावना वेत्युक्तं भवति ।
ततश्चतुर्षु मासेष्विति को ऽर्थः । अष्टसु पर्वस्वतीतेषु नवमे पर्वणि
यजेतेति । तथा चाङ्गलायनः पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति ॥

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः । ९ ।

अथैतेषामेव चातुर्मास्यानामावृत्त्या पञ्चसंवत्सरकालता विकल्प्यते ।
तत्र च क्रियाभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वं मन्तव्यम् ॥

चीनृतृन्संवत्सरानिष्ट्वा मासं न यजते । द्वौ परा-
विष्ट्वा विरमति । १० ।

पुनरास्रभमानस्यारभप्रकारः प्रागेवाक्तः । तथा द्वारभ्याविष्टतांस्त्री-
न्संवत्सरानिष्ट्वा चतुर्थमास्रभमानो न पूर्ववत्फाल्गुन्यास्यतुर्दश्यां शुभा-
सीरीयेषेष्ट्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते किं तु फाल्गुन्यां शुभासी-
रीयेषेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजते । ततः पूर्ववत्प-
रावपि संवत्सराविष्ट्यान्ते सोमेन पशुना वेष्ट्वा विरमति । मासं न
यजत इति मासं जज्ञात् नायं मासगणनायामन्तर्भाव इत्यर्थः ।
तस्मिन्नन्तराले व्रतान्यपि न भवन्तीत्यन्ये ॥

चैत्यां तूपक्रम्य द्वाविष्ट्वा मासमनिष्ट्वा चीन्परानिष्ट्वा
विरमति । ११ ।

यदा चैत्यामुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सराविष्ट्वा मासद्याग इति विशेषः ॥

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि । १२ ।

द्यास्त्रास्याम इति शेषः ॥

एतान्येव द्विः । १३ ।

अभ्यस्येदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्रयुक्तस्य पुनःप्रयोगो ऽभ्यासः ।
तस्यैव द्विःपुनःप्रयोगो द्विरभ्यासः । यथा वक्ष्यति ताभिस्त्रिरभ्यस्ता-
भिरंसौ चतुरभ्यस्ताभिः श्रोणी इति । तदयमर्थः । एतान्येव प्रयुक्तानि
पञ्चसंवत्सरिकाणि पुनर्द्विरभ्यस्येत् एवं पञ्चदशवार्षिकाणि संपश्यन्
इति ॥

चिरपरिमितं वाभ्यस्येत् । १४ ।

विंशतिवार्षिकाश्चपि सभ्यन्त इति भावः । दशवार्षिकता तु न सिध्यति अवचनात् ॥ अथ पञ्चसांवत्सरिकाभ्यासे एव किं प्रमाणम् । तद्दर्शयति ॥

विघ्नयते च स त्रिषुत्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनो ऽभ्यासः । १५ ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि तावत्प्रत्यक्षश्रुतानि । यत्नेषां प्रयोगविधौ त्रिषु संवत्सरेष्विति वक्तव्ये त्रिषुत्रिष्विति वीष्णा कृता तद्वचनको ऽभ्यास-सम्प्रमाणक इत्यर्थः । केचित्तभ्यासप्रमाणभूताया वीष्णाया द्विती-यादिप्रयोगसाधारण्यात् द्विरभ्यासेनापि दशवार्षिकतां चिरभ्यासेन पञ्चदशवार्षिकतां चोक्तामिच्छन्ति । सर्वथापि तावत्पञ्चसांवत्सरिकेभ्यो ऽर्वाक् चातुर्मास्यानामभ्यासो न प्रमाणवानिति द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेत । १६ ।

पञ्चसांवत्सरिकेषु तद्विद्विषु च इयमेतत्प्रतिपर्यायं नावर्तेत । किमित्यारम्भार्थं सदेतद्व्ययं नावर्तेत । अत आह ॥

शक्योपक्रमत्वात् । १७ ।

भावतो ऽभ्यासानिच्छन्ति तावतामेक एवारम्भः न तु प्रतिपर्यायं सिध्यते । तत्कृतो ऽन्योरारम्भः । तदेतद्दृष्टान्तेन दृढयति ॥

यथान्वारमन्थीया यथान्वारमन्थीया । १८ ।

अन्वारमन्थीयथोर्यावज्जीवप्रयुक्तघोरथेक एवारम इत्यारमार्थान्वार-
मन्थीया सक्रदेवादौ प्रयुज्यते न तु प्रतिपर्यायमावर्तते । तद्देवाच्चै-
तद्व्यमिति ॥

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रोत्तौ सूत्रदीपिकायां षष्ठः
पटलः ।

इत्यष्टमः प्रश्नः ॥

श्लोम ॥

उक्तानि शोमादर्वाञ्चि नित्यानि कर्माणि यानीह इवियञ्जप्रकृती-
न्वचिच्छुराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते ॥

श्रुतिसिद्धयं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते । १ ।

श्रुतिर्लक्षणं यस्य तच्छ्रुतिसिद्धयम् । दोषनिर्हरणार्थं कर्म प्रायश्चित्त-
मित्याख्यायते । विधीयत इति विधिः कर्म । तस्य च पुरुषप्रमा-
दादिप्रभवा दोषो ऽपराधः । स च कर्मणो वैगुण्यं कार्यशक्तिवैकल्य-
मिति यावत् ॥ तदयमर्थः । कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चि-
त्तमुपदिश्यत इति ॥ ननु सर्वस्याप्युक्तवक्ष्यमाणस्य श्रुतिसिद्धयत्वे केन
विशेषणोक्तं श्रुतिसिद्धयं प्रायश्चित्तमिति । सत्यम् । उक्तवक्ष्यमाणेभ्यो
नास्ति विशेषः । तथापि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः क्लृप्तार्थानां
विशेषमनेन दर्शयित्वादर्शविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ
श्रुतिसिद्धयमेव प्रायश्चित्तम् । कर्मापराधे तु साक्षाच्छ्रुतिसिद्धयमिति ।
अथवा यत्पुरुषापराधप्रायश्चित्तं श्रुतिसिद्धयं तद्गर्भेषु विधायिष्यते ।
कर्मापराधप्रायश्चित्तं त्विदानीं श्रुतिसिद्धयत्वादिधीयत इत्यर्थः ॥

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युची-
येरन्नर्थान्तरत्वात् । २ ।

यत्रैकस्मिन्निमित्ते ऽनेकानि प्रायश्चित्तान्यास्मायन्ते यथा दर्शपूर्णमा-

सातिपत्तौ पाथिकृती वैश्वानरी सेत्यादि तानि तत्र समुचीयन्ते न
 तु विकल्प्यन्ते । कुतः । अर्थान्तरत्वात् प्रयोजनान्यत्वात् ॥ त्रीह्रियव-
 देकार्थानि विकल्प्यन्ते न तु त्रीह्रियाद्यादिवह्निसार्थानि । ननु
 दोषनिर्घातमेवामर्थं वक्ष्यति दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीति स पैक
 एव सर्वेषामैकार्थ्यादिकल्प एव बोधते । अत्र वदामः स्मितमिदं
 तावद्यायविदां यस्मिन्मिन्ने कर्माङ्गानि प्रायश्चित्तानीति ॥ तत्र पैक-
 स्मित्तिमिन्ने ऽनेकेषामुपदेशात् तेषां सामीषां युगपदेकप्रयोगविधि-
 परिग्रहाद्दोषनिर्घातस्य चादृष्टरूपत्वेन त्रीह्रियवादिवदेकैकस्य तस्मा-
 धनसामर्थ्यं प्रमाणाभावाच्च पागलेपविरेकैरिव पामागमपन्नङ्गिर-
 वान्तरकार्यभेदेन समुचितैरेव सर्वैर्दोषो निर्दृश्यत इति गम्यते ।
 तस्मात्सूक्तमर्थान्तरत्वात्समुचीयन्त इति ॥ स्यान्मतं वाक्यतत्त्वेषामेकै-
 कस्य नैरपेक्ष्यावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरिति । तदपि मन्दं अग्नेन
 याति दीपिकया यातीत्यादिवत्सवाध्यांनैरपेक्ष्येषापि तदुपपत्तेः
 इतरथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति धेन्वा क्रीणातीत्यत्र
 क्रयद्रव्याणामपि समुच्चयसिद्धेः । तस्मान्न काचित्समुच्चयानुप-
 पत्तिः ॥ यानि तु शास्त्रान्तरीयत्वेनोपन्यस्तानि सूचकता तत्र विकल्प
 एव यथा देवां जगमगन्वञ्ज इत्येकेषामित्यादौ । यत्र तु सामान्य-
 विशेषभावेनोपदेशस्तत्र पुनर्बाध एव सामान्यस्य यथा अस्त्राण्यौ-
 रिति स्त्रान्नाभिमन्त्रणस्य यदद्य दुग्धमित्यभिमन्त्रणेनेत्यादि ॥ समु-
 चीयन्तां कामं प्रायश्चित्तानि । तान्येव तावद्वास्त्राद्यन्ताभिमानि
 नामामुनीति ॥ तत्राह ॥

अपो होम इज्या च । ३ ।

Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Isā Kena Kaṭha Prasna Munḍa Māndukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI	0	10
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each ..	10	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	2	8
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Nirukta (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each Fasc.	4	6
Nārada Pañcharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmāndaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;		
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc. ..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Sūtrata Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I ..	1	0
Taittiriya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	15	0
Ditto Saṃhitā (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetaśvatara Kena Isā Upanishads, (English) Fasc.		
I and II @ /10/ each ..	1	4
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Utara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3, @ /10/		
each Fasc ..	5	10
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The Same, bound in cloth, ..	5	2

Arabic and Persian Series.

*Klangīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Kin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
1 paper .. English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
*Jahārnāmā, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
I. al-Jahārnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Lhidz Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,		
of 12; thin paper ..	4	8
I. Sonary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1 each ..	26	4
I. Chang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
I. Faris-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
1 each ..	3	0
I. Fih-ri-Shām Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
I. Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
I. al-Fatāwā, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	1	0

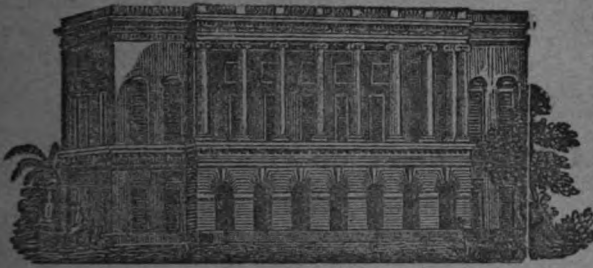
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	Rs. 6	0
Iqbáinámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Isabáh, with Supplement, (Text) 32 Fasc. @ /12/ each ..	.. 24	0
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	1
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	.. 9	6
Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ ..	.. 12	0
Mu'áshir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Nukhat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	10
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	.. 2	0
Suyúty's Itgán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	.. 8	12
Tabaqát-i-Náshiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	.. 14	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	.. 4	5
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	.. 5	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and
Vols. XIX and XX @ /10/ each .. 90 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per
No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846
(5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub-
scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7),
1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6),
1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875
(7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6),
@ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each
Volume.*
- General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra
No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society
(Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No.,
J. A. S. B., 1875) .. 4 0
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II,
Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 4 0
- A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M.
L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 4 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson,
Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson .. 3 0
  5. Anis-ul-Musharrihin .. 3 0
  6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
  7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts .. 1 0
  8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev.
W. Taylor .. 2 0
  9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 3
  10. Istitáhát-us-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
  11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
  12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
  13. Khizánat-ul-'ilm .. 4 0
  14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
  15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera,
Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 12 0
  16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1 0
  17. Sharaya-ool-Islám .. 4 0
  18. Tibetan Dictionary .. 10 0
  19. Ditto Grammar .. 8 0
  20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVII @ 1/ each .. 17 0
- Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra .. 5 0

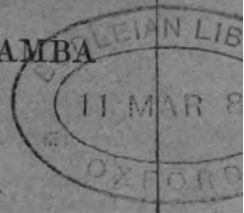
BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 498.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE ŚRAUTA SŪTRA OF A'PASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASC. VII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1883.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each ..	4	6
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc. ..	26	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	10
Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Gobhīlyā Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Yśā Kena Kāṭha Pṛasna Muṇḍa Māṇḍukya Upanishads, (Sans.) Fasc. VI ..	0	10
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each ..	10	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume) ..	1	14

(Continued on third page of cover.)

बः प्रकारवचनः । अन्यान्यप्यनुमन्त्रणोपस्थानोपसमिन्धनपुनरुत्था-
नादीनि संयच्छाति तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन दृश्यमाणत्वात् । चित्त-
बोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यस्यापनार्थं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ सन्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्तां च अर्धान्यत्वात् ।
कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह

दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति । ४ ।

दोषः कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति
कार्यवृत्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति
चेत् एतस्मिन्वैगुण्ये एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वाद्दे-
गुण्यपरिहारार्थमेव तदवधीयत इति भावः । अस्वेषां दोषनिर्घातः
कालं कालो ऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि
सत अपवृत्ते* कर्मणि आद्ये स्थिदिश्यादेः पर्वण्यपेक्षत्वात्सप्त कालः
प्रतीक्षणीय इति । तथाह

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि । ५ ।

पनादिषिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युः
गान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्यृतुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं
व्याख्यातम् ॥

निर्हृते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म । ६ ।

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यद्-

* Corrected; the MSS. read अपवृत्ते or प्रवृत्ते.

यत्कृतमथद्याकृतं वा सत्कृते प्रायश्चित्ते अङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेतेत्युक्तं ह्यत्त्रमिति ॥ तच्चाङ्गमपटक्ते* कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकारात् । द्रव्यसंस्कारस्तु परतो द्रव्योपयोगाच्च क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमप्यपटक्कालां न क्रियते अकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि याज्ञत्वात् । तेनार्वाक् परपर्वणः क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्ताद्दर्शयिष्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्हते दोषे पुनः कर्म ह्यत्त्रं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति । ननु निर्हतदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याथ कल्पयिष्यते । नहि ब्रह्मप्रवेधात्पादेन खञ्जः सञ्जुत्खातब्रह्मो ऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणो ऽपार्थकत्वात्पुनःप्रयोगेण भवितव्यम् । अत आह

तस्य नावचनात्पुनःप्रयोगः । ७ ।

तस्य सकृत्प्रयुक्तस्य कर्मणो नर्ते वचनात्पुनःप्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनात् यथा अन्यां दुग्ध्वापुनर्होतव्यं अथान्यामिष्टिमनुस्वर्णां तन्वीतेत्यादौ । को ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते ब्रह्मशक्ती वा जानीयात् । नो खल्वन्वो रूपविशेषान्पश्यति । तस्माद्यस्य ब्राह्मणैव पुनःप्रयोगं ब्राह्मि कामं तच्च प्रयोक्ष्यते प्रत्येव्यते च तस्य पङ्गोरिव कार्याशक्तिः । यच्च तु न ब्राह्ममस्ति कुतस्तच्च पुनःप्रयोगः । प्रत्येव्यते तु तच्च प्रयुक्तस्यैव कर्मणस्त्रिकिसितपटलस्येव चक्षुषः कार्यशक्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

* Corrected; the MSS. read अपटक्ते or अपटक्ते. † Vide ante.

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ८ ।

यद्यन्वाहिताग्निर्देवविज्ञवाद्यावश्यकनिमित्तवशात्सगृहः प्रयास्यन्त्यात्
तदा तुभ्यमित्यनयाहवनीये जुहुयात् । वासोऽप्यतीयप्रत्यान्नायः ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति । ९ ।

अरणिवचनाच्चात्मनि समारोप्याः ॥

यच्च वसेत्तदेतामिष्टिं संस्थापयेत् । १० ।

यच्च वस्यति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा कृताज्नात्प्रक्रम्येष्टिः संस्थाप्या ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयो ऽनुगच्छेदन्वग्निरुषसामग्र-
मस्यदित्यन्धं प्रणीय भूरित्युपस्थाय यो अग्निं देववीतये
इविष्मां आविवासति । तस्मै पावक मृडय स्वाहेति
पूर्णं स्रुवं सर्वप्रायश्चित्तं हुन्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं
जुहुयात् । ११ ।

सर्वप्रायश्चित्तमिति पूर्णस्रुवस्यैव प्रशंसार्थो वादः । वैष्णवीं तु जुह्वा
जुहुयात् यद्यव्यापृता भवति ॥

अपेदित्येके । १२ ।

वैष्णवीमिति शेषः आनन्तर्वात् ॥

ममसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् । १३ ।

यजमान इति शेषः प्रतोपायनीयमिति वचनात् व्रतं चरित्वाभीति
 च मन्त्रस्त्रिणात् संततिर्वा एषा यज्ञस्येत्यादिना विच्छिन्नव्रतसंताना-
 र्थत्वस्यवनाच्च । प्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्द्रतोपायनार्थं यजुस्तस्य-
 पेदित्यर्थः ॥

यः कश्चनानुगच्छेदेतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत । १४ ।

संतमनुगतं योनित उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि
 तत्रतत्रैवेत्यपरे । यथा दक्षिणाम्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याह भार-
 द्वाजः अन्वाहार्यपचने जुहुयादित्याम्बरथः आहवनीय इत्याखेखन
 इति । केचित्त्वाहवनीयानुगतावप्यजस्रविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति
 मस्य गार्हपत्यानुप्रवेशान्मन्थनमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तं अविशेषात्
 उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु वा
 तदनुप्रवेशः तदा तमजस्रो ऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराणुद्यते योनि-
 त्वादेरनुप्रवेशहेतोस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः तस्मात्प्र-
 थमविधिष्वविशिष्टमेव प्रणयनमजस्रोद्धार्ययोः ॥

मन्थेज्गार्हपत्यम् । १५ ।

गार्हपत्यमनुगतं मन्थनेनोत्पाद्य यथोक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् ।
 तथाहवनीयस्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्थनमेव न प्रणयनं यथो-
 ध्वंमौत्तरवेदिकप्रणयनात्पशुसोमयोः ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः । १६ ।

तत आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्भावसम्बन्धयोरपि यः कश्-

जानुगच्छेदिति सामान्योपक्रमात् अन्यथा तस्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानद्योरनुक्रमणं वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्राय-मित्यपरे ॥ तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निष्टोत्रिकादि प्रायश्चित्तान्तरं बाधते विघ्नेषुविषयत्वात् । यस्य सोभावनुगतावित्य-नेन तु सर्वे विधिर्बाध्यते विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वे ऽपि ज्ञानुगतप्रायश्चित्तविधयो ऽन्वाहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगता-वभिनिष्ठाकाभ्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्विशिष्टो-भयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेषानेन बाध्यत इति ॥

यद्याहिताग्नेरग्निरपश्चायेदा शम्यापरासात्परि वाज-पतिः कविरग्निरिति चिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं संभरे-दिदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रिये देवानां परमे जनिच इति । १७ ।

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । यावति देशे शम्या परास्ता पतति ततो ऽर्वाग्यद्यग्निः कश्चिदपचायेत् आयतनादपग-च्छेत् तदा तमेव चिः परीत्य संभरेत् पुनरायतने निक्षिपेत् ॥ छत्तान्मथपचाण एव चायं विधिः यथोक्तं बाह्वृच्याम्बलायनयोः आह-वनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिति । अन्येकदेशापगमे तु यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देदित्यादि विध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

यदि परस्तरामपश्चायेदनुप्रयायावस्येत् । १८ ।

परःशब्दः परेगोष्ठ इत्यत्रैव व्याख्यातः । अन्यापरासात्परतरमप-
गच्छेद्यच्च यो ऽग्निस्तचेतरानपि प्रत्यक्षाग्नीत्वा तदनुगुणान्विद्यत्य
तदहस्ताच्च वषेदित्यर्थः ॥

तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । १६ ।

तत् तच्च ॥

पथो ऽन्तिकादर्हिराहरेत् । २० ।

पथः समीपे ये दर्भास्ततो बर्हिराहरेत् ॥

अनङ्गान्दक्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

यदा त्वियमिष्टिस्तन्मध्ये पतिता तस्यैव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥

ततः श्रोभृते गृहेषु प्रत्यवस्यति । २२ ।

ततः श्रोभृते यतो देशात्पूर्वं गतस्तच्च प्रत्यवस्यति । सोमेषु त्ववसा-
नप्रत्यवसाने न भवतो यत्रादृष्टिः स्यात् ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने
वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । २३ ।

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पथः पिबेयुः न तु हविषे पर्याप्त-
मवशिष्युः तदा यवागूं निर्वपेत् । यद्यपि सांनाय्यस्यानापत्तेस्तद्धर्मिका
यवागूंस्तथाप्येषधिमृषलाञ्छिर्वापादयः अपणान्ता धर्माश्चरुवत्कार्याः
ये हविर्निभ्यन्त्यर्था भवन्ति । सांनाय्ये विहितस्त्वर्थलोपाञ्छिवृत्ताः
न प्रास्तात् । अतो ऽचार्यवत्त्वात्क्रियन्ते । उद्वासनादारभ्य सांना-

अथोर्यतरस्थानापन्ना ततरधर्मा भवति पृथक्प्रदाना च नामादेवत-
त्वात् ॥ यदा ह्यभयोरपि दोहयोः पयो धीतं* स्यात् तदा सहप्रदानं
थवाम्बोरेकदेवतत्वात् । आह च भारद्वाजः समानदेवतेषु समव-
दाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । २४ ।

संस्वायेष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा पौतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः ।
नाग्नेयस्याद्यन्तिः नाग्नेदोषाद्यभावतः उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाक-
त्येति खिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टस्येति द्रष्टव्यम् ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्कतीन्द्राय व्रीहीन्निरु-
प्योपवसेत् । २५ ।

आर्तिः नाग्नेदोषापहारादितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनार्थं
प्रातर्दोहेनास्य समवदाय प्रचरेदित्यविशेषवचनात् अन्यथा महेन्द्र-
बाजिनस्तत्र याज्यानुवाक्यादिविरोधात् । तथा ऐन्द्रं वा माहन्द्रं
वा पुरोडाशं तस्य स्थान इत्येव वक्तृणाः । व्रीहियहणाद्यवा निव-
र्तन्ते ॥ यदा राजावार्तिस्तदा चावदथं पात्राणि प्रयुज्य निरूप्य
व्रीहीनुपवसेत् । यदा तु श्वस्तदा त्वन्तरमेव निरूप्य नेोपवासः ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् । २६ ।

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् । न तु सांनार्यप्रतिनिधित्वेन
पुरोडाशः प्रवचन इति सो ऽपि पुरोडाशः कार्य इति भावः ॥

* Corrected ; the MSS. read धितं .

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । २७ ।

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात् तस्य स्थाने निरुत्तरीर्षिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः । स चैकादशकपालो द्वादशकपालो वा ऐन्द्राग्रवि-
कारत्वात् । तस्य च प्रागुद्दासनात्पुरोडाशधर्माः परतः सांन्यायध-
र्मास्तु पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । २८ ।

समवदाय सहावदाय ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् । २९

उपवासस्तथायांश्चिवर्तते ॥

सायंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् । ३० ।

गतः ॥ अत्र ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु सान्यतरदोहार्तावुभयार्तौ च पुन-
रिञ्चोक्ता । सूत्रकारस्तु तामुभयार्तावेव वक्ष्यति । तेनान्यतरार्तौ
नेष्यते ॥ आश्वलायनस्त्वचानुग्रहमाह यथा अन्यतरादोषे व्यासिञ्च
प्रचरेयुः पुरोडाशं वा तस्त्वान इति । बाह्वृच्ये ऽपि सायंदोहार्ता-
वास्तातो ऽनुग्रहः यथा प्रातर्दुग्धं दैधं कृत्वा तस्यान्यतरां भक्तिमा-
तथ्य तेन यजेतेति ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमार्च्छेयातामग्नेयमष्टाकपाशं
निर्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् । ३१ ।

उभयोः क्रमेण आर्तौ क्रमेण पुरोडाशौ निरुप्य सहप्रचारः पूर्ववत् ॥
यदा पुनरनिरुप्ये ऽन्यतरार्थर्थे पुरोडाशे ऽन्यस्याप्यार्तिर्द्युगपदार्तिर्वा

तदाष्टाकपालपञ्चशरावौ निर्वपेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे सुप्रत-
 द्वितः पञ्चशरावन्नन्दः । पञ्चशरावपरिमितं द्रव्यमभिधत्ते तच्च शरा-
 वेष निर्वपति चिर्यजुषा द्विसूष्णीं च द्वादशशरावं चहं निर्वपति
 द्वादश मन्त्रेण त्वष्ठीमितराणीति लिङ्गात् ॥ इन्द्रग्रहणमनापि प्रदर्श-
 नार्थं ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानमिति बह्वृचश्रुतेः । सांनाय्यप्रति-
 निधित्वं च हविषोरत एव लिङ्गात्सिद्धं पयो वा ओषधयः पयः पयः
 पयसैवासौ पयो ऽवरुण्ड इति लिङ्गाच्च । तेन सांनाय्यधर्मकतापि
 तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या । कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रकृत्याह प्रतिनिधिः
 प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेरिति ॥ प्रायश्चित्तार्थत्वे परतो ऽप्युदासना-
 दाग्नेयैश्चाग्नधर्मता हविषोरिति विशेषः । यवाग्वादीनां तु प्रतिनिधित्वं
 प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति सांनाय्यधर्मतैव यथोक्तानुसंधेया ॥

अग्निं पुरोडाशेन यजेत । इन्द्रं पञ्चशरावेण । ३२ ।

देवतातद्धितेनैव सिद्धे रत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चशरावेण बोधे देवते यजेत । ३३ ।

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरूप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्टा तत इन्द्रं
 यजेत न त्रष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः ॥ ब्राह्मणे चैन्द्रं पञ्च-
 शरावमोदणं निर्वपेदग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति यागविधिरेवा-
 ग्नेष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव पञ्चशरावा-
 दाग्नेर्वाचनिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाग्ने-
 ययोः सह प्रदानमिष्यते विभवात् ॥

अथोत्तरस्त्री हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । ३४ ।

व्याख्यातः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

यस्य व्रत्ये ऽह्नपत्यनालभुका स्यात्तामपहृथ्य यजेत । १ ।

व्रतार्हमहः व्रत्यमहः तच्चौपवसथ्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशान्तस्त्रिजहनि
यदि पत्न्यार्तववशाद्गालभुका स्पर्शानर्हा स्यात्तदा तामपहाय सवे-
नैव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः । अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा
शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्षत्यमहः तस्मिन्नगालभुका-
यात्मपि पत्न्यां तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो-
दर्शपूर्णमासौ अमवास्यायां षिष्टपिष्टयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमि-
त्यादि व्रत्ये ऽह्नीति वचनाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तजानालभुकायां
क्रियते ॥ एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां क्रियायां प्रत्यवायः
प्रायश्चित्तं वा भ्रश्लेष मुख्यः कालस्तत्तजानालभुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन कान्येष्टयः पशुसोमाश्च यस्मिन्पर्वण्यनालभुका न
तस्मिन्क्रियन्ते । क्रियन्त एव तस्मिन्वदा प्रकान्ता भवन्ति प्रकान्तस्य
कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् । एतेनान्याधेयादेरपि प्रकान्तस्य तत्का-
लापवर्गो व्याख्यातः ॥ सोमे तु प्रकान्ते ऽगालभुकायां नियमविश्ले-
षानाह कात्यायनः पत्न्युदक्या दौक्षारूपाणि निधाय शिकतास्त्रा-
सौतोपस्रवणात् तिष्ठेत्संधिवेलयोः वेदिममीपे सुत्यासु चिराचान्ते
गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्त्रापथित्वा परिधानादि करोति सांनिपातिकं
प्रजातायाश्च दग्धराचादूर्ध्वं स्त्रानादि न गर्भिणीं दौक्षयेदित्येके ऽयज्ञिया

गर्भा इति श्रुतेः नानुबन्धाप्रकरणादिति । प्रजाताद्यां तु सत्यप्य-
ज्ञौषे कथमालस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः । बौधा-
यनस्यान्तं नाशुषिः कान्यं तप आतिष्ठेन्न धजेत न स्वाध्यायमधी-
षीतान्यचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्य इति । मनुनाप्युक्तं न वर्धयेदघा-
हानि प्रत्यूषेन्नाग्निषु क्रियाः . न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्यो ऽप्यशु-
षिर्भवेदिति । चाश्ववल्क्यो ऽप्याह वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
श्रुतिषोदिता इति । तद्य नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जमिति
गौतमः । जावास्त्रिंसाह जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यत
इति । एतेन जातेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भारदाजः कथं
जातेष्टिरित्यूष्वं दग्म्या इत्याश्मरथ्यो जात एवर्लिजः कुर्तुरित्यालेखन
इति । बौधायनश्चाह सह स्नाह बौधायन उत्थितायां निर्दग्मार्थं
निर्भेदिति जातमेव विदित्वेति ब्राह्मीकिरिति ॥

अधनेन वेदिमन्तर्वेदि वेदकशुल्कं संनहनं स्तृणी-
यात् । २ ।

षोडशं तु खकाले दक्षिणतः पात्रमुदकशुल्कं पश्चाद्देवेरन्तर्वेदि वा
दक्षीं निदध्यात् ॥

यदा चिराचीणा स्यादर्थेनामुपह्वयेतामूहम*स्मि सा
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्कं तावेहि संभवाव
सह रेता दधावहे पुंसे पुषाय वेत्तत्रै रायस्योषाय
शुप्रजास्त्राय सुवीर्यायेति । ३ ।

* Thus all MSS. and Taitt. Br. 3. 7. 1. 9, instead of अमेः
स्यनक्ति (Atharva Veda 14. 2. 71, Ās'val. Gṛihya S. 1. 7. 6).

यदेयमतिगतचिराच्च स्वाता स्वान्तदेनामृतुगमनार्थमुपहृयेत तच्च कर्मण एव प्रायश्चित्तार्थं न तु पुद्गलार्थम् । कस्मात् । अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयते यस्य ब्रह्मे ऽहम्पत्न्यनासन्नभुक्ता भवतीति प्रकृत्य तामिष्टोपहृयेत्येवार्थं एवैनामुपहृयेत सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति श्रुतेः ॥

यस्याग्निहोचं सांनाय्यं वा विष्यन्देतोदङ्परेत्य वस्त्रीकवपामुद्धृत्य प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्य-यर्चा वस्त्रीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् । ४ ।

कथनवशाद्दुक्तस्याधःपतनं विष्यन्दनम् । यास्वाता वस्त्रीकवपा । तामुद्धृत्य विवृतबिलां कृत्वा तस्या बिले ऽवनीय पुनर्जुहुयादग्नि-होचम् । अवनयनापेक्षया पुनःशब्दः श्रावर्तयेत् । दोहनेन विना अन्यदागमयेत् उत्पादयेत् ॥

यदि कौटो ऽवपद्येत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्ययर्चान्तःप-रिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्य-मन्यदागमयेत् । ५ ।

कौटो ऽनेधसेवी क्रमिः । अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥

यस्याग्निहोचमववर्षेन्मित्रो जनान्कल्पयति प्रजान-मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमि-

षाभिषष्टे सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोतेति तत्कृतवान्यां
दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । ६ ।

पुनरग्निहोच्यदृष्टात्सामान्याये नायं विधिः । अत्रवर्षेत् उपरि वर्षेत्य-
र्जन्वः । तत्कृत्वा तदवष्टुं मैत्र्या जुल्वेत्यर्थः स जुहुयान्मिचो जना-
निति श्रुतेः । ततो ऽन्यां दुग्ध्वा होमः ॥ केचित्तु मिचो जनानिति
पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं कृत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाप्यन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयादिति वचनात् दोहहोमयोरेवावृत्तिः । यत्तु पुरस्ता-
दोहोपरिष्टाच्च जुलोपस्यर्जनस्य तन्मं स्यात् तन्मन्त्रमेव भवत्युभ-
योर्विभवात् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देद्यदि
वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यच्च वेत्य वनस्पते देवानां
गुह्या नामानि । तच्च हव्यानि गामयोत वानस्पत्ययर्चा
समिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात् । ७ ।

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव त्रिष्टादेवोत्तराहुतिस्त्रिष्टानीमुभ-
यच्च । ततो होमावृत्तिः पूर्ववत् ॥ यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्धो
न सर्वाहुतिसदा तन्नाद्रियेत यथा च वक्ष्यति यदगाहुतिमात्रं
विप्रुदेव वेति मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च ॥ पूर्वाहुत्या
वहोत्तराहुतिपतने ऽप्ययमेव विधिः तस्मापि फलतः स्कन्धत्वात्
तन्मुह्यन्यायत्वाच्च ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयो ऽनुमच्छे-
दग्निर्दारौ दारावग्निरिति वदन्नमन्तरे शकले हिरण्ये
वा जुहुयात् । ८ ।

यस्माद्दारो रुद्रायेदन्ततः सो ऽनन्तरः शकलः । तस्मिंस्तस्ये हिरण्ये
वा जुहुयात् उत्तराहुतिमित्यर्थः मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तद्योक्तमे
शकले हिरण्यं निधायेत्येव भारद्वाजः । वदन्निति वचनात् मन्त्रमध्ये
होमः स्वाहाकारस्त्वन्त एव भवति ॥ ततः शेषसमाप्तिः । तच्च
सुकप्रतितपनमुपसमिन्धनं आहवनीयस्यासंभवात्प्रवर्तते । प्रतितपन-
निवृत्तेरेवोद्देशेनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः
शकलहिरण्यधोरग्निप्रतिनिधित्वेन विधानात् । यस्याप्यवस्य आहवनी-
यस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाग्निहोचसमाप्तिः अविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥

यदि पुरा प्रयाजंभ्यो बहिःपरिध्वङ्गारः स्वन्देत्तं
सुवस्य बुधेनाभिनिदध्यान्मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा
यजमानस्तमन्मस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो
यच्च निषीदसि । अध्वर्युं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसी-
रिति यदि पुरस्तात् । ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा
हिंसीरिति यदि दक्षिणतः । होतारं मा हिंसीः पत्नीं
मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि पश्चात् । आ-
ग्नीध्रं मा हिंसीः पशून्मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
यद्युत्तरतः । ९ ।

बहिःपरिधीति देवोपसृष्टं यदि घुरस्तादिति लिङ्गात् ब्राह्मणे परि-
 ष्यप्रहृष्टाच । तेनाम्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र
 तु द्विषीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चित्तमेव । बुधो मूलम् । अभिनिद-
 यात् अभिपीडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु समुचीयते ॥

आर्हं यज्ञं दधे निर्घृतेरुपस्थानं देवेभ्यः परिददा-
 मीत्येनमादाय । १० ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सु-
 प्रतीकः । मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वा जहाम गोपोषं
 नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ प्रहरति । १ ।

गतः ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् । २ ।

द्विषीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाभिजुहुयात् ॥

यदि कालसंनिकर्षे ऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यथा-
 न्यं पश्येत्तत आहृत्य जुहुयात् । ३ ।

प्रवासादौ समाहूतो ऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विहरणाय
 मथ्यमानो न जायेत तदा सौक्तिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्याद्यतने

निधाय विहृत्य जुहुयादित्यर्थः । तथा च बोधावनः अथारसोः
 समारूढेषु मथित्वाग्नीन्विहृत्य जुहुयात् अपि वा सौक्तिकमाहृत्य
 विहृत्याग्नीनम्नरार्षिं निधाय जुहुयादिति । आम्बसायनेनापि अग्नि-
 होत्राय काले ऽग्नावजायमान इति वदता समारूढविषयत्वमेवास्य
 विधेः ख्यापितम् । नञ्जानुगतो ऽग्निरग्निहोत्राय मथ्यते . अपि तु
 सर्वकर्माथं समारूढस्तु कदाचिदग्निहोत्रायैव मथ्यते प्रवासादाविति
 युक्तं तद्विषयत्वम् ॥ तत्राजस्राग्नेर्वज्रसु समारूढेषु च एवाग्निर्मथ्यमानो
 न जायते स एवाहर्तव्यः ॥ एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालाद-
 यमेव विधिः । होमकालातिपत्तौ तु कालातिपत्तिविधिरेव नाद्यं
 विधिः ॥ अनुगतिविषये तु केवलगार्हपत्यानुगतावुभयानुगतौ च
 मथ्यमानस्याजन्मनि यो विधिः स यस्य वोभावनुगतावित्यत्रैव दर्शितः ॥
 अन्यक्तु मतम् । मथ्यमान इत्यविशेषवचनादनुगतिविषये ऽपि समानो
 ऽयं विधिः कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्दोमकालसंनिकर्षो
 गृह्यते । तेनानुगतिविषये ऽपि होमकालासत्तौ यस्याहवनीय इत्या-
 दिविधिना मथ्यमानस्याजन्मनि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु
 होमकालस्य यथाविहितप्रायस्चित्तान्येव भवन्तीति ॥

अथात्वरमाणः पुनर्मन्येत् । ४ ।

आगमिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्येत् अन्यथा पुनरनुकल्पः
 प्रसज्येत न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥

यद्यन्यं न विन्देद्जायै दक्षिणे कर्णे होतव्यम् । ५ ।

अजादयो ऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिसामान्यात् यथोक्तं ब्राह्मणे

तमग्निर्देवता अन्वष्टय्यत गायत्रीहृन्दो रथंतरसाम ब्राह्मणो मनुष्या-
 षामजः पशूनां तस्मान्ने मुख्या मुखतो ह्यष्टय्यन्तेत्यादि । तस्माद-
 विकारो ऽग्निखिङ्गानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धरणश्रपणप्रतितपनाद्यन्य-
 भावास्त्रिवर्तते । तथा श्रपणोद्धरणाभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये स्थाप-
 नमपि निवृत्तम् । पराग्निहोमपत्ते तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥

अजस्य तु ततो नाग्नीयात् । ६ ।

अजस्यसंबन्धि मांसं चीरादि वा किञ्चिन्नाग्नीयात् । कर्णे चेन्मांस-
 सवर्जनमित्याश्वलायनः ॥

यद्यजां न विन्देद्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । ७ ।

ब्राह्मणो ऽप्यजया व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्धीत । ८ ।

असुर्योढार्थं वचनम् ॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देद्दर्भस्तम्बे होतव्यम् । ९ ।

भवत्यत्र श्रुतिः अग्निवाच्यै दर्भस्तम्ब इति ॥

दर्भास्तु नाध्यासीत । १० ।

अन्वच ब्रह्मयज्ञार्थार्थाद्वैधादासनादिति द्रष्टव्यं अविरोधान् ॥

यदि दर्भान्न विन्देदप्सु होतव्यम् । ११ ।

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः अग्निं वा
 गर्भं दधिर इत्यादि ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभो-
जनीया इति । १२ ।

आपस्तु बीभत्सा अपि न वर्जयेदित्यर्थः । दाददोषादपि न बीभ-
त्सेतेत्याह ॥

अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परियुक्त्वाद्यादेवापः । १३ ।

अभोजनीयः अभोज्यान्तः ॥

अग्निस्तु न पादौ प्रक्षालयति । १४ ।

सुखार्थं च प्रक्षालनस्य निषेधो न त्रौचार्थस्यापि । प्रयतस्यैव कर्माधि-
कारात् ॥

सांवत्सरिकाख्येतानि व्रतानीत्याम्बरथ्यः । यावज्जी-
वमित्याखेखनः । १५ ।

सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः स्वमते . अप्यभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति
सिक्तात् । अतिश्च भवति संवत्सरं हि व्रतं नातीति ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । १६ ।

व्रतपत्येष्वा व्रतगिदन्तिः ॥

अग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं येषां पूर्वापरा अग्न्यञ्चः
प्रमोयेरन् । गृहदाहे वा । १७ ।

पूर्वं चापरे च दृढवासा वंशा यद्यग्न्यञ्चः संतता चिथेरन् दहोरन्वा

महाः तत्रेयमिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् .
यथा नैषां पुरायुषो ऽपरः प्रमीयते नास्वापरं महान्ददतीति च ॥

अग्नये विविचये ऽष्टाकपालं यस्याहिताग्नेरन्यैरग्नि-
भिरग्नयः संसृज्येरन्मियो वा । १८ ।

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे च इयमेवेष्टिह-
र्षर्षेण भवति . अपवादे त्वन्याः तासु समारोपणेन विविकेव्यग्निषु
भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तंतमग्निं हंसः क्षीरनीरे इव
विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रहृत्यारण्योरग्नीन्समारोप्येत्येव बौधायनः ॥

अग्नये विपृष्णे ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहव-
नीथौ । १९ ।

संसृज्येयातामिति विपरिणामेनान्वयः . गार्हपत्याहवनीयाविति वच-
नात् । तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥

अग्निना विपृष्णा वयं गीर्भिः स्तोमं मनामहे । स
ने रास्व सहस्रिणः ॥ कविरग्निः समिध्यते विप्रो
यज्ञस्य साधनः । विपृञ्चन्रास्व ने वस्विति याज्या-
नुवाक्ये । २० ।

गतः ॥

अग्नये वीतये ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी
दक्षिणाग्न्याहवनीथौ वा । २१ ।

पूर्वदन्वयः ॥

अग्नये शुचये ऽष्टाकपालं यदि प्रदाव्येनाभ्यादाद्येन
शवाग्निना वा ॥ अग्नये संकुसुकायाष्टाकपालं यदि
सूतकाग्निना ॥ संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च
विष्किरः । माषाज्येन नलेधेन क्रव्यादं शमया-
मसि ॥ अस्मिन्वयं संकुसुके ऽग्नौ रिप्राणि मृज्महे ।
अभूम यन्नियाः शुद्धाः प्र ण आयूंषि तारिषदिति
याज्यानुवाक्ये ॥ अग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं यदि वैद्यु-
तेन । २२ ।

संसृज्येरन्नग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र । प्रदाव्यो दावाग्निः । अभ्यादाद्यो गृह-
दाहो । शवाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्माथः । वैद्युतो ऽग्निप्र-
भवः । संकुसुकादन्यासामाप्ताय एव याज्यानुवाक्याः ॥

यदि सर्वाः संनिपतेरन्विविचये निरुप्य शुचये निर्व-
पेद्वातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं
परिक्रमयेत् । २३ ।

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तसमुच्चयात् क्षामवत्यादयो ऽप्सुमत्यन्ताः
सर्वा इष्टयः संनिपतेयुः तत्र निमित्तक्रमभेदे सत्यप्यनेनैव क्रमेणष्टी-
निर्वपेत् . प्रातभृतीं चाधिकां तृतीयां । तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं
निरुप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचित्रजं निर्वपेत् । ततः
क्षामवतीमाद्यां सतीमन्तं गमयेत् ॥

व्रातभृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमु-
त्तमाम् । २४ ।

अथवा विविचये निरूप्य व्रातभृते निर्वपेत् ततो ऽन्तरोक्तेनैव
क्रमेण शुच्यादिभ्यः चामवदन्तेभ्यः ततो ऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः ।
कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो भवन्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

गर्भं स्रवन्तमगदमकरग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।
पृथिव्यामवचुश्चोतैतन्नाभिप्राप्नोति निर्वृतिं पराचैरि-
त्यग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिमन्व्य विधुं दद्राणमिति
संदध्यात् । १ ।

तस्यास्तु संधानायोग्यतार्यां अन्या आहर्तव्या । स्कन्ने तु स्कन्नप्राथ-
श्चित्तमपि स्यात् ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । २ ।

एतदुक्तं ब्राह्मणे तत्तथा कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तं आरम्भदर्श-
पूर्णमासः संस्तयोरन्वतरं स्वकालादतिपाद्यानडुद्दक्षिणां पाथिकृतीं
निर्वपेदिति । तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या निमित्तैक्यात् एक-
स्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च । ते च कृत्वातिपन्नेष्टिरपि कार्या
कालातिपत्त्यर्थत्वान्तयोः ॥ उक्तं च बौधायनेन पाथिकृतं निरूप्य

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यथातिपन्नां प्रतिपद्येदिति । कल्पान्त-
 रमप्याह तत्राह स ह शालीकिः पाथिहृतं निरूप्य वैश्वानरं द्वादश-
 कपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन्न चातिपन्नां प्रतिपद्येदिति । तत्र च
 यावदुत्तरस्य कर्मणः कासस्तावदेवेष्टातिपन्नेष्टिः । उत्तरेण त्ववरद्वे
 काले प्रायश्चित्तमात्रं तदधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः. अकाले
 हतस्याहतत्वात् ॥ अथापद्यहतप्रायश्चित्तस्यैव गौणमेतं कासमाहुः
 कल्पान्तरकाराः । भारद्वाजस्तावत् आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो
 नातीयात्. आ पौर्णमासाद्दर्शस्येति. कासातिक्रमे ऽप्यापदि यजेतेति ।
 निदानकारो ऽप्याह सर्वचापूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्थानं कल्पपक्ष
 पौर्णमासस्येति. तथा पौर्णमासेन हविषापरपक्षमभियजेत आमावा-
 स्येन पूर्वपक्षमिति च ॥ वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वात् सिल्ल्यन्ते ।
 समानमेतद्विबह्वनामतिपन्नावपीति द्रष्टव्यम् ॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः । ३ ।

यो ऽयं पाथिहृतः पुरोडाशः सो ऽतिपन्नेष्ट्या सह समानतन्त्रे
 प्रयोगे मुख्यः कार्य इत्यर्थः । तच्चातिपन्नेष्टेः सर्वथातीतकालत्वेन
 संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी
 शाखान्तरीयत्वात् पाथिहृतेन सहातिपन्नयागनिवृत्तेश्च । एवमुत्तर-
 विकल्पयोर्द्रष्टव्यम् । अथ प्रवृत्तस्थातिपन्नां शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । वि वा एतस्य यज्ञञ्छिद्यते यस्य यज्ञे
 प्रतते ऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयो ऽष्टा-
 कपारुः पौर्णमास्यां यो ऽमावास्यायां तमग्नये पञ्चिहृते

कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति
विज्ञायते । ४ ।

यस्य प्रारम्भेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती
क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत न चान्ने कर्तव्यतेष्यतां ।
निर्हृत्य दोषमतिपन्थायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत
आग्नेयः स एव पाथिकृदुष्णकः कार्यः तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहृतस्य पन्थानं
प्रतिपद्यते न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ॥ स पाथं कल्पः
प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते शाखान्तरीयत्वात् ।
अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य । सत्याषाढस्तु
पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वष्टि । यथा एनां प्रकृत्याह इति प्रवृ-
त्तस्य कालापनये अप्रवृत्तस्य वैश्वानरीयेति । नायमभिप्रायः सूच-
कतः तस्य सामान्यतो वचनात् अत्र विशेषवचनाच्च ॥

संयाज्ये एव पाथिकृती स्यातामित्यपरम् । ५ ।

अथवा न केवसमिष्टिरेव मध्येयज्ञं कार्या गुणविकारो ऽपि तस्य न
कार्यः । संयाज्यामात्रं विकुर्यात् अग्ने नथा देवानामिति । सर्वमन्यस्य-
चाप्रकृतीत्यर्थः ॥ एवं चानन्तरस्यैवायं विधेर्विकल्पो न पूर्वयोरित्युक्तं
भवति । अस्वेवं दर्शपूर्णमासयाजिनः सतस्तदतिपत्तौ विधिः । अनार-
भदर्शपूर्णमासस्य तु को विधिर्भवति । नन्वस्ति यज्ञविभ्रष्टस्येष्टि-
र्मात्रस्यविहितो यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । तां सूचकारो ऽप्यनुक्रमि-
ष्यति कास्त्रेष्टिप्रकरणे तस्मा प्रवर्तियते । यतो यज्ञविभ्रष्टत्वं दर्श-
पूर्णमासयोरतिपत्तौ व्याख्यातमुपपन्नकारेण । यथा को नु खलु

विभ्रेष इति प्रकृत्याह यस्याग्निहोत्राज्जती अन्योऽन्यस्थानमापद्येते
यत्र वा दर्शपूर्णमासविति । अन्योऽन्यस्य स्थानमापद्येते इति । गौण-
कालस्याप्यतिपत्तावित्यर्थः । गौणकालस्य दर्शित एव प्राक् ॥ अन्यस्य
मतम् । न यज्ञातिपत्तिमात्रात्तावद्यज्ञविभ्रष्टो भवति प्रक्रान्तादुप-
रतस्यैव लोकान्नास्तयोर्भ्रष्टत्वप्रसिद्धेः . यथा योगभ्रष्टः संन्यासभ्रष्ट इति ।
तथा यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति प्रकृत्य उपक्रान्त्याश्चक्रुवन्यज्ञविभ्रष्ट
इत्येव सत्याषाढः । तस्माद्यत्रेष्टिपशूनां प्रक्रान्तानां मध्ये विभ्रेषः
तत्रेयमिष्टिर्भवति ॥ तत्र दर्शपूर्णमासविभ्रेषे ऽतिपत्तगौणकाले वि
वा एतस्येत्येष विधिवैशेषिकत्वादानुसंधातव्यः । सोमविभ्रेषे तु सोम
एव वक्ष्यते . सप्तदशेनाग्निष्टुताग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेतेति । दर्श-
होमविभ्रेषे च दर्शहोमः सप्तहोता . सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजये-
दिति ॥ किमिदानीमनारब्धदर्शपूर्णमासस्य तदतिपत्तौ नास्त्येव
प्रायश्चित्तम् । श्रौमिति ब्रूयात् अथवा पाथिकृतवैश्वानरावेव निर्व-
पेत् प्राप्तकालयोरतिपादनात् । तदुक्तं बौधायनेन अनन्वारब्धदर्श-
पूर्णमासस्य प्रायश्चित्तकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति
शालीकिरिति । यस्तु प्रथमपूर्णमासेनेष्टा प्रथमदर्शमतिपातितवांस्तस्य
च पाथिकृतवैश्वानरावेव स्यातां आरब्धदर्शपूर्णमासत्वात् . आरम्भस्य
सोमयोरेकत्वात् . अन्यथारम्भार्थानां सारस्वतादीनां दर्शे ऽप्यावृत्ति-
प्रसङ्गाच्च । तथारब्धदर्शपूर्णमासस्य पश्चाद्यज्ञातिपत्तावयेतदेव प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यम् । पशोस्त्रनुग्रह उक्तो मनुना . यथा इष्टिं वैश्वान-
ररीं जित्यं निर्वपेदष्टपर्यये . कुपानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभव
इति ॥

यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् । ६ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे तद्यथाब्राह्मणं कुर्यादित्यर्थः । तत्र चेदसुक्तं. यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मित्रां वा पञ्चदशीं यजनीयमहर्बुद्ध्या तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शतन्त्रो हविर्निर्वापोत्तरकाखं तत्त्वं जानीयात् स निरुतस्य हविषस्तपुस्ताभ्युत्समध्यमाणभेदेन चेधा विभज्य मध्यमानग्रये दाचे पुरोडाशमष्टाकपाखं कुर्यात् । अधिवप-नादिष्वग्निं दातारमुपसक्तयेदित्यर्थः । स्वविष्टानिन्द्राय प्रदाचे घाय-दोहे चहं कुर्यात् अणिष्ठान्विष्णावे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र च-धर्मा षवाग्ना व्याख्याताः । चरसांनाव्ययोः अपणात् खानाश्च तयोरेव गुणविकारौ. पुरोडाशस्त्राग्नेयविकार एव । पुनरिव्यायास्तु विकल्पः । तदुक्तं एकामेव यजेत दे एव यजेतेति ॥ नायं विधिरसं-नयतः सांनाव्यसंयोगात् । आह सामसायनः सांनाव्ये पुरस्ताच्चन्द्र-मसाभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्राह सो ऽयं नासंगयतो विद्यत इत्येकं विद्यत इत्यपरमिति । विद्यत इति पक्षे अस्तु अपणं सर्वैः हेन्द्राग्रवच धर्माः ॥

अनिरुते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यः । ७ ।

यदा पुनरर्वाङ्निर्वापादकाखप्रवृत्तिर्जाता तदा संश्रयः. किं प्राकृत्या एव देवतायै निर्वप्यं उत वैकृतीभ्य इति । तत्र प्राकृतीभ्य इत्य-श्मरथ्यो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥

तस्युत्समूतेष्वपनयेत् । ८ ।

तां तु प्राकृतीं देवतां तण्डुलीभूतेषु ग्रीक्षादिषु पूर्ववदेकतदेवता-
निवेष्टनेनापगमयेत् ॥

व्यूहभागभ्य इत्याखेखनः । ६ ।

वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयतीत्यर्थवादेन व्यृद्धिहेतुत्वख्यापना-
दभ्युदितं हविर्यृद्धमित्युच्यते । तद्गजन्ते या वैकृत्या देवतासा
व्यूहभाजः । ताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः ॥

विनिरुप्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यः शेषम् । १० ।

विनिरुप्तं अर्धनिरुप्तम् । तथाभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं
निर्वपेदित्यर्थः ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् । ११ ।

व्याख्यातः ॥

यस्यामृहीतं हविरभ्युदियाद्भ्रतर्चयां वा नोदाशंसीत ।
स चेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् । अयोत्तरस्मै हविषे
वत्सानपाकृत्योपवसेत् । १२ ।

अथ निरुप्तानिरुप्तविशेषयोः शाखान्तरीया अपि कस्या विकल्पार्थं
प्रदर्शन्ते । अमृहीतं अनिरुप्तम् । अनिरुप्तविषये पूर्ववदभ्युदितेष्टिं कृत्वा
पुनरिज्यां कुर्यात् । निरुप्तविषये ऽपि वक्ष्यमाणप्रतर्चयाकल्पान्नाशेष
कुर्यादित्यर्थः । प्रतर्चयां वा नोदाशंसीत । प्रतर्चया उपवसथाभावः
तां च नोदाशंसीत न ब्रूयामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंसीत नेच्छे-

दित्यर्थः । तथा च व्रतव्रतान्नावेवेति कात्यायनः । पुनरिष्ट्यानिधममा-
पमपाधिकमिति वेदितव्यम् ॥

अथ यस्य ष्टहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा
व्रतचर्या । १३ ।

निरुपविषये सैवामावास्त्रैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः सा वा व्रतचर्या
व्रतमहरेव वाभ्यस्तमित्यर्थः । तदथ निरुपविषये ऽनन्तरसूत्रोक्तेन
कथ्येन सह चयो ऽमौ ब्राह्मन्तरकल्पा उक्ता भवन्ति । यथा प्रकृ-
तिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत । अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा
प्रकृत्या पुनर्यजेत । उपवसथमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति । तदे-
तद्गुरुं बौधायनीये स ह स्नाह बौधायनः सिद्धैरेवामावास्त्रैर्हवि-
र्भिरिष्ट्या पुनरुपोष्य शोभते कात्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेत ।
अथ ह स्नाह ब्राह्मीकिः येषां ब्राह्मण्यजेष्टिस्तथा व्यक्तयेष्ट्या पुनर-
पोष्य शोभते कात्यामनभ्युदितामव्यापन्नां यजेतेत्यपि वोपवसथ
एवातिप्रवर्धतेति ॥ सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाह ॥

वत्सान्मातृभिः संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वेषुर्दुग्धं दधि
हविरातश्चनार्थं निदध्यात् । १४ ।

अन्वन्वाधानादि सर्वे कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते । प्रातर्दोहार्थं
नपाकृतान्मातृभिः संसृज्य सार्धदोहार्थं पुनरपाकृत्य दधुत्पा-
दयेत् । यन्तु प्रागुत्पन्नं दधि हविस्तदातश्चने निदध्यात् प्रतिपाद-
येत् ॥ यदि प्रातर्दोहो ऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव दध्नेभ्योदोहत्वेन
शोष्यो न त्याज्यः तत एव न्यायात् । यस्तु निरुप आग्नेयः स

धार्थते. अपितश्चेत् त्याज्य एव. शुक्रपथुषितत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
ततः शोभृते कृतान्तात्प्रक्रम्य यजेत । यदा तु कृतान्तामिष्यायां
चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिष्येव . अकाले कृतस्याकृतत्वात् ॥

अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेच्च
आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्ये ऽहनि
मांसं वाश्नाति स्त्रियं वोपैति । १५ ।

व्रतश्रेषो ऽग्नयश्चरणम् । व्रत्ये ऽहनीति मध्येवचनात् न पूर्वाभ्यां
संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतश्रेषप्रवासयोर्भवति व्रातपती ।
व्रत्ये ऽहनीति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् । बौधायनस्याह-
य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदित्याधानप्रभृत्येवेदमुक्तं भवतीति
बौधायनः . अन्वहितेष्वेवोपसमाहितेषु चेति ब्राह्मीकिरिति ॥

अग्नये व्रतभृदे* ऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमश्रु कुर्यात्
। १६ ।

अर्तिजग्रहणं हर्षजाश्रुव्यावृत्त्यर्थम् । व्रतभृद इति दकारश्चान्दसः
प्रामादिको वा । व्रत्ये ऽहनीत्यनुवर्तते । तथा च बहृषाः तदा ऊर्यं
आहिताग्निरुपवसथे ऽश्रु कुर्वीतेति ॥

त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्देवा आसादया इह । अग्ने
इध्याय वोढवे ॥ व्रतानुबिभ्रद्भूतपा अदाभ्यो यजा ने

* Thus according to the commentary; the MSS. of the text,
however, read व्रतभवे.

देवां अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने
 गोपाय नो जीवसे जातवेद इति याज्यानुवाक्ये ॥ ब्रात-
 धृतीं प्रवास एके समामनन्ति ब्रातपतीमश्रुकर्मणि । १७।
 गतौ ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यद्यग्निहोत्व्युपसृष्टा वाश्येत यस्माद्ग्रीषावाशिष्ठास्ततो
 नो अभयं ह्यधि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय
 मीढुष इति जुहुयादभि वा मन्त्रयेत् । १ ।

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धेनुः अग्निहोत्री । सा यदि प्रसवणार्थमुपसृष्टा
 संवेजितवत्सा क्रन्देत्तदागया जुहुयात्तां वाभिमन्त्रयेत् ॥

यद्यु वै निषीदेदेतयैव यस्माद्ग्रीषा न्यषद इत्यभिम-
 न्योदस्थाहेव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यंन्नपतावधात् । इन्द्राय
 हस्ततो भागं मिषाय वरुणाय चेत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा
 ब्राह्मणाय दद्याद्यस्थानं नाद्यात् । अवर्तिमेवास्मिन्पा-
 श्मानं प्रतिमुञ्चतीति विश्वायते । २ ।

एतयैव न्यषद इति विकृतयोत्यापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह
 वीरेष तस्यै दद्याद्यजमानो यस्यान्वं न भुञ्जीत । तथा च कृते

तस्मिन्नेवावर्तिसख्यं पाभानं प्रतिमुञ्चति आबजति । अवर्तिः
दारिद्र्यं अन्ननाथा वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य वोत्याप्यात्मन्कु-
र्वीत । ३ ।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रणय्य अविपिष्यैव वानेन
शापयित्वात्याप्यात्मनि कुर्वीत . न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः
स्याम । अद्धि तृणमङ्गये विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमा-
चरन्तीति दर्भस्तम्बमालुप्य ग्रासयेत् । ४ ।

तामात्मनि हतामेवं शापयित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै खोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा दक्षिणमग्निं
परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं
वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात् । ५ ।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादौर्णां प्रैषः । यमनभ्यागमिष्यन्
थं प्रति कस्मैचिदपि कार्वाय न गमिष्यति तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्देद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त
यदोषधीरप्यसरद्यदापः । पयो यृहेषु पयो अघ्नियासु
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वः
प्रहियोमीत्यङ्गिरुपस्तजेत् । ६ ।

वाधान्यतो ऽग्निहोचस्कन्दने अस्कान्धौरित्यभिमन्त्रणं उन्नभयेत्यङ्गिः
संसर्गं च वक्ष्यति । तस्याद्यं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्यात्सीमवभिन्ध्यान्निर्गिज्यान्यां
दुह्यात्तां वैव । ७ ।

खात्सी* चेदेकदेशतो भिन्ध्यात् तदा प्रचास्य तां खात्सीं तस्यामे-
वान्यां गां दुह्यात् . तामेव वा गां सा चेत्युनः प्रपीना स्यात् ।
सर्वभेदे तु खास्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं द्वियमाणं हृतमधिश्रीयमा-
खमधिश्रितमुद्दास्यमानमुद्दासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा
स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च हेतव्यमन्यया वाभिद्दे-
ह्यम् । ८ ।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि
परस्ताद्वक्ष्यते । तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते . अतो दुह्यमा-
नस्य पुनर्यदृष्टम् । द्वियमाणं गार्हपत्येऽधिस्ययणार्थम् । तदेव यादृ-
गित्यादि स्कन्धमिष्टमेव चावन्तावदाख्यं मिष्टमपि हेतव्यमित्यर्थः ।
अथ यद्यस्यतरमवभिष्टमनाऽऽतिचमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा
वर्धितेन हेतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद्विस्त्रिर्वा न तदाद्रियेत ।

* Corrected ; the MSS. read खात्सी.

यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देऽस्थाल्यां शेषमवनीय चतु-
रभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाभिदोऽङ्गम् । ६ ।

यदि सङ्घट्टिस्त्रिवेण्नीतं क्रमज्ञो युगपदा स्कन्देत् न तदाद्रियेत .
त्रिष्टेनैव जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तं . आहुतिमात्र-
स्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा क्षुचि
त्रिष्टं स्थास्यामानीय पुनरुन्नयितव्यं अभिदोऽङ्गं वा क्षुचि ॥ तत्र
चतुरित्येतदनुवादत्वात् पञ्चमस्याप्युपसङ्गं पञ्चावन्तिनः । तेन चतु-
र्थमित्येतदपि चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाच प्राक् चतुर्थादनाद-
रवचनात् पूर्वसूत्रे ऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव
स्कन्दने ऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयासंभवादिकल्पः । केचित्तु
विनिवेशनं कुर्वन्ति . यत्र तु सङ्घट्टिस्त्रिवेण्नीतस्कन्दने सति चतु-
र्थप्रभृत्यप्युन्नीतं स्कन्दति तत्रायं विधिः अन्यत्र पूर्वं इति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

यद्युद्गतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीत्वा तदेव यादृ-
क्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
अथाज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् । १ ।

उद्गतस्येति आदिकर्मणि क्तः । उद्गतं उत्पाद्य प्राङ्नेतुं प्रक्रान्त-
मित्यर्थः । प्राङ्नेयनप्रभृत्युत्तरचोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे दृष्ट-
स्यतेऽन्नीतं सवितुः प्रक्रान्तं द्यावापृथिव्यं द्वियमाषमिति ॥ तदुद्गतं

अथ स्कन्देत्तन्निषद्य तथासित्वा स्कन्धस्योपरि स्वासीं निधाय तस्याः
पुनः स्रुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं होतव्यं न तु ततः पृथग्ग्रन्था-
कारमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमस्वार्थः तथा यद्युद्धृतस्य
स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव विभावितव्या । व्यासष्टे च तां बौधायनः
यथा . यदुद्धृतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीयादिति . स यत्रैव
स्कन्दति तत्रैव स्वासीं निधायातिभिष्टमानीच पुनरभ्युक्षीच तदेव
यादृक्कीदृक्च होतव्यमिति ॥ पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मि-
न्यते ऽव ते हेड इत्यनुद्रुत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चा आख्यातुं
मुञ्चवात् ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यम-
न्यथा वाभिदोहाम् । २ ।

प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् . यावत्पुरतः पराहृतं स्यादित्यर्थः । अथास्मि-
न्नेव विषये शास्त्रान्तरीयं विधिमाह ॥

अर्थकेषाम् । यदि प्राचीनं द्वियमाणं स्कन्देत्प्रजा-
पतेर्विश्वभृति तन्मं हुतमसि स्वाहेत्येनदभिमन्यैतदेवा-
ग्निहोत्रं स्यादित्याश्रयः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्य-
मित्याख्येखनः । ३ ।

अथ तु द्वियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्गृह्णाति वा तदा
पूर्वं एव विधिर्भवति . अन्यत्र पूर्वा वाच्यं वा । तत्र प्रजापतेरित्य-
भिमन्त्रणमन्त्रो ऽस्क्रानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति ।
तत एतदेव स्कन्धनिष्ठमग्निहोत्रद्वयं स्यात् न तन्वां दुग्ध्वा पुनर्हो-

तद्यमित्याम्बरव्यमतम् । आलेखनमताम् पुनर्हीनो ऽपि कार्यः ।
तत्राग्नेवस्कन्दने स्थास्याः पुनरुत्पन्नम् । स्थास्यामप्यभावे आद्यं च
प्रतिनिधिमाहाश्रयायनः . प्रजापतेर्विश्वभृति तन्वं ऊतमधीति तत्र
स्कन्नाभिमर्शनम् . शेषेण जुहुयात् . पुनरुत्पन्नाग्ने . आव्यमग्नेव
इति ॥

यदि पुरः पराहतं स्कन्देदनूदाहृत्य चतुरभ्युन्नीय
हेतव्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ४ ।

पुरः पराहतं पुरस्तादुपसादनदेशं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य
पुरस्तादुपसादनादुपसाद्यमाने ऽप्ययमेव विधिः । अनूदाहृत्य सुचमनु
स्थालीमानीय । चतुरित्युपसन्नं पूर्ववत् ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च हेत-
व्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ५ ।

इर्भेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाङ्गतेरयं विधिः . यदि पूर्वस्थामाङ्गत्यामिति
पुरस्तादुपादानात् ततो ऽर्वागवथन्नरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणं .
ईन्द्राग्नसुपसन्नं अग्नेः पूर्वाङ्गतिरिति ॥ अथास्मिन्नेव विषये ब्राह्मण-
रीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव
यादृक्कीदृक्च हेतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्हीत-
व्यम् । अथाज्येन वारुणीमिति समानम् । ६ ।

उपसन्नमहुतं उपसादनप्रभृति यावन्न ऊतं तावदित्यर्थः । नन्वेवं

पूर्वदनुक्तसिद्धे परावधौ अज्जतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि कथंचिद्भ्रम्यमानत्वात् परावधिर्नोपात्तः । इदानीं ब्राह्मणतरे को ऽपि पठित इति तथैव दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् ॥ पुनर्होमादि समानमुद्गतस्कन्दनेन । एवमग्निहोचस्कन्दने द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह ॥

अस्काण्ड्यौः पृथिवीमस्कान्दृषभो युवा गाः । स्कन्ने-
मा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कान-
जनि प्राजन्था स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषी-
महीति स्कन्नमभिमन्व्योन्नमय पृथिवीमित्यङ्गिरपस्त-
जेत् । ७ ।

उपसृजेत् संसृजेत् ॥

यदनाहुतिमाचं विप्रुडेव सा । ८ ।

धरेकसुवमात्रं ततो ऽपि वा न्यूनं स्कन्नं तदिप्रुप्साचकल्पमित्युपे-
क्षीयम् । न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यदि सायं स्कन्देदा हेतोः प्रातर्नाञ्जीयात् । यदि
प्रातरा हेतोः सायं नाञ्जीयात् । ९ ।

सायंस्कन्दने प्रातरा हेतोः आप्रातर्होमं नाञ्जीयात् । एवमा
सायंहेतोः प्रातः । सर्वाग्निहोचद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने ।
द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्त्राने तज्जातीयस्य द्रव्यस्य पुनराहरण-
मिति विशेषः ॥

दिव्या वा इतमशनिरभ्यवेति यस्याग्निहोत्रं शिरि-
शिराभवति । समोषामुमिति ब्रूयाद्यं द्विध्यात् । १० ।

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्यायम-
ग्निपातः दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानदेव्यस्य नाम
मृष्टौत्वाध्वर्युर्ब्रूयात् समोष देवदत्तमिति । ओषतिर्दाहकर्मा . तस्य
संपूर्वस्य रूपं समोषेति ॥

यस्याग्निहोत्रे ऽधिञ्जिते श्रान्तराम्नी धावेन्नाहपत्या-
ङ्गस्मादायेदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया-
ङ्गसयन्मुद्गत्यैतथैव भस्मना शुनः पदमपिवपेत् । ११ ।

ध्वंसयन् इतस्ततो भस्म विकिरन् गत्वा शुनः पदानि भस्मनाभि-
पूरयेत् । अधिञ्जयणप्रभृति ओद्दासनादिदं प्रायश्चित्तम् . आ-
प्रदानमित्यपरे । अन्वदा सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

यस्याग्निमनाहृतं सूर्यो ऽभिनिघ्नोषेद्यत्र दीप्यमानं
परापश्येत्तत आहृत्यैतं प्रविशानीति वैष आधी-
यते । १२ ।

अहरहरेणमाहरेयुरिति दक्षिणाग्रावुक्तम् । तत्र वयनं गृह्यते ऽग्नौ
सूर्यो ऽस्त्वमित्यात्तदा पुष्टमृष्टादियोनिविशेषमनवेत्ययत्र इष्टो
ऽग्निः तत आहृत्यैतं प्रविशानीत्येष निधीयते । वाकारः प्रसिद्धौ .
अथवा एतं प्रविशानीति वा तृष्णीं वा निधीयत इत्यर्थः ।
अभिनिघ्नोषेदिति वषणात् अभ्युदये तृष्णीमाधेयः ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्वाधानकल्पः । १३ ।

श्वर्चानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथाद्योन्युत्पाद्यायमेवाधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् सभ्यावसथ्ययोस्त्रुष्णीमेवाधानम् । प्रायश्चित्तं
तु सर्वेषु सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषस्थानकत्वात् ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिस्त्रोचेत् । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

दर्भेण हिरण्यं प्रबध्य पुरस्ताद्भरेत् । अन्वङ्कार्षेयो
ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्ग्निहोत्रेणानूद्धवेत् ।
आयतने हिरण्ये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुप-
साद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपस्थाय वारुणं चरुं निर्वपेत् । १ ।

अधिरक्षसूर्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत
उद्धरणशब्देन प्रणयनं लक्ष्यते . यथा यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुरित्यादौ ।
तथा यस्याहवनीयमप्रणीतमभ्यसामिथादित्याश्वसायनः । तेनोद्धृते
ऽप्यप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् ॥ वेदार्थवित् आर्षेय इति व्याख्यातं
नमोऽदने . तत्रैव बहुविषयं वेदमं यस्य स बहुवित् । अथवा
ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या बहुविदिति । तत्र
च वेदनबहुत्वस्थापेक्षितत्वात् यस्ययस्य यतोयतो वेदनप्रकर्षः
तस्मत्तस्य परिग्रहे गुणातिशय इति द्रष्टव्यम् ॥ तत्रेभ्राह्मणादारभ्य

प्रागुद्भवणादाहवनीयकर्मवर्जमध्वर्युणा कृते यजमानस्य परिकर्मो
 कश्चिद्भेष्यं बद्धं हिरण्यं पुरस्ताद्भूरेत् । तमम्बुद् अनुगतो बद्धविद-
 ग्निमुद्भूरेत् विधिवत् प्रणयेत् । तमम्बुद्ग्निर्यज्ञेणाध्वर्युरनूद्भूवेत् । ततः
 परिकर्मिणा स्थापिते हिरण्ये बद्धविदग्निं प्रतिष्ठाप्य मुञ्चति ततो
 ऽग्निहोचमुपसादयत्यध्वर्युः ॥ नित्यमिति नित्याग्निहोचमेवेदं न तु
 वैकृतं सत्पुनर्होमापेक्षमित्यर्थः । नित्यः पयसो नियम इत्यन्ये । तत
 आहवनीयस्येभाधानादि प्रतिपद्या पूर्वाहुतेः कृत्वा ततो घावन्ना-
 म्यति तावद्गुच्छसन्नासीत् । उच्छस्य कृत्वाग्निहोत्रं वृष्टिरसीत्यपा-
 सुपस्यर्ग्नान्ते कृते भूर्भुवः सुवरित्याहवनीयमुपस्थाप्य तदानीमेव
 वारुणं चरुं निर्वपेत् । शोभूत इति भारद्वाजः ॥

प्रातश्चर्त्तौ द्वितीयामेके समामनन्ति । ऋते हिर-
 ण्यात्प्रणयनमेके । २ ।

गतौ ॥

यदि सायमग्निहोचकालो ऽतिपद्येत दोषा वस्तो-
 र्नामः स्वाहेति कालसमापादनीयं होमं हुत्वा नित्य-
 मग्निहोचमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा
 भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत् । ३ ।

अग्निहोत्रे संध्यादयः सायंप्रातर्होमकाला उक्ताः तेषां सर्वेषामति-
 पत्तौ प्रायश्चित्तमुपदिश्यते । तथा प्रदोषान्तो होमकालः . संगवान्तः
 प्रातः . तमतिनीयेत्याम्बलायनः । तत्र त्वापदि काला उक्ताः सूच-
 कृता . यथाथंदिने जुहोतीत्यादिना । तथोपपन्नकारेणाप्युक्तं . सर्व-

महः प्रातराहुतेः स्वामं सर्वा रात्रिः सायमाहुतेरिति । भारद्वाजे
 ऽथाह . सायंहोमं सोपोदयं जुहुयात् प्रातर्होमं सोपास्तमयम् .
 कालेन कालमनतिक्रम्य न स्कन्दन्ते न व्यथन्त इति विज्ञायत
 इति । तस्मादनापद्येतप्रायश्चित्तम् . आपदि तु होम एव क्रियेत ।
 यावदुत्तरस्य कालः प्राप्स्यति . प्राप्ते तुत्तरस्मिन्न पूर्वं क्रियेत
 धृष्टकालत्वात् । प्रायश्चित्तं तु तत्र परस्ताद्दर्शयिष्यते ॥ कालः
 समापद्यते येन स कालसमापादनीयः . तं हुत्वेभ्राहरणादि । स
 एवाग्निहोचार्थं कैश्चिदिष्टः तन्निरासार्थमुक्तं नित्यमग्निहोचमिति ।
 यत्नं सैतद्भारद्वाजेन यथा . दोषा वस्तोर्नमः स्वाहेति जुहुयात् .
 एतदेव नित्यमग्निहोचमित्याश्रयः . अथालेखनः कालसमापादनी-
 यमेवानेन मन्त्रेण होमं हुत्वा नित्यमग्निहोचं जुहुयादिति पूर्ववत् ॥

यदि प्रातः प्रातर्वस्तोर्नमः स्वाहेति कालसमापाद-
 नीयं होमं हुत्वा नित्यमग्निहोचमुपसाद्या तमितोरप्रा-
 श्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत । ४ ।
 शाखातः पूर्वेण ॥

वरो दक्षिणा । ५ ।

मतः ॥

हुत्वाहवनीयमुदाप्यान्वग्निरुषसामग्रमख्यदित्यन्धं
 प्रणीयेद्देव क्षेम्य रधि मा प्रहासीन्मामुमामुष्यायण-
 मित्यादित्यमुपस्थाय मैत्रं चरुं निर्वपेत् । ६ ।

अमुमासुव्यायणमिति यजमानस्य नामगोचयोर्निर्देशः यथा देवदत्तं
भार्गवमिति ॥

सौर्यमेककपालमेके समामनन्ति । ७ ।

सौर्यस्यायणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाग्नेयविकारः ॥

संस्थितायामिष्ट्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनम्र-
न्तौ वाग्यतावासाते यजमानः पत्नी च । ८ ।

आहवनीयमेवेति तमेवाहवनीयं सायंहोमार्थमिन्धानावित्यर्थः ।
अथवा सर्वाग्नीन्धनस्याश्लायनादिभिरिष्टवान् तच्चिदृश्वर्थ एवकारः ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् । ९ ।

द्वयोः गवोरिति शेषः पूर्ववत्. यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य
जुहुयादित्यचोक्तरीत्येत्यर्थः ॥

यस्याग्निमनुवृत्तं सूर्यो ऽभ्युदियाच्चतुर्थ्यहीतमाज्यं
पुरस्ताद्दरेत् । अन्वङ्कुर्षेभ्यो ब्राह्मण्यो बहुविदग्निमुद्-
रेत् । अन्वङ्कुग्निहोत्रेणानूद्भवेत् । आयतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्योषाः केतुना जुषतां यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो
मधुमत्तमं स्वाहेति प्रत्यङ्गिषद्याज्येन जुहुयात् । १० ।

व्याख्यातो ऽयमभिनिघोचनविधिना । इयांसु विशेषः . छिरण्यस्थाने
जुहुं चतुर्गृहीतं हरेत् । तच्च प्रतिष्ठापिते ऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुप-
साद्य पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य उषाः केतुनेति
जुहुयादिति ॥

अग्निहोचस्य स एव होमकल्पः । तत्रायश्चित्तं
यत्प्रातः कालातिपन्नस्य । ११ ।

आ तमितोरप्राणश्चित्यादिवरदानान्तो होमकल्पो ऽग्नरविधिना
समानः । तथादित्योपखानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः ॥

एतावन्नाना । नाचाहवनीयमनुगमयति । १२ ।

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिघ्नोषेद्-
भ्युदियाद्वा । १३ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

मनो ज्योतिर्जुषतां चयस्त्रिंशत्तन्तव इति द्वे चतुर्थ-
हीते जुहुयात् । १ ।

तयोरप्यग्निहोचार्थमुद्धृत एवाग्नौ होमः तदङ्गत्वात् ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोचं सूर्यो ऽभ्युदियाद्यथा
विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक्त्वात् । आत्मानं वा
इ यजमानो रुणद्धि सर्वज्यानिं वा जीयते । नित्यम-
ग्निहोचमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा
सूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत । एकहायनो दक्षिणा । २ ।

यस्यानुदिते होत्रामीत्यभिसंधाय प्रक्रान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं
 स्यात् तद्यथा प्रक्रान्तप्रसवा स्त्री सद्यो ऽप्रसूतार्तिमियात् तादृमार्तं
 भवति । तेन च यजमानो ऽप्यात्मानं हणद्धि दुःखायात्मानं नयतो-
 त्यर्थः । वाकारः चार्थे . हेति प्रसिद्धौ । ततो दुःखाय ह्रद्धुः सर्वव्यानिं
 जीयते सर्वा बाधाः प्राप्नोति । तस्मादादर्तव्यमेतत्प्रायश्चित्तमिति
 भावः । नित्यमग्निहोत्रमित्यादि व्याख्यातम् ॥

हुत्वा तदुद्वास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्या-
 श्मरथ्यः । ३ ।

हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्वास्य पुनराधेयमथस्य प्रायश्चित्तमेव
 कार्यमित्याश्रयथो मन्यते । न त्वन्वेषामेतस्मत्तमित्यर्थः ॥

अथैकेषाम् । यद्यन्ते स्यादुद्धीय प्राहुदाद्रवेत् । स
 उपसाद्या तमितोरासीत् । स यदा ताम्येदथ भूः
 स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतिर्वै भूतस्तमेवोपासरेत्स
 एवैनं तत उन्नयति नार्तिमार्च्छति यजमान इति
 विज्ञायते । ४ ।

एकेषां तु शाखिनां विज्ञायते । यद्यन्ते स्यात् यद्येतन्निमित्तं होम-
 समीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पन्ने ऽग्निहोत्रद्रव्ये ऽर्वा-
 ग्घोमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः . यद्यन्ते स्यादित्य-
 ग्निहोत्रादनन्तरवादो ऽभिप्रेत इति ॥ तत्रोन्नयनाद्योपसादनात्कृत्वा
 प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् । भूरिति हि

प्रजापत्यभिधायी । यस्मादेवौ नित्यं भूतो भवति तदनेन प्रजाप-
तिमेवोपासरेत् प्रजापतिरेवोपसृतः स्यात् । ततश्च स एवैव ततो
शेषादुच्यति उद्धरति न चार्तिं प्राप्नोतीति ॥ यस्मादेवं ब्राह्मणान्तरं
तस्मादीदृशे निमित्ते पूर्वेषैतद्विकल्पत इति भावः ॥

यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत द्यहे त्यहे चतुरहे वाग्मये
तन्तुमते ऽष्टाकपालं निर्घपेत् । ५ ।

चतुर्षु होमेष्वतिपक्षेषु तन्तुमती कार्या . षट्सु वाष्टासु वा । प्राग्नेभ्यो
ऽवधिभ्यो विच्छेदे वैश्वेषिकप्राथस्यन्तावचनात् सामान्योक्तः सप्तहोता
भवति . सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेदिति ॥ न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वा-
दयज्ञविभेषत्वमस्य ब्रह्मणीयं . तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकतोरिति तस्यापि
यज्ञसंस्तवात् . बौधायनेनास्यैवाहृत्य यज्ञविभेषत्ववचनाच्च यथा
प्रेषितमधिकृत्योक्तं अथ यद्यस्यै यज्ञविभेषमाचक्षते न ते ऽहौषुरि-
तीति । तथोपपन्नकारेणापि को नु खलु विभेष इति प्रकृत्योक्तम् .
यस्याग्निहोत्रस्याहुतौ अन्योऽन्यस्य स्थानमापद्येते इति । तस्माद्युक्तमेव
सप्तहोता भवतीति ॥ यज्ञविभ्रष्टेषु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता ।
कात्यायनस्तथाह . अग्निहोत्रातिपन्तावाहुतिं जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुष-
तामिति । आश्वलायनश्च मनस्तथा चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह . अग्निहोत्रा-
होमे च प्रतिहोममेक इति । बौधायनेनासमाकूटविषये प्रतिहोम
एवोक्तः . यथा दीप्यमानेष्वेवाह्वयमानेषु धावन्यतिक्रान्तान्याग्निहो-
त्राणि सुस्तानि प्रतिसंख्याय जुहुयादिति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तम-
यनमन्धेयम् . तस्माद्यस्यैर्विदुषः उत्तैकाहसुत दरहं न जुहुति उत-

मेवास्य भवतीति ॥ अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेकविच्छेदे ऽप्यवमेव विधिः .
 अतो ऽन्वयावचनात् . अर्वाक् चतुरहादिष्टिनिवृत्त्यर्थत्वात्वाधिकवच-
 नस्य । भारदाजस्वन्न समारूढाग्नेश्चिरकालं होमादिविच्छेदे विज्ञेय-
 माह . होमेष्वङ्ग्यमानेषु चात्मन्वरहोर्वा भियमाणां कथं तच्च न
 लुप्यते . द्वौ मासावज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वाग्नेये पथि-
 क्कते ऽग्नेये वैश्वानरायाग्नेये व्रतपतये ऽग्नेये व्रतभृत इत्येषा महापथि-
 क्कदिष्टिः . पवित्रेष्वा यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोतीति ।
 तथा षण्मासानज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्ट्वा वेति प्रकृत्य
 पूर्ववदेव पवित्रेष्वन्तसुक्तातिपवित्रेष्वा यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र
 कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदे ऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥

स्वयं ह्यखानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शोशु-
 चानः । प्रह्वं सधस्थमनुपश्यमान आ तन्तुमग्निर्दिव्यं
 ततान ॥ त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्ने त्वं पन्था भवसि देव-
 यानः । त्वयाग्ने पृष्ठं वयमारुहेमाथा देवैः सधमादं
 मदेमेति याज्यानुवाक्ये । ६ ।

गतः ॥

तन्तुं तन्वद्भुद्ध्यस्वान्न उदुत्तममुद्दयं तमसस्पर्युद्दु त्वं
 चिचमित्युपहोमाः । ७ ।

आगन्तुवाप्ते नारिष्ठेभ्य ऊर्ध्वं भवन्ति ॥

इत्थवाहमभिमातिषाहं रक्षोहृशं पृतनासु जिष्णुम् ।
 ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरंधिमग्निं खिष्टकतमाहुवेम ॥

स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि विश्वा देव पृतना अभिष्य ।
उहं नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्वेष्ट्यजरं न
आयुरिति संयाज्ये । ८ ।

गतः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

यस्याहवनीये ऽनुदाते गार्हपत्य उदायेदाहवनीयमु-
दाय्य गार्हपत्यं मन्येदितः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येतया ।
अग्ने सम्राडिषे रथ्यै रमस्व सहसे द्युम्नायेर्जपत्यायेत्य-
भिमन्य सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वात्सौ समि-
न्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्यान्वग्निरुषसामग्रम-
स्थदित्यन्यं प्रणीयाग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते
ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । १ ।

यथाजज्ञे कर्माद्यं प्रणीते वाग्ने भ्रियमाणे गार्हपत्य उदायेत्तत्राह-
वनीयं दक्षिणाग्निं च गार्हपत्ययोनिमुदाय्य यथोक्तेन प्रकारेणाग्नी-
गुत्याद्य तपस्वतौष्टिर्वस्त्रमाणा आज्ञतयो वा । ततः कर्मसमाप्तिः ॥
वाविचमारस्वतचतुर्होत्रादयो दर्विहोमा उदाहरणम् । अग्निहोत्रं च
प्राग्धोमकालात् । इष्टिः पञ्चवो ऽपि प्रागन्वाधानात् । परतस्वन्वा-
धानाद्दोमकाले च तत्तत्रायस्त्रिन्नाभ्यां वैश्वेषिकाभ्यामपोद्यत एवाद्यं

विधिः । अपवदति च खविषये यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिम् । तं प्रति विशेषविषयत्वात् ॥ तेनाकर्मकाखे ऽप्ययमेव विधिरजस्राग्नेः । अथवा विकल्प एव तयोर्विधोः न सामान्यविशेषभावः ज्ञास्याभेदात्, यथोक्तं सत्याषाढेन यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कास्त्वमवधारयेदिति, तेभ्य एवावशाणेभ्यो ऽधि मन्वितव्य इति । भारद्वाजस्याह अथैकेषां यतरो ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दाहभ्यो ऽधि मन्वितव्य इत्यादि ॥ अथ बह्वृषवाजसनेयकयोराम्बसायनकात्यायनबौधायनैस्साह्वनीयं प्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायनने निधाय ततः पुनःप्रणयनमुक्तम् । तत्र बह्वृषे तावदाह्वनीयमधिकृत्यासायते सर्वमेवैर्न सहभस्मानं समोप्य गार्हपत्यायनने निधायाथ प्राञ्चमाह्वनीयमुद्धरेदिति । वाजसनेयके ऽप्ययमेवात्पान्तरः पाठः । तथाश्मसायनकादावपि । बौधायनीये तु सर्वमाह्वनीयं भास्त्रे समोप्य दक्षिणेन विहारं हत्वायतनइत्यादपि भस्त्रोद्वास्य ब्रह्मत्पिण्डेनोपस्रिय न्युप्योपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्ते ऽपि विशेष उक्तः, षट् सुवाङ्मतीर्जुंश्यादुद्बुध्वाग्ने त्वमग्ने सप्रथा असि मनो ज्योतिर्जुषतां तन्नं तन्वसुदु त्वं चिपमिति ॥

सर्वानुगतेष्टिमेतामेके समामनन्ति । २ ।

सर्वं च सर्वानुगतनिमित्तां तपस्वतीमेके समामनन्ति । तदर्थं सर्वं तेनतेनानुगतिप्रायश्चित्तेन विकल्प्यत इत्यर्थः । अथवा यत्रयथास्माभिरनुगते निमित्ते इष्टिरन्यान्याभिहिता तत्रतत्र सर्वचैतामेके समामनन्ति । अतस्तथा विकल्प्यत इत्यर्थः ॥

आयाहि तपसा जनेधमे पावको अर्षिवा । उपेमां
सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जनेधमे पावक
दीद्यत् । इव्या देवेषु नो दधदिति याज्यानुवाक्ये । ३ ।

गतः ॥

आहवनीये ऽनुगते ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालं
निर्वपति । ४ ।

तत्तत्राहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति .
यथा यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे यदि प्राग्घोमकालादित्यादौ । यत्र
तु प्रायश्चित्तविशेषस्योदितः तत्र स एवेत्यते . यथाग्वाहितादौ ।
तेनाप्येषा विकल्प्यत इत्यन्ये । ननु पूर्वस्रजेण तपस्वत्यपि तत्तत्र
प्राग्ना । तत्किमनयोरेकस्मिन्देशे श्रूयमाणत्वात्समुच्चयः । नेत्याह ॥

न तपस्वते । ५ ।

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयो.
शाखाभेदादिति भावः । अथवा सर्वानुगतेष्टिमित्यनेन सहैतस्मा-
मान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वान्निषु तपस्वती . ज्योतिष्मती
त्वाहवनीये . न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या इत्यर्थः ।
मन्वनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव
सर्वत्र . न ज्योतिष्मती . विशेषविहितत्वात् . अन्यथाहवनीये तस्यामव-
काशत्वप्रसङ्गाच्च । तत्रापि तु द्वयोर्विकल्प इत्यपरम् ॥

यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे पूर्वा ऽग्निरनुगच्छेदधिन्नि-

त्याग्निहोचमुन्नीय वाग्निना च सहाग्निहोत्रेण चानूद्-
वेत् । यो ब्राह्मणो बहुवित्स उद्धरेत् । यत्पुरा धनम-
दायी स्यात्तद्दद्यात् । अच्युतेनैनं चावयतीति विघ्ना-
यते । ६ ।

यद्यथाञ्जते ऽग्निहोच इति वचनात् आ पूर्वाञ्जतेरयं विधिरास्त्रेवः ।
तथाप्यधिअत्याग्निहोचमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात् सहाग्निहोत्रे-
णोद्भवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्त्र संकोचः सामर्थ्यात् । बज्रवि-
द्वराख्यातः ॥ तदयमर्थः । विहरणकालप्रभृत्याधिअथणादोन्नयनाद्वा-
हवनीयानुगतौ पूर्ववदाहवनीयकर्मवर्जमधिअथणान्त उन्नयनान्ते वा
कर्मणि कृते बज्रविदब्राह्मणस्त्रुष्णीमग्निमुद्धरेत् । ततो ऽध्वर्युः
कृतान्नादारभ्योद्भवणाकृत्वा सहाग्निहोत्रेण बज्रविदमग्निं मयन्तमनू-
द्भवेत् । ततो बज्रविदा प्रतिष्ठापिते ऽग्नौ तस्मै यजमानस्यद्भनं
दद्यात् यस्मै स्पृहयालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति ।
तेनैवाच्युतेन धनेनैवमाहवनीयं गार्हपत्यास्यावितवाग्भवति । एनं
बज्रविदं वा ॥ ततो ऽग्निहोचमन्यस्मै दत्त्वा अन्यत्र वा निधायानुगते-
ष्टिर्मिचाद्याञ्जतयो वा । तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृता-
न्नादारभ्याग्निहोचसमाग्निः ॥ समानो ऽयं विधिरास्त्रे विशेषवचनात् ।
न च अञ्जते ऽग्निहोच इति वचनात् अग्निहोचमाचार्याग्निविषयो
युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरञ्जते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदि-
त्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धृतो ऽञ्जते ऽग्निहोच उदायेदित्यन्वच
विशेषवचनाच्च ॥

यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदनुग-
मयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । ७ ।

प्रातर्विहरणकालप्रसृत्या पूर्वाहुतेर्गार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि
तपस्वत्यन्तं कर्म सस्याहवनीये ऽनुदात इत्यादिविधिना समानम् ।
तत्कृत्वा ततो ऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यासस्वरविधिवि-
कस्यार्थः ॥

यदि त्वरेत पूर्वमन्ववसाय ततः प्राहुद्धृत्य जुहु-
यात् । ८ ।

यदि त्वरेत काशातिपत्तिभयादिना तदाहवनीयमेव गार्हपत्यं परि-
कस्य तत्रैव दक्षिणान्व्यदीनपि नीत्वा ततः प्राश्नमाहवनीयमुद्धृ-
त्वाग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हप-
त्यस्योत्पत्तिः ॥

आमि तु तद्यो ऽस्य पूर्वस्तमपरं करोति । अन्यथै-
वावसाय पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात् । ततः
शोभूते ऽग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । ९ ।

आमीति पूर्वनिन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमश्रद्धेयत्वं
आमित्वम् । तत्तु आमि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मा-
दन्वचैव देवैः सहाग्निभिर्भ्रंशमापैर्गत्वा तत्रानुगमयित्वा पूर्वमित्यादि-
विधिनापरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः शोभूते
तपस्वतौ निर्वपेत् ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत् ।
अनुगमयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मञ्चित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्द्वार्षणं यवमयं
चरुम् । १० ।

अथवा प्रातरिति न कालविज्ञेयमवधारयेत् । सायं प्रातर्वा अहुते
ऽग्निहोत्रे ऽपरान्धनुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् ।
तपस्वत्यास्तु स्थाने वारुणवैश्वानरौ समानबर्हिषो निर्वपेदित्यर्थः ।
तदेवमेते चक्षुः कम्पाः प्रातःकाले यस्याह्वनीये ऽनुदात इत्यादि-
विधिना सह विकल्पन्ते । अन्यस्त्वेकः सायंकाले ऽपि ॥

यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेत्तेभ्य एवाव-
क्षात्रेभ्यो ऽधि मन्यितव्यः । यदि न तादृशानीवावक्षा-
त्रानि स्युर्भस्मनारक्षी संस्पर्शं मन्यितव्यः । स्वादेवैमं
योनेर्जनयतीति विज्ञायते । ११ ।

क्षामावग्निष्ठानि काष्ठान्यवचाणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्थनसमर्थेषु सस्यु
तेभ्य इव हे गृहीत्वा मन्थेत् । यदि पुनर्न तादृशानि स्युः तदा
तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररथोर्मन्थेत् । एवमरक्षी संकृत्य मन्थन्स्वादेवं
योनेर्जनयत्यग्निम् । अत्रचाणाभावे भस्मस्वत्वादग्नेस्तत्स्वस्य । इदानीम-
रथोः संक्रमितत्वाच्च । तादृश्ये च लिङ्गम् । अत्र वाव स निखलत
इति । अत एव वचनादवचाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितो
ऽयग्निः स्वयोन्यनुत्पन्नत्वादससम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्या-
रथोराहवनीयमन्थनम् । पृथगरणीस्वग्रौनिति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य

स्रवद्विद्यमेवोत्पत्तिः सर्वत्र ॥ प्रायश्चित्तं च तपस्वत्येवासत्यपवादे
 कर्त्तव्याहितारौ । यथाहवनीषस्थापि प्रत्ययनानुपदेशः तथापीत्यत्रे-
 वोत्पत्तिः ॥ यथा सावित्रादिषु र्विहोमेष्वग्निहोत्रे च होमकाले तथे-
 द्विपशुष्वपि प्राग्व्याधानादित्यादि । प्रायश्चित्तं च तत्रेदमेवासत्यप-
 वादे . यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । सत्याषाढस्त्र-
 चाह यस्य पूर्वा ऽग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयति तेभ्य
 एवावच्छायेभ्यो ऽधि मन्थितव्य इत्यादि । भारद्वाजस्य अथेकेषां यतरो
 ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दाहभ्यो ऽधि मन्थितव्य इत्यादि ॥

श्वं शकैधे तृणैधे च । १२ ।

शकादि करीषाश्लेषा यस्य स शकैधः । तथा तृणैध इति । शकादी-
 भ्यो चाग्रावनुगते भस्मनारणौ संस्यर्ष्य मन्थितव्यः । तेषामपि मन्थ-
 णसामर्थ्यादिति भावः ॥

अग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । १३ ।

दर्शितो ऽहोपि विषयविभागः प्रागेव । तथा दर्शितावगत्या बाधवि-
 कस्यो ज्योतिष्मत्याः ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहुयान्मिषाय
 स्वाहा वरुणाय स्वाहाग्नये स्वाहाग्नये व्रतपतये स्वाहा-
 ग्नये तपस्वते जनदत्ते पावकवते स्वाहाग्नये शुचये
 स्वाहाग्नये ज्योतिष्मते स्वाहा सूर्याय स्वाहेति व्याहृ-
 तीर्भिर्विहृताभिः समस्ताभिश्च जुहुयात् । १४ ।

सर्वस्या एवानुगतेष्टेरथं विकल्पः पुनरनुगतेष्टियहणात् । अन्यथा हि
अपि वैता आहुतोरित्येवावच्छ्यत् । तथा सर्वासामेव प्रायश्चित्तेष्टीना-
मनुग्रहमाहात्मसायनः . अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यैतस्यै
देवताय पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायत इति । बहुधास ता
एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥

इति नवमी कण्डिका ।

यदि प्राग्घोमकालादाहवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्या-
दन्यं प्रणयेत् । १ ।

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य बाधं मन्यन्ते । तदयुक्तं ब्राह्मणेभ्यो
एकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाभिप्रेष्यत
प्रातर्यज्ञमेवाकरिष्यत् । नहि माणवकायैकस्यै इधनि दित्सिते तन्ने
च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो इधि दीयतां तन्नं
कौण्डिन्यायेति . भवति च तत्र वचनं माठराय इधि दीयतां तन्नं
कौण्डिन्यायेति । तथा च महाभाष्यकारः . मन्त्रेकमुदाहरणं सामा-
न्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकालार्थमित्येव युक्तम् ॥ अथ को
होमकालः । नमूना आनञ्चदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः
सुचकता । तेषु यतमस्मिञ्चुह्यति ततसो भविष्यति ॥ प्राग्घोमका-
लादिति को ऽर्थः । यदेभाहरणादि तन्नं प्रकंस्यते ततः प्रागित्यर्थः ।
तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम् . आसन्नेषु चेत्याचेष्ट्या-
हवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति ॥ कश्च

पाचसादनकालः । तन्वारम्भ इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविधनन्तर-
माह बौधायनः . अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्ह-
पत्यमुपसादयतीति । सत्याषाढभारद्वाजौ तु परिस्ररणानन्तरमाहतुः .
अग्निहोत्रपात्राणि प्रयुनक्तीति ॥ तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्वार-
श्चात् आ वा परिस्ररणात् आहवनीयस्थानुगतावन्यं प्रणीयानुगते-
ष्टिर्मिन्नाद्याङ्गतयो वा । समानो ऽयं विधिरजस्त्रे अविशेषात् ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् । २ ।

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यद्याहवनीयो ऽनुगच्छेत्प्राण
इत्यादिना गार्हपत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याङ्गतिं जुहुयात् । ततो यदि
गार्हपत्य आहवनीयो वेत्यादिविधिनाग्निसुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्र-
समाग्निः । तथा चाचैतामाङ्गतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकरणमिति कात्या-
घनः ॥ नाचानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् . नापि विकस्यते
शाखाभेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनेद्भरणमप्यस्याहवनीयस्यो-
द्धार्यस्य सभ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये । ३ ।

व्याख्यानः पूर्वं । नाच यस्याहवनीये ऽनुदात इत्येष विधिरिष्यते .
जीवन्तमाहवनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्या-
ग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेदिति विधिः स त्वचापि भवत्येव
वार्षकालिकत्वात् ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये । ४ ।

एवं ऊत्थेत प्रविशानीति यथायोन्युत्पाद्याधेयः ॥

यदि सर्वे ऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो
वायात्तां दिशमुद्धृत्य वायवे स्वाहेति जुहुयात् । ५ ।

होमकाले ऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाह्व-
नीयमुद्धृत्य वायवे स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्नानं
विहृत्याग्नीन्कृतात्मादारभ्य कर्मसमाप्तिः ॥ कात्यायनस्तु वायव्यामा-
हुतिमपि यथास्नानमुद्धृत्य तस्मिन्प्रागेवाह यथा . सर्वे चेत् दूर्ध्वं
मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं ऊत्था यथानुपूर्वकरणमिति ॥

यद्यु वै निवाते मथित्वा विहारं साधयित्वापरेणा-
हवनीयं यजमान उपविश्य स्वयमग्निहोचं पिबेत् ।
अग्निहोचप्रत्याम्बायो भवतीति विज्ञायते । ६ ।

यदि निवाते सति सर्वे ऽनुगच्छेयुः तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथा-
स्नानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संकृतमग्निहोचमपरेणाहव-
नीयमुपविश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्बायत्वात्
न पुनर्होमः ॥ होमकालादन्यत्र सर्वानुगतावनुगतिक्रमेण तस्यतस्मा-
द्भेर्यथाविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति
द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रागस्तमयाज्जुहुयात्पुनरेवास्तमिते हुत्वा
भवत्तं नः समनसावित्युपतिष्ठेत । ७ ।

प्रागस्तमयाद्दोमे साङ्गस्य होमस्यावृत्तिः . अकाले कृतस्याकृतत्वात् .
प्रधानकालत्वाच्चाङ्गानाम् । न तु प्रणयनस्यावृत्तिः . काल एव तस्य

कृतत्वात् । तत्र तु ऊत्वाप उपसृष्टेत्येतावति कृते भक्तं नः समन-
वावित्युपतिष्ठेत । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः मन्त्रस्त्रिङ्गात् ॥

यदि महारात्रे पुनरेषौषसं ह्रुत्वैतयैवोपतिष्ठेत । ८ ।

उपसि जुह्वतः प्रागुषसो हेमे ऽप्येवमौषसः पुनर्होमः उपस्थानं च ॥

यदि हविः प्रोक्षन्मग्निमभिप्रोक्षेद्धतेन यज्ञेन यजेत ।
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरग्निमुप-
समिन्ध्यात् । ९ ।

इतो निर्वैर्यः । पुनरुपसमिन्ध्यादित्यन्वाधानिकोपसमिन्धनापेक्षया
पुन.शब्दः ॥

इत्थं सर्वेष्वग्न्युपघातेषु । १० ।

एवं परिषेचनादौ प्रमादे ऽप्युपसमिन्धीत । सर्वग्रहणात् मूत्रपुरीषा-
द्यशुचिसंसर्गे ऽश्वत्थद्रोदक्याद्यप्रयतसंसर्गे ऽप्युपसमिन्धीत । बौधायन-
स्तत्राह अग्नेध्याभ्याधाने समारोप्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिरिति ।
महाभारते ऽप्यारण्यपर्वणि पठन्ति . रजस्वला चेच्छ्रौताग्निमज्ञाना-
त्पृथक्ते यदि . इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्या शुचये ऽग्नये इति ॥

अग्नये ऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्या-
ग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः । ११ ।

यस्याहवनीये विद्यमाने तमसन्तं बुद्ध्वा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यै-
तामिष्टिं निर्वपेत् ॥ ननु किमभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तं
आहे । खिदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते . उद्धरणशब्दस्योभय-

चापि दर्शनात् । तत्र चद्यभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्युद्धृत्याग्निं
मध्ये तत्त्वं विदित्वा अग्निद्वितकोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् . विपर्यये
तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः . तत्राह

यथा कथा चाभ्युद्धरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्रयः ।
यद्यसंन्युप्ते स्यात्प्रथेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमि-
त्याख्येखनः । १२ ।

अस्तु वाभिषण्यनं मा वा । यदि कथंचिदभ्युद्धरेयुः भवत्येवेदं
प्रायश्चित्तमित्याश्रयमतम् । आख्येखनस्तु मन्यते . यद्यग्निद्विते ऽग्नौ
स्यात्प्रथेयुः जानीयुस्तत्त्वं तदेनं पश्चादुद्धृतमग्निमनुगमयेयुः . न तु
भवत्येतत्प्रायश्चित्तम् . सर्वप्रायश्चित्तमात्रं तु श्रूयते अप्राप्तसोद्द-
रणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो याथाकामी
तयोरिति भावः ॥ कर्मार्थान्यभ्युद्धरणविषयस्यायं विधिः . निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोरन्यो ऽनिर्दिष्टभागो ऽन्य इति खिङ्गात् । तेनाप-
ष्टम्*कर्मस्थान्यार्थमुद्धृते ऽग्नौ संन्युप्ते सौक्तिकाग्निंसंसर्गनिमित्तेष्टिरेव
कार्या नाभ्युद्धरणनिमित्ता ॥

अग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालमित्युक्तम् । १३ ।

ब्राह्मणे तु अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्माग्नि-
दुद्धृतो ऽह्ने ऽग्निष्टोत्र उदायेदिति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य
जिन्दित्वा च पुनरितः प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयन-

* Corrected ; the MSS. read •ष्ट•

निन्दानिषेधयोर्मन्थनविधिप्रसङ्गार्थत्वात् प्रणयनमन्थनयोर्विकल्प इति सूत्रकागभिप्रायः ॥ तत्र च स्त्रिजम् . तं हैतमेवे पशुमन्थ एवो-
नरवेद्यां चिन्वत इति ब्राह्मणव्याख्याया विकाराः . ताननुकमि-
श्यामः । पशुबन्धे सोमे सन्ने सहस्रे सर्ववेदेषे वेति ब्राह्मणनिषिद्ध-
स्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयानुस्मरणम् । तथा दध्नी ऽवदाय श्रुत-
स्यावद्यति . एतद्वा विपरीतम् . तथा पत्नीं संनद्यति तिष्ठन्तीं
वेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अयं च विधिः अज्जते ऽग्निहेच इति वचनात्
षा पूर्वाज्जतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते ।
ब्रह्माग्निबद्धत इति वचनाच्च नाजसे ऽग्नी भवति ॥

अथाहुतिं जुहुयान्नयस्त्रिंशत्तन्तव इति । १४ ।

अथानुगतेष्टेरनन्तरं मित्राद्याहुतीनां वा अयस्त्रिंशत्तन्तव इत्या-
हुतिः ॥

यस्य सांनाय्ये ऽधिश्रिते हविषि वा निरुमे पुरुषः
शानो रथो वान्तराग्नी वीयाहुर्वराहैडको वा तदपापो
ऽन्वतिषिष्य गामन्वत्यावर्तयेद्धर्धतां भूतिर्दधा दृतेन
मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः स्वाहेति । १५ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयः । अन्नः अकटम् । दुर्वराहो ग्रामसूकरः ।
एडको मेघः . क्रमेणक इत्यन्ये । यद्येषामन्वतमः सर्वो वा हविर्ह-
त्यतिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ गच्छेत्तदाच पुरुषा-
दिगते मार्गे ऽपो ऽन्वतिषिष्य तानतिक्रान्तामन्वपः सिक्ता गामन्वत्य

गां सर्वतो ऽनुगमय्यावर्तयेत्. यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमये-
दित्यर्थः । गमन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्रयाद्यतः ॥

देवाञ्जनमगन्धस्त्रस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छतु पि-
तृन्पञ्चजनान्दिश आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्धस्त्र-
स्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छत्विति घडाहुतीर्हुत्वेदं वि-
ष्णुर्विचक्रम इति वर्त्म समूहेत् । पदं वा लोभयेत् । १६ ।

पितृगित्यादिषु जन्मगन्धित्यादेरनुषङ्गः । आपो जन्मगन्धिति
द्वितीयार्थे प्रथमा । ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमगन्धित्येको मन्त्रः . षडिति
वचनात् ॥ वर्त्म समूहेत् अनोरथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समीकुर्यात् ।
पदं वा लोभयेत् पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभक्षना
पदमभिवपेदिति तु सत्याषाढः ॥

यस्याने वा रथो वान्तरामी यात्याहवनीयमुद्वाप्य
गार्हपत्यादुद्धरेद्यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते सूर्यस्य
रश्मीनन्वाततान । तत्र रयिष्ठामनुसंभरैतं सं नः सृज
सुमत्या वाज्रवत्या ॥ त्वमग्ने सप्रथा असीत्येताभ्याम् ॥
ततः पाथिहृतीं पूर्ववन्निर्वपेत् । १७ ।

सामान्यवचनात्सर्वत्रिको ऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन
बाध्यते । तथा यद्यनेो रथो वान्तरामी सदोहविधाने वा वीथा-
त्याथिहृतीं पूर्ववन्निर्वपेदिति सौमिकेनापि बाध्यते . तस्यापि
सदोहविधाननिर्माणादूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयज्ञात् । अथवा वि-

कस्य एवास्त्र द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः श्राद्धाभेदात् । तथा च
 सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां पूर्वविधिसुक्लान्तरमुक्तम् . यद्यने वाग्मराग्नी
 वीयादित्येकेषां न कालमवधारयतीति । समानो ऽयं विधिरजस्रे
 ऽपि अविशेषात् । बह्वृचस्वचाधीयते . यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्त-
 र्णानो वा रथो वाग्वा वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति .
 नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुःरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति . तच्चेन्नमसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविष्किन्नामुदकधारां हरेत् तन्तुं तन्मन्त्रजसो
 भागुमन्विहीत्याहवनीयात् . सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥ पूर्ववदिति
 षथो ऽन्तिकाद्दृष्टिराहरेद्गन्धान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥

सप्तमेव निर्वपेत् । १८ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्तोत्रे शस्त्रे वा मूढे । १ ।

श्लोचस्त्रचोरवचवशाप्रतिभानं अन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तचाप्ये-
 तामेवेष्टिं निर्वपेत् यद्या समाप्तेरप्रतिमं हिते भवतः । प्रतिमंधाने तु
 नेष्यते । सर्वाप्रतिभाने तु ऊत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदैव प्रतिभावङ्गिः
 प्रतिभावनीयम् ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्व्यवेयुर्यौ वा व्यकेयात् । २ ।

एतामेव निर्वपेदित्यनुषङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां बह्वचनं
 संशर्गत्वाद्वा । यस्याग्नीन्विष्टताम्यरः स्वेनाग्निना समाहूटेनासमाहूटेन

वा व्यवेद्यात् व्यवदधात् तस्त्वमिष्टिः । यस्त्रायं व्यवेद्यात् तस्यापि
श्रौक्तिकाग्निना व्यवेताग्नेरपीत्यन्वे ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्विहरेयुः । ३ ।

पूर्ववदनुषङ्गः । बह्वर्णा सहप्रयाणादौ प्रमादाद्यस्याग्निं पराग्निना स
जिदधुः स्वं तस्मिन्नुपावरोहन्ति वा तस्यापि विहर्तुरियमिष्टिर्भवति ।
संसर्गेष्टिस्य संसर्गनिमित्ता . इतरस्य तु संसर्गेष्टिरेवाभिविहरणाभावात् ।
अत्रापि समारोपणेन विविक्रे ऽग्नाविष्टिः ॥

एतां जने प्रमीतस्य । ४ ।

जने प्रमीतस्य देवान्मरे मृतस्य मरणश्रवणानन्तरं मृहेष्वेतमिष्टिं
निर्वपेत् । भारद्वाजस्वचानुषङ्गमाह . प्राचीनावीती पूर्णाङ्गतिं जु-
ष्ट्यादित्येक इति ॥

तस्याभिवान्यवत्सायै पयसाग्निहोत्रं जुष्ट्यादा शरी-
रस्याग्निभिः संस्पर्शनात् । ५ ।

द्याख्याताभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाग्निहोत्रं जुष्ट्यात् आ शरीर-
दाहात् । यद्यपि तथावज्जीवं श्रुतं तथापि वचनाद्ब्रूयते . निवर्तते
तन्यसर्वम् । बाह्वृथ्ये त्वेवमेव मृताग्निहोत्रसुक्नोक्तम् . अथाप्याङ्गरेव-
मेवैनागजस्नानजुङ्गत इन्धीरस्त्रा शरीराणामाहर्तोरिति ॥

सर्वं तूष्णीं क्रियेत । ६ ।

गतः ॥

प्राचीनावीती द्वाहयति । ७ ।

प्रदर्शनार्थं दोहयहणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पित्र्यत्वात् । पित्र्य-
र्थाच्च उपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥

ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा दक्षिणार्धं
गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्यधिश्रित्य दक्षिणोद्वास्य सकृदेव
सर्वं तूष्णीमुन्नीयाधस्तात्समिधं धारयन्दक्षिणेन विद्वा-
रमुद्भवति । ८ ।

षे पुरोदञ्च इति ये पूर्वमग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भेषूद्गया इत्यर्थः ।
द्विषीमुन्नीयेति पुनर्वचनमादरार्थं वाग्यमनार्थं वा ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते । ९ ।

देवेभ्यो ह्युपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥

स उपसाद्य समिधमाधाय सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहु-
यात् । १० ।

पुनस्तूष्णींवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

अपि वा सोमं पितृमन्तं पूर्वस्यामाहुत्यामुपलक्ष-
येत् । अग्निं कथ्यवाहनमुत्तरस्याम् । ११ ।

वोमाय पितृमते स्वाहेत्युपलक्षयेत्पूर्वस्याम् । अग्नये कथ्यवाहनाय
स्वाहेत्युत्तरस्याम् ॥

प्राशनेत्सेचनपरिषेचनानि न विद्यन्ते । १२ ।

षेपप्राशनादीनि चोष्यपि न विद्यन्ते । तद्योदकोत्सेचनान्मुच्छिष्टभाजो

जिष्वेत्यादीनि । तद्योभयतः परिषेचने सह धारया च . तदङ्गत्वात् ।
 सर्वमन्यस्त्रियते ॥ गृहे प्रमीतस्याप्यर्वाक् पितृमेधादयमेव विधिर्न्यायसा-
 न्याद्दृष्टव्यः । अत्र भारद्वाजः . आहिताग्निं जने प्रमीतं तैलद्रोष्णाम-
 वधाय ब्रकटेनाहरन्ति . निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा कृष्णाजिने ऽस्त्रीन्यु-
 पनङ्गाहतेन वाससा प्रष्काय दीर्घवस्त्रे प्रबन्धानधो निदधानाः प्रबता
 मृन्मयभोजना आहरन्ति . तानि ग्राममर्यादायां प्रतिष्ठाप्याग्नी-
 न्भाणं च निर्हरन्तीति ॥

ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधानि ददाति । १३ ।

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पत्नी पुत्रो वा ब्राह्मणेभ्यो ददाति ।
 दानवचनादेवं ज्ञायते प्रतिपत्तौतुरप्युपयोज्यान्वेवेति ॥

ददात्येवायस्मयानि । १४ ।

यद्योमयमसिद्धः स्वधितिरित्यादि तद्ददात्येव । ददाति वा चिनेति
 वेतरयज्ञायुधानीति भावः । परमतनिरासार्थं वावधारणम् . यथा
 भारद्वाजः . पुत्रस्य दृषत्स्यादायसं चेति ॥

अपो मृन्मयान्धभ्यवहरन्त्यमैव । १५ ।

अमैव सहेव सर्वाण्यसु क्षिपेत् ॥

पुत्रस्य दृषत्स्यात् । १६ ।

दृषत् पट्टः . दृषदुपलाभादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चास्ममर्ष-
 नीत्येव कात्यायनः ॥

यद्यप्रमीतं प्रमीतमुपश्रुत्युरग्नये सुरभिमते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । १७ ।

मृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णीते अग्नये सुरभिमते निर्वपेत् ॥

यदि पूर्वस्थामाहुत्यां हुतायां यजमानो द्वियेत
दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेत् । १८ ।

उत्तराहुत्यादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् । १९ ।

यद्यग्नीनां भस्मराग्निर्निहितः तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥

यैषा पितृमेधे प्रथमाहुतिस्तामेवाच कुर्यादित्येके
। २० ।

मरणानन्तरं वा पितृमेधमारभ्य यत्राक् परेयुवांसमिति * सुवाङ्ग-
तेस्तकृत्वा तामेवाहुतिमत्रोत्तराहुतिस्थाने ऽग्निहोत्रशेषेण युञ्ज्यात् ।
ततः प्रक्रान्तपितृमेधमेव निवर्तयेत् . न होमशेषमित्यर्थः । अथवा
पितृमेधप्रसिद्धा यैषाहुतिस्तामेवाद्याहुतिमत्र कुर्यात् . अपेक्षेताग्नि-
होत्रशेषमित्यर्थः ॥

यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो द्वियेत सर्वतः
समवदाय सर्वा देवता अनुद्रुत्य स्वाहाकारेण जुहु-
यात् । २१ ।

विसंस्थितायां अत्रभ्यापरिसमाप्तायामिष्ट्यां मरणे यजमानस्य सर्वेभ्यः

* Thus the MSS. *a f* and *Taitt. Aranyaka* 6. 1. 1 ; *i k* read परेयिवांसमिति.

प्रधानहविर्भ्यां जुहुंसां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्भुत्य
 दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
 स्वाहेत्यादि ॥ तत्रावस्थाभेदेन संस्थाभेदाः समाप्ताता बाह्वुच्ये. यथा
 य आहिताग्निरुपवसथे क्षियेत कथमस्य यज्ञः स्वादिति. नैनं
 याजयेदित्याहुः नभिप्राप्नोति हि यज्ञं भवतीति। तथा अधिश्रिते
 ऽग्निहोत्रे सांनाथ्ये हविःषु वा क्षियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति.
 अत्रैतान्यनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाणि संदह्येरन्निति। तथा आसन्नेषु
 हविःषु क्षियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
 ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनाभ्याहवनीये
 सर्वहुन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनश्चाह. हवित्येषु चेदाद्भिदमापेषु
 मरणं दक्षिणाग्नावेनान्सं दहेत्. न वा अयुक्त्वात्. गार्हपत्ये गृह-
 णादि प्रागासादनात्. आसादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
 संस्थाप्यं वा प्रकृप्तत्वादिति। एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
 ऽथाह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो क्षियेत कथं प्रेते ऽवस्था-
 पनमिति. न विद्यत इत्याहुः मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्ववभृथं
 कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी क्षियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
 भक्षानुपवपेथुः आ यज्ञापवर्गादिति। तथा यदि क्षियेत प्रागवभृ-
 थादन्यवभृथं कुर्वीरन्. अवभृथं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
 खैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति। अन्यवभृथ इत्यवभृथधर्मेणाग्नि-
 भिर्दहनमित्यर्थः ॥ आण्डिल्यगृह्ये ऽप्युक्तम्. जीवतः कर्माणि विसमाप्ते
 चेदतिप्रेथान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति। केचित्तु
 सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुहुति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदनीं यः
कक्षः तमस्याग्निभिस्त्रुष्णीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
छष्णाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभि-
रङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः शिञ्जं द्वादशभिर्दृषणम् ।
तैः छष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लंकृत्यान्त-
र्बेदं छष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पत्तोदग्नेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
प्रतिपद्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नेयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । चीणिचीणि पलाशाग्नि येषु

काष्ठेषु तिष्ठन्ति तानि दन्तानीत्याचक्षते । तेषां वक्ष्यधिकानि
वीक्ष्यि ब्रतान्युपकृप्तानि भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाहतिं कृत्वा
तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः पितृमेधेन दाहस्य । बाकृच्ये
पितृमेधकल्पेषु च पृथक्पृथगुक्तः तत्रतत्रैव द्रष्टव्यः ॥

यदि हवींघ्यासन्धानि कृष्णाशकुनिरुपर्युपर्यतिपतेत्य-
श्नाभ्यामाधुम्बान इवाभिनिषीदेद्देदं विष्णुर्विचक्रम
इत्याहुतिं जुहुयात् । २४ ।

कृष्णाशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पञ्चवायुनावीज-
मान उप समीपतो गच्छेत् तेषामुपरि निषीदेद्दा तत्र वैष्णव्या
जुहुयात् तत्संसृष्टं हविरसु प्रक्षिप्यान्यमुत्पादयेत् ॥

यद्युच्चैः पतेन्न तदाद्रियेत । २५ ।

यदि दूरतो गच्छेत् न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यद्युच्छ्रियमाणो* यूपश्चषालं वा पद्येत ब्रह्म प्रतिष्ठा
मनस इत्याहुतिं जुहुयात् । २६ ।

पद्येत पतेत् ॥

इत्येकादशी कण्डिका ॥

* Thus all MSS.; the form is derived from a root ऋ with
the meaning of चि.

यदि हविःशेषाननुद्वासिताननूयाजैरभ्याश्रावयेद्यद्दो
देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहुयात् । १ ।

अनुद्वासितेषु हविःशेषेषु आश्रावणं अभ्याश्रावणम् ॥

यदि प्रणीता स्कन्देयुरूपदस्येयुर्वापो हि ष्ठा मयोभुव
इति तिसृभिः पुनर्मृहीत्वा ततं म आप इत्याहुतिं
जुहुयात् । २ ।

उपदासः श्रोचणम् ॥

यद्यग्न्याधेये सूर्यो ऽनाविः स्यादुदयं तमसस्पर्युदु त्वं
षिचमित्याहुतीर्जुहुयात् । ३ ।

अनाविः स्यादुदयकाले प्रच्छन्नो न प्रकाशेत ॥

यद्येनमुपधावेयुर्गोमायवो ऽवादिषुरेकस्त्रको ऽवादी
दभिमृताः स्रः परिधिं नः कुर्विति पासाशमिधमुप-
समाधायेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं
नो अग्ने त्वमग्ने अयासि प्रजापत इति षडाहुतीर्हुत्वेमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्धमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वते-
नेति दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधाति । ४ ।

षेषां कुले पुनःपुनर्मरणं प्रवृत्तं स्यात् ते ऽभिमृताः । ते यद्येनमुप-
धावेयुः आहिताग्निमेनं शरणं गच्छेयुः एवं ब्रुवाणाः . गोमायवः

श्रिवाः अस्मान्प्रत्यश्रिवां वाचमवादिषुः एकसृको वा दुर्वाचमवादीत्
 एवं दुर्निमित्तानि पश्यामः अभिमृताः सस्य तदस्माकं मरणभौतानां
 परिचाणार्थं परिधिं कुर्विति . तदा ब्राह्मणस्येदभिमृतः पालाश-
 मिध्रं लौकिके ऽग्नावादीप्तमुपसमाधाय दर्विहोमविधिनैता आङ्-
 तीर्जत्वा दक्षिणतो ऽस्मानं परिधिं दधाति । कस्य दक्षिणतः .
 अभिमृतानामिति ब्रूयात् . इमं जीवेभ्य इति लिङ्गात् . अभिमृतेभ्य
 उत्तरया दक्षिणतो ऽस्मानं परिधिं दधातीति गृह्ये व्यक्तवचनाच्च ॥

नैय्यग्रोध इध्मः क्षत्रियस्य राष्ट्रमर्यादायाम् । ५ ।

क्षत्रियस्याभिमृतस्य नैय्यग्रोध इध्मो राष्ट्रमर्यादायामुपसमाधेय इत्यर्थः ॥

आश्वत्यो वैश्यस्य क्षेत्रमर्यादायाम् । ६ ।

तस्य यत्नेचं तस्त्रीणि आश्वत्य इध्म उपसमाधेयः । शूद्रस्य तु नेष्ट
 एवायं विधिः ॥

इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दार्शपूर्णमासिकैः सर्वप्राय-
 श्चित्तैर्विकल्परन् । ७ ।

अष्टावेता आङ्गतयः प्रकृतिविकृत्योर्ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यादिभिर्विकल्पन्ते ॥

यदि दैःषष्ट्यमन्यद्वा भयं पश्येद्यत इन्द्र भयामह
 इत्याहुती जुहुयात् । जपेदित्येके । ८ ।

यदि दुःखप्रनिमित्तमुत्पातादिनिमित्तं वा भयं पश्येदाहितार्थिः
 तदैते यत इन्द्र खसिदेत्याहुती जुहुयाज्जपेद्वा ॥

सर्वेषां वै घर्मो रुचां रोचते । तस्मात्प्रवर्ग्येण प्रचय
प्रवृज्यमानस्य वोपश्रुत्याभिर्गीर्भिरिति जुहुयात् । जपे-
दित्येके । ९ ।

सर्वेषां ज्योतिषां मध्ये घर्मस्तिग्मतरं ज्योतिः . यथोक्तं श्रुतौ
रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसौति । तेन तदभिभावुकं स्यात् । तस्मा-
त्प्रवर्ग्यकर्मणार्विज्यं कृत्वा अकुर्वन्वा प्रवृज्यमानस्य घर्मस्याभिषवादि-
प्रभवं शब्दं श्रुत्वा आभिर्गीर्भिरिति जुहुयाज्जपेद्वा ॥

यदि होमायोपसमिद्धेषुहुतेषुग्निषु यजमानो ऽग्नी-
याद्यन्ते वयं यथा ह तदित्याहुती जुहुयात् । समिधौ
वादध्यात् । जपेदित्येके । १० ।

न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् . एवं प्रातरित्युक्तम् । तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमुच्यते । होमायोपसमिद्धेष्विति होमार्थं विद्वतेष्वि-
त्यर्थः । यदग्ने यानीत्यादिभिः समिद्धेष्विदं प्रायश्चित्तम् । प्राक्तु
समिन्धनाद्वातपतीमित्यन्ये ॥

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्युनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्या-
मभिनिमुक्ताभ्युदितपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरि-
विविदानो वा जुहुयात् । जपेदित्येके । ११ ।

यस्य प्रसुप्तस्य सूर्यो ऽस्त्वमेति सो ऽभिनिमुक्तः । यस्योदेति सो
ऽभ्युदितः । यस्मिन्ननाहिताग्नौ कनिष्ठो ऽग्नीनाधत्ते स पर्याहितः ।
यस्मिन्नसुतसोमे कनिष्ठः सोमेन यजेत स परीष्टः । यस्मिन्नानानांशे

कनिष्ठो ऽग्रं गृह्णीयात्स परिविन्नः । अस्मिन्नूढभार्ये कनिष्ठो
 दारानुपयच्छते स परिविन्नः । स्वयमुपयन्ता कनिष्ठः परिविवि-
 दानः ॥ तत्राभिनियुक्तादिशब्देष्वपि परिविविदान इतिवद्भिन्नं
 दत्त्वा योजनीयम् । पर्याहितादेर्ज्यैष्ठ्यैवायं विधिः . न पर्याधाचादेः
 कनिष्ठस्य . तस्य परिविविदानत्वेनोपादानात् । तेष्वनाहिताग्नीना-
 मौपासनो हेमो जपो वा । तेषामिहवचनं समानविधुपात्तत्वा-
 दिति द्रष्टव्यम् ॥ परीष्टस्यचणमुक्तं भार्गवेन . अकृतप्रथमयज्ञे* ज्येष्ठे
 सति करोति तं . कनिष्ठः परिचष्टां स्यात्परीष्टो ऽप्यज उच्यते ॥

अनाज्ञातमिति तिस्रो ऽनाज्ञाते जुहुयात् । जपेदि-
 त्येके । १२ ।

अनाज्ञाते प्रायश्चित्तविशेष इत्यर्थः । साधु वा कृतमेतदङ्गमसाधु
 वेत्यनिर्णीत इत्यन्ये । तत्रैव विधिः सर्वप्रायश्चित्तेन विकल्प्यते .
 यथा महाव्याहृतीः प्रकृत्यामनन्ति हृन्दोगाः . यथावगतं यथानव-
 गतं सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिः . तस्मादेतामेव जुहुयात् . अपि वाना-
 ज्ञातं यदाज्ञातमिति . अपि वा प्राजापत्यां प्रजापते न त्वदेतानीति ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति द्दतीयः पटलः ॥

* † Corrected; the MSS. *flk* read अकृतप्रथमे यज्ञे and पर्येषदा;
 in MS. *a* the whole passage is missing.

यस्याज्यमनुत्पूतं स्कन्देच्छिन्दत्प्राणि दद्यात् । १ ।

छिन्दत्प्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दम्भक्षयति तदेव गवाजादि दद्यात् . न बालमित्यर्थः ॥

यद्युत्पूतं चिचं देयम् । २ ।

चिचं हृदयंगमं धनमिति श्लेषः । तथा चिचं धनमित्येव भारद्वाजः ॥

वरो देय इत्येकेषाम् । ३ ।

गतः ॥

यदि सुमातं यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् । सं
त्वा सिञ्चामीति तत्संसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् । ४ ।

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवव्रीह्यादि दद्यात् । ततस्तःसुचः स्कन्धं
सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्नक्षिपेत् । संसेकायोग्यत्वे ऽभिमन्त्रयेत् ॥

देवां जनमगन्यञ्च इत्येकेषामनन्तरमाज्याद्ददति । ५ ।

एकेषां प्राजा । आज्यादनन्तरं आज्यमधिकृत्य देवां जनमगन्यञ्च
इत्याज्यस्कन्धाभिमन्त्रणं वदतीत्यर्थः ॥ कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति
चेत् . तस्मैवानन्तरं वचनात् . देवां जनमगन्यञ्च इत्येतैर्यथापूर्वम-
भिमन्त्रेति सिद्धात् । तथा देवां जनमगन्यञ्च इत्येतदभिमन्त्रये-
तेत्येकेषामित्येव भारद्वाजः । एतदुक्तं भवति . न केवलं सुगते
किं तु सर्वत्रैवाज्ये स्कन्धे देवां जनमगन्यञ्च इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं
तैस्त्रैर्विधिभिर्विष्कस्य इति ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिर्य-
 ङ्क्षामीति तत्परिर्यङ्ग भूपतये स्वाहेति प्राञ्चं प्रादेशं
 मिमीते । भुवनपतये स्वाहेति दक्षिणाम् । भूतानां
 पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चम् । भूत्यै स्वाहेत्युदञ्चम् । भूर्भुवः
 सुवरित्यूर्ध्वम् । ६ ।

तत्स्कन्धं परिर्यङ्ग परितश्चिन्नेनापभञ्ज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रति-
 दिशं प्रादेशान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः
 प्रसारितयोरायामः प्रादेशः । पूर्वतरविधिषोषसायं न सर्वविधिषोषः ।
 प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुगते स्कन्धे पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संसि-
 ष्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशाः । यदा तु देवां जनमगन्त्यञ्च इत्य-
 भिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति . न च पुष्कलदानादि । निगद-
 व्याख्यातस्यायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
 स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवयवेन
 श्रूयते । ७ ।

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते . न तु कंचिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः ।
 केषित्वाङ्गः . सर्वहविषामित्यैष्टिकसर्वहविरभिप्रायं दर्शपूर्णामासप्रकरणे
 श्रुतत्वात् . अनवयवेनेत्यनेनापि तेष्वेव विषयकात्स्न्यं विवक्षितमिति ।
 तच्च त्वाह भारद्वाजः . भूपतये स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेत्येषां
 न किंचन हविरधिष्ठत्य वदतीति ॥ तच्चेदमविशेषवचनं यथाप्युक्तं

अभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुचीयत इत्यन्ये .
 वषा देवां अममगन्यश्च इत्यादौ । यत्र त्वनुक्तं तत्र नित्यमेवेष्यते .
 वषा यस्तु हविर्निर्हृत्तं स्कन्देत् घस्य वा देवतायै गृह्यौतमज्जतमि-
 त्यादौ ॥ न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमित्यते . अस्कन्तं
 हि तस्य हर्हिषि स्कन्दतीति श्रुतेः । तत्र त्वाह भारद्वाजः . न
 बर्हिषि स्कन्ने प्रायश्चित्तमित्यास्मरथ्यः . यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुर्यादेव
 तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखन इति ॥

यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संद-
 धामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहु-
 याम्नो ज्योतिर्जुषतामिति । ८ ।

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थेर्द्रव्यैः संधाय मनो
 ज्योतिरिति संधानस्त्रिजुषया तदभिजुहुयात् । समानो ऽयं विधि-
 रेकदेशभेदे ऽपि . यथोक्तं न्यायविद्भिः . अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमे-
 कदेशे ऽपीति ॥

अथैनदपो ऽभ्यवहरेदभिक्षो घर्मी जीरदानुरिति । ९ ।

भूमिर्भूमिमगादित्यध्वर्योर्निवर्तते प्रत्याप्नानात् । ब्रह्मा तु तेनाभि-
 मन्त्रयत एव ॥

अथान्यत्संस्कृत्य कपालेष्वपि सृजेन्नयस्त्रिंशत्तन्तव इति

यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत । १० ।

अन्यकपालं दर्भेषु प्रयुज्य तत एकवदूहेन संमृश्यैवं प्रोक्ष्य च चय-
स्त्रिंशदिति भिन्नस्य स्थाने क्षिपेत् प्रागुपधानाक्षेत्तद्भिन्नं भवति ॥

अथ यद्युपहितानामेतेनैव मन्त्रेणान्यदुपदध्यात् । ११ ।

परतस्तूपधानाङ्गदे ऽन्यत्संस्कृतमेतेनैव मन्त्रेणोपदध्यादित्येतावान्नि-
शेषः । समानमन्यत्संधानादि ॥

यस्य वा मन्त्रस्य स्थाने भिद्येत । १२ ।

अथवा येन मन्त्रेण प्रागुपहितं भिद्येत तेनैवोपदध्यादित्यर्थः ॥

यदि प्रयुक्तानां प्रागर्थकर्मणः कपालं नश्येदाश्विनं
द्विकपालं निर्वपेद्द्यावापृथिव्यमेककपालम् । १३ ।

अथ यदि कर्मणि प्रयुक्तानां मध्ये प्रागर्थकर्मणः पुरोडाशाधिष्य-
णात्कपालं नश्येत् न दृश्येत तदैतां द्विद्विष्कां निर्वपेत् । तस्यां तु

भार्गवो होता भवति । एकहायनो दक्षिणा । १४ ।

एवमस्यामृत्विङ्निधमात् प्रासङ्गिकत्वाच्च तन्निष्ण एव होतारं ऋगु-
वंशमागमयेत् । अविरोधाद्दक्षिणायाश्च समुच्चयः ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्ययर्षा
स्तुवाहुतिमच वाजसनेयिनः समामनन्ति । १५ ।

अथ अस्मिन्विषये । परतस्तु अपणान्नाग्ने सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

यद्येककपालः स्कन्देत्परि वावर्तेत प्रजापतेर्वर्तनिम-
नुवर्तस्वानु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्वैरनु सर्वैरु
पुष्टैरनु प्रजयान्विन्द्रियेण देवा नो यन्नमृजुधा नयन्वि-
ति यथास्थानं कल्पयति । १ ।

स्वितस्य स्थानाचक्षणं स्कन्दनम् । पार्श्वोत्पार्श्वान्तरेणावर्तनं पर्या-
वर्तनम् । यथास्थानं कल्पयति पूर्वस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति ॥ समानो
ऽयं विधिर्ज्ञताहुतस्कन्दने । हुतस्य पर्यावर्तने तु यदि हुतः पर्या-
वर्तेतेत्यादिविधिना कल्पनं वेदितव्यम् ॥

तं यजमानो ऽभिमन्त्रयते प्रति क्षचे प्रतितिष्ठामि
राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां
प्रतितिष्ठामि भव्ये ॥ विश्वमन्याभिवाष्टधे तदन्यस्याम-
धिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे पृथिव्यै चाकरं नम
इति । अथास्क्रान्द्यौः पृथिवीमित्याहुती जुहुयात् । २ ।
मते ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नीः संयाजय-
न्कपालमभिजुहुयात् । ३ ।

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्ममध्यपूताद्द्रष्टव्यम् ॥

एतामेव निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । ४ ।

थास्वातो ऽयं विधिः पथिकविधिना ॥

एतामेव निर्वपेद्यदकृत्वाग्रायणं नवस्याग्नीयात् । ५ ।

नानिष्टायायणे ऽनाहिताग्निर्नवस्याग्नीयादित्युक्तम् । तदतिक्रमे ऽथेवैव प्रायश्चित्तिः ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्त्यस्य देवा अन्नम् । यदकृत्वाग्रायणं नवस्याग्नीयाद्देवेभ्यो भागं प्रतिक्रुत्तमद्यादार्निमार्हेत् । ६ ।

अद्यानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राग्गच्छ निन्दा प्रदर्श्यते प्रायश्चित्ता-
दरार्थम् । देवानां ह्येष संबन्धमानौतो यो ऽग्नीनाधत्ते . भागस्त्रि-
सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृह्येत इति यावत् । तस्मादतः परमस्यासं
देवा भुञ्जते । तच्च यदि तानिष्टा स्वयं नवमग्नीयात् देवेभ्य एव
भागतया कृत्तमद्यपाकमन्नितवाग्न्यात् ततश्चातिं प्राप्नुयात् । तस्मा-
दन्ननिषेधं नातिक्रमेत् । अतिक्रम्य स्वव्यस्यमेतां निर्वपेत् । निरुप-
सैर्नां स्वे काले पुनराययणेन यजेत . अन्ननिमित्तत्वाद्दद्यात् ।
कालातिक्रमे च पुनः पाथिहृतवैश्वानरो प्रागेव दर्शितौ ॥

मारुतं चयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य यमौ जायेयातां
गावौ वा पुरुषौ वा । ७ ।

पुरुषौ मनुष्यजातीयौ ॥

निर्वीर्यतां वै पुरुष आशास्ते । अपशुतां गौः । ८ ।

वीर्यं प्रजननवृत्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति ।

श्रियां लक्ष्यते . तदयमर्थः । पुरुषो यमो जातो वीर्योपघातं
करोति . पशुस्यापशुताम् । तस्मादादत्तं प्रायश्चित्तमिति ॥

गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति । चिष्टुग्याज्या । ६ ।

मरुतो यद् वो दिवो . या वः ज्ञमेति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यमन्यस्याग्निषु
याजयेयुर्यस्य वाग्निष्वन्यो यजेत । १० ।

यदि प्रमादवशात्परस्याग्निषु परमगवहिता अन्विषो याजयेयुस्तत्रे-
यमिष्टिदभयोर्यष्टुरग्निमतश्च ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यस्य रुद्रः पशूञ्छमा-
येत । ११ ।

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेन्नस्य तच्छान्द्यर्थेचरुः । वास्तुनाम यस्यवि-
शेषः ॥

एतयैवावृता निषादस्थपतिं याजयेत् । १२ ।

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायासुत्यन्नः । अचियादित्यपरम् । स्थपतिः
महत्तरः । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सो ऽपि
स्वर्गकामो ऽनयेच्छा यजेत । ननु शूद्रस्य कर्मानर्हस्य कुतः कर्मा-
धिकारः कुतश्च तस्याग्निविद्ये । तत्राह

सा हि तस्येष्टिः । १३ ।

या हि तदुद्देशेन विहिता । अतश्चावन्तस्यामस्ति तस्याधिकारः

सैव च यावदर्थमस्याग्निविद्ये अथाचेस्यतीति भावः । लौकिकाग्ना-
विष्टिरित्येके । तत्र हविष्कृदाधावेति शुद्धस्येत्यादि न प्रसृतव्यम् ॥

हृष्णाजिनं दक्षिणा कूटं वा कर्णो वा गर्दभो हरिषो
वा हरिणपृष्णाका वा श्यामाकपाचो वा शफको वेति
विज्ञायते । १४ ।

निषादस्य मृगघातकवृत्तेः स्वकर्मार्थसाधनविशेषः कूटम् । अकर्षः
कर्षविकलः । निषादैः हृतपरिचया हरिणवश्यार्थं विष्टृष्टा हरिणपो-
तिका हरिणपृष्णाका । पाचपूरणाः श्यामाकाः श्यामाकपाचः । शफकः
प्रसृतसुरो हरिण इत्यते ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत । १ ।

आहिताग्नेर्ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयुषो ऽयं विधिः । आहितान्ध-
धिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणम् । रुडेर्बलीय-
स्वात् । वक्ष्यति च ब्रह्मचारिधर्मेषु । गर्दभेनावकीर्णं निश्चिंतिं
पाकयज्ञेन यजेतेति । न सैवमस्थानर्थक्यम् । देवताविकल्पार्थत्वात् ।
न आहितान्धधिकारे वचनानुपपत्तिः । देवताभेदे श्रौतप्रयोगवि-
धानार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मचर्यार्थत्वे ऽपि न दोषः ॥ तदुक्तं
भारद्वाजेन । यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वादः ।
आहिताग्नेरित्येकम् । अनाहिताग्नेरित्यपरमिति ॥ तत्र आहिताग्ने-

प्रातपत्यादि प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यथोक्तम् । व्रत्ये ऽहनि मांसं
वाग्नाति . स्त्रियं वोपैतौति . यदि दौक्षितो ऽवकिरेतेत्यादि ॥

भूमावकपालं पुरोडाशं अपयेत् । २ ।

अकपालमिति वचनात् भूमिकपालमित्यवचनाच्च कपालधर्मरहितायां
भूमौ पुरोडाशं अपयेत् ॥

अश्वदानैश्चरेयुः । ३ ।

वपादिभिरवदानैरपु चरेयुः । प्रयाजादिभिरप्यप्लेव प्रचारः . प्रधान-
सदेवलादङ्गानाम् । न चावध्वयवद्यचापस्तच्च गच्छन्ति . अपो ऽश्व-
वपत्येत्यवचनात् । तेनाप एवोत्तरवेदिस्थाने स्थापनीया भवन्ति ।
तत्रावध्वयवदेवेष्मादीनामर्थलुप्तानां निवृत्तिः . यथार्थं मन्त्राणामूहस्य
द्रष्टव्यः ॥

रक्षोदेवत्यः स्यान्निर्घृतिदेवत्यो वा । ४ ।

गर्दभ इति शेषः ॥

निर्घृतिं पाकयज्ञेन यजेत । ५ ।

निर्घृतिदेवत्यपक्षे नायं पशुपक्षः । किं तु पार्वणविधिना सौक्तिके
ऽग्नौ निर्घृत्ये स्वाहेति दर्विष्टेमः कार्यं इत्यर्थः । तथावकीर्णिना
गर्दभेव्या सौक्तिक इति कात्यायनः ॥ तच्च तु इविःशेषं शूद्राय
दद्यात् . यथा वक्ष्यति . गर्दभेनावकीर्णीं निर्घृतिं पाकयज्ञेन यजेत
तच्च शूद्रः प्राग्नीयादिति ॥

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्वृतिर्युक्ताति । तत्सं-
स्थाप्यान्यहविस्तद्देवतं निर्वपेत् । ६ ।

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्युक्ताति . न स कार्यं
इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आञ्चं प्रतिनिधिं कृत्वा त्रिष्टैव
हविर्भिक्षत्कर्म संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारे अन्यद्विस्तद्देवतं निर्वपेत् ।
अन्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत गान्धैरक्षामैरपीत्यर्थः ।
तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ । दोहयोर्दाहे तु वैश्व-
षिकलादार्तिप्रायश्चित्तमेवेत्यते ॥

अथैकेषाम् । यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्वृ-
तिर्युक्ताति । यदुच्छिष्टं स्यात्तेन प्रचरेद्देष्ट्याय तां दक्षिणां
हविरुच्छिष्टं च दद्यात् । तमेव निर्वृत्या ग्राहयतीति
विज्ञायते । ७ ।

पुरोडाशे क्षामे ऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव क्षामाव-
त्रिष्टं स्यात्तेनैव यजेत । या तु तस्मिंस्तन्त्रे दक्षिणा तां क्षामहविःशेषं
च देष्ट्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञघाहिणी निर्वृतिस्तस्मिन्भगिता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान् संपद्यत इति पुनरिज्यापि न
कार्येति भावः ॥

सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । ८ ।

यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् . नैकदेवदाहे . तस्याव-

र्जनैयत्नात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः . जामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेश-
स्वावर्जनीयत्वादिति ॥

यदि वावदानेभ्यो न प्रभवेत् । ६ ।

असर्वदाहे ऽपि यदा शिष्टं हविरिव्यार्थेभ्यो ऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं
सात्तदापीयते । न कथंचिदवदानेभ्यः पर्याप्त इत्यर्थः ॥

अप्रत्तदैवतं हविर्यथापद्येतान्यहविस्तदैवतं निर्व-
पेत् । १० ।

अप्रत्तं देवतायै यस्यात्तदप्रत्तदेवतम् । अप्रत्तदैवतमिति वा पाठः . *
तदा त्वप्रत्तं दैवतमवदानं यस्येति विग्रहः ॥ व्यापत्तिर्दोष इति
वक्ष्यति । सा च नाशादिनाययोग्यस्योपलक्षणार्था . असर्वहविर्विषया
च . यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येद्युर्दुष्येयुरपहरेद्युर्वैत्युत्तरचवचनात् ।
तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यदैवत्यं हविर्यथापन्नं तस्माच्चमन्यन्निर्वपेत् . न
तु तत्सहभाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः ॥ प्रत्तदैवतस्य त्वप्रत्त-
शौविष्टकृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनरुत्पत्तिः . अप्रत्तदैवतमिति वचनात्
अप्रयोजकत्वाच्च । तथा प्राक् स्विष्टकृत इत्येवाश्रयायनः . तथा अव-
दानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ॥ सांन्यायव्यापत्तौ त्वार्तिप्रा-
यश्चित्तमेवेत्यते वैशेषिकत्वात् । वक्ष्यति च . तच्च सुगादानप्रभृतयो
मन्त्रा इति । तद्विकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तच्च त्वाह
भारद्वाजः . सांन्यायप्रायश्चित्तान्यामिन्नार्था न विद्यन्ते . यद्यन्यतर-

* This reading is exhibited by my MSS . of the text .

ज्ञापयेत् यत एव कुतसोत्पाद्य प्रचरेत् . यद्युभयं व्यापयेताञ्चैन दग्ना
पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् . आञ्च्येन वाजिने व्यापस्य इति ॥

तत्र सुगादानप्रधृतयो मन्त्रा आवर्तेरन् । ११ ।

सुगग्निहोत्रस्वष्ट्यादीयते येन स मन्त्रः सुगादानः । समन्त्राषामेव
कर्मणामावृत्तिषिद्धौ मन्त्रवचनसुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

यावदन्ते वा व्यापयेत् । १२ ।

यावदन्ते कर्मणि ह्यते व्यापन्निर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः
प्रयुञ्जेरन् । पूर्वभाविनां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । त
एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्त्रैःस्त्रैः कर्मभिरावर्तमानैः संपत्स्यन्त इति भावः ॥

यदि प्रत्तदैवतमाञ्च्येन श्रेष्ठं संस्थापयेत् । १३ ।

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्त्रिष्टकदादि श्रेष्ठमाञ्च्येन निर्वर्तयेत् . न तु
हविरन्तरमागमयेज्जोपयेद्देत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव
प्रदानाद्दुष्टमिति ज्ञायते तदा तु पुनरुत्पत्तिरेव . असत्कल्पत्वात्पु-
दानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः . अदोषो वा . न वै देवाः कस्माच्चन
वीभत्स्यन्त इति श्रुतेरिति ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाञ्च्येनैता
देवताः प्रतिसंस्थाय यजेत । १४ ।

यस्य त्वेकदिवङ्गेषु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि
नश्येयुर्दाहादिना दुष्येयुर्वा केचकीटादिना अपहरेयुर्वा तानि
दस्यवस्तदा चासां हविर्यापन्नं ता देवताः प्रतिसंस्थाय प्रदानार्थं

नक्षत्रिणा प्रौवाञ्चेन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत . नोपांशुध-
मंश . प्रतिनिधेस्तद्धर्मवचनात् . पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आ-
द्यानामपि व्यापनौ स्वात्स्वाद्योनेः स्त्रैःस्त्रैर्मन्त्रैः पुनर्मृहीत्वा यजेत ॥

अथान्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः । १५ ।

अथ संस्त्रितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुल्बणामविकृतां कुर्वीत .
यतो यज्ञस्यार्तस्य पुनरिष्ट्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्व्यापन्ति-
विषये सांन्याय्योरप्ययमेव विधिर्वैशेषिकत्वादिव्यते . नार्तिप्रायश्चि-
तम् ॥ आश्वलायनमतात्त्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः . यथा हविषां
व्यापन्तावोल्हासु देवतास्वाञ्चेनेष्टिं समाप्य पुनरिष्ट्येति । तथा
हविरावृत्तिं प्रकृत्याह . प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथा अयत्यन्तं
गुणभूतानामिति च । गुणभूतानामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रा-
गूर्ध्वं च सर्वदाहे हविरावृत्तिः नेज्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते । १६ ।

व्यापन्नं तु हविरसु चिपेत् । किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राह

यदार्थाणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत । १७ ।

अयमभिप्रायः । यागानर्हतापत्तिः व्यापन्तिः . सा चार्थभोजनानर्हत्व-
संबन्धो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदप्यस्त्रेव चिपे-
दिति । तथा आपो दुष्टं हविरभ्यवहरन्तीति प्रकृत्याह भारद्वाजः .
कथं दुष्टं हविः स्यात् . यदार्थाणामभोजनीयं न तेन देवान्यजे-
तेति । तथा त्रिष्टभचप्रतिषिद्धं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन-

स्थाह . आपश्चानि हवींषि केन्नगखकीटपतंगैरर्न्वीर्वा बीभक्षैरिति ॥

यस्य पुरोडाशो दुःश्रुतस्तद्धविर्यमदैवत्यं यममेव तद्गच्छतीति विज्ञायते । संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । १८ ।

पुरोडाशग्रहणात्पुरोडाशतद्विकारेख्वायं विधिः . नेतरविकारेषु । यदपकं विषमपकं वा तद्दुःश्रुतम् । तत्तस्यै देवतायै ऊतमपि यमदैवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मान्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । एतदेवास्य प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

तेषां भार्गवः प्राशितृणामेकः स्यात् । १९ ।

एकस्य भार्गवनिघमाश्रुत्विङ्निघमो भोक्तृषु ॥

यो ऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रक्षामो ऽनायुः ।
उर्वरां दद्यात् । २० ।

दक्षिणाविशेषानाम्बाने यदि यत्किञ्चिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः प्रक्षामः दग्ध इव भवति निर्वीर्यत्वादनायुरिव च भवति . यज्ञ आयु-
शाम्ब दक्षिणाभिरिति श्रुतेः । अथवा अनायुरनायुर्द्यं च यजमानस्य
स्यादित्यर्थः । तथानायुर्यजमानः स्यादिति सत्याषाढभारद्वाजौ ॥
तथाभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्याख्या भूः उर्वरा ॥

यथादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरा प्रतिष्ठिता देया ।
सा प्रायश्चित्तः । २१ ।

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तन्मुखोर्वरा-
दागमेव प्राथम्येन नेतरदित्यर्थः । प्रतिष्ठिता निरवद्या ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोठां यजेत ।
पुरस्ताद्वा स्विष्टकृतः । २२ ।

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत् तां यथोठां यस्मिन्क्रमे आवाहिता
तस्मिन्नेव क्रमे यजेत । ऊतेषु वा नारिष्ठेषु वा चाव्यहविष्टादुर्पाशु-
घर्मेण यष्टव्या । आवाहनवचनं च निर्वापोपाकरणदोहनादिरूपस्य
हविर्गृहणस्यापि प्रदर्शनार्थम् . यद्यभागां देवतामावाहयेद्गृहीयाद्वेति
वक्तृश्रुतेः । तेनाभागाद्यै निरुप्तमुपाकृतं दुग्धं चैवोत्सृज्य एवमाज्येन
यजेत । कात्यायनस्त्वाह . अधिकं निरूप्य तत्र यजेन्न वा अचोदि-
तत्वादिति । तत्र भागिन्यभागयोर्मिन्ननिर्वापे ऽपि विभागमन्त्रेण
क्लिप्तस्याभागभागस्य त्यागः ॥

यदि भागिनीं नावाहयेद्यच्च स्मरेत्तदुपोत्याय
मनसावाह्यं यद्दो देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहु-
यात् । २३ ।

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्यते तदान्नीमेवोपोत्याय
मनसावाह्यं यद्दो देवा इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्रिज्यायाः
स्यतावाहुतिरेव . नावाहनम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

यदि पुरा प्रयागेभ्यो बहिःपरिध्याहुतिः स्कन्देद-
ग्रीभ्रं ब्रूयादेतां संकृष्य जुहुधीति । तां सो ऽञ्जलिना
जुहोति । तस्मै पूर्णपाचो देयः । १ ।

यत्र पुरा प्रयागेभ्यो ऽप्याहुतिसंभवः सो ऽस्य विधेर्विषयः यथा
करभपाचादि । पूर्णपाचः पाचपूर्णे ग्रीह्यादिः ॥

यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदपो ऽभ्यवहरेद्भूमि-
भूमिमगादिति । २ ।

ब्रह्मणो ऽप्यनेनाभिमन्त्रणं प्रतिधातव्यम् ॥

आहवनीये दारुमयाणि । ३ ।

तानि तूष्णीं प्रहरेत् न मन्त्रेण . भूमिभूमिमगादिति सिद्धविरो-
धात् ॥

यद्यृक्तो यज्ञं भेष आगच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहु-
यात् । यदि यजुष्टो भुव इति दक्षिणामौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । ४ ।

ऋक्तः ऋग्दारतः . ऋग्देविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भेष
इत्यर्थः । एवं यजुष्ट इत्यादि ॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ५ ।

युगपत्सर्वतो भेषे सर्वा व्याहृतीर्जुहुयात् . सर्वाभिर्याहृतीभिरेकामा-
हुतिमाहवनीये जुहुयादित्यर्थः . यथा सावित्राणि जुहोतीत्यादौ ।

कुत एवं व्याख्यायत इति चेत् . पृथक् सर्वा जुहुयादिति व्याख्याते सूचानर्थक्यप्रसङ्गात् बाह्वृच्ये कल्पान्तरेषु सैवं व्यक्तोपदेशाच्च । बाह्वृच्ये तावद्यथोक्ता आहुतीरङ्गोक्तम् . यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एवेति । भारद्वाजश्चाह . अथ यदि सर्वतो भूर्भुवः सुवरित्याहवनीये जुहुयादिति । एवं कल्पान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रयः । यथा-
नाम्नातं तत्र क्रियेतेत्याखेखनः । सर्वत्र समभ्युच्चयः स्या-
दित्यपरम् । ई ।

तदिदमिति श्लेषं सर्वाभिर्याहतीभिरेकाहुतिः सेत्यर्थः । कुतः ।
आनन्तर्यात् . सर्वप्रायश्चित्तसमभिव्याहाराच्च । सा हि तस्या एव
समाख्या आख्येषु प्रसिद्धा . यथा तावद्बाह्वृच्ये भूर्भुवः स्वरिति सर्वा
अनुद्रुत्येति प्रकृत्याख्यायते . सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतय
इति । तथा छान्दोग्ये ऽपि . किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहती-
भिरेव यद्यञ्जितीति । एवं सूत्रकारवचनान्यपि तत्रतच्चैवानुसंधेयानि ॥
तदिदं सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातप्रायश्चित्ते तावद्विषये नियमेन कियते .
इतरचाप्याम्नातैः सह विकल्पेनेति प्रथमः कल्पः । यथानाम्नातो विशेष-
णश्चैवेति द्वितीयः । न केवलमनाम्नाते किं त्वाम्नाते ऽपि विशेषे
तेनतेन समुच्चयनियम इति तृतीयः ॥

यद्येनं विहारे बहिर्वा भयं विन्देत्प्रजापतिर्विश्वकर्मा
तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् । अर्थेगा अस्य

अहितो ऽवसानपते ऽवसानं मे विन्देत्याहुनिं जुहु-
यात् । ७ ।

यद्येनं विहृताग्निं यजमानं विहारविषये बर्हिषा भयमागच्छेत्
तदेवेयमाहुतिः . यत इन्द्र भयामह इति चाहुतिद्वयम् । विहृता-
ग्नेस्वेतदेव ॥

यस्य हविर्निरुप्तं स्कन्देच्छिन्दन्प्राणि दद्यात् । यद्युत्पूतं
श्विषं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् । ८ ।

निर्वापप्रभृत्योत्पवनात् छिन्दन्प्राणि दद्यात् . ततश्चिषम् । उभयत्र
भृपतय इत्यनुमन्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥

यस्य देवते अवदाने हवीषि याज्यानुवाक्ये वा
विपरिहरेयुर्यस्य वा देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्देव-
तान्तरये वा यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तद्दद्यात् । ९ ।

यस्य देवते विपरिहरेयुः व्यत्ययेन नयेयुर्ध्वलिजः . तथा निर्वापावा-
हनादि प्रथममग्नीषोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वाधादवदा-
याथ मध्यादित्यवदानविपर्यासः । तथा अग्नीषोमीयादग्निं यजत्या-
ग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यात् अनुवा-
क्यां वा याज्यां अचोदितां वान्यतरत्र कुर्यादुभे वाचोदिते इति
याज्यानुवाक्ययोः ॥ देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देव-
तान्तरयः स्वक्रमे अनिज्या अनिर्वापो वा । यदस्य गृह इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् । यदा-

नदीयाङ्गविषो ऽन्वा देवतेष्वते अन्यदीयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां
 तत्र पुष्कलं दत्त्वा शिष्टादेव पुनरवदाद्य यजेत . सर्वथै हविषो
 देवतार्थत्वात् . अवदानदोषे पुनरायतनादवदानमित्याश्रयणवच-
 नाच्च ॥ तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतय इत्यभिमन्त्रायमेव
 विधिरादानयोग्यत्वे । आदानयोग्यत्वे तु तदेवादाय यजेत ॥ तथा
 देवतान्तरये ऽप्यसमाप्ते कर्मणि स्यते तदानीमेवेत्या निर्वापो
 वा । समाप्ते त्वन्वन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्था पुनरिज्या ॥

त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति सर्वचान्तरये विप-
 र्यासे चैते आहुती जुहोतीत्येके । १० ।

सर्वचोक्तविषये ऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते ।
 तत्र प्रधानान्तरये कृत्वा प्रायश्चित्तं पुनःक्रिया पूर्वैव दर्शिता ॥
 यदाङ्गमप्यन्तरितमसंस्थिते तन्त्रे स्यतं तदुपकारकमं च तदपि
 क्रियते । द्रव्यसंस्कारास्त्रपयुक्ते द्रव्ये न क्रियन्ते तदर्थत्वात् । तथा
 समन्त्रके कर्मस्यमन्त्रकमपट्टके* प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयोगः .
 तादर्थादेव . पुनःप्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापद्येतेत्यर्चोक्ताद्यायात् ।
 तथा च भारद्वाजः . अपट्टकार्यस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत
 इति । द्वाद्वायपणेन चोक्तम् . यजुरन्तरये ऽन्वाहारं ध्यानजपे उपे-
 ष्यं श्राद्धिष्य इति ॥ होममन्त्रान्तरये तु पुनर्होमो ऽन्यत्र प्रति-
 निमद्य होमेभ्यः । तेषु तु नावृत्तिः याज्याप्राधान्यात् ॥

यस्य पुरोडाश उद्वा पतेत्सं वा विजेत तमुद्वास्य

* Corrected ; a चपट्टके, f i k चपट्टके .

बर्हिषर्दं कृत्वा किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्ठाः शान्तः शान्ते-
रिहागहि । अघोरो यन्नियो भूत्वासीद् सदनं स्वमासीद्
सदनं स्वम् ॥ मा हिंसीर्देव प्रेषित आज्येन तेजसाज्यस्व
मा नः किंचन रीरिषः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मि-
न्नासीद् बर्हिषीत्येताभ्यामभिमन्त्रयेताभि च धारयेत्
। ११ ।

उत्पतेत् कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत् संविजेत भिक्षेत्
वा ततस्तमादाय बर्हिष्यासाद्य किमुत्पतसीति दाभ्यामभिमन्त्र-
दाभ्यामभिचार्य पुनः स्वाने स्थापयेत् । अस्तीर्षे तु बर्हिष्यभिमन्त्र-
णाभिधारणे एव क्रियेते . नोदासनादि ॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्येतां यज्ञे प्रायश्चित्तिं
कुर्वन्ति । १२ ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति . समानानामीश्वरो भवती-
त्यर्थः । प्ररोचनाप्रदर्शनमादरार्थम् ॥

इति षोडशो कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथ पशुप्रायश्चित्तमारिसुसुच चातुर्मास्यानामपि साधारणं पृषदा-
व्यप्रायश्चित्तं तावदाह ॥

स्त्वान्ना सौः स्त्वान्ना पृथिवी स्त्वन्नं विश्वमिदं जगत् ।

स्कन्नादो विश्वा भूतानि प्र स्कन्नाज्जायतां इविः ॥ इह
गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रद-
क्षिणो रायस्योषो निषीदतु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभि-
रश्वैरियं वेदिः स्वपत्या सुवीरा । इदं बर्हिरति बर्हि-
यन्धेमं यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोषधय
इत्येताभिश्चतसृभिः पृषदाज्यं स्कन्मभिमन्त्यापो ऽभ्य-
वहृत्य निर्णिज्य सुचं शतमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं
विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाश्वेनावघ्राप्या-
यतने सादयेत् । १ ।

सुकसंयोगात्सुग्मतस्त्रैवायं विधिः । स्यात्सीगतस्य त्वाश्ववदेव विधि-
र्भवति । तत्र स्कन्मं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्मग्निष्टमसु चिन्ना पुनः
स्यात्साः पञ्चकलो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥

अश्वकेषाम् । पृषदाज्ये स्कन्ने पृषदाज्ये पृषदाज्यम-
भियुञ्ज मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं जुहुयात् । २ ।

शभिम्युञ्ज स्कन्मग्निष्टस्योपरि स्यात्सासूष्णीं गृहीत्वेत्यर्थः । तत्र तु
भूपतय इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् ॥

एवं सोमे स्कन्ने सोमे सोममभियुञ्ज जुहुयात् । ३ ।

सोमस्याच प्रासङ्गिकं वचनम् । तत्रापि योनितः सोममभियुञ्ज
मनस्कृतीं जुहुयात् ॥

यदपामृक्षच्छकुनिमुखेन निर्घृते तव । अग्निष्टत्सर्वं
शुन्धतु हव्यवाद् घृतसूदन इति कृष्णशकुन्यवमृष्टमभि-
मन्त्रयते । अभ्यवहरणादि पूर्ववत् । निर्लिख्यते ऽथ
पाचम् । ४ ।

अभिमन्त्रणमन्त्रस्त्वत्र यदपामृक्षदिति भवति . पात्रनिर्लेखनं चाधि-
कम् । समानमन्यपूर्वोत्प्रेत्यर्थः । केचित्तु मुखेनेति मन्त्रवर्णात् काक-
मुखेनापमृष्टस्यैवेतं विधिमिष्ट्याङ्गान्तरस्युष्टं तदव्यापन्नविधिनासु क्षिप्त्वा
निर्लिखितायां सुचि स्वमन्त्रेण स्पृहन्ति ॥

*यदवालिक्षच्छपान्मुखेन निर्घृते तव । अग्निष्टत्सर्वं
शुन्धतु हव्यवाद् घृतसूदन इति आपदावमृष्टमभि-
मन्त्रयते । अभ्यवहरणादि पूर्ववत् । नाच पाचं प्रयुज्यते ।
अन्यस्मिन्स्पृहति । ५ ।

शून इव पादा यस्य स आपदः अष्टमासमार्जारदिः पञ्चनखः ।
तदवमृष्टं त्वेतयाभिमन्त्र्य सुचं च तां त्यक्त्वा पाचान्तरं संस्फुत्य
तस्मिन्स्पृहति । समानमन्यपूर्वण । एतेनैव निदर्शनेन पतितोदक्या-
द्यप्रथतस्युष्टानां द्वादशमलोपहतानां च त्यागो वेदितव्यः ॥

यदि पशुरुपाहृतो वाश्येत यदस्य पारे रजस इत्या-
हुतिं जुहुयात् । यस्माद्भीषावाशिष्टास्ततो नो अभयं

* Corrected ; the MSS. read यदवालिच्छकुनिमुखेन .

कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड नमो रुद्राय मीढुष इति
जुहुयादभि वा मन्त्रयेत । ६ ।

उपाकरणप्रभृत्या मंशपनात् यदि पशुः क्रन्देत्तदा यदस्य पार
इति कृत्वा यस्माद्गीषेत्यनया जुहुयात् अभिमन्त्रयेत वा पशुम् ।
मंशपनदश्यां लिङ्गस्य भाग इत्यवेक्षणस्यापि समुच्चय इति
द्रष्टव्यम् ॥

यद्यु वै निषीदेदेतथैव यस्माद्गीषा न्यषद इति
द्वितीयाम् । ७ ।

उपाकृतसोपवेगने स्वेतथैव यस्माद्गीषा न्यषद इति विहृतया
द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । समानमन्यत्पूर्वेषेत्यर्थः । केचित्तु तिष्ठति
पञ्चाविति प्रयाजेषु नियमात्तत्रैवैतं विधिमिच्छन्ति ॥

निषस्ये तं मैत्रावरुणदण्डेनोत्थापयेत् । ८ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषो मेमं यज्ञं यजमानं
ष रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धेहि शं न
रधि द्विपदे शं चतुष्पद इति । १ ।

निषस्ये त्वयमप्यपरो विशेष इत्यर्थः ॥

उच्छामेति छागम् । उन्मेषेति मेषम् । उद्वश इति
वशाम् । २ ।

उस्रशब्दस्य गोजातिवचनत्वात् गव्युसेत्यविकृतो मन्त्रः । हागनेषवो-
सूष्णाग तिष्ठ उन्मेष तिष्ठेति विक्रियते । वज्रायां तु जात्यनादरे-
णोद्वज इत्येव भवति । ततोष्णागेत्यस्य प्रकृत्यर्थत्वादिक्रियतिषु पश्चने-
कत्वे स्त्रीपञ्चौ च यथार्थमूहः । नोस्त्रादीनामूहे विकृत्यर्थमेवोप-
देयात् ॥

यस्मान्नीषावेपिष्ठा इति द्वितीयां वेपमाने । ३ ।

पूर्ववद्वास्था ॥

यस्मान्नीषा पलायिष्ठा इति द्वितीयां पलायिते । ४ ।

अपक्रमणं पलायनम् ॥

अनागच्छत्यन्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्द्वैवतमुपाकृत्य
यजेत । ५ ।

तस्मिन्नागमयितुमशक्ये सति संस्थानवर्णवयोभिस्तत्सदृशं तज्जातीय-
मन्यसुपाकुर्यात् । तज्जातीयास्त्राभे प्रतिनिधिरक्तः सत्याषाढभारद्वा-
जाभ्याम् . अजा अवयो गाव इत्यन्यो अन्यप्रतिनिधयो भवन्तीति ॥

यस्मान्नीषा समज्ञास्था इति द्वितीयामकामसंज्ञ-
पने । ६ ।

स्त्रयं व्याध्यादिना मरणं अकामसंज्ञपनम् ॥

य इदमकस्तस्मै नमस्तस्मै स्वाहेति सर्वत्र तृती-
याम् । ७ ।

सर्वचेति न केवलमत्रैव किं तु यत्रयत्र यस्माद्भीषेति द्वितीयाहु-
तिहोत्रा वक्ष्यते वा तत्र सर्वचेद्यं द्वितीयेत्यर्थः ॥

न वा उवेतन्धियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः ।
आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येताभिश्चतसृभिरपो ऽभ्यव-
हृत्यान्वं तद्रूपवर्णवयसं तद्देवतमुपाहृत्य यजेत । ८ ।

मृतं पशुमपो ऽभ्यवहृत्य पूर्ववदन्येन यजेत ॥

यस्माद्भीषा निमेहसीति द्वितीयां मूचं कुर्वति । यस्मा-
द्भीषा शकृत्करोषीति द्वितीयां शकृत्कुर्वति । ९ ।

द्वितीयाहुतिरप्यनयोः पूर्ववत् ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इत्युच्छ्रयन्तमभिमन्त्रयते । १० ।

दाग्धां पादाभ्यामूर्ध्वमवस्थापनं उच्छ्रयणम् ॥

यद्युपपाय्यमानो न पिबेन्न वा उवेतन्म्रियस इत्युप-
पाययेत् । ११ ।

अपां पेद्वरसीति पाय्यमाणस्य स्वयमपाने वसादनेन पाययेत् ॥

गर्भं स्रवन्तीमगदामकमामिर्होता पृथिव्यन्तरिक्षं
सौर्यतश्च्युतद्भावेव तन्न तत्प्राप्नोति निश्च्युतिं पराचैरिति
पशूखां स्रवन्तीमभिमन्त्रयते । १२ ।

मिथां स्रवन्तीमभिमन्त्रान्यामुखां संकृत्य निवेशयेत् ॥

यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तम् । १३ ।

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमथ्नीरञ्जित्यन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे
तत्तत्रैवानुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैवं पशुं प्रकृत्योक्तम् . यर्हि
पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुअपणं हरेदिति । यर्हि
यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमित्युपयाजं संश्रपनार्थमुदञ्चं नयन्ति तर्हि
तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितात्पशुअपणं ग्रामिचाग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतदिकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुअपणं हरन्ती-
त्याहवनीयादुद्धरणं निन्दित्वोक्तम् . स वैव स्याच्चिर्मग्न्यं वा कुर्वादि-
ति । स ह्येव प्राजहित एव योनिः स्याच्चिर्मग्न्यं वेत्यर्थः । पूर्वंच वाचं च
तदृत्ताभ्यां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राञ्चमग्निं प्रहरन्तीत्यादि-
ब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येत्यम् । बौधायनश्चाह . स वैव स्यादिति
पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशतीति ॥ समानो ऽयं विधिः सवनीये ऽपि
तत्प्रकृतित्वात् । निरूढपशौ त्वाहृत्यवचनादाहवनीयादेवाहृत्यः ॥
पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे . यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्याख्यायमव-
द्येत्सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति । यदि पशुसंबन्धेकमनेकं वावदानं
नाश्रदोषादिनावदानायोग्यं स्यात्तस्य स्थाने ध्रौवादाज्यादवद्येदित्यर्थः ।
तदुक्तं भारद्वाजेन . यद्यद्भुविस्तस्याज्यं प्रतिनिधिरिति ॥ कृत्स्नगवे
स्तु पुनरासन्नः । केषिन्तु वपाहृदययोर्नाश्रे ऽपि पुनरासन्नमिच्छन्ति .
तयोः पश्चात्प्रत्वसंस्तवात् . यथा आत्मा वपेति . पशोर्वा आसन्नस्य
हृदयमात्माभिसमेतीति च । तदयुक्तं विशेषानुपदेष्टात् . अथवाह-
मात्रत्वात्प्रात्प्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन . अवदानहानौ नाहि-
येत . हृदयनाश्रे त्वन्यमासभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः . सर्वेषां

Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each ..	Rs. 9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each Fasc.	4	6
Nārada Pañcharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	.. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	.. 1	4
Nīṭisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmāndakī, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisistaparvāna (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Phigala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	.. 1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	.. 1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	.. 1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Big Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	.. 0	10
Śrauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—VII @ /10/ each	.. 4	6
Ditto Āśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	.. 6	14
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	.. 5	10
Sāma Veda Saṅghitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;		
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc. ..	.. 23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	.. 2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	.. 0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	.. 0	10
Saṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	.. 1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	.. 0	10
Sāṅkhya Śāra, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Saśruta Saṅghita, (Eng.) Fasc. I ..	.. 1	0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	.. 6	14
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	.. 15	0
Ditto Saṅghitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	.. 20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.		
I and II @ /10/ each ..	.. 1	4
Tāṇḍyā Brāhmana, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	.. 11	14
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	.. 6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—3, @ /10/		
each Fasc. ..	.. 5	10
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	.. 1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	.. 4	6
The same, bound in cloth ..	.. 5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	.. 8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	.. 27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	.. 13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	.. 27	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	.. 11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,		
@ 4/12; thin paper ..	.. 4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @		
1/4 each ..	.. 26	4
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	.. 17	8
Fihrist-i-Fūsi, or, Fūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @		
/12/ each ..	.. 3	0
Fatūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	.. 5	10
Ditto Āzādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	.. 2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I ..	.. 1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	.. 6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Isabāh, with Supplement, (Text) 32 Fasc. @ /12/ each ..	.. 24	0
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each..	Rs.	9
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/	..	12
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	..	3
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	..	0
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	..	2
Suyúty's Itgán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	..	8
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	4
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	5
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

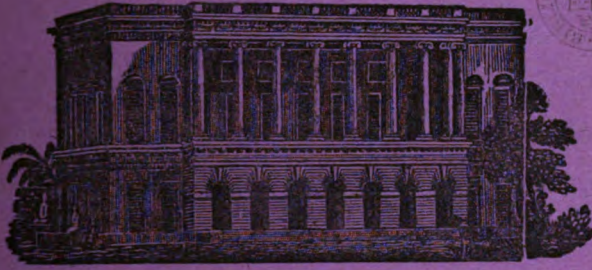
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	..	90
Ditto Index to Vols. I—XVIII	..	5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No. ; and from 1870 to date @ /8/ per No.	..	5
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/3 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers. <i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	..	..
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	..	2
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	..	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	..	4
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	..	4
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	4
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	..	2
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	..	4
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson	..	3
5. Anis-ul-Musharrihin	..	3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	..	2
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	..	1
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	..	2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	..	1
10. Iştiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	..	1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	..	32
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	..	2
13. Khizánat-ul-'ilm	..	4
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	..	40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	..	..
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	..	..
17. Sharaya-ool-Islám	..	..
18. Tibetan Dictionary	..	1/ each
19. Ditto Grammar	..	Mitra
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	..	..
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVII @ 1/ each	..	..
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	..	..

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 507.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA

BELONGING TO THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASCICULUS VIII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	.. 8	12
Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Aphorisms of Śaṅḍilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihat Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—6, @ /10/ each Fasc.	.. 26	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopātha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Gobhīlīya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14

(Continued on third page of cover.)

वाच्यस्य यजेत्. अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति ॥ यदि मतं अनवदानत्वाद्दपायस्य न तत्राद्यं विधिरिति तदुपोत्तरसूत्रे निरसिष्यते । वपादीनां माचाहीनत्वे ऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत् न प्रतिनिधिना . इत्यप्राधान्यात्. यथोक्तं माचापचारे तच्छेषेण समाप्तु-द्यादिति ॥

ये पशुं विमथीरन्यस्तान्कामयेतार्तिमाह्वयुरिति कुविदङ्गेति नमोवृत्तिवत्यर्चाग्नीध्रे जुहुयात्। आहवनीये शामिचे वा निरूढपशुबन्धे । १४ ।

यदि दस्यवः पशुं विमथीरन् जीवन्तं मासावस्थं वा बलात्कारेण हरेयुः तांस्य यदि यजमानः कामयेत आर्तिं प्राप्नुयुरिति तदानया जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधिरेव भवति ॥

यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देदा त्वा ददे यशसे वीर्याय चास्मास्वग्निया यूयं द्धार्थेन्द्रियं पय इत्यादाय यस्ते द्रष्टो यस्त उदर्षो दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाञ्चरिष्यै स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । १५ ।

अज्ञावदानसमुदायो हविः. अथ हविषा प्रचरति ङागस्य हविषो ऽनुब्रूहीत्यादौ तथादर्शनात् । हविषो ऽवदानं हविरवदानम् । तत्र हविर्विशेषणं पुरोडाशावदाननिवृत्त्यर्थम् । अवदानग्रहणं त्वेकैकावदानस्कन्दने ऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । अहविरवदानत्वाद्दपायाः पृथग्रहणम् . न त्ववदानत्वात्. अन्यथा कृत्स्नां वपामवदायेत्यादिसूत्रविरोधात् । तेन यदि पञ्चोरवदानं मग्नेदिति विधिर्वपायामपि भवत्येव । यस्य

वा देवतायै गृहीतमज्जतं स्कन्देदिति पुष्करदानं चाच समुचेतयं
अविरोधात् ॥ आदायेति यथास्थानं प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबध्येत धाता रातिः सूर्यो देवो दिवि-
षद्वा इत्याहुती हुत्वाष्टापृष्ठिरस्यमुष्णीषेणावेष्ट्य । १६ ।

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

कोशे ऽवधाय द्वितीये ऽवधाय तृतीये ऽवदधाति । १ ।

त्रिकृतिषु स्त्रीपशुरासन्नभ्या । यद्यष्टापदीत्यनुबध्येत . गर्भिणीत्यर्थः ।
गर्भपादैः सहास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च
गर्भद्वित्वादिना द्वादशपदादावपि समानो ऽयं विधिः । ततः प्राक्
संज्ञपनादनुबोधे तामुत्सृज्यान्वामुपाकुर्यात् । परतस्त्वनुबोधे धाता
रातिः सूर्यो देव इत्याहुती कृत्वाष्टापृष्ठविन्दुकं हिरण्यमुष्णीषेण
दीर्घवाससावेष्ट्य तत्कस्मिंश्चित्सापिधाने कोशे ऽवधाय तमपि कोश-
मन्यस्मिन्कोशे तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशे ऽवदधाति ॥

विबिलानिव कोशान्कृत्वायैनामध्वर्युरभिमन्त्रयते
यस्यास्ते हरितो गर्भ इति । २ ।

चीनपि तान्कोशान्विगतविलानिव दृढापिहितान्कृत्वा दक्षिणार्थं
निधाय ततो गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ॥

आ वर्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमाहृत्य वि ते भिर्नाम्न
तकरोमित्युखमाच्छति । ३ ।

विश्रसनकाले पञ्चोदपस्त्रनिर्गमानुगुणमावृत्त्य तदावरकमुखं नाम
मेदं ह्यति हिनन्ति ॥

बहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सक्थिनी गर्भं निरस्य
शूले प्रणीक्ष्य शामिचे निहत्य अपयति । ४ ।

तत्र ऊर्वामध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य शूलाग्रप्रोतं ह्यहा
निहत्य अपयति . गर्भमपणानुगुणमग्निषमीपे शूलं निखाय शामिचे
अपयतीत्यर्थः ॥

उरुद्रस्यो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपो-
हति । ५ ।

शूलाग्रे अथमाणाद्गर्भात्स्वरतो रसस्य धारणार्थमधस्तात्पात्रमुप-
यच्छति ॥

पशुपुरोडाशं निरुप्य गर्भपुरोडाशं निर्वपति भक्तौ-
द्यावापृथिव्यमेककपालम् । ६ ।

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेत् ज्ञाता गर्भिणीति तदा तस्मि-
न्पानन्तरं गर्भपुरोडाशमनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु ज्ञाने यदैव जानी-
यात् तदैव निर्वपेत् । स च भक्तौद्यावापृथिवीभ्यां निरुप्यते . न
गर्भदेवतायै । न चास्यैककपालधर्माः . शेषस्योत्तरञ्च प्रतिपत्तिविधा-
नात् . इतरथा सर्वज्ञतत्वेन शेषासंभवात् ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य गर्भपुरोडाशेन प्रचरति भक्तौ-
द्यावापृथिव्येनेति । ७ ।

भारद्वाजादिभिर्गर्भपुरोडाशस्य पशुपुरोडाशेन सह प्रचारवचनात् त-
न्निरासार्थं पुनःक्रमवचनम् । पशुपुरोडाशेन प्रचर्य ततो भक्तौद्यावा-
वृथिव्येन गर्भपुरोडाशेन प्रचरति . न तु तेन समवदायेति भावः ॥

पशोर्देवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्यदवदाय
दैवतेष्ववदधाति । उपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु । ८ ।

पशोर्देवतेष्ववत्तेषु गर्भस्य नाभ्या ऊर्ध्वमेकमवदाय दैवतेषु क्षिपति ।
तदा अधस्तान्नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः . पुरस्ताद्दे नाभ्यै
प्राण उपरिष्ठादपान इति सिद्धान्तः ॥

चैधं गर्भरसं व्यानयति दैवतसौविष्टकृतैषु च । ९ ।

यूष्णः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमो योजनीयः . समासोपात्तत्वात् .
दैवतादीनां समुच्चयान्तराभावाच्च । यूष्णोपसिध्य त्रिषु गर्भरसं
व्यानयतीत्यर्थः ॥

एकपदी द्विपदीति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जुहोति । १० ।

पुरस्तादनस्यतेरिति वचनात् तस्य पुरस्तादेवेयमाहुतिः ॥

अष्टाप्रूडिरण्यं दक्षिणा । ११ ।

अत्राध्वर्यवे अष्टाप्रूडिरण्यं सकोशं ददाति ॥

गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं प्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं
यजति प्र तप्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति । उत्तरया वा
। १२ ।

यजतिरत्र जुहोत्यर्थः . विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् .
अभिचरन्दश्रुहेतारं जुहुयादिति श्रुतस्य जुहोतेर्दश्रुहेताभिचरन्य-
चेतेति यजतिना निर्देशदर्शनाच्च । तथा किमिन्ने विष्णविति
जुहोतीत्येव कल्पान्तरकाराः । अतो दर्विहेमधर्मेण जुहोति ॥

मरुतो यस्य हि क्षय इति गर्भं गर्भपुरोडाशं चोत्त-
रेण गार्हपत्यस्य शामिचस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य मही
द्यौः पृथिवी च न इति शीतेन भस्मनाभिसमूह्यैतं
युवानमिति पञ्चभिरुपतिष्ठते । १३ ।

अभिसमूहनं प्रच्छादनम् । एतं युवानमित्युपस्थाप्य ततः खिष्टकदादि
कर्म प्रतिपद्यते ॥

तदिदं *गर्भिणिप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रमरथ्यः ।
यचानाम्नातं तत्र क्रियेतेत्याखेखनः । १४ ।

गर्भिणिप्रायश्चित्तमिति द्रुस्वच्छान्दसः . यथा गर्भिण्यो भवन्तीति ।
यत्रादित्यां मल्हां गर्भिणीमालभत इत्यादौ आम्नाता गर्भिणी
तत्रापि निमित्तगताविशेषात्कर्तव्यमेवैतन्नैमित्तिकमित्याश्रमरथ्यमतम् ।
आखेखनस्तु मन्यते . वि वा एतस्य यज्ञ ष्थ्यते यस्य हविरिति
रिच्यते . रचांसि वा एतत्पशुं सचन्ते यदेकदेवत्य आलब्धो
भूयान्भवतीति . यथा सोदितादतिरेकदोषनिमित्तत्वश्रुतेर्यचानाम्नाता
गर्भिणी तत्रैव कर्तव्यमिति ॥

* B C D E गर्भिणी, and this reading stood also originally
in A.

यद्यनपट्टकार्यो* यूपो विरोहेत्तस्मिंस्त्वाङ्गं साख्यं
 चोमश्रं पिङ्गलं बहुरूपं सवनीयस्योपालम्भं कुर्यात् । १५।

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूपो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूपो
 तत्कालपर्यागतस्य पत्रोः प्रसङ्गन्यायेन त्वाङ्गं पशुमुपालम्भं कुर्यात् ॥

त्वाङ्गं चरुमच वाजसनेयिनः समामनन्ति । १६ ।

गतः ॥

त्वाङ्गीरेवाच सुवाहुतीर्जुहेतीत्येके । १७ ।

त्वष्टा दधदिन्द्राय तन्नसुरीपं त्वष्टा त्रौरमिति त्वाङ्ग्युः ॥

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

यदि यूपः सुषिरः स्यादतीसारेण यजमानो क्षियेत ।
 वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापत्यथा च हुत्वा तं संह-
 च्छाम्नौ प्रवृज्याथान्यं साधयेत् । १ ।

यूपश्चेत्सुषिरवान्स्यात् †अतिस्रवणेनोदरस्य यजमानो क्षियेत । तत्रेदं
 विष्णुरिति वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापते न त्वदिति प्राजापत्यथा
 च हुत्वा तं यूपं क्षित्वाहवनीये प्रदीप्य यूपाभिमन्त्रणादिविधिनायं
 निर्दोषमाहरेत् । न यूपाहुतिरावर्तते . अत्रत्यक्षत्वात् . यूपाहुतिं
 हुत्वाग्निष्ठप्रथमानिति सिद्धाच्च ॥

* Corrected ; all MSS. read यद्यनपट्टकार्यो .

† a अतिस्रवणेनो .

यदि क्रिमिणः क्रिमय एनं भक्षयेयुः । पूर्ववत्प्रायश्चि-
त्तम् । २ ।

क्रिमिणः क्रिमिणः . यद्यन्तर्वालाः क्रिमयः स्युरित्यर्थः । एवं यजमानम् ॥

यद्याव्रश्चनमास्कन्देत्यन्धेनमतिचरिष्यतीति विद्यात् ।
व्याहृत्यादि समानमुत्तरम् । ३ ।

यूपश्चिन्नः पतन्प्रतिवल्गाव्रश्चने स्वमूल एव यदि पतेत् तदा पत्नी
दुर्दत्ता स्यात् । तत्र वैष्णवीवजं व्याहृत्यादि सर्वमुत्तरं कर्म समानं
पूर्वेण ॥

यदि दक्षिणा पतेत्प्रत्यङ्गा सं वा शीर्येत शाखासु
वा सञ्चेत यजमानो द्वियेत । वैष्णव्याः स्थाने यामी ।
समानमुत्तरम् । ४ ।

दक्षिणामुखः पतेत्प्रत्यङ्गा पतेत्संशीर्येत भञ्चेत वा पतितः . पतित्वा
शाखासु वा सञ्चेत वृत्तान्तरस्य तत्र वैष्णव्याः स्थाने यमो दाधारे-
ति यामी स्यात् । सर्वमन्यद्वाहृत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यद्यस्य पतेदस्य द्वियेत । वैष्णव्याः स्थाने वारुणी ।
समानमुत्तरम् । ५ ।

आख्यातः पूर्वेण । उदुत्तममिति वारुणी ॥

यदि प्रासहा हरेयुः सर्वस्वं ज्ञीयेत । वैष्णव्याः
स्थान ऐन्द्री । समानमुत्तरम् । ६ ।

यदि केचिद्यूपं प्रासहा प्रसह्य हरेयुः तदा हीनधनः स्याद्यजमानः ।
तत्र वैष्णव्याः स्थाने ऐन्त्री स्यात् इन्द्रं वो विञ्चतस्वरौति । ब्रह्मं
पूर्ववत् ॥

यदि मूल उपशुष्कः स्यान्न पितृभ्यो यथापुरं करिष्य-
तीति विद्यात् । यदि मध्ये क्षुधा मरिष्यति । यद्यग्रे न
स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति ॥ यद्यग्निष्ठा विच्छिद्येत यज-
मानो म्रियेत । यदि पूर्वा पत्नी । एतद्वा विपरीतम् ।
यदि दक्षिणा माहिषेयः पुत्रः । यद्युत्तराम्बग्ज्येष्ठः ।
यदि दक्षिणपूर्वा ब्रह्मा । यदि दक्षिणापरा हेता ।
यद्युत्तरापराध्वर्युः । यद्युत्तरपूर्वाग्नीध्रः । ७ ।

यदि मूलभागे यूपः शुष्कः स्यात्तदैवं जनो यजमानं जानीयात्
न यथापूर्वं श्राद्धं करिष्यति च्छद्धिविगमादिति । यदि मध्ये शुष्कः
स्यात् क्षुध मारिष्यतीति विद्यात् । यद्यग्रे न स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति
विद्यात् ॥ किं च यदि तच्छणो ऽकौशल्यादग्निष्ठा विच्छिन्ना स्यात्
यजमानो म्रियेत । यदि पूर्वाग्निः पत्नी म्रियेत । एवमुत्तरेष्वप्यनुष-
ङ्गो द्रष्टव्यः । माहिषेयो ज्येष्ठया ज्येष्ठः पुत्रः । तस्मानन्तरो ऽम्ब-
ग्ज्येष्ठः ॥ यस्मादेते शुष्कत्वादिषु दोषास्तस्मात्तेष्विदं प्रायश्चित्तमाह ॥

शुष्कादिषु सर्वेषु याम्यादि समानमुत्तरम् । ८ ।

यदुक्तं वैष्णव्याः स्थाने यामी समानमुत्तरमिति तदेवाच स्यादि-
त्यर्थः ॥

यदि लोहिन्यो लेखाः प्रसव्यं यूपं परिहरेयुर्न
साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति विद्यात् । श्वेताश्वेतप्रदक्षिणं
क्षिप्रं साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति । ९ ।

यदि काश्चिद्रक्षवर्णा लेखाः प्रसव्यं यूपं वेष्टयन्तो दृश्वेरन् तदा न यज-
मानः सहस्रदक्षिणेन क्रतुना यक्ष्यतीति विद्यात् । अथ श्वेताः सत्यः
प्रदक्षिणं चेदेष्टयेयुः तदा क्षिप्रमेव तेन यक्ष्यतीति विद्यात् । ज्ञानं वाच
प्रौढ्यप्रौतिफलमाचमम् . न प्रायश्चित्तार्थम् . तस्यानुपदेशात् . अन्यथा
ऋत्वाहरणस्येष्टत्वेन तद्धितत्वेन च ज्ञानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वायोगाच्च ॥

यद्याहुतौ हुतायां कृष्णो धूमो दक्षिणां दिशमभि-
निहन्यादातो वा प्रसव्यं धूममावेष्टयेद्यजमानो ध्रियेत ।
सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयाज्जुहुयात् । १० ।

आहुतौ प्रकरणात्पश्चाहुतौ हुतायाम् । सामान्यनिर्देशात्सर्वस्या-
माहुतावित्येके । यद्ग्रेः कृष्णवर्णो धूम उत्थितो दक्षिणां दिशं
प्रतिगच्छेत् अथवा यं कंषिदप्याहुतिसमुत्थं धूमं वातः प्रसव्यमावे-
ष्टयेत् तद्यजमानमरणं सूचयेत् । अतस्तत्परिहारार्थं सर्वप्रायश्चित्तं
जुहुयात् । सर्वप्रायश्चित्तं च प्रागेव व्याख्यानम् ॥

इति विंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टबट्टरत्नप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
पञ्चमः पटलः ।

इति नवमः प्रश्नः ॥

सोमः ।

उक्ता नित्या इविर्ब्रह्मा उक्तानि वैषां प्रायश्चित्तानि । अयेदानीं
सोम आरभ्यते । सोऽपि नित्यः . चिभिर्दृष्ट्या जायत इत्यृषसंस्त-
वात् . तथा सोमान्तान्यज्ञाननुक्रम्य मैथमिकं ह्येतदृषसंस्तुतमिति
वसिष्ठवचनात् . सूचकताप्यग्नीनाधाय कर्मास्थारभते सोमावरार्थानि
यानि श्रूयन्त इति गृहस्यस्याश्रमान्तरं प्रेषतो ऽयावत्कतयोपदे-
ज्ञात् . तथा वसन्तेवसन्ते सोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासवदभ्यासवि-
धानात् . तथा सोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात् . तथा सर्वेषु
ब्राह्मणेषु कल्पेषु च नित्यैः समभिव्याहाराच्च । तस्मान्नित्य एव सोमः ।
स च ज्योतिष्टोम इति वक्ष्यते ॥ न चासावनिष्टदर्शपूर्णमासेनाहर्तव्य
इति प्रायः कस्यान्तरकारणां मर्यादा । तच्च भारद्वाजस्तावत् . न
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजेतेति । तथा तस्य नानुपक्रान्त-
योर्दर्शपूर्णमासयोराहार इति सत्याषाढः । कात्यायनेनाप्युक्तम् .
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्यान्तेन यजेतेति । ब्राह्मणे च . सोऽदर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्या सोमेन यजेतेति अथमेव कल्पः स्तुतः । आश्वलायनस्साह .
दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्येष्टिपशुचातुर्मासैरथ सोमेन . ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यथोपपत्त्येके . प्रागपि सोमेनैक इति । सूचकतो ऽथनियम
एव क्रमस्याभिप्रेतो विभेदावचनात् ॥ विश्विन्नसोमपीथेन त्वग्नीना-
धाय दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या ब्राह्म्यं च पशुमासभ्य ततः सोमाय
दीक्षितव्यं . अनासभ्ये तस्मिन्सोमानधिकारात् । तदासभ्यस्त्रिष्ट्यापि

दर्शपूर्णमासाभ्यां सन्धते सत्सग्निषु सव्यां च सोमपीथेष्व्यायां तन्नि-
 रोद्गुरभावात् ॥ नन्वसौ सांभाव्यप्रकृतिः कथमकृतायां प्रकृतौ करि-
 ष्यते . किमिदं राजाज्ञानाकृतायां प्रकृता विकृतिः कार्येति । न
 तावदस्याः प्रकृत्यनुष्ठानापेक्षमनुष्ठानं विकृत्यनुपदिष्टानाङ्घ्रितप्रकृत-
 विद्यन्तस्य वेदनमात्रापेक्षत्वात् । न च सांभाव्याग्नीषोमीयविकारा-
 धिकरणन्यायादेव नियमः ब्रह्मर्षीयः . तस्यात्परोचरत्वात् . तत्र हि
 गोमोमयाजी संनयेदिति सांभाव्यस्य सोमोत्तरकालत्ववचनात् .
 प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायाच्च । तद्विकाराणामपि सोमोत्तर-
 कालभाविन्ममेव व्युत्पाद्यं न तु प्रकृतिविकृत्योः पौर्वापर्यम् । न च
 शास्त्रीयो ऽयं नियमः . तत्र ब्राह्मणुपसम्भवात् । विपरीतानुष्ठेव तु
 ब्राह्मणद्वेषीयते . अन्याधेयस्येष्टिविधानादतिराचस्य प्रथमयज्ञत्ववि-
 धानात् . असोमयाग्निः पशुविधानाच्च । तथा दर्शपूर्णमासाना-
 मिष्टेष्टिपशुचातुर्मासैरथ सोमेनेति । तस्माद्येषामेतदुपसंख्यानं न
 हवाच प्रमाणं प्रष्टव्या इति सिद्धम् । अनारभ्यदर्शपूर्णमासस्यापि
 प्रात्यपन्निव्याससन्धत इति तत्रात्पारम्भणीया निचता . प्रकृत्यर्थेनाप्य-
 क्तत्वात् . कृत्यं हि सा तदर्थेनेति विकृतिषु तदक्रियायां हेतुवच-
 नाच्च ॥ सर्वथापि तावत्सिद्धं विश्विन्नसोमपीथस्थानासन्धप्रात्यपशोर्न
 सोमदीचेति । को ऽयं विश्विन्नसोमपीथो नाम । मनूक्तो ऽयं
 ब्राह्मणे . ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टमासभेत यत्रा तृतीयात्पुरुषाक्षोमं न
 पिबेत् . विश्विन्नो वा एतस्य सोमपीथ इति । तत्र च त्रयः प्राञ्च-
 स्यः प्रत्यञ्च इत्यादौ प्राक्तेनोक्ता दीर्घावैदमममसुब्रह्मण्यादौ नामभिः
 कौर्तमाना च पित्रादीनां त्रिपुरषी । तस्यां क्रमः प्रपितामहस्तृतीयो

ऽभिप्रेतः . न त्वात्मनस्तृतीयः पितामहः । कुतः । सोमपानोद्-
 तस्यात्मनस्तद्विच्छेदाभावात् . एतत्ते तत ये च त्वामन्वेतत्ते पितामह
 प्रपितामह ये च त्वामन्विति तिसृषु सन्निषु निदधाति तस्मादा-
 द्दतीयात्पुरुषास्त्राम न ष्टङ्गन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वात् । तथा विध्यर्थल-
 मप्यत एव निदर्शनादवगन्तव्यम् । तदथमर्थो भवति . यस्य पिपा-
 दयस्तथः पुरुषाः सोमं न पीतवन्तः स सोमपीथार्थी पशुमासभे-
 तेति । कात्यायनमतान्तु द्विपुरुषविच्छिन्तावपीथ्यते यथाह . वसन्ते
 ऽग्निष्टोमः . ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमासभ्य द्विपुरुषासोमपीथिन इति ॥
 कः पुनरुत्सृष्टः । छागः पुनरुत्सृष्ट इति भारद्वाजः । बौधायनस्त्राह .
 पुनरुत्सृष्टो ऽनङ्घानित्यवशीर्णगव एष उक्तो भवतीति । लिङ्गं चात्र
 भवति . पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथ इति ॥ दुर्वाङ्घणस्य तैन्द्र-
 ग्नेष्टुवाग्निनो ऽप्यालभ्यः . यथोक्तं ब्राह्मणे . आग्निं धूमलसाममा-
 सभेत यो दुर्वाङ्घणः सोमं पिपासेदिति । को ऽसौ दुर्वाङ्घणः ।
 तमाह बौधायनः . यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषं स वै
 दुर्वाङ्घणो नाम यस्य पौनर्भवो भवेदिति । तत्र वेदस्य वेदी चेति
 चकारार्थां व्यक्तम् . समुच्चयावगमादुभयविच्छेद एव भवत्याग्निनो
 नान्यतरस्य विच्छेदे । भारद्वाजस्त्राह . विसुप्तसावित्रीको दुर्वाङ्घण
 इति । तस्मिंस्तु पचे त्रिपुरुषसुभयविच्छेदे ऽपि भवत्येवाग्निनः .
 ऐन्द्राग्रस्तु नेष्यते निमित्ताभावात् ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्घेयानृत्विजो वृषीते
 यूनः स्थविरान्धानूधानानूर्ध्ववाचो ऽनङ्घनीनान् । १ ।

सोम श्रोत्रधिविशेषः . तस्माधनत्वात्कर्मणो ऽपि नाम । तेन यक्ष्य-
मास आगूर्याप उपसृष्ट्य चर्त्विजो दृषीते । आगूरुषं तु याजमान
एव व्याख्यातम् । ब्राह्मणानामात्विष्यमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्ब्राह्मणव-
चनमादरार्थम् । अथवा तस्मादाजपेययाज्यात्विजोऽन इति श्रुतेः
चक्षियस्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरत्र ब्रह्मिन्ता निरस्यते । अर्षेयो
ब्रह्मोदने व्याख्यातः । बालद्वयोः प्रायः क्रियासु पाटवं न स्यादिति
युवस्वविरयदृष्टम् ॥ अथ को ऽनूचानः । मार्गादनपगतो ऽनूचान
इति भारद्वाजः । तस्य च नाननूचानमृत्विजं दृषीत इत्यनेन सिद्ध-
स्याप्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ऊर्ध्ववाचः पटुस्थानकरणाः । अनङ्गही-
नाः अन्युनाङ्गाः । अन्युनानतिरिक्ताङ्गा इत्याश्रयाथनद्राह्याथपौ ॥

तेभ्यः सोमं प्राह । २ ।

सोमप्रवाक इति शेषः । कुत एतत् । साद्यःक्रेष्वश्वरथाः सोमप्रवाका
विधावन्तीति खिङ्गात् . कण्ठोक्तत्वाच्च कल्पान्तरेषु । यथाह भार-
द्वाजः . सोमप्रवाको यन्नासौ सोमं प्राहेति । तथा सोमप्रवाकं
परिपृच्छेदित्याश्रयाथनः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ तदयमर्थो
भवति . यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्तं यथोक्तगुणमुपेत्य सोमं प्राह .
सोमेनासौ यक्ष्यते स याजयितव्यस्त्वयेति ॥

तं पृच्छति क ऋत्विजः के याजयन्ति कश्चिन्नाहीनः
कश्चिन्न न्यस्तमात्विष्यं कश्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इति
छन्दोगब्राह्मणं भवति । ३ ।

तं सोमप्रवाकं पृच्छति सस चत्विक्. के पूर्वमाधानादिषु कर्मखृत्विजः
 के चाद्य याजयन्तीत्यादि । सो ऽपि यथायथं प्रतिब्रूयात् ॥ तत्र
 पूर्वत्विकूपरीक्षा तावत्प्रतित याजितत्वादियजमानदोषब्रह्मनिरासार्था
 वर्तमानत्विकूपरीक्षाप संभक्षणानर्हत्वब्रह्मनिरासार्था । अहीनादि-
 परीक्षा तु तत्र याजननिषेधादेव . यथोक्तमाश्रयायनेन . न्यस्तमा-
 त्विष्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिणस्येति ॥ इन्द्रो गब्राह्मणवचनमाद-
 रार्थम् . विकल्पार्थमित्येके ॥

अथ जपति महन्मे ऽवोचो भर्गो मे ऽवोचो यशो मे
 वोचः स्तोमं मे ऽवोचः कृत्तिं मे ऽवोचो भुक्तिं मे
 ऽवोचः सर्वं मे ऽवोचस्तन्मावतु तन्माविशतु तेन भुक्षि-
 षीयेति । ४ ।

अथ यदि याजयिष्यन्भवति ततो जपतीत्यर्थः । तथा च द्राह्मण्यः .
 सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमः सोमाद्य राश इत्युक्त्वा प्रत्याचक्षीत् . महस्ये
 ऽवोच इति करिष्यप्रतिमन्त्रयेतेति । भारद्वाजमतास्तथाजयिष्यतो
 ऽपि नित्यो जपः ॥

पद्म नामासि स्रुतिः सोमसरणी सोमं गमेयमिति
 पन्थानमातिष्ठते । ५ ।

यजमानस्यृहगामिनं पन्थानं प्रतिपद्ये ॥

देवो देवमेतु सोमः सोममेन्दृतस्य यथा विहाय
 दौष्कृत्यमित्यभिप्रव्रजति । ६ ।

गतः ॥

पितरो भूरिति दक्षिणावृत्तः पितृनुपतिष्ठते । ७ ।

प्राचीनावीत्युपतिष्ठते ॥

ताम्बृणीते चतुरः सर्वाण्यैकैकशः । ८ ।

तानागताम्बृणानपि वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्यजमान एकैकं वृषीते . महर्षिण एव वा चतुरः । अथ तानेव सर्वाननुक्रामति ॥

अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्युन् ।
ब्रह्मणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः ।
होतारं मैत्रावरुणमश्वावाकं त्रावस्तुतमिति होतृन् ।
उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युद्गा-
तृन् । ९ ।

अनुक्रमणादियत्तावधृतेति । समसाध्वर्युणाष्टत्विग्धर्मा महन्म इत्या-
दयो न भवन्ति ॥ तथाध्वर्युं होतृनिति वर्गशो ऽभिधानात् सर्वे
ऽध्वर्यवस्तमुद्गातार इत्यादिषु वर्ग्या एव सिद्धाः । वर्ग्याणां क्रमविशेष-
वचनात् यदप्रतिरथं द्वितीयो हेतेत्यादयश्च सिद्धाः । वरणक्रमस्तु
वक्ष्यमाण एव . न त्वयम् । न साध्वर्युंवा षट्त्विजां प्रथमो युज्यत
इत्यनेनापि क्रमेण वरणमिति युक्तम् . सूचविरोधात् मन्त्रविरोधाच्च ।
सूचकृतस्तु क्रमान्तरविरोधे मन्त्रक्रम एव बलीयानित्यभिप्रायः ॥

सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति । १० ।

सप्तदशवचनात्मो ऽप्यृत्विग्धर्माह्वयभते ॥

स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । ११ ।

उपद्रष्टा साध्वसाधुनोरनुसंधाता ॥

यदि चतुर आद्यान् । १२ ।

यदि चतुरो दृषीते तदा प्रतिवर्गमाद्यान्महर्षिजो दृषीते । इतरे
त्वष्टता एव कुर्युः ॥

अथ वरणाः । १३ ।

मन्वा इति शेषः ॥

अग्निर्मे होतादित्यो मे ऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उक्ताताकाशो मे सदस्य आपो मे होचाशंसिनो
रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इत्युपांशु देवतादेशनम् । असौ
मानुष इत्युच्चैः । १४ ।

अग्निर्म इत्यादिनोपांशु देवता आदिष्वासी मानुष इत्युच्चैर्निगदेदिति
शेषः । यद्यप्येकैक्य इत्युक्तं तथापि होचकार्णा समासत एव वरषं .
यथा विष्णुसुद्रहृष्टा मानुषा इति । तथा अमी मानुषा इति
होचकानिति सत्याषाढः ॥ अनन्तरमाद्यातात् प्रतिप्रस्थाचादीनम-
न्त्रकं दृषीते । अथवा तानपि मन्त्रैरेव . अध्वर्यादिसमाख्यानात् ।
कमस्यैषां सप्तदीक्षान्यायात् अध्वर्यादिक्रमेष व्यवस्थापनीयः ॥
ऋत्विजो दृत्वा मधुपर्कमाहरेदित्याश्वलायनवचनात् . आचार्यायनिवे

शशुराथेति स्वयं चाभिधानात् अतिर्जा मधुपर्कः कार्यः । भार-
दावस ब्रह्मचारिण अतिजः प्रचरन्ति तेषां संखिते कर्मस्यन्नप्रसि-
द्धिरित्याह । तथा न क्षियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गादित्याश्रयायनः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत । एककामः सर्व-
कामो वा । युगपत्कामयेताहारपृथक्को वा । १ ।

षिट्टदाद्य एकविंशान्ताः सोमा यस्य सोमस्य स ज्योतिष्टोमः ।
तस्य च नित्यत्वाद्दफ्नसार्थिवापि कर्तव्यस्यैव सतो दर्शपूर्णमासाद्वित्क-
संबन्ध इति द्रष्टव्यम् । व्याख्यातं चैतद्दर्शपूर्णमासयोरेककाम
इत्यादिवैव ॥

वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । २ ।

काशविधिः ॥

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः । ३ ।

वशायश्चिषस्य सोमे अग्निस्तुत्या यस्य संखा सो ऽग्निष्टोमः प्रथम-
माप्तव्यः । न तृक्थ्यादयस्तद्रुषविकाराः न चान्ये ऽहीनैकाश्च
इत्यर्थः । तथाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणं तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इत्यादि
स ह्येतेनाग्ने ऽयजतेत्यन्तम् । तथा एष एव प्रथमो यज्ञानाम् ।
स एतेनाग्निष्टुथान्येन यजते कर्तव्यमेव तज्जीयते वा प्र वा
जीयत इति ह्यन्वोगाः ॥

अतिराचमेके पूर्व समामनन्ति । ४ ।

गतः ॥

वसन्तेवसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । तस्य तिस्रो दक्षिणा
इति छन्दोगब्राह्मणं भवति । ५ ।

पुनर्व्योतिष्टोमपक्षणाद्वितीयादिप्रयोगेषु कथ्यादिसंख्या अपि सम्भन्ते ।
तस्य प्रतिवसन्तमाहार्यतयाभिमतस्य प्रथमाहारप्रभृति तिस्रो दक्षि-
णाः । द्वितीयाहारप्रभृतीत्यन्ये . छन्दोगब्राह्मणमित्यनेनाभ्यासस्या-
नित्यत्वं दर्शितं न चेत् पूर्वतमसूचानर्थक्यप्रसङ्गात् . तस्य तिस्र इति
व्यतिरेकवचनायोगाच्च । खिङ्गं च . अपुनर्भक्ष्यो ऽस्य सोमपीष
इति ॥

रथंतरसाम्ना दृष्टत्साम्नाभयसाम्ना वा प्रथमं य-
जेत । ६ ।

रथंतरं हेतुः षष्ठं यस्य स रथंतरसाम्ना । तेन सोमेमेत्यर्थः ॥

न रथंतरसामानमदृत्वा दृष्टत्सामानमाहरेदि-
त्येके । ७ ।

गतः ॥

यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्या-
यां वैव पौर्णमास्यां वा यजेत । ८ ।

यदहः षीषः पूर्णो वा स्यान्नमाः तदहरमावास्यापौर्णमासीन्द्रा-

भामुच्यते . तथा द्युत्यन्तेः । स कालः सर्वेव्यानाम् । इष्टीनां तु
 काक्ष्य प्रकृतिषिद्धत्वात् सद्यस्कालत्वार्यं वषणम् । तास्य साङ्गं
 प्रधानमिति न्वायेन संधिमत्येवाहनि साङ्गप्रधानाः संतिष्ठन्ते । तथा
 कान्धेष्टीः प्रकृत्य सत्याषाढः . सद्यस्कालाः सांनान्यवत्यस्तु द्वाहकाला
 इति । पशुस्तु द्वाहकालो ऽपि . यद्यसद्यस्काल इति सिङ्गात् ।
 वीधायनस्य . इष्टिपशुबन्धाः सोपवसथाः सद्योयज्ञा वेति । प्रकृत्य-
 विरोधस्यायथे दर्शितः ॥

देव वरुण देवयजनं मे देहीति यजमानो राजानं
 देवयजनं याचेत् । ९ ।

विद्यमाने ऽपि नित्या याजा . तदतो राज्ञो ऽपि याजावचनात् ॥

स यदि ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह ।
 यदि न ददाति यदहं देवयजनं वेद तस्मिंस्त्वा देवय-
 जन आ क्षिणोमीति । १० ।

उत्तरवाक्ये ऽप्याहेत्यनुषङ्गः ॥

अथैनमनुव्याहरन्ति । मन उपावधीर्मनस्त्वा हास्य-
 तीति ब्रह्मा । वाचमुपावधीर्वाक्का हास्यतीति होता ।
 प्राणमुपावधीः प्राणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युः । चक्षुरुपाव-
 धीश्चक्षुस्त्वा हास्यतीत्युजाता । आत्मानमुपावधीरात्मा
 त्वा हास्यतीति सदस्यः । प्रजातिमुपावधीः प्रजा त्वा

हास्यतीति यजमानः । अङ्गान्युपावधीरङ्गानि त्वा
 हास्यन्तीति होचकाः । भूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा
 हास्यन्तीति सर्व ऋन्विजः । ११ ।

एणं अदातारम् । अनुव्याहारः प्रापः । सर्वे उक्ता अनुक्ताश्च । तमेव
 अद्या ततो ऽन्यं याचते ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

राजा देवयजनं याचति । अग्निर्होता स मे होता
 होतर्देवयजनं मे देहीति होतारम् । आदित्यो ऽध्वर्युः
 स मे ऽध्वर्युरध्वर्यो देवयजनं मे देहीत्यध्वर्युम् । चन्द्रमा
 ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्मन्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणम् ।
 पर्जन्य उक्ताता स म उक्तातोक्तातर्देवयजनं मे देहीत्यु-
 क्तातारम् । आकाशः सदस्यः स मे सदस्यः सदस्य देव-
 यजनं मे देहीति सदस्यम् । आपो होचाशंसिनस्ते मे
 होचाशंसिनो होचाशंसिनो देवयजनं मे दत्तेति होच-
 कान् । रश्मयश्चमसाध्वर्यवस्ते मे चमसाध्वर्यवश्चमसा-
 ध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्यून् । १ ।

राज्ञो होचादीनामनुष्ठापनमेव याचनम् ॥

अपि वा न देवयजनं याचेत् । देवता एवोपतिष्ठेत्

सहोदं पश्य विधनरिदं पश्य नाकेदं पश्य । रमतिः
पनिष्ठतं वर्षिष्ठममृता यान्याहुः सूर्यो वरिष्ठो अक्ष-
भिर्विभात्यनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे इति । २ ।

एवं कल्पयथाशामपि ॥

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यव-
स्यति । ३ ।

अथस्यति सहाग्निभिर्वासायं अनुप्रयाद्यावस्येदित्यर्थः . अथस्यतेस्य-
सादङ्गनात् . एदमगन्म देवयजनमिति मन्त्रवर्षात् । दीक्षितस्य
प्रयागमध्यवसानं सोपरिष्ठादस्यति । न चात्र वासोव्यतीयावसित-
शोमौ . कर्मार्थप्रयागत्वात् । अत्रापि भवत इति केचित् ॥

प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूलाराजमारभ्य जपतीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

समारोप्याग्नीन्देवयजनं प्रपद्य प्राग्वंशस्य पृष्ठधारकं प्रधानस्तम्भमात्म-
भमानो जपतीत्यर्थः । तथाह कात्यायनः . समारोप्याग्नी शाला-
स्यं पूर्वार्थं मृहीलारुषिपाषिराहेदमगन्मेति । प्राग्वंशस्य करिष्यमा-
त्वाद्दक्षमात् एवात्र वेति पत्रे ऽयं मन्त्रः । केचिदत एववचनात्
प्रागेव करषमाहुः ॥

ततः संभारयजूषि जुहोति । ५ ।

विद्यत्यापस्तम्बीयं संभारयजूष्याह ॥

अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैरित्येषो ऽनुवाक आ-
क्रातः । ६ ।

अस्मिन्यानि यजूंषि तानीत्यर्थः ॥

अथ राजानमाहृत्य पयसौदनेन परिवेविषन्त्या
क्रयात् । ७ ।

अस्मिन्काले आ क्रयात् अद्यप्रभृत्यहरहः परिवेविषन्ति भोजयन्ति
पथषोपसेकेन ॥

स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद देवानां सुम्नो महते रखा-
य । स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व पितेवैधि सूनव आ
सुशेवः । शिवो मा शिवमाविश सत्यं म आत्मा अद्वा
मे ऽक्षितिस्तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशो
दीक्षयन्तु सत्यमस्मीति पुरस्ताद्दीक्षणीयाया आहवनीयं
यजमान उपतिष्ठते । सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहव-
नीये सग्रहं हुत्वा । ८ ।

इति तृतीया कण्डिका ।

दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

न दीक्षणीयाङ्गं सप्तहोता किं त्वपस्त्रानं सप्तहोता चोभयमपि
दीक्षाङ्गम् । अतो दीक्षणीयोत्कर्षे उपस्त्रानमुत्कथ्यते . पुरस्तादिति

वचनात् । सप्तहोता च ॥ सप्तहोतुश्च पृथगग्नित्वं दर्शितमेव । ततश्च
 सप्तहोचर्धमग्निं प्रषीथ खे दचे इत्युपस्थाद्य सप्तहोतारं जुत्वा
 सोमार्थं प्रषीथ दौचणीया ॥ न च महते रक्षाधेति सिद्धात् सोमा-
 र्धसैवोपस्थानम् . सप्तहोचर्धस्यापि महारणार्थत्वात् । गद्यज्जते
 तस्मिन्महारणः संवर्तेत । अमहारणार्थत्वे ऽपि सूचकारोक्तक्रमवाधेन
 सिद्धादरो न युक्तः । सिद्धादरे वा सप्तहोतापि सोमार्थं एवाग्नौ
 स्थात् । न सौचक्रमभङ्ग इत्यास्तां तावत् । अथवा परतः सप्तहोतु-
 रपस्थाने ऽपि न सौचक्रमवाधः . पुरस्ताद्दौचणीयाया इति वच-
 नात् . अव्यवहितपूर्वभावस्यैव च स्फूर्तेः पुरस्ताच्छब्दार्थत्वाच्च . यथा
 पुरस्तादनुयाजानां पुरस्तात्स्त्रिष्टुत इत्यादौ दृष्टं चाव्यवधानार्थ-
 तम् । दौचणीयोत्कर्षपक्षे सप्तहोतारं जुत्वेति तु पूर्वकालतामात्रमेव
 क्वाप्रत्ययेन नाव्यवधानमित्यविरोधः । सर्वथा न सिद्धात्सौचक्रमवाध
 इति सिद्धम् ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । आग्नावैष्णवं
 वा घृते चरुम् । २ ।

गतः ॥

पुरोडाशो ब्रह्मवर्षसकामस्य । घृते चरुः प्रजाका-
 मस्य पशुकामस्य वा । ३ ।

मित्यथोरेव कामो ऽपि ॥

आदित्यं घृते चरुं द्वितीयं प्रजाकामपशुकामस्यैके
 समामनन्ति । ४ ।

अजापशोरेकैकस्य फलत्वमनन्तरोक्तशोरेव कामधेर्देवतान्तरविक-
स्यात् कामपदाभावाच्च ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः । ५ ।

गतः ॥

प्राग्वंशमेके पूर्वं समामनन्ति । दीक्षणीयामेके । ६ ।

दीक्षणीयायाः पश्चात्प्राग्वंशं वक्ष्यति । तस्यार्थं विकल्पः ॥

पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया संतिष्ठते । ७ ।

आश्वेदान्ता । संपत्नीयो ऽपि पुरस्ताद्देवपत्नीनाम् । इडासूक्तवाक-
धोर्याजमाने विशेषः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

धारयति भ्रौवमाश्रयम् । ८ ।

गतः ॥

यत्प्रागग्नीषोमीयान्तेनापांश्चु चरति । ९ ।

चरतीति वचनात्तत्र यावत्प्रधानसुपांश्चिति न्यायादिष्टिप्रधानानामेवो-
पांश्चुलम् । अङ्गानां तु यथाप्रकृति । यत्र तास्मादिव्यापारस्यैवोप-
सन्निह्यदुपांश्च ॥

अथैकेषाम् । यावत्स्यस्य वाग्भवति तावतीं दीक्षणी-
यायामन्वाह । ततो नीचैस्तरां प्रायक्षीयायाम् । नीचै-
स्तरामातिष्यायाम् । उपांश्चुपसत्सु । उच्चैरग्नीषोमी-
ये । १० ।

उपांशुपसस्त्रिति सर्वोपांशुत्वमभिप्रेतम् । कस्मात् । उपांशुयाज-
कप्ररन्तीत्यतिदेव्यात् । एवं प्रधानानामुपांशुत्वसिद्धेः । उपांशुपसदा
शराम तथा नो ऽसुराः पाप्मा नानुवेत्यन्तीति वाक्यशेषाच्च । तथो-
पांशधिकारे पित्रोपसदः सतन्वा इत्याश्रयाद्यनः ॥

मन्त्रेण दीक्षणीयायाम् । मन्त्रतरेण प्रायणीयायाम् ।
मन्त्रतरेणातिथ्यायाम् । उपांशुपसत्सु । उच्चैरग्नीषोमी-
ये ॥ उपांशु वा दीक्षणीयायाम् । उपांशुतरं प्रायणी-
यायाम् । उपांशुतरमातिथ्यायाम् । उपांशुपसत्सु ।
उच्चैरग्नीषोमीये । ११ ।

उरःकण्ठद्विरःस्थानभेदाद्ययो विभागा भवन्त्युच्चैःस्वरस्य । तेषुरस्य-
शब्दोपलब्धिमाग्न्यः । तस्य शब्दोपलब्धितारतम्याग्न्यन्त्रत्वतारतम्यं
द्रष्टव्यम् ॥

दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां सोमे ऽग्न्यन्वाधानं व्रतोपाय-
नमारण्याशनं जागरणमन्वाहार्यस्य च दानं पत्न्याः
संनहनं विमोचनमिति न विद्यन्ते । १२ ।

ये सोमान्तःपातिन इष्टिपशुबन्धास्तेषां सोदकप्राप्तान्यन्वन्वाधाना-
दीनि निषिध्यन्ते . सोमाङ्गैरेव कैश्चित्सिद्धार्थत्वात् . यथा देवताप-
रिग्रहार्थत्वादग्न्यन्वाधानादयस्तत्समानार्थैर्दीक्षणीयादिभिः । न चा-
सिद्धं तेषां देवतापरिग्रहार्थत्वं . यजमानाय परिमृच्छ देवान् देवता

एवोभयतः परिगृह्येति मन्त्रब्राह्मणसिद्धत्वात् । तथा दीक्षितप्रता-
दिभिर्भ्रतोपायनाद्यर्थसिद्धिः ॥ ननु सक्नीयस्य पशोःपवसवे जागर-
णस्य ऋःसुत्यायामिति विधानात् अन्यस्य च सद्यस्कालतवाप्राप्तेरेवा-
भावात्किमत्र निषिध्यते । उच्यते . ऐष्टिकस्य षोडशप्राप्तस्यार्थं प्रति-
षेधः । अस्ति वा तस्मादस्य भेदः । अख्येवेति ब्रूमः । तत्तावदमा-
वास्यायां रात्रिं जागर्त्यपि वा सुष्यादिति पात्तिकम् । नैतदेवम् ।
तथा आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा श्रेत इति तस्य स्थानं .
आग्नीध्रे हविर्धात्रे वा यजमानं जागरयन्तीत्यस्य । तस्मादस्मि-
धर्मभेदाद्भेदः ॥ इतिश्चप्रकारवचनः ॥ अङ्गान्तरमपि बत्प्रसङ्गादु-
पजीव्यं तदपि निवर्तते . यथा विद्युत्सीत्स्वपासुपसर्जनं ब्रह्मवरण-
मित्यादि द्वयोरपि क्रत्वर्थयोरेव प्रासङ्गिकत्वात् ॥

अग्न्यन्वाधानं तु दीक्षणीयायां क्रियेत पव्याश्च
संनहनम् । १३ ।

दशमेतद्दीक्षणीयायामन्यथा सिद्धत्वात्क्रियते । प्रतोपायनमप्यनुपेत-
त्वात्कार्यमित्येके । तदयुक्तं . द्वयेरेव प्रतिप्रसवे तृतीयस्योपसंख्या-
नायोगात् . दीक्षणीययैव तदर्थसिद्धेः । यथाह बौधायनः . प्रतं
कृणुतेति सर्वेषां प्रतोपायनीया भवतीष्टिरिति । सत्याषाढभारद्वाजौ
त्वष्ट्योत्तरकालासूदवसानीयादिषु प्रतोपायनं प्रतिप्रसवाते । नाय-
माचार्याभिप्रायः . दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां योम इत्यविशेषवचनात्
अप्रतिप्रसवाच्च । पत्नीसंनहनं त्वष्ट्योत्तरकालास्वर्थसिद्धं . अश्वष्ट्ये
योःस्तस्य त्यक्तत्वात् । आह च बौधायनः . संनद्धा पत्नी वज्रपुच्छ-

मन्वासा इति । दीक्षणीयायोक्तं तदन्तमेव धार्यते . सोमार्थस्य भावित्वात् ॥

दीक्षासु यूपं कारयति । १४

तद्गुण ॥

क्रीते राजन्युपसत्सु वा । १५ ।

उपसत्सुत्येव सिद्धे क्रीते राजनीति वचनमनियमार्थम् । यूपः समानो ऽग्नीषोमीयसवनौद्यानुबन्ध्यानां . सोमप्रकरणे विधानाप्त-याणामर्थित्वात् . कस्यचित्काले ऽनुत्पत्तेश्च । यथोक्तं न्यायविद्भिः . यूपस्याकर्मकासत्वादिति । तथा चीननुक्रम्य समानो यूप इति सत्याषाढः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रितम् । १ ।

प्राचीनो वंशो यस्य विमितस्य तद्दीक्षितविमितमिष्ट्याख्यायते । प्राचीनवंशं विमितं विमित्वन्तीत्येव व्रतपथश्रुतिः । तस्य च प्रमा-णविशेषाविधानात् अर्थसकृष्णावाचामविस्तारौ । बौधायनस्तु षोड-शप्रक्रमायामो द्वादशव्यासस्तस्य मध्ये द्वादशिनो विहार इति . पश्चात्पद्मीशास्त्रामिति च । समे श्रद्धुं निश्चाय श्रद्धुसंमितया रज्ज्वा

मण्डलं परिलिख्य यत्र खेखयोः शङ्कुच्छाया पतति सा प्राचीति
कात्यायनः ॥

अवान्तरदिक्षु सक्तयः । २ ।

गतः ॥

सक्तिधारोकाङ्करोति । ३ ।

कोणेषु आरोका अन्तरालानि . आरोकेष्वारण्यान्धारयन्तीति श्रुतेः।
कोणेषु छिद्राणि करोतीत्यर्थः ॥

प्रतिदिशं द्वाराणि । ४ ।

करोत्येव ॥

पुरस्ताद्द्वारं स्वर्गकामः । दक्षिणतो यः कामयेत
पितृलोकं ऋभुयामिति । पश्चान्मनुष्यलोककामः । उत्त-
रतो यः कामयेत देवलोकं ऋभुयामिति । उत्तरतः
पुरस्ताद्यः कामयेतोभयोर्लोकयोर्ऋभुयामिति । सर्वतो
यः कामयेत सर्वासु दिक्षुऋभुयामिति । ५ ।

यद्योक्तासु पञ्चस्वपि दिक्षु एते काम्याः कल्पाः । पूर्वं एव नित्यः .
पूर्वथा द्वारापरस्यां द्वारि दक्षिणस्यां द्वारीति नित्यवदनुवादात् ।
श्रुतिश्च दिक्षुतीकाङ्करोतीति । दिक्षु द्वाराणि . एकद्वाराः
काम्याः कल्पा इति सत्याषाढः । न चोत्तरपूर्वं द्वारं प्रत्युच्छिष्ट-
स्वरं करोतीति सिद्धवदनुवादात्तदपि नित्यं . काम्यश्रुतिविरोधात् .
प्राचिकोणायुपसङ्गणसिद्धेश्च ॥

उत्तरेण बहिः प्राग्वंशं परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रु
वापयते । ६ ।

बहिरिति स्पष्टार्थम् । केशश्मश्रुग्रहणं सोत्थामप्युपसत्त्वणार्थम् । न
चेदुपपत्तयोः क्रमनियमायोगात् ॥

उपपक्षावग्रे ऽथ श्मश्रूण्यथ केशान् । अपि वा श्मश्रु-
स्थुपपक्षावथ केशान् । ७ ।

उपपत्तौ बाहुमूले ॥

आप उन्दन्विति दक्षिणं गोदानमुनत्ति । ओषधे
षायस्वैनमिति प्रागग्रं दर्भमन्तर्धाय स्वधिते मैत्रं
हिंसीरिति स्वधितिनाभिनिधाय देवश्रूरिति प्रव-
पति । ८ ।

गोदानं ओत्रस्योपरिदेशः । उनत्ति क्लेदयति । उक्तेषु केशश्मश्रुषु
दर्भमेकमन्तर्धाय प्रवपति वपनमारभते ॥

एवमुत्तरं गोदानम् । ९ ।

मतः ॥

ओषधे षायस्व मा स्वधिते मा मा हिंसीः स्वस्त्यु-
त्तराण्यशीयेति यजमानो जपति । १० ।

षीषि चजूषि त्रिषु कर्मसु यथासंख्येन जपत्युभयत्र ॥

अभ्यन्तरं नखानि कारयते । ११ ।

यथाङ्गुल्येभ्यो ऽभ्यन्तरं भवति तथा कारयति नापितेव ॥

सव्यस्याग्रे कनिष्ठिकातः । १२ ।

सव्यस्य हस्तस्य पादस्य वाग्रे कनिष्ठिकात आरभ्येति शेषः ॥

हस्त्यान्यग्रे ऽथ पदानि । १३ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरेण दत्तो धावते लोहितमनभिगमयन् । १४ ।

दन्तकाष्ठेन ॥

स्थावरास्वसु स्नाति शङ्खिनीष्वकिनीषु लोमशे तीर्थे । १५ ।

सरस्तटाकादिस्थासु अवकिनीषु लोमशे जले दणच्छन्ने । तीर्थं जनानां स्नानदेशः . अवतार इति केचित् ॥

कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन्स्नातीति वाजसनेय-
कम् । १६ ।

कुण्डमात्रे या आपस्तासु वा हिरण्यमवधाय स्नातीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्विति । हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वावस्यमापः । शतं पविचा

वितता ह्यासु ताभिर्नो देवः सविता पुनात्विति । हिर-
ण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चैताभ्याम् । १ ।

पठितया आदिप्रदिष्टया द्वाभ्यां च ह्याति ॥

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युद्गाहमानो जपति । अपो
ऽन्नाति । २ ।

उद्गाहमानः उदकादुत्तरन् । अपो ऽन्नाति आचम्य दीर्घार्थमपः
पिबति ॥

एवं पत्नी केशवर्जम् । ३ ।

उत्तरेण बहिःप्राग्भ्रमित्यादि अपो ऽन्नातीत्यन्तं पत्न्या अपि ।
पूतैमीत्युद्गः । द्विषीकं सर्वमिति बौधायनः ॥

अद्यास्मै क्षौममदृतं मद्यद्वासः प्रयच्छति । ४ ।

अदृतं अनुपयुक्तमकाददृतं वा ॥

तत्प्रतियुक्त्वाति दीक्षासि तपसेो योनिस्तपो ऽसि
ब्रह्मणो योनिर्ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः क्षत्रमस्यृतस्य
योनिर्ऋतमसि भूरारभे अद्वां मनसा दीक्षां तपसा
विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीं सर्वे कामा यजमानस्य
सन्विति । ५ ।

गतः ॥

सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि दीक्षासि तनूरसि

तां त्वां शिवां स्योनां परिधिषीयेति तत्परिधाय सोमस्य
नीविरसीति नीविमनुपरिकल्पयते । ६ ।

वेष्टितवसनघन्धिः नीविः ॥

जर्जे त्वेत्यन्नमश्नाति सर्पिर्मिश्रं दधि मधु चाभ्युपसे-
कम् । ७ ।

भोजनादि प्राग्बंशे . उपरिष्टादृष्टिःप्राग्बंशवचनात् । दधि मधु चाव-
मभिषिक्त्वाभिषिक्तेत्यर्थः ॥

यदस्य मनसः प्रतिप्रियं तदश्नाति । ८ ।

प्रतिप्रियं यत्स्वस्य प्रियम् . अन्यदपि ॥

तद्देवास्यामुष्मिंस्लोके भवतीति विज्ञायते । तथाशितः
स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयःकनीयो व्रतमुपेयात् । ९ ।

तद्देवास्य परलोके वेत्स्यति । तथा नृष्टमाश्रितः स्यात् यथा पशु-
द्वतद्वाचे ऽपि गावधीदेत् ॥

पुरस्तात्केशवपनाद्वाससो वा परिधानान्द्वोजनमेके
समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

महीनां पयो ऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमु-
द्यौति । ११ ।

उद्गृह्णाति ॥

वर्षीधा असीति तेन पराधीनं चिरभ्यङ्गे । मुख-
मग्रे । १२ ।

अप्रतिनिवर्तयन्नात्मानं चिरभ्यङ्गे । सङ्गमन्त्रः । सुखादारभ्याश्चर्ग
चिरपि ॥

अनुखोममङ्गानि । स्वक्तो भवति । १३ ।

अनुखानि खोमानि ततस्ततो ऽभ्यङ्गे सुखादङ्गान्तराणि । सुखे
तनियमः । अनुखोममितराण्यङ्गानीत्येव सत्याषाढः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

दृचस्य कनीनिकासीति चैककुदेनाञ्जनेनाङ्गे । १ ।

चिककुदाख्ये-पर्वते-भवं चैककुदम् ॥

यदि चैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेनाञ्जी-
तेति वाजसनेयकम् । २ ।

गतः ॥

सतूखया दर्भेषीकया शरेषीकया दर्भपुञ्जीखेन
वाभ्यन्तरं द्विर्दक्षिणमनिधावमानः । सङ्गत्सव्यम् । ३ ।

दृषं पुष्यम् । इषीका तत्काण्डम् । अभ्यन्तरं अपाङ्गादारभ्यान्तर्ग-
तम् । अनिधावमानः अप्रतिनिवर्तयन् । सव्ये ऽपि मन्त्रावृत्तिः ॥

अपि वा द्विर्दक्षिणं चिः सव्यम् । चिस्त्रिर्वीभे । ४ ।
गतौ ॥

अथैनमुत्तरेण वहिः प्राग्वंशाद्दर्भपुञ्जीलैः पव-
यति । ५ ।

पावनं शोधनम् ॥

द्वाभ्यां पवयति चिभिः पवयतीत्युक्तम् । ६ ।

ब्राह्मणप्रदर्शनं एकविंशतिसंख्याया एव वक्ष्यमाणायाः प्रशंसार्थं
ऽवयुत्या* द्वित्वाद्यनुवाद इति ज्ञापयितुं . न तु द्वित्वादि विक-
ल्पयितुम् । कल्पान्तरेषु चैतद्भ्रूतम् ॥

एकविंशत्या चेधा विभक्त्या सप्तभिःसप्तभिर्द्विरूर्ध्व
नाभेरुन्माष्टि । सप्तदवाक् । ७ ।

अवाग्यन्नाभेरेतत्सप्तदवमाष्टि ॥

अन्वञ्चं पावयतीत्येके । ८ ।

शिरस्त आरभ्या पादाभ्यां सप्तभिःसप्तभिर्माष्टीत्येके ॥

यं द्विध्यात्तं तिर्यञ्चमक्ष्णया वा पावयेत् । ९ ।

तिर्यञ्चं दक्षिणपार्श्वदारभ्योत्तरतः । अक्ष्णया अनृजु ॥

चित्पतित्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १० ।

पावयेदित्येव ॥

अच्छिद्रेण पविचेणोति सर्वचानुषजति । ११ ।

गतः ॥

* b ऽवयुत्व.

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति । १२ ।

त्रिभिः पाव्यमानस्त्रीनेताञ्जपति ॥

तस्य ते पविचपत इति च ॥ पवमानः सुवर्जनः
पविचेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ प्राजा-
पत्यं पविचं शतोद्यामं हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविदो
वयं पूतं ब्रह्म पुनीमह इति च । १३ ।

पवमानः सुवर्जन इति च प्राजापत्यमिति च जथानामृषामाद्यन्तो-
पादानम् । ततश्चोत्तमावर्जं सर्वमनुवाकं जपति । पवमानः सुवर्जन
इत्यनुवाकमेव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

यद्देवा देवहेडनं त्वमग्ने अयासीति च पूतः । १४ ।

इदमप्यष्टिद्रपठितानां कृष्णाण्डीनामृषामाद्यन्तग्रहणम् । अतः वेो
ऽयनुवाको जप्यः । तच्च प्रतीकग्रहीतानामपि कार्त्स्न्येन जपः ॥

प्राग्वा दीक्षणीयाया जुहुयात् । अपेदित्येके । १५ ।

स्त्री इव इत्युपस्थानात्प्राग्जुहुयात्पेदा ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आ वो देवास ईमह इति पूर्वया दारा प्राग्वंशं
प्रविश्येन्द्राग्नी द्यावापृथिवी इत्यपरेणाहवनीयं दक्षि-
णातिक्रम्य त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोप-
विशति । १ ।

एकदारे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् । उप समीपे ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । २ ।

संचरः कर्मार्थः ॥

अथ दीक्षणीयामेके समामनन्ति । ३ ।

अस्मिन्वा काले खे दच इत्युपस्थाय दीक्षणीयां कुर्यात् ॥

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्यः संभारयजूंष्येके । ४ ।

पुरस्ताद्दीक्षाहुतीभ्य इति वचनादथ दीक्षणीयापक्षे तदन्ते ह्यन्ते ।
सौक्तिकाज्येन च होमः . दीक्षाहुत्यर्थत्वाद्भौवाज्यस्य ॥

यद्दीक्षणीयाया ध्रौवमाज्यं ततो दीक्षाहुतीः सुवेष
चतस्रो जुहोति । सुचा पञ्चमीम् । आकृत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

प्रतिमन्त्रग्रहणं मन्त्रेषु ध्रुवाप्यायनं सार्वत्रिकमिति वचनात् । नैष्ठि-
कव्यतिरिक्त इति केचित् ॥

द्वादशमृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतु-
रिति पूर्णाहुतिं षष्ठीम् । ६ ।

षठीं दीवाङ्गतिमिति शेषः ॥

यथाध्वर्युरौद्गृहणानि जुहोति तद्यजमानो ऽध्वर्युम-
न्वारभ्य पञ्च जुहोति वाचा मे वाग्दीक्षतां स्वाहा ।
प्राखेन मे प्राखो दीक्षतां स्वाहा । चक्षुषा मे चक्षुर्दी-
क्षतां स्वाहा । श्रोत्रेण मे श्रोत्रं दीक्षतां स्वाहा । मनसा
मे मनो दीक्षतां स्वाहेति । ७ ।

दीवाङ्गतय एवौद्गृहणानि । तास्वैकैकस्यां ऊतायामेकैकशो जुहोति
तय सव्येनाध्वर्युमन्वारभ्य । सुक्सुवयोरव्यापृतेन होमः ॥

अध्वर्युं वा जुह्वतमनुमन्त्रयते । ८ ।

अध्वर्युं दीवाङ्गतीर्जुङ्गतमेतेषामेकैकेनानुमन्त्रयत इत्यर्थः . अन्यथा
मन्त्रसिद्धिविरोधात् ॥

वातं ग्राह्यं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य
गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वंहसो ज्योग्जीवा
अरामशीमहीति पूर्णाहुतिं ह्वयमानामनुमन्त्रयते । ९ ।

पूर्वेषां होमार्थत्वे ऽपि नित्यं पूर्णाङ्गत्यनुमन्त्रणं . पुनरनुमन्त्रणविधा-
नात् ॥

अथ संभारयजूष्येके । १० ।

अथापि सौकिकाज्येनैव होमः ॥

कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । ११ ।

गतः ॥

द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्नर्मांसाभ्यां बहिर्लोमाभ्याम् । १२ ।

समस्य सद्दिताभ्यां न त्वेकेन ॥

यद्येकं स्याद्दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिषीव्येत् । अन्तान्वा । १३ ।

एकं चेत्तदा दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिषीव्येत् आशुज्याधः प्रवेक्ष्य तन्तुभिः सीव्येत् । अन्तान्वा कृष्णाजिनस्य तथा कुर्यात् ॥

द्वे विषूची प्रतिमुञ्चेत् पादं वा प्रतिषीव्येदित्येके । १४ ।

द्वे विषूची विपर्यस्तग्निरःपृष्ठे मिथःसंसक्ते कुर्यादित्यर्थः । पूर्वदेकस्य पादं वा प्रतिषीव्येत् । विषूचीनकरणप्रतिषेवणयोर्विकल्प एकेषामित्यर्थः ॥

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणाति । १५ ।

द्वयपक्षे प्राचीनग्रीवमुत्तरम् ॥

कृक्सामयोः शिल्पे स्थ इति शुक्लकृष्णौ राजी आस्रभते । संमृशतीत्येके । १६ ।

इन्द्रकृष्णौ प्रदेशौ सह स्पृशति . शिष्ये स्य इति क्षिप्रान् । आल-
क्षणं केवलस्पर्शनम् । संमर्शनं संस्पर्शवत् ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इन्द्र शाकर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीन्द्र शाकर
चिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीन्द्र शाकर जगतीं प्रपद्ये तां
ते युनञ्मीन्द्र शाकरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीन्द्र
शाकर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनञ्मीत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रति-
दिशं कृष्णाजिनमभिमृशति । मध्य उत्तमेन । १ ।

गतः ॥

अथ प्राङ्मुखो जाम्बको ऽभिसर्पति । २ ।

जाम्बकः आरोहणानुगुणन्यक्तजानुः संभुगजानुरित्यर्थः . यथा तामां
इच्छिषो वाङ्मन्यक्त इति ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्येति कृष्णाजिनं भसत्त आ-
रोहति । ३ ।

भसत्तः कटिप्रदेशेन ॥

सुषामाणमित्यारोहञ्जपति । इमां सु नावमारुह-
मित्यारूढः । आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण
इन्द्रसा ब्रह्मणा चर्तं सत्ये ऽधायि सत्यमृते ऽधाय्यृतं च

मे सत्यं चाम्रूतां ज्योतिरभूवं सुवरगमं सुवर्गं शोकं
नाकस्य पृष्ठं ब्रध्नस्य विष्टपमगममिति च । ४ ।

गतः ॥

अथ पत्नी शिरसि कुम्बकुरीरमध्यूहते । ५ ।

अध्यूहते अधिनिदधाति ॥

दृष्णां जीवोर्णानामिति वाजसनेयकम् । ६ ।

तत्कुम्बकुरीरं जीवतो ज्वेः दृष्णस्वोर्णाभिर्वा कृतं भवति ॥

जालं कुम्बकुरीरमित्याचक्षते । ७ ।

जालं आनायः . तच्च वैदले वस्ये सूतं . यथाह बौधायनः . विदं
कुम्बं भवति . जालं कुरीरं भवतीति ॥

विष्णोः शर्मासीत्यहतेन वाससा दक्षिणमंसं यज-
मानः प्रोर्णुते । नक्षत्राणां मातीकाशात्याहीति शिरः । ८ ।
वाससा संप्रावृत्य तस्वैवैकदेशेन शिरः संप्रोर्णुते ॥

उष्णीषेण प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेय-
कम् । ९ ।

उष्णीषेणान्येन दीर्घश्राटकेन वेष्टयते शिर इति ॥

न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीतित्युक्तम् । १० ।

अपावरणं अपोर्णवणम् । तत्राङ्गयात्प्रतिषिध्वातिक्रमे दोषसोक्तो
ब्राह्मणे सो ऽनुसंधेय इत्यर्थः ॥

प्राचीनमात्रावाससा पत्नीं दीक्षयति । ११ ।

प्राचीनमात्रेत्यस्यार्थमाह ॥

ऊर्ध्ववास्यं ब्रुवते । १२ ।

ऊर्ध्वया दश्रया वसनीयं ऊर्ध्ववास्यम् । अन्तरा वापराङ्गं नीतां
दश्रामूर्ध्वं कृत्वा वसनीयमित्यर्थः । उत्तरीयमित्येके ॥

शरमयी मौञ्जी वा मेखला चिहृत्पृष्ठव्यन्यतरतः-
पाशा । तथा यजमानं दीक्षयति । योक्तोण पत्नीम् । १३ ।
श्वी विस्तीर्णा ॥

ऊर्गसीति नाभिं प्रतिपरिव्ययति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् । १४ ।

यजमान इति शेषः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टक्यं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं
पर्युच्च दक्षिणेन नाभिमवस्थापयति । १५ ।

गतः ॥

अथ दर्शपूर्णमासवत्यत्नीं संनहति । सं त्वा नद्या-
मीति विकारः । १६ ।

शोमार्यं योक्तमावध्याद्धार्यम् . तस्य शोक्त एव प्रसङ्गः प्रायश्ची-
बादौ ॥

इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाहां
यजमानाय प्रयच्छति । १७ ।

कृष्णमृगस्य शृङ्गं कृष्णविषाणा ॥

आवभ्रातीत्येके । १८ ।

वसनस्य दशायां बभ्रीतेति बौधायनकात्यायनौ ॥

त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणादृद्भवति । सव्यादृदि-
त्येके । १९ ।

गतः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

कृष्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदैर्लोष्टमुञ्चन्ति । १ ।

यजमानः ॥

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डू-
यते । २ ।

अर्थे कण्डूतो प्राप्तावाम् । बल्लव्यर्थेषु बल्लदेव मन्त्रः ॥

विषाणे विष्यैतं ग्रन्थिं यदस्य मुलिफलं हृदि मने
यदस्य गुलिफलमित्यङ्गानि । ३ ।

कण्डूयत इति श्लेषः ॥

ऊर्ध्वसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाव
 घेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति ।
 यो वा यन्नियो वृक्षः फलग्रहिः । ४ ।

यः फलं गृह्णाति न बन्धो बालो वा । अथवा यदुदुमरादिवत्
 फलमेव गृह्णाति न पुष्पमपीत्यर्थः ॥

आस्यदघ्नश्चुकदघ्नो वा । ५ ।

दण्ड इति शेषः ॥

सूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रतियु-
 ष्णोश्चचा असि जनधाः स्वभक्षो मा पाहीति चमसं
 व्रतप्रदानमभिमन्त्र्य केशिनीं दीक्षां जपत्यग्निर्दीक्षितः
 पृथिवी दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया
 दीक्षे । वायुर्दीक्षितो ऽन्तरिक्षं दीक्षा सा मा दीक्षा
 दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे । आदित्यो दीक्षितो चौर्दी-
 क्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे । चन्द्रमा
 दीक्षितः ओचं दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा
 दीक्षया दीक्षे । प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा सा मा
 दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे । वाचा मे वाग्दीक्ष-
 तामग्नये समष्ट्वा उ । प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वायवे
 समष्ट्वा उ । चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्ट्वा
 उ । ओचेष्ट मे ओचं दीक्षतां चन्द्रमसे समष्ट्वा उ ।

मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्ट्वा उ । भूर्भुवः
सुवस्तपो मे दीक्षा सत्यं गृहपतिरिति । ई ।

यजमान इति शेषः । कंसं व्रतप्रदानमिति सत्याषाढः ॥

अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते । ७ ।

इति दशमी कण्डिका ।

पृथिवी दीक्षा तयामिर्दीक्षया दीक्षितो ययामिर्दी-
क्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं
दीक्षा तया वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया वायुर्दीक्षया
दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा तया-
दित्यो दीक्षया दीक्षितो ययादित्यो दीक्षया दीक्षित-
स्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा तया
चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षि-
तस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा तया
वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा
दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओष-
धयो दीक्षा तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो
यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । वाग्दीक्षा तया प्राणो दीक्षया दीक्षितो

यया प्राणो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया
 दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षताम् । दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
 क्षन्ताम् । अहश्च राचिश्च क्षषिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चाप-
 चित्तिश्चापश्रौषधयश्चोर्क् च सून्वता च तास्त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्तामिति । १ ।

गतः ॥

संभारयजूंषि चैनमध्वर्युर्वाचयति । २ ।

अध्वर्युरिति विस्पष्टार्थम् ॥

अथाङ्गुलीन्यर्चति । ३ ।

प्रथमं द्वे कनिष्ठिके न्यञ्चति संभुजति । एवमुत्तराखपि क्रमो द्रष्टव्यः ॥

स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे ।
 स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहेरोरन्तरिक्षादिति द्वे ।
 स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति वाचं च
 यच्छति । ४ ।

सृष्टीकरोति सृष्टीकरणं ताभिरेवाङ्गुष्ठसंयोजनम् ॥

अथैनं चिरुपांश्चावेदयति चिरुचैरदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो
ऽसावमुष्य पुत्रो ऽमुष्य पौत्रो ऽमुष्य नत्तामुष्याः पुत्रो
ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नत्तेति । ५ ।

अथैनं यजमानसुपांशु देवेभ्य आवेदयति . उचैर्मनुष्येभ्यः . उभ-
थेभ्य एवैनमिति श्रुतेः । तत्र द्विपितुरार्षेयन्यायेनोभयोर्वैश्वयोः
कीर्तनम् । तथा मादृषपत्नीनामपीत्येके ॥

ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते । तस्माद्राजन्यवै-
श्यावपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति । ६ ।

राजन्यवैश्वयोरप्यविकृतो मन्त्रः । कथं तयोर्ब्राह्मणत्वमित्यपेक्षायां
ब्रह्मणो वेदात् खल्वपि पुनर्जायंते यो दीक्षते . यथाह मनुः

मातुरथे ऽधिजननं द्वितीयं मौञ्चिबन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षा-
यामिति । तस्मादविकार एव ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अपराह्णे दीक्षयेत् । १ ।

दीक्षणीयादि सर्वमपराह्ण एव कुर्यात् . यथाह बौधायनः . प्राक्-
स्तमयाद्दीक्षणीयां संस्थापयेदिति* ॥

* bik संतिष्ठापयेदिति !

यं कामयेत तपस्वी स्यादिति तं पूर्वाह्णे । २ ।

गतः ॥

स वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्त आ नक्षत्रस्योदेतोः
। ३ ।

किंचिदप्यप्रयं नाचरेत् । उदेतोः उदयात् ॥

वत्सस्यैकं स्तनमवशिष्येतरान्ब्रतं दोहयित्वा याः
पशूनामृषभे वाचस्ताः सूर्यो अग्रे शुक्रो अग्रे ताः
प्रदिश्वो यथाभागं वो अच शिवा नस्ताः पुनरायन्तु
वाच इति जप्त्वा ब्रतं ह्यस्युतेति वाचं विस्तृजते । ४ ।

उदितेषु नक्षत्रेषु ब्रते च दुग्धे अपस्वार्थः प्रैषः । तत्र परिकर्ण्वलि-
षामन्यतमप्राप्त्यर्थं बहवचनम् ॥

रष्ट्रीः स्थिति चतस्रो ऽङ्गुलीस्तृजति । द्वे अन्यतरतो
द्वे अन्यतरतः । ५ ।

इषोरपि हस्तयोः कनिष्ठिकानामिके उत्सृजति ॥

आगत्येतां रात्रिम् । क्रीते राजनि द्वितीयाम् ।
श्वःसुत्यायां तृतीयाम् । ६ ।

गतः ॥

चनसितं विचक्षणमिति नामधेयान्तेषु निद-
धाति । ७ ।

चैवर्णिकानामामन्त्रण इति शेषः । चनसितं विचक्षणमिति च
प्रातिपदिकनिर्देशः . न विभक्तिर्विचक्षिता । एतद्दर्शयति ॥

चनसितेति ब्राह्मणम् । विचक्षणेति राजन्य-
वैश्यौ । ८ ।

आमन्त्रयेतेति शेषः । आमन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः । तद्यथा देवदत्त
चनसित मिचपास्र विचक्षणेति ॥

परिणयेन मानुषीं वाचं वदति । ९ ।

परितः सर्वेषु देशेषु एकरूपः परिणीयत इति परिणयः साधुशब्दः ।
मानुषीं सौकिकीमपि वाचं साधुभिरेव भाषते न श्चेकैरित्यर्थः ॥

न स्त्रिया न श्रुद्रेण संभाषेत । १० ।

स्त्रिया त्वश्रुद्रेयापि न संभाषेत ॥

नैनमनुप्रपद्येत । ११ ।

बह्वपकारलोभादपि नैनं श्रुद्रमनुगच्छेत् । एनं यजमानं श्रुद्रो
नानुप्रपद्येतेत्यपरम् . यथाह सत्याषाढः . यद्येनं* श्रुद्रो ऽनुप्रवि-
तीति ॥

यद्येनं श्रुद्रेण संवाद उपपद्येत ब्राह्मणराजन्यवैश्या-
नामेकं ब्रूयादिममित्यं ब्रूहीति वाजसनेयकम् । १२ ।

यद्यावश्यकः संवादः चैवर्णिकं पुरस्कृत्य संवादयेत् । वाजसनेयग्रहण-
मादरार्थम् ॥

* Thus bik, l न र्ज .

कामं श्रुद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मखानभिलक्षितः
स्यादिति शाक्यायनकम् । १३ ।

यस्त्वग्न्यागमनस्तेथादिदोषाश्रयतया न श्रुतः तेन कामं संभाषेत ॥

अभिवदति नाभिवादयते ऽप्याचार्यं श्वशुरं राजा-
नमिति शाक्यायनकम् । १४ ।

अन्यैरभिवादितस्तेभ्य आग्निषं वदति . न तु स्वयमाचार्यादीनप्याग-
तान् . किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञः . न ब्राह्मणस्य
अप्रवक्तेः । द्विःशाक्यायनग्रहणं भिन्नार्थत्वात् ॥

इति दादशौ कण्डिका ।

अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत् । १ ।

अन्यस्य विधिरयम् ॥

न चास्य नाम गृह्णीयात् । २ ।

भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रयते ॥

न पुरा इक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेत् । ३ ।

अथ इक्षिणानां जयमात् नोत्सृजेत् ॥

न च दन्तान्दर्शयते । ४ ।

गतः ॥

इस्तेनापिपृच्छ स्रयते । ५ ।

अपिपृच्छ ह्यदधिला ॥

मधु मांसं स्त्रियमनृतमुपरिश्रय्यां ष्टीवनं विकाले
निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति वर्जयेत् । ६ ।

आहिताग्नेः सिद्धस्यैवानृतवर्जनस्य वचनमादरायं कर्माङ्गत्वज्ञापनायं
च । ष्टीवनं साक्षाद्विसर्जनम् । विकालो निष्क्रमणाद्योग्यः संध्यादिः ।
दीक्षितार्थं विमितं दीक्षितविमितम् । तच्च प्राग्ब्रह्म एवेति प्रागेव
दर्शितम् । प्रवासो ऽन्यत्र रात्रिवासः । दीक्षितविमितादिति च काका-
क्षिवदुभयत्र संबध्यते । विकाले दीक्षितविमितात्त निष्क्रामेत् न
च ततो ऽन्यत्र रात्रिं वसेदित्यर्थः ॥ सर्वत्र चात्र प्रतातिक्रमे प्रात-
पती प्रायश्चित्तिः । यथाविहितं तु वैशेषिकादिभिः । यथा वादृषीर-
भिनिष्क्रान्तः । यद्यन्यत्रासीत् । यदि दीक्षितो ऽवकिरेतेत्यादीनि ॥

न दिवा मूत्रपुरीषे कुर्यात् । ७ ।

गतः ॥

यदि कुर्याच्छायायाम् । ८ ।

यदि निरोद्धुं न शक्नुयात्तदा ह्यायायां कुर्यात् ॥

मूत्रं चिकीर्षन्निय ते यन्निया तनूरिति तृणं षोडं
वापादायापो मुञ्चामि न प्रजामंहेमुचः स्वाहाकृताः

पृथिवीमाविशतेति मूचं विसृज्याचम्य पृथिव्या संभवे-
त्यपात्तं प्रतिनिदधाति । ९ ।

दृशं खोष्टं वा यतो देवादपात्तं तच्च पुनर्निदधाति ॥

यन्मे ऽच पयसः परीतोषात्तदर्पिञ्च । अग्निहोचमिव
सोमेन तदहं पुनरादद इति रेतः स्कन्नमनुमन्त्र-
यते । १० ।

अबुद्धिपूर्वस्कन्दने ऽयं विधिः । बुद्धिपूर्वं तु दर्शितमेव यदि दौचितो
ऽवकिरेतेति ॥

यदचापि रसस्य मे निरष्टविषमस्मृतम् । अग्निष्ट-
त्सोमः पृथिवी पुनरात्मन्दधातु म इति छर्दित्वा घृत्वा
वा ॥ यदन्नमद्य ते नक्तं न तत्प्रातः क्षुधो ऽवति । सर्वं
तदस्मान्मा हिंसीर्नहि तद्दृशे दिवेति स्वप्ने ऽन्नं
भुञ्जा ॥ रुद्रियाभ्यो ऽन्नः स्वाहेति खोहितमुत्पतितं
दृष्ट्वा । ११ ।

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

बीभत्सा नाम स्थापः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविश-
तेति सूहानम् । कृपा *णाम स्थापः स्वाहाकृताः

* Thus all MSS.

पृथिवीमाविशतेत्यश्रु । तपस्या नाम स्थापः स्वाहाकृताः
पृथिवीमाविशतेति स्वेदम् । १ ।

सर्वचानुमन्त्रयत इत्यन्वयः । तथा स्तूहानमित्यादिषु उत्पतितं दृष्टे-
त्यनुषङ्गः । स्तूहानं नासास्तुतं श्लेष्मादि ॥

न प्रतीच्या द्वारा निष्क्रामति । २ ।

प्राग्बन्धयेति शेषः ॥

नाक्रतुसंयुक्तामाहुतिं जुहोति । ३ ।

स्मार्तानामौपासनादीनां काम्यानां षतुर्द्वाचादीनां चायं प्रतिषेधः ॥

नाग्निहोचम् । ४ ।

जुहोतीति शेषः ॥

न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । ५ ।

प्रदर्शनार्थं चैतदन्येषामपि नित्यनैमित्तिककाम्यानां कर्मणामभ्युत्थान-
भूतेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः ॥

न ददाति । ६ ।

अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्तिदानमित्यादिना यद्दानमुक्तं तदपि
न करोति ॥

न पचते । ७ ।

वैश्वदेवाद्यर्थं न पचते ॥

द्वादशाहमवरार्थं दीक्षितो भवति । मासं संवत्सरं
यदा वा कृशः स्यादित्यपरम् । ८ ।

दीक्षितधर्मास्त्रावत्कतिपये ऽभिहितः . अभिधास्यन्ते चान्ये सूचा-
कारे । दीक्षायाः क्रतोस्त्राहःपरिमाणविकल्पा उच्यन्ते . विचित्रता-
सूचक्रियायाः । तत्र कैकादीक्षादिसंवत्सरान्ताः कल्पाः प्रकृतावेव
विकल्प्यन्ते . सर्वेषां प्रकरणाच्चानाविशेषात् । यथोक्तं न्यायविद्भिः .
दीक्षापरिमाणे चाथाकान्धमविशेषात् ॥

विज्ञायते च । यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ
मेध्यो भवति । यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्यो
भवति । यदास्य त्वचास्थि संधीयते ऽथ मेध्यो भवति ।
यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति । ९ ।

कृष्णं चक्षुषोर्नश्यति पद्भ्यां लीना तारका न दृश्यते । मेध्यः
नेधार्हः ॥

पीवा दीक्षते । कृशो यजते । यदस्याङ्गानां मीयते
जुहोत्येव तदिति विज्ञायते । १० ।

दीक्षादग्नायां पीवरस्य दीक्षात्रतैर्यदङ्गेषु क्षीयते तद्ग्रावेव ञ्तं
भवति । अतः कर्षिताङ्गेनैव यष्टव्यमित्यर्थः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीं प्रसुतः । तिस्रो
वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तमीं प्रसुतः । चतस्रो वा
दीक्षास्तिस्र उपसदो ऽष्टमीं प्रसुतः । १ ।

पञ्चमीं प्रसुतः दैक्षमहरारभ्य पञ्चन्यां रात्रावभिषुतः सोमो भवती-
त्यर्थः । एवमुत्तरयोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यम् । तत्र यदीक्षादिविधिना
पर्वणि सुत्यानियमात् प्रधानत्वाच्च तदनुरोधेनैकादश्यादौ दीक्षा
भवति । कल्पान्तरैस्तु पर्वणि दीचेत्यपि श्रुतेर्मुख्यजघन्यन्यायेन पर्वणि
दीक्षामिष्टा तदनुरोधेनापर्वणि सुत्याप्यनुज्ञायते । सत्याषाढस्यावत् .
यदि त्वेका दीक्षा तिस्रस्तस्रो वापरिमितास्तत्रापर्वणि सुत्यमहर्द्वीक्षा
वेति । भारद्वाजस्याह . कथमेकावरेषु दीक्षाकल्पेषु . तत्रापर्वणि
दीक्षा सुत्या वा . अपर्वणि वा दीक्षा पर्वण्येव सुत्यां संपादयेदिति ।
तथा . अमावास्यायां दीक्षते नामावास्यायां सुत्यमहर्भवति . यच्च-
मावास्यायां सुत्यमहर्धजनीये ऽहनि स्थादिति च । बौधायनेनाप्युक्तं .
अमावास्यायेन हविषेष्टा नक्षत्रे वेति । तथा द्राघ्नायणो ऽप्याह . प्रथ-
मायां पूर्वपक्षस्य दीक्षेतैकादशेभ्यो दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगं . तेषामेका-
दीक्षानादेश इति । षडृचासाधीयते . अमावास्यायेन हविषेष्टा पौर्ण-
मासेन वा तस्मिन्नेव बर्हिषि दीक्षेतैषो एका दीक्षेति ॥ अथोभयो-
रपि दीक्षासुत्ययोः पर्वण्यनियमेन पक्षापवर्गितां सोमस्याह ॥

अमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा । पौर्णमास्यां
यजनीये वा सुत्यमहः । २ ।

यजनीयदीक्षायां सुत्यापि यजनीय एव द्रष्टव्या ॥

एतद्वा विपरीतम् । ३ ।

पौर्णमास्यां दीक्षितामावास्यायामपृच्छ्यते . यजनीययोर्वोभय-
मित्यर्थः ॥

अमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा । अमावास्यायां
यजनीये वा सुत्यमहः ॥ पौर्णमास्यां दीक्षा यजनीये
वा । पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहः । ४ ।

शाखातः पूर्वेण । मासापवर्गिलमेव विशेषः ॥

नैनमन्यथ दीक्षितविमितादभिनिम्नोच्चेद्भ्युदियाद्वा
। ५ ।

शाखातं दीक्षितविमितम् । तत्रैवोदयास्तमयवेल्लयोः सादित्यर्थः ।
यद्यन्यत्र स्थान्तत्र प्रायश्चित्तमाह ॥

वारुणीरभिनिम्नोक्तो जपेत् । सौरीरभ्युदितः । ६ ।

गतः ॥

अबद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपति । ७ ।

अमेध्यं अणुचि द्रव्यम् । तदसकृद्दृष्ट्वापि सकृज्जपति कालाव्यवाये ॥

उन्दीर्बलां धत्तेत्यववृष्टः । ८ ।

पूर्ववद्भाष्या ॥

दक्षिणेनाहवनीयं प्राङ् शंते न न्यङ्गोत्तानो नाम्ने-
रपपर्यावर्तेत । ९ ।

अपपर्यावर्तनं अग्नेः पृष्ठतःकरणम् । प्राक्त्रिरा दक्षिणेन पार्श्वेन
श्वेत इत्यर्थः ॥

यद्यपपर्यावर्तेत विश्वे देवा अभि मामावष्टुचन्विति
जपेत् । १० ।

गतः ॥

नान्यत्र कृष्णाजिनादासीत । यद्यन्यचासीत देवां
जनमगन्यञ्च इति जपेत् । ११ ।

देवां जनमगन्यञ्च इति एकेषामित्यादिवन्मन्त्रग्रहणम् । प्रतीकाग्रह-
णात्सर्वानपि मन्त्राञ्जपेत् । सर्वांस्त्रेवापठत्सत्यावाढः ॥

न दण्डात्कृष्णाजिनादिति विप्रच्छिद्येत । उभे नि-
धाय मूचपुरीषे कुर्यात् । १२ ।

गतौ ॥

यावदुक्तं पत्न्या दीक्षितव्यञ्जनानि । १३ ।

यावदचोर्ध्ववास्यादि पत्न्या दीक्षितशिङ्गमुक्तं तावदेव तस्या नाम्-
त्किञ्चिन्नवनीतदीक्षादि ॥

समानं ब्रह्मचर्यम् । १४ ।

ब्रह्मचर्यशब्देनात्र मधुमांसवर्जनादिनियमा उच्यन्ते . स्त्रीगमननिषे-
धेनैव मैथुनवर्जनस्य सिद्धत्वात् ॥

न दीक्षितवसनं परिदधीत । नास्य पार्यं कीर्तयेत् ।
नाम्नमश्रीयात् । १५ ।

अदीक्षितानाममी निषेधाः । दीक्षार्थं वासस्तेन त्यक्तं परिदधीत
न कश्चित् । नास्त्र सन्नामसन्नं वा दोषं जल्पेत् । नान्नमश्रीयात् ॥

यन्नार्थे वा निर्दिष्टे श्लेषाद्गुञ्जीरन् । संस्थिते वाग्नी-
षोमीये । हुतायां वा वपायाम् । १६ ।

पावता यज्ञस्यार्थंस्त्रावति श्रीश्लाज्यादिद्रव्ये यजमानेन विभक्ते
श्लेषाद्गुञ्जीरन् । यदा तु न निर्दिष्टं भवति तदोत्तरावेव कल्पौ
भक्तः । तथा श्रौतराजक इति धर्मेषूक्तो ऽप्यवधिरनुसंधातव्यः ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्तृजेत् । यदि विस्तृजेदिदं
विष्णुस्त्वमग्ने व्रतपा असीति जपित्वा वाचं यच्छेत् । १ ।

नक्षत्रेभ्य इति वचनात्सायंकालविषय एवायं विधिः । प्रातस्तु त्वमग्ने
व्रतपा असीति प्रबुध्य सुष्टौ वाचं वा विस्तृज्येत्येष विधिर्भवति ॥

पुनर्वा दीक्षेत । २ ।

सर्वं वा दीक्षातन्मस्यादत्तिः ॥

अथैक्षेयाम् । वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं बार्ह-
स्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति । ३ ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी । अग्नाविष्णु मद्भि तदाभित्त्वमुवाकस्यास-
थोरन्यतरा अग्नावैष्णवी । ततः परथोरन्यतरा वरस्वती . प्र षो
देव्या नो दिव इति । ततः परासां तिसृणामुत्तमा वार्हस्यत्या .
वृहस्पते अति यदर्थ इति ॥

दुग्धमेवाभिविस्तृजेदित्याखेखनः । ४ ।

यद्यपि न पुरा नक्षत्रेभ्य इत्येतावदेवोक्तं ब्राह्मणे तथा उदितेषु नक्षत्रेषु
व्रते च दुग्धे एव वाचं विस्तृजेदित्याखेखनो मन्यते । यथा वयमिति
भावः . खनतेनापि तथाप्रदर्शनात् . यथा वत्सस्यैकं स्तनमित्यादि ।
संवादप्रदर्शनं चादरार्थम् । तेनाव्रतदोहादिसर्गे भवत्येतत्प्राच्यस्त्रित्तम् ॥

यवागू राजन्यस्येत्युक्तम् । ५ ।

पथो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिचा वैश्वस्येत्युक्तं ब्राह्मणे ।
तद्यथावर्णं व्रतान्यनुसंधातव्यानीत्यर्थः ॥

यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति । ६ ।

एकस्या व्रतदुष्टो दुग्धं एकदुग्धम् । तत्सर्ववर्णसाधारणमुक्तं ब्राह्मण-
क्षत्रे । तथा यवागूः । तेनाभयमेतत्सर्ववर्णानां तेन व्रतेन विकल्पते ॥

तच्चैतदेके पथो व्रतयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
पथस्येव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत् । ७ ।

पूर्वविन्दोत्तरविधिप्रश्नार्था । पथोव्रते पथः केवलं वा व्रतयेत् .
पथसि अपितां यवागूमित्यर्थः ॥

यदि व्रतधुगल्पं दुहीताम्बां दुष्मात् । ८ ।

गतः ॥

यद्यन्या न स्यादङ्घ्रिः संसृज्य अपयेत् । ९ ।

अन्याभावे तदेवाल्पमङ्घ्रिर्वर्धयित्वा अपयेत् ॥

यदि पयो न स्यादस्तेव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत्
। १० ।

अल्पमपि न स्यात्तदा यवागूं अपयेत् ॥

अप्यन्ततः पिप्पलानि । न त्वेव न व्रतयेदग्निहो-
षस्याविच्छेदायेति । ११ ।

पिप्पलानि फलानि ब्रीहयो वा । सर्वाभावे फलान्यपि वा व्रतयेत् ।
न तु खोपयेत् . व्रतस्याग्निहोषसंज्ञादिति भावः । इतिकरषः
श्रुतिसूचनार्थः । तथा अग्निहोषस्याविच्छेदायेति विज्ञायत इति
भारदाजः ॥

यदि दधीयादेतदेवासौ दधि कुर्युः । १२ ।

यदि दधीयात् दधीच्छेत् एतदेवातस्य दधि कृत्वा व्रतयेत् ॥

यद्यन्नीयाद्धाना अस्मा अम्बावपेयुः सक्तूनस्मा अम्बा-
वपेयुर्घृतमस्मा अम्बानयेयुः । १३ ।

यदि बीषबलो ऽन्नमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदाशयं व्रतकाले
व्रत एव धानादि निवपेयुरित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं . यदि मन्ये-

तोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्रुन्धृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो ऽनुपदा-
सायेति ॥

अप्यग्निहोचहविषामेवैकं व्रतयेन्मांसवर्जम् । १४ ।

उपदस्यन्नोदनाद्यपि व्रतयेत् ॥

सो ऽयं दैक्षो वादो भवतीति खल्वाहुः । सर्वेषामु-
पसस्वनारभ्य स्तनकल्प आम्नातः । १५ ।

यो ऽयं पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्येत्यादिविधिः स
दीक्षार्थः । उपसत्सु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव *चतुस्त-
नादिकल्प आम्नातः . स चोपसत्सुैव दर्शयिष्यते ॥

अपराह्णे ऽधिष्टश्चर्ये वा व्रतप्रदो वाचं यमयति ।
अग्नीकृत्योतिषतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं
यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

व्रतप्रद इति वचनं कुरुतेति वज्रवचनं च व्रतप्रदानव्यखनयोः
परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । तेषु तु य एव कश्चिद्रूपप्रदः स
एव संप्रेषमाह । तच्च च प्रथमे ऽहनि दीक्षितवर्जं संप्रेषः . स वाग्य-
तस्तपस्तप्यमान आस्त इति प्रागेव तदाग्यमनस्योक्तत्वात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

* Thus (not चतुःसुता*) all MSS.

उदितेषु नक्षत्रेषु पूर्ववद्वाचो विसर्गः । १ ।

पूर्वत् वत्सस्त्रैकं स्नानमित्यादिना विधिनेत्यर्थः ॥

एवमुपोदयं यमयति । उदित आदित्ये विस्तृजते । २ ।

उपोदयं उदयात्पूर्वकालम् ॥

मर्धंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति । ३ ।

गतः ॥

अतिनीय वा मानुषं कालम् । ४ ।

यस्मिन्काले दिवा च नक्तं च प्रायश्चो मनुष्या भुञ्जते स मर्धंदिना-
दिमानुषः कालः । तस्मिन्नतीते वा व्रतयति ॥

सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येके । ५ ।

सायं दुग्धं रात्रिव्रतम् । प्रातर्दुग्धं अहर्व्रतम् । व्रतयतीत्यन्वयः ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं अपयति । दक्षिणाम्रौ
पत्न्याः । ६ ।

गतः ॥

याम्निहोत्रस्य स्कन्नस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्य । ७ ।

व्रतस्य स्कन्नस्याग्निहोत्रवत्प्रायश्चित्तिः ॥

अग्निहोत्रवत्तूष्णीमुन्नीयापरेणाहवनीयं व्रतमत्या-
हृत्य प्रयच्छन्नाह व्रत्य व्रतय व्रतमुपेहीति । ८ ।

व्रतप्रद इति शेषः । व्रतप्रदाने चमसे चतुः पञ्चकलो वा चतुरवन्ति-
पञ्चावन्तिवन्नादुनीय स्वयं बहिर्भूत्वा व्रतमपरेणाहवनीयं हरति ॥

दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनिज्य ये देवा
मनोजाता मनोयुज इति दक्षिणेनाहवनीयं परिश्रिते
व्रतयति । ९ ।

यजमान इति शेषः ॥

मैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति । १० ।

गतः ॥

शिवाः पीता भवथ यूयमापो ऽस्माकं योनावुदरे
सुशेवाः । इरावतीरनमीवा अनागसः शिवा नो भवथ
जीषस इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशते । ११ ।

अप्ते ऽभिमृशते ॥

अपश्च पीत्वा जपति । १२ ।

यदा दक्षितो ऽपः पिबति तदाप्येतां जपतीत्यर्थः । यदा पिषाच-
तीत्येव सत्याषाढः ॥

तूष्णीं पत्नी स्व आयतने व्रतयति । १३ ।

गतः ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्ने त्वं सु जायहीति स्वप्यन्नाहवनीयमभिमन्त्र-
यते । १ ।

एव आगरणं नोक्तं तत्रायं नियमः ॥

त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टी वाचं वा विस्त-
श्यादीक्षितवादं वेदित्वा । २ ।

सुप्तोत्थिते चाहवनीयमभिमन्त्रयते । तथोत्तरेषु निमित्तेषु । स्नेष्ठा-
भिभाषणं अनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः ॥

विश्वे देवा अभि मामावृचन्निति प्रबुध्य अपत्ति ।
पुनर्मनः पुनरायुरागात्पुनः प्राणः पुनराकृतमागात् ।
वैश्वानरो ऽदभस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वेति
च । ३ ।

प्रबुध्वाभिमन्त्रणेनानयोर्जपयोः समुच्चयः ॥

तस्माद्दीक्षितो द्वादशाहं धृतिं वन्वीत । यन्नमेव
तत्संभरतीति विज्ञायते । ४ ।

धृतिः चतुर्दशिकाद्यर्थं भिन्नम् । तदेकदीक्षादिकल्पेऽपि कुर्यात् ।
प्रदर्शनार्थत्वाद्द्वादशाहपक्षस्य । संभ्रतद्रव्यस्य तु न भिन्नं । तत्सं-
पत्त्यर्थत्वात्तस्य ॥

पूषा सन्धेति सनीहारात्संशस्ति । ५ ।

एनिः यात्रासभ्यं धनं । तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः । तांश्चिष्योत्थसुं
चासुं च गच्छतेति यतोयतो वेत्स्यन्मन्यते ॥

चन्द्रमसीत्येतैर्यथासिद्धं प्रतिपद्यन्नाति । ६ ।

तैराहृतं शिरष्णादि द्रव्यम् ॥

देवः सविता वसोर्वासुदावेत्यन्यानि । ७ ।

अन्यानि उक्त्यतिरिक्तानि ब्रीह्यादीनि ॥

वायवे त्वेति तासां नष्टामनुदिशति । ८ ।

मन्त्रसमवेतं देवतार्थतया संकल्पनं अनुद्देशः ॥

वरुणाय त्वेत्यसु मृताम् । ९ ।

अनुदिशतीत्यन्वयः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

निर्घृत्यै त्वेत्यवसन्नां संशीर्षां वा । १० ।

अवसन्ना दौर्बल्यादसंचारक्षमा । संशीर्षा या त्रिथिलाङ्गसंधिद्वयात्-
मपि न पारयते ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

मरुद्भास्त्वेति श्वादुनिहतां मेष्कहतामसु वा मग्नाम्
। १ ।

श्वादुनिहतां तडिद्धताम् । मेष्क इति हिंस्रं सत्त्वविशेषमाचक्षते ।
यासु निमग्ना न दृश्यते तामनेनानुदिशति । या दृश्यमानैवासु
मृता तस्या वरुणाय त्वेत्येवानुद्देशः ॥

बद्राय त्वेति महादेवहताम् । २ ।

महादेवहतां अवरहताम् ॥

इन्द्राय त्वा प्रसङ्गान इति यां सेनाभीत्वरी विन्देत
। ३ ।

अभीत्वरी अभिप्रयान्ती सेना यां विन्देत अपहरेत ॥

यमाय त्वेत्यविघ्नातेन यक्ष्मणा मृताम् । ४ ।

यस्या रोगः ॥

अनुदिष्टानामधिगतां न गोषु चारयेत् । ५ ।

हते ऽनुदेशे नष्टापहता वा पुनश्चेद्भ्येत तां देवतार्थेन त्यक्त्वाजा-
त्तार्थे गृहीयादित्यर्थः ॥

पृथगरखीषघ्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति । ६ ।

अथ प्रयाणधर्माः . ते च दौक्षितधर्माधिकारे वचनाद्दौक्षितप्रयाणे
नेष्यन्ते । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । पुनररखिवचनादा-
त्समारोपणं नेष्यते . रथवचनाच्च न प्रकटम् ॥

तदभावे रथाङ्गमादाय । ७ ।

रथाभावे रथस्याङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा प्रयाति ॥

भद्रादभि श्रेय इति प्रयाणः । ८ ।

प्रयाणमन्तो ऽयं यजमानस्य ॥

दैवीराप इत्यपो ऽतिगाहते । ९ ।

यदि पथ्यापस्तरणीयाः स्रुः ता अनेन प्रविशति ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं
विमृद्वात्या पारात् । १० ।

यथा पांसवः संतताः पतन्ति तथा मृद्वाति . सेतुमेव कृत्वात्ये-
तीति श्रुतेः ॥

पृथिव्या संभवेति सिकता लोष्टं वा मध्ये पारे च
न्यस्यति । ११ ।

गतः ॥

एवं नाव्यासीनस्तरन् । १२ ।

नावमधिरुह्य तरवण्येवं लोष्टं विमृद्वाति न्यस्यति च ॥

अरणीभ्यामरणीभिरित्येके । १३ ।

गतः ॥

रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येत । १४ ।

रथरथाङ्गयोरन्यतरेण गार्हपत्यारणीभ्यामरणीभिर्वा सर्वाभिः पथि
कदाचिन्न विप्रच्छिद्येत ॥

अथ देवयजनाध्यवसानमेके समामनन्ति । १५ ।

गतः ॥

य इहाध्यवस्येत्स प्रयायात् । य आदितो न स
प्रयाति । १६ ।

यो ऽन्यत्र द्दौचित्वा ततो देवयजनमध्यवस्येत् स एव प्रयायात् ।
यस्मादावेव प्रयायाध्यवसितदेवयजनस्तत्र द्दौचितो न स ततः प्रयाति.
देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य . तस्य च कृतत्वादिति भावः ।
बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगत्वेमाकुप्तौ देवयजनान्त-
राध्यवसानार्थं प्रयाणमनुमन्यते . यथाह . अथातः प्रयाणस्यैव
मीमांसा . द्दौचितं वा अयोगत्वेनो विन्दत्यन्यत्र वा देवयजना-
द्दौचित इति ॥

नित्यानि देवयजनानि । १७ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

दक्षिणतऽउन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्-
प्रवणं वा देवयजनम् । १ ।

सभावतो यदेवं तन्नित्यं देवयजनमित्यर्थः ॥

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः संराधयेयुः । २ ।

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सदस्यवत्साविणः संराधयेयुः साधु-ते-कृत्वाय
आषधेरन् तद्देवयजनं स्यात् । गुणान्तराभावे ऽपि गरीयसो ऽस्य

गुणस्य साभादिति भावः । तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणं . विचे
द्येतदेवा ज्ञापयन्ते यद्ब्राह्मणा इति ॥

अग्नयो वाव देवयजनम् । यत्र कृषाम्नीनाधाव
यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते । ३ ।

यथाग्रयः प्रतिष्ठाप्यन्ते तदेव देवयजनम् । अग्निसनाथस्य देवस्य का
गुणापेक्षेति भावः ॥

दक्षिणा वाव देवयजनम् । दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्द-
दाति देवयजन एव यजत इत्येके । ४ ।

दक्षिणावाडस्ये महागुणे सति देवयजनगुणाभावः क्रतोरकिंचित्कर
इति भावः ॥

पुरोहविषीति काम्यानि । ५ ।

देवयजनानि पुरोहविषि देवयजन इत्यनुवाके ऽधीतानि यथा-
ब्राह्मणमनुसंधेयानीत्यर्थः ॥

निर्गस्के ऽभिचरन्थजेत । ६ ।

किमेतन्निर्गस्कं* नाम । तदाह ॥

यस्माद्दृष्ट्वाद्दस्मीकानिति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुः

। ७ ।

यस्माद्दृष्ट्वादीन्निर्गस्कापास्य तन्मूखानि च खात्वा देवयजनं कुयुः
तन्निर्गस्कमि*त्यर्थः ॥

* Corrected according to the Sūtra-text; all MSS. of the
commentary read निर्गस्कं.

परोक्षं गुहा वने याजयेद्भिन्नस्यमानम् । ८ ।

यमकर्तारं पातकस्य कर्तारमपदिशन्ति वेदा ऽभिन्नस्यमानः । तं गुहे
वने महाजनस्य परोक्षं याजयेत् ॥

परोक्षं पृष्ठान्युपेयुः । सर्वमुपांशु क्रियेत । स्थले
यजेत । ९ ।

तस्य पृष्ठान्यपि परोक्षमुपेयुः न स्वास्त्रु गायेयुः । सर्वं च सार्द्धं
प्रधानमुपांशु क्रियेत । समुच्छ्रितभूमौ यजेत ॥

यः कामयेतोभयेषां देवमनुष्याणां प्रकाशं गच्छेद्य-
मिति न प्राचीनं देवयजनाद्देवयजनमाचमुच्छ्रि-
षेत् । १० ।

उभयोर्लोकयोर्धः स्थातिकामो यस्य पुरस्तादन्यस्य देवयजनाय पर्या-
प्तसदृशं देशो न लभेत तादृशं देवयजनं गृह्णीयात् । नित्यस्वचं
गृहः कल्पान्तरकारमतात् ॥

यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभिविधावेत्त-
स्मिन्याजयेद्यं कामयेत नैनमुत्तरो यज्ञ उपनमेदिति
। ११ ।

यत्र देवयजनस्य देशस्य मङ्गलानां च जलाशयानां मध्ये महापथो
धाति तत्र याजयेदित्यर्थः ॥

कौत्साद्राजानं क्रीणीयादन्यस्माद्वा ब्राह्मणादित्यु-
क्त्वाहाप्यब्राह्मणादिति । १२ ।

कुत्सगोचाद्ब्राह्मणात्क्रयः प्रशस्ततरः . तदनु ब्राह्मणान्तरात् . तदनु
वर्णान्तरेभ्य इत्याह ब्राह्मणमित्यर्थः ॥

उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा लोहितं चर्मनडुहं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं
निवपति । उत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रयी । १३ ।

अथ दौचास्त्रपट्टासु* उत्तरेद्युर्विष्टृष्टवाचि यजमाने राजानं
निवपति ॥

उदकुम्भं राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परि-
श्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्यः सोमाश् इत्युक्तम् । १४ ।

उदकुम्भमित्यनुगदात्सो ऽप्युपनिधेयः । श्रुतिश्च भवति . अपामन्ते
क्रीणातीति । विचित्यः सोमा इत्युक्तमिति विचित्यः सोमा इत्यादि-
ब्राह्मणे यद्विचारपूर्वकमुक्तं तत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । किं तत्र कर्तव्य-
तथोक्तम् । तदेव दर्शयति ॥

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्युक्त्वा पराङ्गवर्तते । १५ ।

सोमविक्रयिणमेव सोमशोधनाय नियुज्य स्वयं पराङ्मुखः प्रति-
निवर्तते ॥

न †साम्येक्षमुपेयात् । न यजमानः सोमं विचिनु-
यात् । १६ ।

* Corrected ; the MSS. •इचासु .

† AN clearly चानिचनु .

पराङ्गतः शोधमानस्य राज्ञः साम्येन नोपेयात् . कटा वेणेचेतेत्यर्थः ।
साम्येऽपि पाठे सामि लोकमीदृश इति साम्येः . तस्य भावः
साम्येऽपि . तन्नोपेयादिति ॥ दृष्टान्तपनयनेन शोधनं विचयनम् ॥

नास्य पुरुषो नाध्वर्युर्नाध्वर्युपुरुषः । १७ ।

विचिनुयादिति सर्वत्रान्वयः । सहप्रवृत्तिसंभवादत्र यजमानादीनां
निषेधः । अध्वर्युग्रहणमादरार्थम् ॥

राज्ञो विचीयमानस्योपद्रष्टारः स्युः । १८ ।

एते तु समीपस्थिताः पश्येयुः . तदपि नाध्वर्युः करोति . पराङ्ग-
वर्तत इति वचनात् । केचित्तु नोपद्रष्टारः स्युरध्वर्यादय इति
योजयन्ति । तदयुक्तं . अस्मिन्वाक्यानन्तरश्रवणात् . प्रकृतानां विचय-
ननिषेधार्थत्वात् . पूर्ववाक्यैः सहास्य समन्वयवैयर्थ्याच्च ॥

अहं त्वदस्म्याजुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यज-
मान उपतिष्ठते । १९ ।

गतः ॥

इति विंशो कण्डिका ।

प्रायश्चीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

प्रतिपद्यन्ते ऽनया यज्ञं दीक्षिता इति प्रायश्चीया । तन्त्रं बर्हिंरा-
श्रवादि ॥

वेदं कृत्वाग्नीम्परिस्तीर्य पाणिप्रश्चासनादि कर्म
प्रतिपद्यते । २ ।

वेदानन्तरं परिस्ररणनियमेन पौर्णमासविकारता तन्वस्य प्रदर्शते .
इतरथा वेदानन्तर्धानिषमात्परिस्ररणस्य ॥

यथार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां
स्थाने । ३ ।

गतः ॥

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः प्रायश्चीयः । ४ ।
निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः कार्यः स च प्रायश्चीय इत्यनूदिनः ।
तन्प्रायश्चीय इति ब्राह्मणव्याचिख्यासयेति द्रष्टव्यम् ॥

प्राक् संप्रैषात्कृत्वा पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । ५ ।

संनहनप्रतिषेधादेव सिद्धे पत्नीवर्जनवचनं विस्पष्टार्थम् । तस्माच्च
सोमार्थमासीनत्वादासनमन्त्रनिवृत्तिः । अत एव देवान्करोपवेज्जने
पुनर्मन्त्रजपं वक्ष्यति . पत्नी ब्राह्मणमुखीयमुपोपविश्य सुप्रजयस्ता
वयमिति अपतीति ॥

याः कृतायां वेद्यां चोद्यन्ते सैव तासां वेदिः । याः
स्तीर्णे बर्हिषि तदेव तासां बर्हिः । ६ ।

याः कृतायां महावेद्यामिष्टय उत्पद्यन्ते पञ्चवो वा सैव तासां वेदिः
स्यात् . न त्वन्या दार्शिकी पाशुकी वा कार्या । याः पुनर्बर्हिषा-
स्तीर्ण उत्पद्यन्ते तासां बर्हिरपि तदेव . सोमार्थयोरेव प्रसङ्गान् ।

वया आग्निष्या वैश्वानरीयादिवेदिः सौम्यचरोः . सवनीयस्य सवनी-
वार्तां च बर्हिरपीत्यादि ॥

आज्यग्रहणकाले ऽननूयाजे प्रायणीये चतुर्जुह्वां
पृह्णाति । चतुरूपधृति समानयनार्थम् । ७ ।

पत्तिकीमननूयाजतां प्रायणीयस्य दर्शयिष्यति । तत्रोपधृत्यपि चतुः
पञ्चदशो वा प्रयाजाद्यं प्रथमगणमेव गृह्णाति . न द्वितीयमनूया-
जार्थमित्यर्थः ॥

अप्रयाज उदयनीये न जुह्वां पृह्णाति । चतुरूपधृ-
त्यनूयाजार्थम् । ८ ।

अत्रैव प्रसङ्गात्समानब्राह्मणीयत्वाच्च उदयनीयस्यापि विधिः प्रदर्शयते ।
तस्याप्रयाजत्वपक्षे द्वितीयमेव गणमुपधृति गृह्णाति . न प्रथमम् । न
जुह्वां गृह्णाति . यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति सिद्धादिति
भावः । सुच्याघारस्तु ध्रौवेण कार्यः ॥

षड्भोज्या प्रायणीयमासादयति । ९ ।

परमिति शेषः ॥

प्रयाजवदननूयाजमित्युक्तम् । १० ।

ब्राह्मणे प्रायणीयस्थाननूयाजत्वं उदयनीयस्याप्रयाजत्वं उभयसोभयत्वं
च विकल्पेनेनात्मननुंधातव्यमित्यर्थः । तत्र यदाननूयाजः प्रायणीय-
सदा विंशतिदारुभिः कार्यः ॥

चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति । पथ्यां स्वस्तिं
पुरस्ताद्भिं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतः ।
मध्ये ऽदितिं हविषा । ११ ।

चतुर आज्यभागानिति सरस्वत्याज्यभागेतिवत् द्रव्यचोदना . न
त्वाज्यभागकर्मविषद्विविधिः . मध्ये ऽदितिं हविषेति व्यतिरेकवच-
नात् . पञ्च देवता यजतीति पञ्चानां प्राधान्यश्रुतेश्च । अतः पृथगा-
ज्यभागाभ्यामिष्टोपांशुयाजधर्मेणैताश्चतस्रो देवता यष्टव्याः । अथाज्य-
भागाविष्टेत्येव कात्यायनः । अन्यत्तु मतं . आज्यभागदेवतयोरेतास्व-
न्तर्भावात् . चतुषी वा एते यज्ञस्येत्याज्यभागसाम्यात् न पृथगा-
ज्यभागौ भवत इति । भारद्वाजश्चाह . आज्यभागाविष्टा यजेतेत्या-
ग्गरथ्यः . तास्तेतौ भवत इत्यालेखन इति । तथा शंखन्तेयमनाज्य-
भागेत्याश्रयायनः । अथैव शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्याज्येन चरुमभिपू-
र्यैता देवता यजति । भ्रौवादा । खिष्टकृतं षष्ठम् । १२ ।
मारुतो यद्भु वेो दिव इति प्रतिपदोक्ता मारुती बौधायनेन ।
प्रथममेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य तत आज्येन चरुमभिपूर्यं
तस्माद्भ्रौवादा मृहीत्वैता देवता यजति . ततः खिष्टकृतमित्यर्थः ।
तत्र तु खिष्टकृतं षष्ठमिति नित्यानुवादः प्राप्तत्वात् । पूर्वस्मिंस्तु कस्ये
ब्राह्मणोक्तापि मारुत्यनुक्ता . मन्त्रसमाप्ताये ऽनाप्तानादिति द्रष्टव्यम् ।
तथा च सत्याषाढभारद्वाजाभ्यामपि तमेव कल्पमुक्तानुक्तैव मारुती ।
अथापरा व्याख्या । यथोक्तमेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य
शंखन्ता संस्थाप्या वेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अथाज्येन चरुमित्यादिना

शर्वेषामाज्यविकल्प उच्यते . यथा अरुगताज्येन चैताः पञ्च देवता
यजति खिष्टकृतं च षष्ठमिति । तत्रादितिखिष्टकृतोरूपस्तरणाभि-
धारणार्थत्वेनाव्यान्वयो ऽवगन्तव्य इति ॥

शंखन्ता संस्थाप्या वा । १३ ।

शंखन्ता संस्त्रावान्ता संस्थाप्या वा कृत्स्नसंस्था ॥

पत्नीस्तु न संयाजयेत् । १४ ।

संस्थाप्यपक्षे सुग्विमोकात्परः आच्छेदान्तो विधिर्निवर्तते ॥

ता उदयनीये संयाजयेत् । १५ ।

उदयनीये तु संस्थाप्ये न निवर्तते ॥

समे वा कार्ये । १६ ।

समे वा इष्टी पत्नीसंयाजवत्यौ तद्रक्षिते वा कार्ये इत्यर्थः ॥

धारयति ध्रौवमाज्यम् । १७ ।

ध्रौवधारणवचनात्संस्थाप्यपक्षे ऽपि समिष्टयजुर्न क्रियते ॥

प्राग्वंश्रे बर्हिः स्थालीमनिष्कसितां मेक्षणमित्युदय-
नीयार्थं निदधाति । १८ ।

बर्हिः प्रस्तरादन्यत् . तस्य प्रहृतत्वात् । अनिष्कसितां अमृष्टलेपाम् ।

सर्वालोकनदर्शी मेक्षणं . तदप्यनिष्कसितमेव निदधाति ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रायणीयाया ध्रौवादष्टौ जुष्टां चतुरो वा गृहीत्वा
तस्मिन्दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बद्धावदधातीयं ते शुक्र
तनूरिति । १ ।

अष्टौ चतुरो वा सुवानिति शेषः । निष्टक्यं शिखाकृतियन्त्रिः ।
पूर्ववद्भ्रुवाप्याचमं द्रष्टव्यम् ॥

पुरस्तात्प्रतीची सोमक्रयण्यवस्थिता भवत्येकहायनी
द्विहायनी वर्षीयसी वा । २ ।

गौरिति शेषः ॥

अकूटयाकर्णयेति रूपाणि । ३ ।

अकूटत्वादीनि गोरूपाणि यथाब्राह्मणमनुसंधेयानीति शेषः । तत्र
कूटत्वादीनि पशौ व्याख्यातानि । तथा श्वेतां ह्यणामुभयरूपां च
निन्दित्वा तत उक्तं ब्राह्मणे . अरुण्या पिङ्गाह्या क्रीणातीति ।
तदयनसंधेयम् ॥

या रोहिणी बभ्रुलोम्नी पृश्निवाला पृश्निशफा
शुच्यक्षी श्विचोपकाशा तथा क्रीणीयादित्येके । ४ ।

रोहिणी स्वतो रक्तवर्णा । बभ्रुलोची गानावर्णैर्लोमभिः कपित्कवि-
दुपेता । पृश्निवाला श्वेतपृषत्कलापा । शुच्यक्षी श्विचोपकाशा
श्विचसमानवर्णा अपाङ्गप्रदेशे । या त्वेवंभूता सा अरुण्या पिङ्गाह्या
विकल्पते ॥

द्विरूपया राजन्यस्य । ५ ।

द्विरूपा श्वेतलक्ष्णारूपा पूर्ववत् ॥

गुण्यधीलोधकर्ण्या षोडशिनः । ६ ।

गुण्य अधिकाया । कर्णस्योपरि विहितं यस्याः सा अधीलोधकर्णी* ॥

तदाज्यं सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीति ।

७ ।

तदष्टमहीतं चतुर्महीतं वा ॥

अपरं चतुर्महीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं
पश्चादुद्धृत्य वैश्वदेवं हविरित्याज्यमवेक्ष्य सूर्यस्य चक्षु-
राहमित्यादित्यमुपस्थाय चिदसि मनासीति सोमक्र-
यणीमभिमन्त्रयते । ८ ।

गतः ॥

अकर्ण्यगृहीतापदिबद्धा भवति । ९ ।

सा त्कर्णमृहीता अपदिबद्धा भवति . यत्कर्णमृहीता यत्पदिबद्धेति
दोषश्रुतेः । यदि केवलानेतुं न शक्येत यीवादौ मृहीता बद्धा
वानीयते ॥

* This passage has been restored conjecturally ; for all MSS. are so corrupt and differ so much from each other, that the error which originated from the inexplicable word **अधीलोधकर्णी** (cf. Taitt. S. 5. 6. 16. 1) may probably be traced back to the codex archetypus. The readings of my MSS. are: b कर्णस्योपरि कर्णाधि (षी originally) चिथा यस्याः साधीलोधकर्णा, g कर्णस्योपरि विहितं यस्याः साधीलोधकर्णा, ik कर्णस्योपरि करबिका यस्याः साधीलोधकर्णा, l कर्णस्योपरि कर्णा अधीलोधकर्णा.

मिषत्त्वा पदि बभ्रात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते ।
 पूषाध्वनः पात्विति प्राचीं यतीमनुमन्त्रयते । १० ।
 गतौ ॥

षट् पदान्यनुनिक्रामति दक्षिणेन पदा दक्षिणानि
 वस्यसि रुद्रासीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

शोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणानि दक्षिणस्य पूर्वपादस्य षट् पदानि
 पश्चादध्वर्युरपि निक्रामति ॥

एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु चीष्टि
 ब्रताय विष्णुस्त्वान्वेतु चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु
 पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा-
 न्वेतु सप्त सप्तभ्यो होषाभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्विति निक्रम्य-
 माणेषु यजमानो ऽनुवर्तयित्वा । १२ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

सखायः सप्तपदा अभूम सख्यं ते गमेयं सख्याने मा
 योषं सख्यान्मे मा योषा इति सप्तमे पदे अपति । १ ।

अनुवर्तनं आनुपूर्व्येण वचनं . यथा सर्वेष्वधानेषु यजमानो ऽनुवर्त-
 यत इत्यादौ । शोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणेषु सप्तसु पदेषु एकैकमे-
 तान्मन्त्रान्यजमान उक्त्वा सप्तमे पदे सखाय इत्यपि अपतीत्यर्थः ॥

दृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्विति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्ज-
लिनाभियुञ्च पदे हिरण्यं निधाय पृथिव्यास्त्वा मूर्ध-
न्नाजिघर्मीति हिरण्ये हुत्वापादाय हिरण्यं देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादाय परिलिखितं रक्षः
परिलिखिता अरातय इति चिः प्रदक्षिणं पदं परिलि-
खति यावद्दृतमनुविस्तृतं भवति । २ ।

यावन्निसृतं तावद्देशं परितो लिखति । अत्र किं देवत्या खलु पदा-
ङ्गतिर्भवतीति प्रकृत्य वाग्देवत्येतेव ब्रूयादिति बौधायनः ॥

दृष्णविषाणया चानुपरिलिख्यास्मे राय इति स्थाल्यां
यावत्सूतं समोष्य त्वे राय इति यजमानाय प्रय-
च्छति । ३ ।

यजमानप्रत्नया दृष्णविषाणया दृष्णीं परिलिखति . मन्वानतिदे-
शात् । दृष्णीमित्येव सत्याषाढः । यावत्सूतं यावद्दृतेनोपसिक्तम् ॥

तोते राय इति पत्नियै । ४ ।

यजमानः प्रयच्छतीति शेषः . अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी .
यथा गृहेषु निधत्त इति सिङ्गात् । यजमानः पत्न्या इत्येव कल्प्या-
न्तरकाराः । पत्न्यनेकत्वे ऽपि महिव्याः प्रयच्छति निधानार्थत्वात् ॥

माहं रायस्पोषेण वियोषमिति पत्नी पदं प्रदीय-
मानमनुमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्वेति सोमक्रयण्या पत्नी
संस्थापयति । ६ ।

संस्थापयति दर्शयति । अत्रानेकासामपि तन्त्रेण संस्थापनं विभुत्वात् ॥

त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्र-
यते । ७ ।

सर्वाः पत्न्यो ऽनुमन्त्रयन्ते ॥

त्वष्टुमन्तस्त्वा सपेमेति यजमानः । ८ ।

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

यतः पद्मपात्तं तस्मिन्सहिरण्यौ पाणो प्रक्षाल्योद्ग-
म्य पृथिवीमित्यङ्गिरूपनिनीय पदं चैधं विभज्य तृती-
यमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्युपवपति । तृतीय-
माहवनीयस्य । तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति । ९ ।

गतः ॥

तत्सा गृहेषु निदधाति । १० ।

गृहेषु स्वामस्त्रानेषु ॥

इति त्रयोविंशौ कण्डिका ।

अत्रादित्योपस्थानं रात्रश्च निवपनादि कर्मैके समा-
मनन्ति । १ ।

सर्वेषु चक्षुरित्यादित्योपस्थानमथ हत्वा ततो राज्ञो निवपनादि
शोधनान्तं कर्मेत्येकेषाम् ॥

अपि पन्थामगस्महीत्युद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रि-
तेन हृदिष्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति । २ ।

उद्धृतपूर्वभागस्यफलकेन कटादिभिर्परिष्ठाच्छादितेनानसा सह न्युप्तं
सोममभिसुखा गच्छन्ति अध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥

श्रीर्ष्या गिरौ क्रीतं हरन्ति । ३ ।

षदि हि गिरौ देवयजनं स्यात्तत्र क्रीतं श्रीर्ष्या हरन्ति . नामसे-
त्यर्थः । कुत एतदिति चेत् देवयजन एव क्रयवचनात् ॥

अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगीषं वा
नद्वयुगं शकटं चुबुकप्रतिष्ठितम् । ४ ।

ईषाणे नद्वयुगं सुखेन भूमौ प्रतिष्ठितं भवति ॥

अंशुना ते अंशुः पृच्यतामिति यजमानो राजान-
मभिमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्येत्युक्तम् । ६ ।

क्षतः विश्वसनभागे चर्मणः सोममानमपशव्यं . सोमभागे पशव्य-
मित्युक्तं ब्राह्मणे । तस्मात्सोमभाग एव मिमीत इत्यर्थः ॥

क्षीमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं
चर्मण्यास्तृणाति । उदग्दर्शं वा । ७ ।

चक्रदर्शं उपरिदशम् ॥

तस्मिन्निहरण्यपास्त्रिरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशू-
न्संयञ्चान्यचन्द्रभि त्वं देवं सवितारमित्यतिष्णन्दसर्चा
मिमीते । ८ ।

अन्यचन् अङ्गुल्यङ्गुष्ठावकाङ्गुल्यम् . प्रचारिताभ्यामेव ताभ्यां चावङ्गु-
हीतुं शक्यं तावन्मिमीत इत्यर्थः ॥

एवमेकथैकयोत्सर्गम् । ९ ।

सप्तम्योत्सृज्य पूर्वपूर्वाङ्गुलिं कसादुत्तरोत्तरथैकैकथैव मिमीते ॥

सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिश्रुत्याति । १० ।

गतः ॥

यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैवोत्सर्गम् । ११ ।

द्वितीये ऽङ्गुलिपर्थाये कनिष्ठिकातो ऽन्यथैकं मुष्टिं स्वीत्वा ततः
कनिष्ठिकात एवारभ्यान्तन्नीत्वा पुनः कनिष्ठिकया समापथतीत्यर्थः ॥

पञ्चदशत्वो यजुषा मिमीते । पञ्चदशत्वस्तूष्णीम् । १२ ।

यजुरित्यतिष्णन्दशो ऽभिधानं याजुर्वेदिकत्वात् ॥

एवं द्विस्त्रिरपरिमितदशत्वो वा । १३ ।

यत्राहर्हद्वादिवशादपर्याप्तः सोमः श्वात्तच धावदर्थमावृत्तिः ॥

प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंश्रुनुपसमूह्य क्षौमेण वाससोप-
संगृह्य प्राणाय त्वेति द्विगुह्येनोष्णीषेहोपनह्य व्यानाय
त्वेति विस्रस्यावेक्षते प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वामनु-
प्राणन्त्विति । १४ ।

शौमेण तृष्णीं सोममुपसंगृह्य समुचित्य शौमान्तांग्राणाय त्वेत्यनेन
दीर्घश्राटकेनावेष्य व्यानाय त्वेति किंचिद्विस्रस्य प्रजास्त्वमित्यवेक्षते ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्यजमानो राजानमुप-
तिष्ठते । १५ ।

एष ते चैष्टुभ एष ते जागन्न इति द्वितीयद्वितीयौ मन्त्रौ ॥

इति चतुर्विंशो कण्डिका ।

देव सूर्य सोमं क्रोध्यामस्तं ते प्रब्रूमस्तं त्वं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः क्रतून्कल्पय दक्षिणाः कल्पय यच्चतुं यथादेवत-
मित्यादित्यमुपस्थाय सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय
पश्यते । १ ।

उपनद्धमेगं सोमं सोमविक्रयिणे दत्त्वा पश्यते तेन मद्म व्यवहरते ॥

सोमविक्रयिन्क्रथ्यस्ते सोमा इति । २ ।

शृण्वतीति शेषः । पणनोपोद्घातः प्रश्नः सः ॥

क्रय्य इतीतरः प्रत्याह । ३ ।

गतः ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा क्लृपया
ते क्रीणानीत्येनमाह । ४ ।

क्लृपया जहाया अधोभागः ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति सर्वेषु पणनेषु
सोमविक्रयी प्रत्याहासंपदः । ५ ।

आ क्रयसंपदः ॥

कुष्ठया ते क्रीणानीति द्वितीयम् । शफेन ते क्रीणा-
नीति तृतीयम् । पदा ते क्रीणानीति चतुर्थम् । ६ ।

कुष्ठा क्लृपया अधोभागः । शफः खुरः ॥

एवं चिः । ७ ।

एवं कलादीनां पणनपर्यायस्य चिरभ्यासः कार्यः ॥

एकैकशो वा चिस्त्रिः । ८ ।

गतः ॥

गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः । ९ ।

एवमवयवशः सोमक्रयः स्यात् । क्रीत्वान्ततः समुदायेन क्रीषाति
गवा ते क्रीणानीति ॥

अपि वा न गवेति ब्रूयात् । एषेति निर्दिश्य जपति
तस्या आत्मा तस्या रूपं तस्याः प्रजा तस्याः पयस्तस्या
बन्धुरिति । १० ।

अपि वा न समुदायक्रये गवा ते क्रीणानीति ब्रूयात् । एषेति
शेमक्रयणीमेव दर्शयित्वा तस्या आत्मेति जपति । जपस्त्वयं गवां
ते क्रीणानीति वचनकल्पे ऽपि भवत्येव . समुदायक्रयविशेषत्वात् ।
ब्राह्मणे यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतिति कक्षाशफा-
भ्यामवयवक्रयं प्रसृत्य तन्निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयादिति
समुदायक्रय एव स्तुतः । सूत्रकारेण तु शाखान्तरमुपसंहरता
कक्षाद्यवयवचतुष्टयक्रयसहितः समुदायक्रयश्चोदितः . स एवानुसर्तव्यः ।
यत्याषाढकात्यायनाभ्यामयमेव कल्पो दर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन
क्रीणाति । ११ ।

गत्र कक्षादिवद्विरण्येन ते क्रीणानीति क्रयवाक्येन क्रेतव्यं . मन्त्रेण
द्रव्यक्रययोः प्रकाशनात् ॥

तपसस्तनूरसीति जपित्वाजया क्रीणाति । १२ ।

पूर्वेषु व्याख्यातः . चरमेण पशुना क्रीणामीति मन्त्रवर्णात् ॥

अवशिष्टानामेकैकेन । १३ ।

अवशिष्टानां ब्राह्मणोक्तानां धेनुवृषभागडुम्निधुनवाससामेकैकेन द्रव्येण
क्रीणाति । तेषु तु धेन्वा ते क्रीणानीत्यादीनि क्रयवाक्यानि

स्युः . इत्यक्रययोर्मन्त्रेषाप्रकाशवात् । तथापठदेव सत्याषाढः ।
धेषा सवत्सया क्रयः , स्रग्धयस्य माचनुदृत्तिस्वारस्यात् . इतरथा
दश्र संपद्यन्त इत्यन्ते निगमनविरोधाच्च ॥

यदृषभेण क्रीणीयात्प्रजापतिना क्रीणीयात् । तस्स्थाने
वत्सतरः साण्डः । १४ ।

स्रग्धयस्ये वाष्ठी वत्सतरः शाखान्तरीयो विकल्प्यते । वाष्ठेने-
त्येषोषामित्येव सत्याषाढः । स्रगोपरतो वत्सतरः ॥

मिथुनाभ्यामिति वत्सतरो वत्सतरी च । १५ ।

ब्राह्मणे मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रैतन्मिथुनमभिप्रेतमित्यर्थः ॥

ताभ्यां युगपत्क्रीत्वा वाससान्ततः संपादयति । १६ ।

तयोर्नानाद्रव्ये ऽपि मिथुनाभ्यां वत्सतरवत्सतरीभ्यां क्रीणातीति
युगपत्क्रीत्वा वाससा गवादिद्रव्यसमुच्चितेनान्ततः क्रयं चिर्वर्जयति ।
न तत्र भूयो वा अत इति प्रत्याह ॥ सो ऽयं दशद्रव्यविधिरविशेष-
चोदनादसति वैशेषिकद्रव्यविधौ सर्वत्रैवोपतिष्ठत इति ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ।

दशभिर्द्वादशशतदक्षिणास्य । १ ।

तत्र द्वादशशतदक्षिणस्य तावत्कतोर्द्दशभिरेव द्वयेः क्रय इत्यर्थः ॥

भूयसा वा । २ ।

दशभ्यो भूयसा वा द्वयेण ॥

चतुर्भिर्वा गवा हिरण्येन वाससाजयेत्येकेषाम् । ३ ।

द्वभ्रिर्वा द्वयैश्चतुर्भिर्वैत्येकेषां शाखा । गवादिचतुष्टयमप्युपदिशति ।
तेनात्र द्ब्रभिर्द्वयैश्चतुष्टयमप्येवं विकल्प्यत इत्यर्थः । व्यक्तोक्तं चैतद्भा-
रद्वाग्रसत्याषाढाभ्यां । यथा द्ब्रद्वयविध्यनन्तरमाहतुः* । चतुर्भिरेके
समामनन्ति गवा हिरण्येनाजया वाससेत्यादि ॥

एकयैकविंशतिदक्षिणस्य । तिसृभिः षष्टिदक्षिणस्य ।
अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्य । ४ ।

गोभिरिति शेषः । सर्वत्राद्या सोमक्रयणी स्यात् । अतस्त्रिसृभिः क्रये
तथा चथोक्तं क्रीत्वा ततो द्वाभ्यां गोभ्यां ते क्रीषानीति क्रयः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्विंशत्या सहस्रे सर्ववेदसे वा । ५ ।

सहस्रदक्षिणे सर्वस्रदक्षिणे च क्रतावित्यर्थः ॥

त्रिंशता वा सहस्रदक्षिणस्य । ६ ।

तयोः सहस्रदक्षिणस्य त्रिंशदपि विकल्प्यते ॥

सप्तविंशतिर्गा † हिरण्यं छागा वास इति त्रिंशत् । ७ ।

त्रिंशत्पत्रे सप्तविंशतिर्गावो हिरण्यादीनि च चीछेव त्रिंशत्संपत्तिः . न
तु सर्वा गाव इत्यर्थः । छागा अजा ॥

* Corrected; the MSS. read •रमाच.

† Thus (गाः nom. plur.) all MSS.

शतेन वाजपेयस्य । द्वाभ्यां राजसूयस्य । ८ ।

द्वाभ्यामिति द्वताभ्यामिति शेषः ॥

सहस्रेणाश्वमेधस्य । ९ ।

गतः ॥

अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपा-
दत्ते । १० ।

प्रत्तं हिरण्यं प्रत्यादत्ते ॥

अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रय-
च्छति । तां स काले दशापविचस्य नाभिं कुरुते । ११ ।

ऊर्णास्तुका प्रागेव व्याख्याता ॥

शुक्लं बलक्ष्याः पविचममोतं भवति । १२ ।

तद्दशापविचं बलक्ष्याः शुक्लाया अवेरूर्णाभिः सूत्रीक्षताभिरमोतं
सहेतं भवति . तच्छुक्लं भवतीत्यर्थः । ऊर्णामिअतन्तुभिरुतमित्येके ॥

यं द्विष्यात्तस्य कृष्णां लोहिनीं च पविचे कुर्यात् । १३ ।

कृष्णाभिरेकं लोहिताभिश्चैकमित्यर्थः ॥

कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लेदयित्वेदमहं सर्पाणां दन्द-
श्रुकानां ग्रीवा उपग्रश्नामीत्युपग्रथ्य तथा सोमविक्रयिणं
विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति । १४ ।

विध्यति तस्मिन्विपति ॥

स्वान भ्राजेति सोमक्रयणाननुदिश्य स्वजा असि
स्वमूरस्यस्मै कर्मणे जात ऋतेन त्वा गृह्णाम्यृतेन मा
पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादत्ते । १५ ।

सोमक्रयणाननुदिश्येति स्वान भ्राजेति गन्धर्वगणः . तदर्धतया क्रय-
द्रव्याणि संकल्पयेदित्यर्थः । तदेकया क्रये ऽप्येषा वः सोमक्रयणी-
त्युहति ॥

यदि छच्छ्रायेतापैव हरेत । १६ ।

वदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्सयादाने छच्छ्रायेत क्लियेत बलाद्द-
रेतेव ॥

अथ यजमानो ऽपोरुते । १७ ।

इति षड्विंशौ कण्डिका ।

वयः सुपर्णा इति । १ ।

अपोरुते अपावृणोति अंघ्रिरसी । तत्राङ्गिरभ्युक्ष्य कौत्साय वा
परिकर्मिणे वोष्णीषं प्रयच्छतीति बौधायनः ॥

दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुण-
योस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यवक्रो ऽविधुरो
मूयासमिति । २ ।

गतः ॥

मिथो न शहीति यजमानो राजानमादायेन्द्र-
स्योरुमाविशेति दक्षिण जरावासाद्य हस्ताभ्यां निय-
च्छास्ते । ३ ।

असंदेहार्थं पुनर्यजमानग्रहणम् ॥

अचादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनु-
देशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अथमपि सूर्यस्य चतुरारुहमित्यस्यैवोपस्थानस्य कालविकल्पः . न देव
सूर्येत्यस्य . अन्यथा क्रेष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्यथा
गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विस्तृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत पृषतैनं वरचाका-
शडेनावक्षायं नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत तदा बिन्दुमता चर्मरञ्जुकाण्डेन
ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

लकुटैर्घ्नन्तीत्येके । ७ ।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्या-
योर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायामिप्रव्रजति । ६ ।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तस्मिन्नात् ॥

अदित्याः सदे ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति
तस्मिन् राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससा पर्यानद्धोदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णा-
जिनं पुरस्तात्प्रत्युत्थानञ्चत्यूर्ध्वग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् । १० ।

गौडं उपरिदेशः । अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अस्तभ्राह्मामि-
त्युषा चासादयति . द्वयोरप्यासादनस्मिन्नात् . उत्तरस्यादिनेति
ष न्यायात् वारुण्यर्चासादयतीति श्रुतेः । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससान्येन परितो नह्यति राजानं . कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे
वधाति . शकटद्वारं पिदधानीत्येव सत्याषाढः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवज्जुरावभिमृश्य वारुणमसीति शक-
टमाखिद्य वरुणस्त्वोत्तभ्रात्वित्युपस्तभ्य वरुणस्य स्कम्भन-
मसीति शम्यां प्रतिमुच्योस्वावेतं धूर्षाद्वावित्यनद्वाद्वावु-

पाञ्च वारुणमसीति योक्तपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति । १ ।

दर्शपूर्णमासवदिति मन्वातिदेशः । द्वयोर्धुरोरारवृत्तिर्मन्त्रस्य । आखेदनं उद्यमनम् । उपस्तम्भनं काष्ठे ऽवस्थापनम् । शम्यायाः प्रतिमोचनं अभिनिहितयोक्तपाशे युगच्छिद्रे ऽवधानं . तद्वितीयस्याप्यावर्तते । उपाजनं प्रतिनयनं . तद्युगपत्क्रियते . द्विवचनस्त्रिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । परिहरणं परितःकर्षणम् । अभिधानीप्रत्यसनं योक्तस्यैव युगे बन्धनं . अभिधान्यन्तराभावात् । शिरोबन्धनमप्यस्तीति केचित् ॥

एवमुत्तरमनडाहं युनक्ति । २ ।

एवं परिहरणप्रत्यसनाभ्यामित्यर्थः ॥

हरिणी शाखे विभ्रन्सुब्रह्मण्यो ऽन्तरेषे व* सर्पति । पलाशशाखे शमीशाखे वा । ३ ।

हरिणी हरिते ॥

अथाध्वर्युः शकटमन्वारभ्य संप्रेष्यति सोमाय रात्रे क्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहि सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति । ४ ।

गतः ॥

* Thus all MSS. instead of एव, cf. ईषान्तरे Kāty. Śr. 7. 9. 14.

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो
 जपति सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि
 सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये
 तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः
 पादः । परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इषमूर्जं
 धृत्स्व तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमिति । ५ ।

सर्वासु कालभेदभिन्नासु ॥

एवं चिराहतामाहताम् । ६ ।

एकैकायां सुब्रह्मण्यायां चिराह्यमानायामाहतामाहतां प्रति षड्-
 सङ्गजपन्नेव चिर्जपतीत्यर्थः ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायाम् । ७ ।

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

प्रच्यवस्व भुवस्पत इति प्राञ्चो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिण-
 मावर्तन्ते । १ ।

अध्वर्युब्रह्मयजमाना इति शेषः ॥

श्येनो भूत्वा परापतेत्यध्वर्यू राजानमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

अपि पन्थामगस्रहीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणेनास-
रेण वा राजानमतिक्रामतः । ३ ।

आवृत्ते शकटे राजानमतीत्य गच्छतः ॥

अजेनाग्नीषोमीयेण कर्णगृहीतेन यजमानो राजा-
नमोह्यमानं प्रतीक्षते नमो मित्रस्येति । ४ ।

अजेन सह प्रतीक्षते । अजेन इत्यंभूतेन* वा ॥

लोहस्तूपरो भवति । अप्यतूपरः । कृष्णसारङ्गो
लोहितसारङ्गो वा । ५ ।

लोहः लोहितः । तूपरः अष्टङ्गः । कृष्णसारङ्गः कृष्णश्वेतः ॥

स्थूलः पीवा श्मश्रुणः । ६ ।

पीवा पीनाङ्गः । श्मश्रुणः श्मश्रुणा युक्तः ॥

श्रौदुम्बर्यासन्धरत्निमात्रशीर्षणानूच्या नाभिदम-
पादा मौञ्जविवाना । तां सर्वे ऽध्वर्यवो ऽग्रेण प्राग्वंशं
राजन्योह्यमान उरुहृन्ति । ७ ।

शीर्षणे तिरस्त्रे फलके . इमूच्ये प्राच्यौ । तावरत्निमात्रे यस्याः सा
श्ररत्निमात्रशीर्षणानूच्या । मौञ्जीलृणैर्विवानं यस्याः सा मौञ्जवि-
वाना . मौञ्जीभी रज्जुभिः सूतेत्यर्थः ॥

अग्नीन्प्रज्वलयन्ति । अग्निमग्नी वा । ८ ।

* b इत्यंभूतेना .

परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थं बह्वचनम् ॥

अग्रेण प्राग्वंशं प्रागीषमुदगीषं वा शकटमवस्थाप्य
पूर्ववदाखिद्योपस्तभ्य वरुणस्य स्तम्भनमसीति शम्यामु-
हृद्य विचृतो वरुणस्य पाश इति योक्तपाशं विचृत्यो-
न्मुक्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीमुन्मुञ्चति । ९ ।

उदर्हणं उत्पाटनम् । विचर्तनं त्रिचिलीकरणम् ॥

एवमुत्तरमनङ्गाहं विमुञ्चति । १० ।

गतः ॥

विमुक्तः सव्यो ऽविमुक्तो वा । ११ ।

इत्येकोनत्रिंशो कण्डिका ।

अथातिथ्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।*

आतिथ्येति कर्मनाम . अग्रेरातिथ्यमधीत्यादिनिर्वापमन्त्रेषु अन्या-
दिभ्यो देवताभ्य आतिथ्यत्वेनानुकीर्तनात् । तन्त्रं अङ्गसमुदायः ॥

* The commentary to this kaṇḍikā is missing in bg ; both of these MSS. have only वाचो ऽपादाचेति पर्याषहनीयमिति शेषः (comm. to Sūtra 15). The commentary given in the identical MSS. ik is by far more extensive than that of h which has been chosen for printing, this one evidently being the more original composition ; it seems, however, to contain some doubtful readings.

द्वाविंशतिदारुिध्मः । २ ।

अनूयाजसमिदभावात् ॥

आश्ववालः प्रस्तरः । ऐश्ववी विधृती । कार्क्यमयाः
परिधयः । वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तोर्यं पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गताः ॥

यथार्थं पाचप्रयोगः । ४ ।

स्फ्येन सह नव कपालानि प्रयुनक्ति ॥

निर्वपणकाले पत्नीं शकटमन्वारभयित्वातिथ्यं निर्व-
पति । ५ ।

पात्र्या निर्वपे तस्या अन्वारभः ॥

पत्न्या वा हस्तेन । ६ ।

यदि पत्न्या हस्तेन निर्वपस्तदा हस्तो ऽग्निहोत्रहवणीधर्मास्तमिति ।
अतो ऽग्निहोत्रहवणीशूर्पाभ्यां सह दक्षिणतः । शूर्पेण सह दक्षिणं
हस्तं प्रयुनक्ति अग्निहोत्रहवणीं च प्रोक्षणाद्यत्वेन । मानुषो ऽसि
दक्षाय त्वेति हस्तादानम् ॥

हस्तादा । हस्तान्निर्वपन्स्ते सर्वाञ्छकटमन्वाञ्ज-
पेत् । ७ ।

अत्र पात्रीधर्मा हस्ता भवन्ति । पुरतः पात्रीं च सादयति संवापा-
र्थम् ॥

Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	..	..	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—X @ 1/ each	..	..	..	10	0
Lalitā Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	..	..	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	..	..	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	..	..	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	..	..	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	..	..	2	8
Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 2, @ /10/ each Fasc.	..	..	..	5	0
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	..	..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	..	..	1	4
Niśisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	..	..	..	1	14
Parishtaparvana (Sans.) Fasc. I	..	..	..	0	10
Plīgala Cchandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Priṭhirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	..	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	..	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	..	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	..	..	..	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	..	..	..	0	10
Saṁta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VII @ /10/ each	..	..	..	4	6
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	..	..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	..	5	10
Sāma Veda Saṁhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;					
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	..	..	..	23	2
Śhūtya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	..	..	2	8
Śākhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Śūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	..	..	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	..	..	0	10
Saṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	..	..	1	4
Śākhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III	..	..	..	0	10
Śākhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	..	..	0	10
Saṁrta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/ each	..	..	..	2	0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	..	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	..	..	..	15	0
Ditto Saṁhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	..	..	..	20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	..	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	..	..	1	4
Ditto Aitareya S'vetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.					
I and II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	..	..	11	14
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	..	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/					
each Fasc.	..	..	..	6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	..	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	..	..	4	6
The same, bound in cloth	..	..	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	..	..	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	..	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	..	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	..	..	27	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	..	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,					
@ 4/12; thin paper	..	..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @					
1/4 each	..	..	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	..	..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @					
/12/ each	..	..	..	3	0
Futūḥ-ul-Shām Waqīfī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	..	..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	..	..	2	9
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	..	..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	..	..	6	0

(Turn over.)

Iqbálnámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Isábáh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each ..	.. 25	8
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	.. 9	6
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I. ..	.. 1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc XIX with Index @ /12/ ..	.. 12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	10
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	.. 2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	.. 8	12
Tabaqát-i-Násiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	.. 14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	.. 4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	.. 5	10
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	.. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 4	0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson ..	.. 3	0
5. Anis-ul-Musharrihin ..	.. 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
7. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	.. 1	0
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
10. Iştiláhát-uş-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. ..	.. 1	0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
13. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	0
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
17. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
18. Tibetan Dictionary ..	.. 10	0
19. Ditto Grammar ..	.. 8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	.. 18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. M. ..	.. 5	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 520.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SUTRA OF APASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASCICULUS IX.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	3
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	.. 2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nātaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	.. 28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Brāhmana, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpanī, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	14
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	4
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	.. 6	4
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each ..	.. 11	4

(Continued on third page of cover.)

अग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

निर्वपति ॥

देवतादेशनस्य प्रत्याम्नायो भवति । ९ ।

वैष्णवो नवकपाल इति वचनाद्विष्णव इत्येतस्य स्थाने अग्नेराति-
थ्यमसीत्यादिभिः पञ्चभिर्निर्वापः ॥

पञ्चसु साविचं जुष्टं चानुषजति । १० ।

अथाणां मन्त्रवतां पर्यायाणां विकाराः पञ्च । तूष्णीकविकारः षष्ठः ।
सप्तमो ऽन्वावापः* ॥

मोत्तरयोरित्येके । ११ ।

प्रकृतौ अथाणां निर्वापाणां मन्त्रवत्त्वात् उत्तरयोः चतुर्थपञ्चमयोः
सावित्रजुष्टयोरभावः ॥

वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति । १२ ।

गतः ॥

विष्णुवदेवात ऊर्ध्वं संस्काराः । १३ ।

अत ऊर्ध्वं प्रोक्षणादयो विष्णवे वो जुष्टमिति निर्वापादूर्ध्वमि-
त्येके ॥

इविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनञ्चाहं विमुच्य । १४ ।

अदि पूर्वं न विसृक्तः ॥

* from ik : पञ्चपयैयान्तेषु देवस्य जेत्यादि चलाभ्यामित्यन्तस्य जुष्टपदस्या-
नुपपत्तः कार्यः ॥

वारुणमसीति वासो ऽपादाय वरुणो ऽसि धृतव्रत
इति राजानमादायाच्छिद्रपचः प्रजा उपावरोहोश्नु-
शतीः स्योनः स्योनाः सोम राजन्विश्वस्त्वं प्रजा उपा-
वरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्वित्युपावहृत्योर्व-
न्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति । १५ ।

वासो ऽपादायेति पर्याणहनीयमिति श्लेषः ॥

इति त्रिंशो कण्डिका ।

आसन्दीमादाय प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते । १ ।

प्रतिपद्यते गच्छति ॥

या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेणाहवनीयं दक्षिणातिहृत्य वरुणस्यर्तसदन्यसीति
दक्षिणेनाहवनीयं राजासन्दीं प्रतिष्ठापयति । २ ।

अतिहरणं व्रतप्रदाने व्याख्यातम् । अतिहृत्य राजानमन्वस्यै प्रदावा-
येणाहवनीयं प्रतिप्रस्थाचाहतामासन्दीं प्रतिष्ठापयति ॥

तस्यां शकटवत्कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञश्चासादनम् । ३ ।

शकटवदिति वचनादत्रापि यजुषर्षा चासादनम् । केचिन्तु यजुषैवा-
सादयन्ति । मन्त्रसमाप्ताये त्वर्षा भावात् नासौ सूचकतो भावः ।
शकटवदिति वचनात् . समान्नाये ऽपि यजुषः प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेश्च ।
सत्याषाढस्वपठदेव पृथगुभयचोभयमृग्यजुषम् ॥

वरुणो ऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । ४ ।

गतः ॥

वारुणमसीति वाससा पर्याणद्धति * । ५ ।

वारुणमधि शंघोरित्यादिना पुनः पर्याणद्धति ॥

एवावन्दस्व वरुणं वृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य
गोपाम् । स नः शर्म चिवरुषं वियंसत्यातं मा द्यावा-
पृथिवी उपस्य इत्येतया सर्वत्र राजानमासीदेत् । ६ ।

वाचनिके राजोपसर्पणे अध्वर्योरथं मन्त्रो न यादृच्छिक इति
द्रष्टव्यम् ।

अग्निं राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संग्रे-
ष्यति । ७ ।

संग्रेषवत्सर्वे कुर्वन्ति ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । ८ ।

गतः ॥

चतुर्दशीतान्याज्यानि । ९ ।

अनूयाजाभावादुपभृत्पानूयाजार्यग्रहणनिरुत्थं वचनं . पञ्चदशीत-
निरासार्थं च ॥

चतुर्द्दशीचातिथ्यमासाद्य संभारयजूषि व्याचष्टे । १० ।

* Thus all MSS., not पर्याणद्धति.

वाचष्टे जपति ॥

यजमानं वाचयतीत्येके । ११ ।

गतः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यञ्च । १२ ।

व्याख्यातं प्राक् ॥

पञ्च प्रयाजाः । १३ ।

निर्मन्थ्यवत्सु पशुचातुर्मास्त्रेषु प्रयाजविवृद्धिदर्शनात् साचापि मा
ब्रह्मीत्यारम्भः । अथवा यतः पञ्च प्रयाजा न चानूयाजाः तस्मात्
चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयतीति योज्यम् ॥

चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयति । १४ ।

गतः ॥

इडान्ता संतिष्ठते । १५ ।

इडान्ता मार्जनान्ता ॥

धारयति भ्रौवमाज्यमाज्यम् । १६ ।

गतः ॥

इत्येकचिंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृद्दत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
दशमः पटलः ।

इति दशमः प्रश्नः ॥

श्रीमः ॥

आतिथ्याया ध्रौवात्स्रचि चमसे वा तानूनमं समव-
द्यति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपतये त्वा पृह्णामी-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

तनूनपात्संबन्धात्तानूनमिति याज्यसमाख्या येन त्विजः संख्यमुपगच्छन्ति ।
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तप्राप्त्यर्थं । न
त्वितरस्येतरार्थं । तस्य पञ्चावत्तं सर्वत्रेति नियमात् । व्यवस्थितवि-
कस्यो वा स्यात् । उभयस्य व्यवस्थानुसारात् ॥

अनाष्टष्टमसीति यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनमं
समवमृशन्ति । २ ।

सदस्थानित्यत्वादुक्तं सप्तदशा इति । तेन सदस्यवरणे सो ऽप्यवमृश-
त्येवार्थसाम्यात् ॥

अनु मे दीक्षामिति यजमानः । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेत यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तं प्रथमम् । यदि
कामयेत सर्वानिति सर्वान्सहावमर्शयेत् । ४ ।

यज्ञनिमित्तं यज्ञो यज्ञयज्ञसम् । यज्ञे साधु कृतमनेनेति तद्यं प्राप्नु-

यादिति कामयेत यजमानस्तं प्रथममवमर्शयेत् । यदि पुनः कामयेत
सर्वान्यज्ञयज्ञसमृच्छेदिति तदा सहैव सर्वानवमर्शयेत् ॥

तस्माद्यः सतानूनन्निष्णामित्युक्तम् । ५ ।

तस्माद्यः सतानूनन्निष्णां प्रथमो द्रुहति ष अर्तिमार्कतीत्युक्तम् ।
तस्माद्यान्योऽन्यस्मै द्रोग्धव्यमित्यर्थः ॥

प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीति यजमानस्तानूनमन्त्रं
चिरवजिघ्रति । ६ ।

गतः ॥

अम्बहं वा व्रतेष्वपिनयति । ७ ।

तदा तु प्रतिव्रतमावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥

अग्नीमदन्त्यापा इति पृच्छति । ८ ।

किमापो मदन्ति उष्णीभवन्तीति प्रश्नः । तत्रातिथ्येण सह मदन्ती-
रधिप्रयतीति बौधायनः ॥

मदन्ति देवीरमृता ऋतावृध इत्याग्नीध्रः प्रत्याह । ९ ।

गतः ॥

ताभिरेहीति संप्रेष्यति । १० ।

एहीति न स्रवते . दूरादाह्लावाभावात् ॥

मदन्तीरुपसृश्य तानूनन्निष्णो विस्रस्य राजानं सहि-
रथैः पाणिभिराप्याययन्त्यंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याय-
तामिति । ११ ।

आप्यावनस्त्रिङ्गेन मन्त्रेणावमर्शनमेवाप्यायनम् । अङ्गिः शेषनमित्यन्ये ॥

अथ निऋवते । दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षि-
खान्पाणीनुत्तानान्छत्वा सव्यान्नीच रष्टा रायः प्रेषे
भगायेति । १२ ।

शोमस्याप्यायितस्थान्तरिञ्जदेवत्यत्वान्तच्छादनेन द्यावापृथिवीभ्यां नम-
स्काराञ्चस्त्रिकरणं निऋवः . प्र वा एते ऽस्मान्नोकाञ्चवन्त इत्यादि
प्रकृत्य द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कारत्यास्त्रिङ्गोके प्रतितिष्ठन्तीति अव-
शात् . स्रवनात्प्रसरे निऋवते द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्नमस्कुर्वन्तीति
वृषभश्रुतेः . नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रस्त्रिङ्गाच्च ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षामुपैति । १३ ।

वर्तमानेष्वेव दीक्षाव्रतेषु व्रतान्तराणामधिकानामागमो ऽवान्तर-
दीक्षा ॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनीय-
मुपतिष्ठते । १४ ।

गतः ॥

एतेनैवास्मिन्समिधमाद्धातीति वाजसनेयकम् । १५ ॥

उपस्थानसमिदाधानयोर्विकल्पः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

संतरां मेखलां समायच्छते । संतरां मुष्टी कर्षते । १ ।

संतरां संहतराम् ॥

तप्तव्रतो भवति । २ ।

उष्णमेव पयो व्रतयति ॥

मदन्तीभिर्मार्जयते । ३ ।

दैवीं धियमित्युष्णाभिरेव हस्तौ मार्जयते । मदन्तीभिरुदकार्था-
म्कुरुत इति सत्याषाढः ॥

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेनैवात ऊर्ध्वं व्रत-
यति । ४ ।

अत ऊर्ध्वं अस्याऋः सायंव्रतप्रभृत्यौपसदव्रतान्येतेनैव व्रतयति । न
पूर्वेण सहाधिनिविश्रते इत्येवकारार्थः । यत्तद्यतनमहर्षतमवान्तरदी-
क्षोपाथनोत्तरकालभाव्यपि दैचव्रतत्वात्पूर्वेणैव स्वकाले भवति ॥

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्ति । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।

अथ प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति . स च मन्त्रब्राह्मणयोरनारभ्यान्नात इति
सूत्रहतापि स्वतन्त्र एव व्याख्यास्यते ॥

न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्च्यात् । ६ ।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति नियमात् अतिरात्रे प्रथमयज्ञे प्रतिषेधः ।
अथवा शाखान्तराभिप्रायेणाग्निष्टोमे ऽपि निवृत्तिः . न प्रथमयज्ञ
इति सामान्येन प्रतिषेधात् ॥

प्रष्टञ्चादा । ७ ।

गतः ॥

प्रष्टञ्चाद्ब्रह्मणस्य । ८ ।

दुर्भ्राह्मणस्य प्रथमयज्ञे ऽपि प्रष्टञ्चादेव । व्याख्यातो दुर्भ्राह्मणः ॥

ब्रह्मवर्षसकामस्येत्येके । ९ ।

ब्रह्मवर्षसार्थिनेो ऽपि काम्यतया तत्र प्रष्टञ्चनमाश्नातमित्यर्थः ॥

यो ऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रष्टञ्चादिति बह्वृच-
ब्राह्मणम् । १० ।

व्याख्यातो ऽनूचानः । बह्वृचब्राह्मणवचनमादरार्थं न तु विकल्पार्थं ।
तस्य न प्रथमयज्ञ इत्यादिर्नैव सिद्धत्वात् । अतो ऽनूचानस्य प्रथम-
यज्ञे ऽपि नियतः प्रवर्ग्यः ॥

आतिथ्याबर्हिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च । तदेव
प्रस्तरपरिधि । ११ ।

प्रस्तरस्य पृथग्गृहणमसंदेहार्थम् । आतिथ्याबर्हिरादीनामातिथ्यादि-
चवार्थमुत्पत्तिः । अतस्तान्यादाय त्वर्णो संनद्ध पुनःपुनः प्रबुञ्जीत ॥

तस्स्तीर्णं बर्हिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येके । १२ ।

अथवा तत्रातिथ्यायामेवोत्तरार्थमपि स्त्रीर्णं बर्हिः . परिधयश्च तत्रैव
परिधिताः परिधिताः । न तु पुनःपुनरादाय प्रयुज्यन्त इत्यर्थः ।
अग्नीषोमीये तु देशभेदात्पुनःप्रयोगः ॥

उपसदस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १३ ।

परिस्तरणाच्छेदनादि कर्म प्रक्रमयति ॥

प्राकृत इध्मो दशदारुवा । १४ ।

प्राकृत इत्यनेन प्रतिद्वयमानासु प्रकृतिवदिति म्यायेन सामिधेनै-
काष्ठानां पाञ्चदशमभिप्रेतं . न त्विध्मश्चैकविंशतिदारुत्वं . परिधीनां
समिद्धयस्य साभावेन षोडशध्मो ऽनतिरेकात् । षोडशदारुमित्येव
सत्याषाढः । तेन षोडशध्मेत्युहः । दशधेति तु दशदारौ । तथा एकां
समिधं यज्ञायुस्सुसंचरामित्युभयच ॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रति-
पद्यते । यद्यार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । १५ ।

गतः ॥

स्फ्यमग्निहोचहवर्णी सुवं जुह्वमुपधृतं भ्रुवां वेद-
माज्यस्थालीमिति द्वन्द्वं प्रयुज्य पविचे कृत्वा यजमान
वाचं यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

यथार्थमित्यनेनैव सिद्धेः पुनःस्फ्यादिवचनमसंदेहाद्यम् । तथान्यदापि
थावदुक्तमेवोपसदि क्रियते । पविचे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति
वचनभेददृष्टार्थत्वे ऽपि प्रणीता वेद्यन्ते । कात्यायनेन त्वच तस्यसु-
क्तत्वान्नद्विरासार्थो वा यत्नः ॥

वाग्यतः पाचाणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृद्य ब्रह्मा-
ण्यमामन्य पाचाणि प्रोक्षति । १७ ।

संमर्शनप्रोक्षकमन्त्रयोः पशुवदूहे ऽवगन्तव्यः . यथा संविघ्नेतां दैव्यौ
विघ्नौ पात्रे इति . इत्येद्यां दैव्यायेति च । तत्र प्राक् प्रोक्षणाद्यर्थं
द्युनक्ति यजमानः ॥

अथ वाचं विस्तृजते । १८ ।

गतः ॥

स्फ्यमादाय । १९ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

लोमभ्यो ऽधि स्तम्बयजुर्हत्वोत्तरं परिग्राहं परिगृह्य
संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेधमुपसादय सुवं च सुचक्ष
संस्तृणाय्येनादेहीति । १ ।

मन्त्रेषु क्प्यादानं स्तम्बयजुरर्थत्वात् । लोमानि बर्हिः तस्योपरि दभं
निधाय स्तम्बयजुर्हरति । तत्र वर्धतु ते द्यौरिति यजमानमेव प्रत्य-
वेचते . वेदेऽश्वत्थत्वादेवेचितत्वाच्च । खनिप्रत्यवेक्षणं तु निवर्तते .
खनेरभावात् । तत उत्तरपरिग्राह एव क्रियते । अस्तीर्णत्वे तु वेदे-
र्घ्याप्रकृति सर्वमेव क्रियते । सूत्रकारस्तु स्तीर्णपक्षमेवानुसंधत्ते ॥

आश्वयग्रहणकाले भुवायामेव गृह्णाति । प्रोक्षणीर-
भिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्येधं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं
मिमीय पवित्रे अपिस्तृण्यैकामाधारसमिधमाधायान्त-
वेदिं विधृती निधाय भुवां सुवं च सादयति । एताव-
सदतामिति मन्त्रं संनमति । २ ।

यन्वो ऽयं गृहमेधीवे व्याख्यातः । केचित्तत्र भ्रौवाव्यस्यासन्नाभिर्मर्-
नमिच्छन्ति । तदयुक्तं । आच्ये तदभावस्य थाजमान एव दर्शित-
त्वात् ॥

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते । ३ ।

पितृयज्ञे व्याख्यातः ॥

नव सामिधेनीरन्वाह । ४ ।

तत्र प्राकृतेभ्यपचे षट्सु प्रणवेषु द्वे द्वे काष्ठे आधाय परिधानीयार्वा
चीणि सहादधाति । अथवा तृतीयषष्ठनवमेषु प्रणवेष्वेकैकमादधाति ।
इतरेषु षट्सु द्वे द्वे ॥

तिस्र ऋचस्त्रिरनूक्ता भवन्ति । नव वा पराचीः । ५ ।

पराचीः अनादन्ताः ॥

नान्ध्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् । सौवमेवाधार-
येत् । ६ ।

थाः प्रधानेज्यायाः पुरस्तादाहुतञ्च आधारादय आच्यभागान्ताः
तासु सौवाधारादन्यामाहुतिं न जुहुयात् ॥

समानमा प्रवरात् । ७ ।

गतः ॥

नार्षेयं वृणीते न हेतारम् । आश्राव्याह सीद्
हेतरिति । एतावान्प्रवरः । ८ ।

पितृयज्ञे व्याख्यातः ॥

ध्रौवादष्टौ जुह्वां गृह्णाति । चतुरपभृति । ९ ।

अथ पुरस्तादाज्यस्य पञ्चहोतारं वदेद्यजमानः । पञ्चावन्तिनस्तु दशकृत्वः
पञ्चकृत्वस्य गृह्णाति ॥

घृतवति शब्दे जुह्वपभृतावादाय दक्षिणा सकृदति-
क्रान्त उपांशुयाजवत्प्रचरति । १० ।

घृतवतिशब्दो वाचनिकः । सकृदतिक्रान्त इति वचनं प्रतियागमनति-
क्रमणार्थम् । उपांशुयाजवदिति वचनं तेषामेवोपांशुत्वायं । दधिर-
शीत्यनुमन्त्रणत्वात् । ननूपांशुपसत्त्विति साङ्गप्रधानस्योक्तमेवोपांशु-
त्वम् । सत्यमुक्तं । तदपि त्वसत्यस्मिन्प्रायणीयादिवत्प्रधानविषयमेव
स्वात् । अतस्तदङ्गानामपि कथमुपांशुत्वं ब्रूयादित्यारम्भः ॥

अर्धेन जौह्वस्याग्निं यजति । अर्धेन सोमम् । ११ ।

मतः ॥

श्रौपभृतं जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या
ते अग्ने ऽयाशया तनूरिति सुवेणोपसदं जुहोति । १२ ।

उपसदित्याहुतिसमाख्या । तामाज्यस्याम्नाज्येन जुहोति । नारिष्ठादि
सर्वं तन्मं निवर्तते . अग्निक्रमणात् . ब्राह्मणे च तिस्र एव सामि-
धेनीरनुष्ठेत्यादिना थावदुक्तेन परिसंख्यानाच्च । अत एव प्रायश्चित्ता-
न्यथन्तरयादिनिमित्तानि निवर्तन्ते । तथा च बौधायनः . त्वरमाणा
इवोपसद्भिः प्रचरेयुर्नाकृतमाद्रिथेरन्निति ॥

अग्नीन्मदन्त्यापाइ इत्येतदाद्या निहृवात्कृत्वाम्नी-
ह्वेवपत्नीर्व्याचक्ष्व सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्ययामाह्वयेति । १३ ।

संप्रेष्यतीति शेषः ॥

अपरेण गार्हपत्यमग्नीध्र उपविश्य देवपत्नीर्व्याचष्टे
सेनेन्द्रस्य धेनेति । उत्करे सुब्रह्मण्ययामाह्वयति । पूर्वव-
देनां यजमानो ऽनुमन्त्रयते । १४ ।

गतः ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

सुपूर्वाह्णे पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्गां चरन्ति ।
स्वपराह्णे आपराह्निकीभ्याम् । १ ।

पूर्वाह्णापराह्णान्ते चरन्तीत्यर्थः ॥

सव्योत्तानैस्तु सायं निहृवः । २ ।

आपराह्निक्यामुपसदि सव्योत्तानैः पाणिभिर्निहृवः ॥

एषा प्रथमा । ३ ।

प्रथमा उपसत् । औपसदमहर्ष्याख्यातमित्यर्थः ॥

एवमुत्तराभ्यां चर्या । ४ ।

उत्तराभ्यामप्यहोभ्यामेवं चर्या । चरणमित्यर्थः ॥

रजाशयां द्वितीयायां जुहोति । हराशयां तृती-
यायाम् । ५ ।

वा ते अग्ने रजाशया तनूरिति द्वितीयायामुपसदि द्विकालमप्युप-
सदाहुतिं जुहोति । हराशया तनूरिति तृतीयायाम् ॥

याः प्रातर्याज्या इत्युक्तम् । ६ ।

वाः प्रातर्याज्या इत्यादि यदुक्तं ब्राह्मणे तदप्यनुसंधातव्यम् ॥

तिस्र एव साहस्योपसदः । द्वादशाहीनस्य । ७ ।

एकादः साहस्यः । द्विराचादिः अहीनः ॥

यदि संग्रामं पुरो वा युध्येयुरयः प्रथमायामवधाय
जुहुयात् । रजतं द्वितीयायाम् । हरितमुत्तमायाम् । ८ ।

यदि अत्रियस्य यजमानस्यामित्राः संग्रामं कुयुः पुराणि वाक्रामेयुः
तदा प्रथमायामुपसदि उपसदाहुतिके ऽयः क्षुवे ऽवधाय जुहुयात् ।
एवं रजतहरिष्ये उत्तरयोरित्यर्थः । अरिजयकामस्य अहमेवं साय-
प्रातराहुतश्च इत्यथश्चसंयुक्तः कल्प इति सत्यावाढः ॥

आराग्रामिति स्तनकल्पः । ९ ।

आराग्रामित्यादिब्राह्मणे द्वौ स्तनकल्पावुक्तौ आराग्रा परोवरीयसी
येति । तत्रैकमये ऽथ द्वावथ चीनथ चतुर इत्याराग्रा । परोवरीयसीं
तु स्तनमेवानुक्रमिष्यति । तां चैव नित्यां मन्यते . तस्या एवानुक्रम-
मणात् . अत्रैकस्तनं व्रतमिति तस्या एवानुवादाच्च ॥

यदहः सोमं क्रीणीयुश्चतुरः सायं दुह्युस्वीन्प्रातर्दौ
सायमेकमुत्तमे । सर्वान्सायमाश्रिरे । १० ।

प्रथमायामुपषदि प्रातर्द्वैचव्रतं भवति । सायं चतुस्तनं दुह्युः । मध्य-
मायां प्रातस्त्रीन् । द्वौ सायं । उत्तमायां प्रातरेकम् । सायं तु
सर्वानप्याश्रिरे सोमसंस्काराय दध्ने दुह्युः ॥ आश्रिरे इति रेफान्नात् ।
तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

अन्तरा मध्यमे प्रथम्योपसदौ वेदिं कुर्वन्ति । ११ ।

मध्यमायामुपषदि पौर्वाह्निक्योः छतयोरित्यर्थः ॥

प्राग्वंशस्य मध्यमाल्लाटिकास्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्र-
क्रम्य शङ्कुं निहन्ति । १२ ।

प्राग्वंशस्य पूर्वार्धेषु मध्यमाच्छङ्कोस्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति । स
वेदेः पश्चार्धशङ्कुनां मध्यमः ॥

तस्मात्पञ्चदशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतः । ते श्रोणी ।
प्रथमनिहताच्छङ्कोः षट्त्रिंशतिः पुरस्तात् । तस्माद्द्वा-
दशसु दक्षिणतः । एवमुत्तरतः । तावंसौ । १३ ।

त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वेति शुल्बवचनात् पदान्यपि वेद्यां प्रक्रमैर्विक-
ल्पन्ते । तां श्रौस्वेन विधिना मीला तत्रतत्र शङ्कुं निहन्ति ॥

विमिमे त्वा पयस्वतीं देवानां धेनुं सुदुधामन-
पस्फुरन्तीम् । इन्द्रः सोमं पिबतु श्वेमो अस्तु न इति
विमानः । १४ ।

पूर्वाक्तमाने ऽचं मन्त्रः । तं सहादुक्त्वा सर्वो वेदिं मिमीते ॥

सर्वतः स्यन्द्या पर्यातनाति । १५ ।

स्यन्द्या रज्जुः । तथा सर्वतः परिवेष्टयति वेदिम् ॥

मध्ये पृथ्याम् । १६ ।

तनेतीति शेषः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इमां नरः कृणुत वेदिमेत्य वसुमतीं रुद्रवतीमादि-
त्यवतीं वर्षन्दिवो नाभा पृथिव्या यथायं यजमानो न
रिष्येद्देवस्य सवितुः सव इति संप्रेष्यति । १ ।

गतः ॥

सपथेन विघनेन पश्चां परशुना च वेदिं कुर्वन्ति । २ ।

अत्रिजः परिकर्मिणो वेति शेषः ॥ स्फोः सौकिकस्याव्यलात् . तेन
खनन्ति । विघनः सुङ्गरः . तेन लोष्टानि भ्रन्ति । पशुः पश्चादेः
पार्श्वस्थि . तेन परशुना च मूलानि छिन्दन्ति । स्फादीनि प्रज्ञा-
तानि निदधाति . उत्तरत्रप्रतिपत्तिवचनात् ॥

दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्जं प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा
चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा द्युतप्रतीका भुवनस्य

मध्ये । तस्यां सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधि
भागधेयमित्यभिमन्त्र्य । ३ ।

वेदिं करोतीति विपरिणामेन संबन्धः । वेदं कृत्वा स्यादानादि
आ उत्तरपरिग्रहात्कृत्वा षष्ठःसिद्धयेत्यभिमन्त्र्य सैवं वेदिं करोत्य
ध्वर्युरित्यर्थः ॥

चात्वासाद्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्कारः । तावत्ये-
वाध्वन्युदग्यथा चात्वालः । ४ ।

चात्वालमध्यात्प्रत्यगद्वादशसु प्रक्रमेषूदग्वेदेर्धावति चात्वालसावत्य-
ध्वन्युत्कारः स्यात् । दार्शिकवेदिवदेव पुरस्ताद्विद्वतीयदेशे उदग्मेदेर्दि-
पदे स्तम्भयजुर्निवपतीत्युक्तं भवति । स्तम्भयजुरपादानदेशो ऽप्येतेनैव
व्याख्यातः . मध्यमस्य वेद्विद्वतीयस्य पूर्वार्धादिति । तत्रोपरवदेशा-
स्तम्भयजुर्धरतीति कात्यायनबोधायनौ ॥

व्याख्यातश्चात्वाल उत्तरवेदिश्च । ५ ।

चात्वालोत्तरवेदी तु पश्चादेव व्याख्याते . दशपदां सोमे करोती-
त्यादिना । ते तथैव कार्ये इत्यर्थः ॥

उदुम्बरशाखाभिः सप्तशाखाभिर्वा प्रच्छन्ना वसति ।
। ६ ।

उत्तरवेदिरिति* शेषः । तथा उदुम्बरशाखाभिश्चन्नां परिवासयतीति
सत्याषाढः ॥

* Corrected ; the MSS. have उत्तरवेदिमिति .

श्वोभूत उत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ प्रतिसमस्यति । ७ ।

प्रतिसमासमेव व्याकरोति ॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवापराहिकीभ्याम् ।
। ८ ।

प्रचरतीति विपरिणामेन संबन्धः । प्रचर्येत्येव वानुषज्योत्तरसूत्रेण
सहैकग्रन्थो योजयितव्यः ॥

अथ प्रवर्ग्यमुद्वास्य पशुबन्धवद्भिन्नं प्रणयति । ९ ।

प्रचयनीयेभाधानाद्यतिमुक्त्यन्तेन विधिना प्रणयति ॥

इष सोमस्याहवनीयः । यतः प्रणयति स गार्ह-
पत्यः । १० ।

एतस्मिन्नेवातः परमाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते . तद्योनौ तु ग्राखा-
नुक्षीये गार्हपत्यकर्माणि । सत्याषाढभारद्वाजयोस्तु मतात् आग्नीध्र-
प्रचयनात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । ११ ।

वेधादिदत्र सूत्रकृतां मतम् । अग्निं प्रणीयानन्तरमेवामिच्छायाः
ग्राखाहरणमिति तन्निरासार्थमुक्तमग्निवतीति । वेदिदेशे ऽग्निवत्य-
नन्तरमुत्तरपरिग्रहः . ततः ग्राखाहरणमित्यर्थः । विपरीतपरिग्रह-
सूत्रार्थं वा . वसवस्त्विति परिग्रहस्य ते ऽग्निना प्राञ्चो ऽजयन्निति
प्राग्निना परिग्रहस्तवनात् ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता शाखामाहृत्य मिचावरुस्थाः पय-
स्थाया वत्सानपाकरोति । १२ ।

उत्तरपरिग्रहाद्यनुवीक्षणान्ते कृते शाखाहरणादि गोमथास्त्रेषान्तं
कर्म प्रतिप्रस्थाता करोति । तत्र मिचावरुणाभ्यां देवभागं . मिचा-
वरुणाभ्यां ऋदो दुहाना इति विकारः प्रतिबंधातव्यः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिवेदिं प्रोक्षति । १ ।

असंस्कृताभिरङ्गिरभयं चिः प्रोक्षति ॥

नाप्रोक्षितामभिचरन्ति । २ ।

उत्तरपरिग्रहादूर्ध्वं प्राक् प्रोक्षणात्न वेद्यां चरन्ति जवाः । तथा न
परिगृहीतामप्रेक्षितामित्येव यत्याषाढभारदाजौ ॥

अथैनां बर्हिषा बहुस्रं प्राचीनं स्तीर्त्वा प्रयुक्तपूर्वं
शकटे नक्षत्रयुगे प्रतिहतशम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमग्रवि-
तान्ग्रन्थीन्विस्त्रस्य नवान्प्रज्ञातान्कृत्वाग्रेण प्राग्वंशम-
भितः पृथ्यामव्यवनयन्परिश्रिते सच्छदिषी अवस्थाप-
यति । ३ ।

स्रणं तृष्णीकं . आ घा ये अग्निमिभ्यत इत्यैश्वर्यं वा . यथा

वक्ष्यति खरणीमेतामेके इति । बज्जलं भूधिष्ठम् । प्राचीनं प्रागप-
वर्गम् । प्रयुक्तपूर्वे प्रागेव कार्येषूपयुक्ते । प्रतिहतशम्ये प्रतिसुक्तशम्ये ।
अथवनयन् दक्षिणत उत्तरतश्च पृष्ठ्यामतीत्योभे अनयन् ॥

अथैने पत्नी पदतृतीयेनाज्यमिश्रेणोपानक्ति । ४ ।

आज्यमिश्रेणेति वचनात् आज्यमप्यञ्जनसाधनम् । तेन पदनाशे ऽपि
शेवलेनाज्येनानक्ति । पत्न्येनेकत्वे ऽपि मुख्योपानक्ति . अक्षसंस्कारत्वात् ॥

आ नो वीरो जायतामिति द्विर्दक्षिणामक्षधुरं
दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन प्राचीनम् । ५ ।

यत्र चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशो ऽक्षधुरा । दक्षिणस्य हविर्धानस्य
दक्षिणामक्षधुरां द्विरुपानक्ति ॥

न च हस्तमावर्तयति । ६ ।

प्रागतं हस्तं न प्रत्यगपकर्षति ॥

श्वमितराम् । ७ ।

उत्तरामप्यक्षधुरामेवमनक्ति ॥

सकृदा । ८ ।

इतरामित्यन्वयः . आनन्तर्यात् . सकृत्सकृद्वेत्यवचनाच्च ॥

तथोत्तरस्य हविर्धानस्योपानक्ति । ९ ।

अक्षधुरामिति शेषः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता शाखामाहृत्य
स्याया वत्सानपाकरोति । १२ ।

उत्तरपरिग्रहाद्यनुवीक्षणान्ते कृते
कर्म प्रतिप्रस्थाता करोति । तत्र
वह्णाभ्यां भरदो दुह्यना इति

न इति । वृष्यं भूयिष्यत् । प्रवीर्यं प्राण-
सुपूर्वम् । प्रतिप्रस्थातव्ये प्रतिप्रस्थात-
व्यापत्तित्येभ्यो अन्वयः ॥
प्रतिप्रस्थातव्ये प्रतिप्रस्थात-
व्यापत्तित्येभ्यो अन्वयः ॥

आपस्तम्बीये श्रौतसूत्रे ।

१०८

प्रोक्ष्य २

असंज्ञता

सुवागित्यनुमन्त्रयेत् । १२ ।

इति शेषः । अक्रन्ददग्निरित्यत्र अशब्दमनुमन्त्रयेत् इत्यग्नौ
इति ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं
निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति । १३ ।
दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्युभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति ॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

अमती इति जुहेति । १ ।

इति शेषः ॥

चक्राणि वर्तय । गृहं सोमस्य
वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा
। लोष्टं वा बहिर्वेदि

१०२

पूर्वस्निन्द्रे यत्किं-

बाह्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्याच रमेथा-

नभ्यस्थे स्थापयित्वा वैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तभा-

नित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हवि-
र्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेथीं निहन्ति । तस्यामीषां
निनद्याति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्थानं . तत्र यथा नभ्यस्थे
भवतः तथानसी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र
वाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति लिङ्गात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते
भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्समीपे मेथीं अवष्टम्भ-
नस्तम्भं दिवो वा विष्णवित्याग्नीःपदयर्षा* निहत्य तस्यामीषां वधाति ॥

* Thus b; c आग्नीर्षेदयर्षा, hik आग्नीर्षेदयर्षा, Taitt. S. 6. 2. 9. 4
and Taitt. Prâtis. 5, 10 आग्नीर्षेदयर्षा.

युञ्जते मन इति साविचियर्चैत्तरवेदिके हुत्वा
हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । १० ।

मतान्तरनिरासार्थमौत्तरवेदिकग्रहणं . बौधायनकात्यायनाभ्यां ब्राह्म-
मुखीये होमवचनात् ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां प्राची प्रेतमध्वरमित्युक्तं
प्रवर्तयन्ति । ११ ।

धुर्यवद्युगधुरौ हस्तेनोर्ध्वं गृह्यन्तः प्राङ्मन्यन्यनसी अर्ध्वर्युप्रतिप्रस्था-
चादयः ॥

स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयेत् । १२ ।

तमचशब्दमिति शेषः . अक्रन्ददग्निरित्यचशब्दमनुमन्त्रयेत् इत्यग्नौ
दर्शनात् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं
निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यर्ध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति । १३ ।

दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्युभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति ॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

इरावती घेनुमती इति जुहोति । १ ।

उत्तरस्र वर्त्मनि वर्त्मनेर्वेति शेषः ॥

अप अन्यं भयं नुदाप चक्राणि वर्तय । गृहं सोमस्य
गच्छतमिति वितृतीयदेशे वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा
मैषावरुणो वा पदापनुदति । लोष्टं वा बहिर्वेदि
निरस्यति । २ ।

वेद्याः पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशभ्यः प्रक्रमेभ्यः पूर्वस्मिन्देसे यत्किं-
चित्पांखादि तत्तच्चैव पदा प्रेरयति । बहिर्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

आहवनीयास्त्रीन्प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्याच रमेया-
मिति नभ्यस्थे स्थापयित्वा वैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तभा-
त्वित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हवि-
र्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेथीं निहन्ति । तस्यामीषां
निनह्यति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्थानं . तत्र यथा नभ्यस्थे
भवतः तथानसी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र
नाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति सिक्नात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते
भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्समीपे मेथीं अवष्टम्भ-
नस्यभं दिवो वा विष्णवित्याग्नीःपदयर्षा* निहत्य तस्यामीषां भ्र्नाति ॥

* Thus b; c आग्नीर्षदयर्षा, hik आग्नीर्षदयर्षा, Taitt. S. 6. 2. 9. 4
and Taitt. Prātis. 5, 10 आग्नीर्षदयर्षा.

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु कमित्युत्तरं
कर्णातर्दमनु । ४ ।

मेथीं निहन्तीत्यादेरनुषङ्गः । एवमुपस्तम्भनादि बन्धनान्तं करो-
तीत्यर्थः । स्थापनं त्वभयोर्बुगपदभ्यर्चुरेव करोति . रमेथामिति
द्विवचनात् । अथवोपरवमन्त्रवत्समुदायापेक्षयापि द्विवचनोपपत्तेः
स्थापनमप्युभयोरुभौ कुरुतः । तथा अत्र रमेथामिति स्थापयत
इत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

ऊर्ध्वाः शम्या उद्धृष्टोपरिष्ठात्परिवेष्टयन्ति । ५ ।

ऊर्ध्वा उत्पाद्य अधःकुम्भाः प्रतिमुच्य रज्ज्वादिभिरुपरिष्ठात्परिवेष्ट-
यन्ति यथा न पतन्ति ॥

उत्ताना हि देवगवा वहन्तीति विज्ञायते । ६ ।

अग्न्यानां विपरीतप्रतिभोकस्तुतिरियमादरार्था ॥

महे वा विष्णविति सर्वतः स्थूणाः परिमिनोति । ७ ।

महे वा विष्णवित्यादिना ऋक्श्रेषेण समन्ततः स्थूणा निखनन्ति ।
अर्थलक्षणे तु हविर्धानस्यायामव्याप्तौ । अथर्वविस्तरस्य नवावा-
मस्य हृदिस्तस्य विधानाद्धोदेऽप्रमाद्यमपि तेनैव व्याख्यातमि-
त्यपरम् ॥

पुरस्ताच्चान्तः खरायावकाशं शिष्ट्वा । ८ ।

पुरस्ताद्भागोऽयः स्थूणास्खन्ततः खरायावकाशमुच्छिद्य ततो बहिर्मि-
नोतीत्यर्थः ॥

उदञ्चौ वंशावत्यादधाति पश्चात्पुरस्ताच्च । ६ ।

पाश्चात्यासु पौरख्यासु च स्थूणासु द्वौ वंशावधिनिदधाति ॥

समानं सांकाशिनं शालामुखीयहोत्रीयौत्तरवेदि-
कानाम् । १० ।

सर्वतो दर्शनं सांकाशिनं . तदेषां समानं भवति । यथैकस्यः
सर्वानपि पश्चेत्तथार्जवेनैषां द्वारावकाशः कार्य इत्यर्थः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्रराट्यां तिर्यञ्चं वंशं
धारयन्विष्णोः स्यूरसीति स्थूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति
प्रश्नातं ग्रन्थिं कृत्वा प्राचे वंशानत्याधाय विष्णोः
पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं हृदि रध्युहति त्वरन्निविस्तारं
नवायामम् । १ ।

रराटीं तावद्वाचष्टे सत्याषाढः . तेजनी रराट्यैषीकी प्राच्यणूकाण्डा
मध्ये विथूता तां वंशे निबध्नीतेति । तेजनी यष्टिः . यथोक्तं बाह्वृच्ये .
तेजन्या उभयतो ऽन्तयोरिति . चतुःसंधिर्हीपुरनीकं ब्रह्मस्तेजनं
पर्षानीति च . सोमः ब्रह्मो विष्णुस्तेजनमिति च । ऐषीकी काशमयौ ।
प्राची प्रागायता न तूदीची । अणूकाण्डा दीर्घश्चान्दसः . अणु-
काण्डा अणूत्तर्पेति यावत् । मध्ये विथूता मध्ये सुषिरं कृत्वा सूत्रे
प्रोता एवभूता तेजनी रराटी तोरणस्त्रानीययोः पूर्वद्वारस्थूणयो-

रुपरि वंशे निवर्तनीत्यर्थः ॥ एवं पुरस्तात्सत्या रराव्या उपरि तोरु-
स्योपरि फलकस्थानीयं वंशं तोरणम्युणयोरेव बद्धं धारयन् तं स्तना
ग्रन्थिं करोति । सेवनं त्वपरिष्ठाद्वास्थास्यते । तत उदौचोर्वग्गयोः
प्राचो वंशानत्याधाय तेषु मध्यमं छदिस्यरन्निविस्तरं नवायामं
चाधूहति ॥

तूष्णीमितरे छदिषी अधूह्य कटांस्तेजनीरिति छद्य-
न्तरालेषु प्रवर्तमुपास्यति । २ ।

इतरे अपि तथापरिमाणे एवाधूह्यान्तरालेषु कटांस्र तेजनीस्र
प्रवर्तं प्रवृत्त्यप्रवृत्त्य चिपति । तेजन्यो घृष्ट्यः. पूर्ववत्काभिसिद्यष्टिभिः
सह कटान्मद्गा तप्ततच छिद्रे ऽवदधातीत्यर्थः । तेजन्यस्रुषविशेषाः
पूर्ववद्दग्गाः कटैः सह चियन्त इत्यन्ये ॥

ते ऽन्तर्वर्ता भवन्ति । ३ ।

य इमे कटतेजनीबद्धा उपात्तास एव अन्तर्वर्तान्त्वरोति व्यावृत्त्या
इति ब्राह्मणे ऽन्तर्वर्ता इत्युक्ता इत्यर्थः ॥

परि त्वा गिर्वशो गिर इति सर्वतः परिश्रित्य विष्णोः
अप्त्रे स्थ इति रराव्या अंतौ व्यस्यति । संमृशतीत्येके । ४ ।
व्यस्यति विसारयति ॥

विष्णोः स्यूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां दार्बाहुं स्यूत्वा विष्णो-
र्भ्रुवमसीति प्रज्ञातं ग्रन्थिं करोति । ५ ।

दार्बाहुः द्वारस्थूणा । सेवनं तु बौधायनो व्याचष्टे. अथ दक्षिणे
दार्बाहौ कुशस्तमुपनिगृह्य दर्भणं प्रवयति दर्भणे स्तनां विष्णोः

सूरसि विष्णोर्भुवमसीति ग्रन्थिं करोतीति । दर्भणं सूचीप्रोतथा
रम्भा कूर्चवत्कुञ्जानुपचारयन् आद्यादेष्टयित्वाये यथातीत्यर्थः ॥

ग्रन्थिकरणमेके पूर्वं समामनन्ति । ६ ।

अथवा मूल एव मन्त्रेण ग्रथितया रम्भा वेष्टयित्वा तृष्णीमये
ऽसुपगूहतीत्यर्थः ॥

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयादित्युक्तम् । ७ ।

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयाद्यत्तं न विस्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेतेत्युक्तं
ब्राह्मणे । तस्माद्यत्र प्रथमे ग्रन्थयस्तत्र ग्रथितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः कार्याः
पश्चाद्विस्रंसनीयाश्चेति भावः ॥

एवमुत्तरां प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

सीव्यतीति शेषः ॥

एवमपरे सीव्यतः । ९ ।

अपरे अपरस्य द्वारस्य द्वार्ये ॥

पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं हविर्धानम् । १० ।

गतः ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति । ११ ।

संमितं निर्मितम् ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुव-
नानि विश्वेति संमितात्प्राङ् यजमानो निष्क्रम्याहव-
नीयास्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति यस्योरुष्विति । १ ।

प्र तद्विष्णुरित्यृषा हविर्धानान्निष्क्रम्य पुनर्यस्योरुष्वित्यर्धेनाहवनी-
यावर्धीस्त्रीन्प्रक्रमान्प्रक्रामति । प्रक्रम्यत इति प्रक्रमः पदं. यस्योरुषु
चिषु विक्रमणेष्विति मन्त्रवर्णात्. चिः प्रक्रामतीति विज्ञायत इति
भारद्वाजेन व्यक्तवचनाच्च ॥

नाध्वर्युः प्राङ् हविर्धाने अतीयात् । २ ।

अपरया दारा प्रविष्टो ऽतीत्य हविर्धाने प्राङ् न गच्छेत् । तथा
नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदिति
सत्याषाढः ॥

अतीयाञ्चेद्वैष्णव्यर्चा संचरेत् । ३ ।

प्रमादाद्गच्छन्निदं विष्णुरिति वैष्णव्या गच्छेत् ॥

षट्सु प्रक्रमेषूत्करात्प्रत्यगाम्नीध्रं मिनेति । अर्धम-
न्तर्वेद्यर्धं बह्विर्वेदि । प्राचीनर्वशं चतुःस्थूणं सर्वतः परि-
श्रितं दक्षिणतः उपचारम् । ४ ।

उत्करात्प्रत्यक् षट्सु प्रक्रमेषु वेदेर्मध्यं भवति । स पूर्वावधिराग्नी-
ध्रगारस्य । तस्य चार्थलक्षणावायामन्यासौ । दक्षिणतः उपचारं दक्षिण-
दारम् ॥

अपरस्माद्द्वेद्यन्ताम्निषु पुरस्तात्प्रक्रमेषु तिर्यक् सदो
मिनोति । ५ ।

तिर्यक् उदगायतम् ॥

अष्टाया द्वेष्यस्य । ६ ।

न तथा कार्यमिति भावः ॥

नवारन्निविस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतम् । अपरि-
मितं वा । ७ ।

नवारन्निप्राम्बिस्त्रीषं भवति । उदगायामस्तु सप्तविंशतिररत्नयः. ततो
ऽपि वाधिकः । तथार्वागष्टादत्रापि लभ्यन्ते. अष्टादशेत्येकेषामिति
शुभवे वचनात् ॥

यावद्वृत्विग्भ्यो धिष्णियेभ्यः प्रसर्पकेभ्य आप्तं मन्येते-
त्यपरम् । ८ ।

अर्थलक्षणावायामव्यासवित्यर्थः ॥

दक्षिणतः प्रक्रमे पृथ्याया चोदुम्बरीं मध्ये सदो
मिनोति । ९ ।

आयामतो विस्तारतश्च मध्ये मिनोति ॥

दक्षिणा सदः प्रति कर्षेद्यथा सांकाशिनस्याविरोधं
स्यात् । १० ।

दक्षिणतः प्रक्रमे पृथ्याया यथा सदोमध्यं भवति तथा पृथ्याया
दक्षिणांशो विवृद्धः स्यात् । किमर्थमिति चेत्. शास्त्रामुखीयादीनां

सांकाशिनस्त्राविरोधो यथा स्यादिति । इतरथा ह्यौदुम्ब्या तिरो-
धीयत इति भावः । अविरोधमित्यर्थाभावे ऽव्ययौभावः ॥

यूपवदौदुम्ब्या अवटसंस्कारः शकलवर्जम् । ११ ।

अध्यादानादिरवस्तरणान्नो विधिः समानो यूपेन ॥

अग्नेणावटं प्राचीं निधाय तूष्णीं प्रक्षाल्यायैनां यव-
मतीभिः प्रोक्षति । दिवे त्वेत्यग्रम् । अन्तरिक्षाय त्वेति
मध्यम् । पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १२ ।

तूष्णीं प्रक्षालनं परस्तादर्वाच्याः प्रोक्षणं च विशेषः ॥

उद्विवं स्तभानान्तरिक्षं पृणोति प्राचीनकर्णां सहे-
न्नाचोच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व वनस्यते सजूर्देवेन बर्हिषेति
वा । १३ ।

कर्णः क्षुद्रशाखामूलं स यथा प्राग्भागगतो भवति तथोत्थापयति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनेत्विति प्राचीनकर्णां सहे-
न्नाच्चा मिनेति । १ ।

पुनः प्राचीनकर्णत्वचनं स्थापने ऽपि तथात्वनियमार्थम् ॥

ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमिता । २ ।

यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ब्राह्मणमेवं व्याख्येयमिति भावः ॥

पर्यूहस्यपरिदंङ्गपरिषेचनानि यूपवत् । ३ ।

गतः ॥

तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
आपृथेयामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्व-
वस्त्रावयति । ४ ।

तस्माः कर्णे हिरण्यं निधाय तस्मिन्भूयिष्ठामाहुतिं जुह्वयथा भूमिं
प्राप्तुयान्तथौदुम्बरीमन्वाज्यमवस्त्रावयति* । भूमिं प्राप्ते स्वाहा-
करोतीति कात्यायनः ॥

एषा सदसः स्थूणानां वर्षिष्ठा । ५ ।

वर्षिष्ठा स्वविष्ठा ॥

नाभिदह्यः पर्यन्तीयाः । ६ ।

पर्यन्तेषुभवाः पर्यन्तीयाः . ता नाभिदह्यः । मध्यमास्त्रौदुम्बरी-
समानारोहा एव ॥

नीचैः सद्दो मिनुयादृष्टिकामस्य । उच्चैरदृष्टिकाम-
स्येत्येके । ७ ।

सदसो नीचैस्त्रौदुम्बरी एव नीचोच्चत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम् ॥

उदञ्चः प्राचश्च वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्य-
मानि चीणि छदीष्यधूहति । ८ ।

* Corrected ; all MSS. have •बावति .

उदङ्घः उदीचः । त्रिषु मन्त्रस्यावृत्तिः . एकवचनात् । तथा ऐङ्-
मषीत्येकैकं मथ्यमानि हृदींषीत्येव भारद्वाजः ॥

विश्वजनस्य द्यायेति चीणि दक्षिणानि । इन्द्रस्य सद्दे
ऽसीति चीण्युत्तराणि । ९ ।

पूर्वेण व्याख्यातौ ॥

दक्षिणान्युत्तराणि चौदुम्बरीमभ्यग्राणि भवन्ति । १० ।

दक्षिणान्युदग्राणि . उत्तराणि दक्षिणायाणीत्यर्थः ॥

दक्षिणान्युत्तराणि करोतीति विश्वायते । ११ ।

उत्तराणि सर्वेषामुपरिश्रयानि ॥

नवच्छदीति काम्यानि । १२ ।

काम्यानि च नवच्छदि तेजस्कामस्येत्यादिब्राह्मण एवानुसंधातव्यानि ।
नवच्छदिःपञ्चसु नित्यः काम्यश्च । काम्यानामपि हृदिषां पूर्ववदेव
चेधा विभागो ऽवगन्तव्यः ॥

नवामिष्टोमे । पञ्चदशोक्थ्ये । षोडश षोडशिनि ।
सप्तदश वाजपेये ऽतिरात्रे च । एकविंशतिः सत्त्वाहीना-
नाम् । १३ ।

एतान्येतेषां नियतानि । प्राकृतसंख्यैव तन्वेषां सोमानाम् ॥

अन्तर्वर्ताः परिश्रयणं सांकाशिनं द्वाराविति हवि-
र्धानवत् । १४ ।

गतः ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीति सीव्यति । इन्द्रस्य भ्रुवमसीति
प्रघातं ग्रन्थिं कृत्वैन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभि-
सृशति । १५ ।

तत्र विष्णोः स्थान इन्द्रस्यादेशनमित्येतावान्विशेषः ॥

नाध्वर्युः प्रत्यङ् सदो ऽतीयात् । धिष्णियान्होतारं
वा । १६ ।

नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण निष्क्रामेत् । तथा
नापरेण द्वारेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेदिति च सत्याषाढः ।
सदस्यपि धिष्णियानतीत्य न गच्छेत् । तत्र तु होतारं वेत्यस्मिन्कक्ष्ये
धिष्णियातिगमने ऽपि न दोषः ॥

यद्यतीयादैन्द्रियर्चा संचरेत् ॥ आ घा ये अग्नि-
मिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रे युवा सखेति
स्तरस्त्रीमेतामेके समामनन्ति । १७ ।

यत्र कृणाति पूर्वोत्तरत्र वा तत्रायं मन्त्रः स्यात् ॥

शैत्रपत्या वा संचरेत् । १८ ।

शैत्रस्य पतिना वयमिति शैत्रपत्या ॥

उपरवकर्मैके पूर्वं समामनन्ति । सदःकर्मैके । १९ ।

गतः ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं चतुर उपर-
वानवान्तरदेशेषु प्रादेशमुखान्प्रादेशान्तराखान्करोति
। १ ।

पुरोऽक्षं पुरस्तादक्षस्य । प्रादेशान्तराखं उपरवादुपरवस्थान्तराखपरि-
माणमपि प्रादेश इत्यर्थः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादाय परिलिखितं
रक्षः परिलिखिता अरातय इति चिर्दक्षिणपूर्वं परि-
लिखति । २ ।

सावित्रेषाभ्रिलिङ्गेनादानम् ॥

श्वमितरान्प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गम् । ३ ।

परिलिखतीति शेषः । तत्र सत्यावाढादिभिः कैश्चित्कामान्तरखेष्टवान्
तन्निरासार्थं प्रदक्षिणवचनम् । उत्तरापवर्गं उत्तरपूर्वापवर्गम् ॥

श्वमनुपूर्वाण्येवैष्यत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ४ ।

गतः ॥

अधस्तात्संतुष्टा भवन्ति । उपरिष्टादसंभिन्नाः । ५ ।

अधस्तादेकीभूता भवन्ति . उपरिष्टादसंकीर्णाः ॥

तूष्णीं बाहुमाधान्खात्वा रक्षोहयो वल्लगहने
वैष्णवान्खनामीति खनति । ६ ।

तूष्णीं सर्वान्खात्वा ततो दक्षिणपूर्वं मन्त्रेण खनति ॥

एकवदुपरवमन्त्रानेके समामनन्ति । ७ ।

यथा रशोहृषं वल्लगहनं वैष्णवमिति संमृश इममिति च ॥

विराडसीति बाहुमुपावहृत्येदमहं तं वल्लगमुदपा-
मीत्युदुष्योपरवन्धन्ते ऽवबाधते गायत्रेण छन्दसावबाधो
वल्लग इति । ८ ।

उदुष पांसुनुदृत्य न्यन्ते ऽवबाधते बिलसमीपदेशं हस्तेनावपीडयति ॥

हरामि वैष्णवानिति हरति । अवबाधो दुरस्युरि-
त्यग्रशोपस्तम्भनं निवपति । ९ ।

गतौ ॥

एवं सर्वाङ्करोति । १० ।

एवं स्वननादिनिवपनान्तेन विधिना अन्यामपि करोति ॥

स्तावन्नाना । पूर्वेषूपूर्वेषु मन्त्रेण बाहुमुपावहृत्यो-
त्तरेषोत्तरेण छन्दसावबाधते । ११ ।

पूर्वेषूपूर्वेषेति सघ्राडसीत्यादेरुत्तरोत्तरेणैव मन्त्रस्य वक्ष्यमाणच्छन्दो-
ऽपेक्षया पूर्वत्वाभिधानम् । सघ्राडसीत्यादिनोत्तरोत्तरेण पूर्वं बाहु-
मुपावहृत्य ततस्त्रैष्टुभेन जागतेनेत्यवबाधनमन्त्रादिभृतेनोत्तरोत्तरेण
छन्दसावबाधत इत्यर्थः ॥

गायत्रं चैष्टुभं जागतमानुष्टुभं पाङ्कमित्यास्तातानि
भवन्ति । १२ ।

छन्दासीति श्रेयः । पाङ्कं चानुष्टुभेन विकल्पते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

प्रथमं वा सर्वेषु । १ ।

प्रथमेव वा हृन्दः सर्वेषूपरवेषु भवेद्यत्सशाखायामाघातम् ॥

विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्य-
भिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाङ्गाणां हन्तेति
बाहू उपावहरतो ऽध्वर्युर्यजमानश्च । २ ।

युगपदभावेकैकस्मिन्बाहू चिपतः ॥

संमृश इमानायुषे वर्चसे च देवानां निधिरसि
द्वेषोयवनः । युयोध्यस्मद्द्वेषांसि यानि कानि च *
चक्रम ॥ देवानामिदं निहितं यदस्यथाभाहि प्रदि-
शश्चतस्रः । ह्यवानो अन्यां अधरान्सपत्नानित्युपर-
वान्संमृश्य दक्षिणपूर्वं यजमानो ऽवमृशति । उत्तरा-
परमध्वर्युः । ३ ।

एवं तत्रतत्र बाहू उपावहत्य तंतं संमृश्य च ततः पृथगेनानवमृशतः ॥

अथ यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमचेति । भद्र-
मितीतरः प्रत्याह । तन्नौ सहेत्युक्तोत्तरपूर्वं यजमानो
ऽवमृशति । दक्षिणापरमध्वर्युः । तथैव प्रश्नः प्रतिवचनं
च । तस्म इत्याह यजमानः । ४ ।

गतः ॥

* च is missing in the MSS. See Maitr. Samh. I. 2, 10.

रक्षोहणो वल्लगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति यव-
मतीभिरुपरवान्प्रोक्ष्योत्तरैर्मन्त्रैरवनयामीति प्रोक्षणी-
शेषमवटे ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्यावस्तृणामीति
बर्हिषावस्तीर्याभिजुहोमीत्याज्येनाभिजुहेति । ५ ।

अवस्तरणं अवटोदरस्तरणम् ॥

एवं सर्वान्करोति । ६ ।

एवं प्रोक्षणाद्यभिहोमान्तेन विधिना दण्डकलितवदभ्यस्तेन सर्वानेकैकं
संस्करोति ॥

रक्षोहणौ वल्लगहनौ प्रोक्षामि वैष्णवो इत्यधिष-
वणफलके प्रोक्षति । ७ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

श्रौदुम्बरे कार्यर्यमये पालाशे वा शुष्के तष्टे प्रधि-
मुखे पुरस्तात्समाविकर्ते पश्चात् । १ ।

यथोरुपरि सोमः स्रयते ते अधिषवणफलके । प्रधिः चक्रस्य पार्श्वं
फलकं . तस्येव मुखं यथोस्ते प्रधिमुखे । अविकर्तच्छेदनं सक्तं च जु
यथोर्न तु प्रधिमुखवद्रक्तो समाविकर्ते ॥

न संतृणन्त्येकाहे । तत ऊर्ध्वं संतृद्ये । २ ।

संतर्दनं कपाटवत्कीलेनापस्त्रेषणम् । तत ऊर्ध्वं सप्ताहीनेषु ॥

उक्त्यादिषु वा संतृणन्ति । ३ ।

अथो खलु दीर्घवेने संदधे धृत्या इति श्रुतिः । उक्त्यादिसंश्लो-
त्कर्षान्मिक्तं द्राघिमाद्यमपि गृह्यात्येवेति भावः ॥

अथैने उपरवेषूपदधाति रश्नोहणौ वलगहनावुप-
दधामि वैष्णवी इति । ४ ।

युगपदुभे उपदधाति ॥

द्वौ दक्षिणेनापिदधाति । द्वावुत्तरेण । ५ ।

द्वावुपरवौ ॥

संहिते पुरस्ताद्द्व्यङ्गुलेन पश्चादसंहिते भवतः । ६ ।

पुरस्तात्संहिते भवतः. पश्चात्तु फलकान्तपोद्ग्राङ्गुलमात्रमन्तरात्सं-
ख्यात् ॥

अथैने उत्तरैर्मन्त्रैः पर्युहामीति प्रदक्षिणमुपरवपां-
सुभिः पर्युह्य परिस्तृणामीति बर्हिषा परिस्तीर्योत्तमे-
नाभिमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेखोपस्तम्भनमुपरवपांसुभिश्च-
तुरश्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आप्तम् । ८ ।

सोमपात्रासादनार्थमुपरवपांसुभिरुत्तमां वेदिं करोति ॥

पुरस्तात्संचरं शिन्धि । ९ ।

सख्यं प्रुखाद्भविधंन एव विनष्टि ॥

अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नीभ्रचात्वास्तौ वाध्वर्युर्दृ-
शीकवश्च संचरेयुः । १० ।

दृशीकवः द्रष्टारः . ते नित्यमनेन पथा संचरेयुः निष्क्रमणप्रवेगने
कुयुः ॥

सर्वतः प्रसुते दृशीकवः संचरेयुरित्येके । ११ ।

अथवा प्रसुते सोमे सुत्ये ऽहनि दृशीकवो यथाकामं संचरेयुः ।
सर्वत इति वचनान् अन्तराग्निगमने ऽपि तेभामदोष इति केचित् ॥

इति चणोदग्नी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

चात्वासास्त्रिष्वियानुपवपति । १ ।

उक्तं ऋषवे पित्रीसमासा भवन्तीति धिष्विषामां विज्ञायते . अतु-
रश्राः परिमण्डला वा धिष्विषा इति । पित्रीसमिति वाङ्मोरन्त-
रासमाचक्षते । तान्यथाऋषवं बीत्वा चात्वासात्पांसनाहृत्योपवपति ॥

अन्तराग्नीभ्र आग्नीभीयमुत्तरे वेद्यन्त उत्तरतः संचरं
श्रिष्ट्वा । २ ।

आग्नीभागरस्थान्तः प्रागाद्यामस्य मध्य उत्तरवेद्यन्ते आग्नीभीयमु-
पवपति । तस्य चोत्तरतो ऽन्तर्वेद्येव संचरं विनष्टि ॥

सदसीतरान्पूर्वार्धे पुरस्तात्संचरं शिष्ट्वा । ३ ।

सदसः पूर्वार्धे इतरानुपवपति । तेषां च पुरस्तादन्तः सदस्येव संचरः
शिष्यते ॥

पृष्ठायां होत्रीयम् । तं दक्षिणेन प्रशास्त्रीयम् । ४ ।

यथा पृष्ठ्यामध्ये भवति तथा होत्रीयमुपवपति । दक्षिणतो ऽथ
प्रशास्त्रीयम् ॥

उत्तरेण होत्रीयमितरानुदीच आयातयति । ब्रा-
ह्मणाच्छंसिनः पेतुर्नेष्टुरच्छावाकस्येति । ५ ।

इतरान्धिष्णियान्यथोक्तेन क्रमेण गमयति ॥

बहिः सदसो मार्जालीयं दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणतः
संचरं शिष्ट्वा सममाग्नीधीयेण । ६ ।

सममाग्नीधीयेणेति वेद्यायामस्य यावत्पध्न्याग्नीधीयस्तावतीत्यर्थः ॥

विभूरसीत्यष्टाभिः प्रतिमन्त्रम् । ७ ।

उपवपतीति शेषः ॥

एतानेवोपस्थानान्ब्याधारणांश्चैके समामनन्ति । ८ ।

एतैर्मन्त्रैरुपोथ पुनरेतैरेवास्मिन्काले उपस्थानं व्याधारणकाले ब्या-
धारणं चैके ऽधीयते ॥

अनुदिशतीतरानध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मामा
हिंसीरिति तंतमभिक्रामम् । ९ ।

स्तरम् वक्ष्यन्मन्त्रान् धिष्णियाननेन मन्त्रेषामिन्द्रव्याश्विन्याजुदि-
 शति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम् । तत्र ब्रह्मादीनामभि
 धिष्णियव्यपदेशः तस्माद्दृष्ट्यान् न्यन्ये धिष्णिया उच्यन्ते नान्य इति
 ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः ॥

सघाडसि छशानुरित्याइवनीयम् । परिषद्यो ऽसि
 पवमान इति बहिष्यवमानास्तावम् । प्रतक्वासि नभ-
 खानिति आत्वालम् । असंमृष्टो ऽसि हव्यसूद इति
 शमिचम् । समूह्यो ऽसि विश्वभरा इत्युत्कारम् । षत-
 धामासि सुवर्ज्यैतिरित्यौदुम्बरीम् । १० ।

इति षतर्दशी कण्डिका ।

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्माणम् । सदस्यो ऽसि
 मलिम्बुच इति सदस्यम् । समुद्रो ऽसि विश्वभरा इति
 सदः । अजो ऽस्येकपादिति शालामुखीयम् । अहिरसि
 बुध्निय इति प्राजहितम् । कव्यो ऽसि कव्यवाहन इति
 दक्षिणाग्निम् । आयुर्द्वहत्तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना
 वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विषः । त्विश्वायुर्वा-
 मदेव्यं तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो
 ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विषः । आयुःपति रश्मन्तरं
 तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्द्वेष्टि

यं च वयं द्विष्य इत्येतैश्च प्रतिमन्त्रं हविर्धानाग्नीध्र-
सदांसीति । १ ।

यत्र देवो बहिष्यवमानः स्तोष्यते स बहिष्यवमानास्तावः . यत्र
ग्रामिचो निधास्यते स ग्रामिचः ॥

रौद्रेणानीकेनेति सर्वचानुषजति । २ ।

सर्वच उपोत्त्रेणनुदिष्टेषु च ॥

स्तृषीत बर्हिः प्र व्रतं यच्छतेति संप्रेष्यति । ३ ।

स्तृषीत बर्हिरिति संप्रैषात् स्तृषी एव बर्हिषि पुनः स्तृषाति . यद्योक्तं
ब्राह्मणे उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृषातीति ॥

पूर्वस्मिन्वा स्तरख एतं संप्रैषं ब्रूयात् । ४ ।

अथैनां बर्हिषा वज्रसामिति यत्पूर्वमुक्तं स्तरखं तत्र वा स्तृषीत
बर्हिरित्येतं संप्रैषांशं ब्रूयात् अत्र त्वसंप्रेषित एव स्तृषातीत्यर्थः । एवं
च स्तरखमुभयत्र नित्यं संप्रैषस्वन्यतरचैवेत्युक्तं भवति । अथापरा
व्याख्या । संप्रैषमपि पूर्वचैव स्तरखे ब्रूयात् . नात्र संप्रैषो न च
स्तरखमिति । एतदुक्तं भवति . पूर्वं स्तरखं नित्यं उत्तरं तु वैक-
ल्पिकं . संप्रैषस्तु सत्युत्तरे तत्रैव भवति असति पूर्वचेति । तदा
उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृषातीति श्रुतिरग्नीषोमीयबर्हिरभिप्राया
द्रष्टव्या ॥

अत्र स्तरखमुत्तरवेदिखरोपरवधिष्णियान्नाभिस्तृषी-
यात् । ५ ।

अत्र सृण्विति द्वितीये स्तरण इत्यर्थः । व्याख्यानाम्नरे त्वचापि स्तरणपत्र इत्यर्थः ॥

अत्रैकस्तनं व्रतं यजमानाय प्रयच्छति । ६ ।

इक्षिणैः सतरवेदिकमासीनाय प्रयच्छति ॥

अर्धव्रतमत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति । अर्धम-
न्तरेषोऽन्तमे प्रवर्ग्योपसदौ । ७ ।

विभज्य वैकस्तनमेवमर्धमधं व्रतयेत् ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

अग्नीषोमीयस्य पञ्चोस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

शाखाहरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति ॥

तस्य निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । २ ।

निरूढपशुबन्धो निरूढपशुबन्धाणां प्रकृतिरैन्द्राग्नः . तेनास्य कल्पो व्याख्यातः । नन्वग्नीषोमीय एव सर्वपशूनां प्रकृतिः तत्र धर्माणा-
माद्यानात् . तत्कथमुक्तं ऐन्द्राग्नः प्रकृतिरिति । मैवं . उभयोः
प्रकृतित्वात् । यथैव अग्नीषोमीयः प्रकृतिः तत्राध्वर्यवाणां धर्माणा-
माद्यानात् . तथैन्द्राग्नो ऽपि प्रकृतिरेव होतृधर्माणां तत्राद्यानात् ॥

अत एवाग्नीषोमीयमधिकृत्याच्चाता अपि धर्मास्तत्र निबद्धाः सूत्रकृता ।
तत्र त्वयं विवेकः . क्रत्वन्तःपातिनामग्नीषोमीयः प्रकृतिः . इतरेषा-
मैन्द्राग्न इति । वक्ष्यति च स सवनीयस्येत्यादि । भारद्वाजस्याह .
ऐन्द्राग्नः कान्यानां पशूनां प्रकृतिः . अग्नीषोमीय इतरेषामिति ॥

षड्भूता पञ्चिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न विद्यते । ३ ।

ये ऽग्नस्तन्ववर्तिनो ऽङ्गपञ्चवः समानदेशकालाग्नयश्चाङ्गिनो ऽग्नीषो-
मीयाद्यानूबन्ध्यान्ताः तेषु षड्भूता न भवति . आरम्भार्थत्वात् .
प्रधानारम्भेणैव तेषामारम्भसिद्धेश्च । तथा पञ्चिष्टिरपि देवतापरिष-
हार्थत्वात्प्रवर्तते दीक्षणीययैव तु कृतार्थत्वात् ॥ ये तु बहिस्तन्वव-
र्तिनो भिन्नदेशकालाग्नयश्चाङ्गिनो वायव्यपञ्चपशुधौचामण्यादयः तेषां
सत्यापि कथंचिदङ्गभावे भवत्येव षड्भूता पञ्चिष्टिश्च ॥

श्रातिथ्यावर्हिस्तूष्णीमुपसंनहति । ४ ।

अविस्तस्ते श्रुष्वे तेनैव संनहति । विस्तस्ते त्वन्यत्करोति ॥

तांश्च परिधीन्पाशुक इधो । ५ ।

तूष्णीमुपसंनहतीति श्रिषः । अतः संभरणमन्वे चीन्परिधीनिति
लोषो विंशतिधेत्युहः संचरा इति संनामश्च ॥

पात्रसंसादनकाले प्रचरणीं सुचं सप्तमीं प्रयुजक्ति
। ६ ।

सप्तमापा पात्रसंसादनात् । तत्सादनकाले तु ध्रुवावा अनन्तरं
प्रचरणीं प्रयुजक्ति संमार्ष्टि च ॥

तस्या जुह्वयत्कल्पः । ७ ।

संमार्जनादिषु जुह्ववदस्याः कल्पः । पर्णमयी चेष्यते । अत एव च
स्त्रिङ्गाद्वापृतायां जुह्वामनया ह्वयन्ते सौमिक्य आहुतयः । तदुक्तं
भारदाचेन . व्यापृतायां क्षुवेण प्रचरथा सोम इति ॥

आज्यग्रहणकाले प्रचरणयामादितस्तूष्णीं चतुर्मृहीतं
मृहीत्वा पाशुकान्याज्यानि मृच्छति । ८ ।

समानमाज्यग्रहणात् । उत्तरपरिधाष्टैश्चावर्हितपसादने तु न भवतः .
हतकरिथमाणत्वान्तयोः । तत्र वेद्याः पश्चार्धे द्वादश प्रक्रमान्हित्वा
स्वस्य वर्त्मन्याज्यानि मृच्छति ॥ अथैकेषाम् । प्राम्वंश इति पक्षे
ऽपि तत्र सादितमेवाज्यं प्राम्वंशे प्रत्याहृत्य मृच्छति । तथा च
सत्याषाढः . यन्प्रागाज्यग्रहणान्तकत्वा प्रत्याहृत्य गार्हपत्ये पाशुका-
न्याज्यानि मृच्छतीति ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । ९ ।

प्राजहितसमीपादुत्याप्यानयति ॥

अथाहमनुकामिनीति पत्नीशालामुखीयमुपोपविश्य
सुप्रजसस्त्वा वयमिति जपति । १० ।

शालामुखीयमुप शालामुखीयसमीपे पत्न्यतः परमास्ते ॥

उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते । ११ ।

ब्रह्मलोकेषु विधिरवसरस्थापनार्थं वचनम् ॥

समपिव्रतान्द्वयध्वमिति संप्रेष्यति । १२ ।

अपि व्रतं संभोजनं येषां ज्ञातीनां ताम्बंङ्गयध्वं आङ्गयतेति
परिकर्मिणः संप्रेष्यति ॥

यजमानस्यामात्यान्संङ्गयन्ति । १३ ।

गतः ॥

अध्वर्युं यजमानो ऽन्वारभते । यजमानं पत्नी ।
पत्नीमितरे पुचभ्रातरः । १४ ।

पत्नीमेवेतरे पुचभ्रातादयो ऽमात्या अन्वारभन्ते . गान्योऽन्यम् ॥

अहतेन वाससामात्यान्संप्रच्छाद्य वाससो ऽन्ते
सुगदण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति । १५ ।

अमात्याम्बंप्रच्छाद्येति वचनात्ताध्वर्युरज्ञातिः संकास्यते ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो जुषाण इत्येताभ्यामर्धं गार्हपत्ये
। १६ ।

जुहोतीति शेषः ॥

आ सोमं ददते । १७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

आ ग्राव्य आ वायव्यान्वा द्रोणकलशम् । उत्पत्नी-
मानयन्ति । अन्वनांसि प्रवर्तयन्ति यायावरस्य यान्व-

परस्मिन्गार्हपत्ये भवन्ति । अजमनुनयन्ति । इध्मा-
वर्हिराज्यानि प्रोक्ष्णखीरित्यनुहरन्ति । १ ।

अथ सोमादीनामेकैककर्तृकाणामपि कर्तृसमुदायापेक्षया बहुवच-
नम् । ब्रह्मत्वोक्तेन विधिना ब्रह्मा सोममादत्ते । परिकर्मिष्वेको
याव्यः । अपरः सौमिकान्यूर्ध्वपाषाणि । अन्यः कस्यन्नम् । इतरः
पत्नीं नयति ॥ पत्नीनयनवचनमादरार्थं . अन्वारम्भेणैव सिद्धत्वात् ॥
तथा यानि पुराणगार्हपत्ये पूर्वमवस्थितानि यज्ञार्थद्रव्यवाहीनि
ब्रह्मकटानि तान्यप्यद्यतनं गार्हपत्यं ब्राह्मामुखीयमनुप्रवर्तयन्ति । तन्तु
धायावरस्य यजमानस्यैव । ब्राह्मीनामां तु तत्रैवावस्थितानि भवन्ति ।
तथाग्नीषोमीयमजमनुनयन्ति । तथेध्मावर्हिरप्यनुहरन्ति । तस्य त्विदा-
गीमनुहरणवचनात् प्रागनुपसादितमर्चैवास्ते । आज्यानि च प्राम्बंशे
गृहीतानि ततो ऽनुहरन्ति । रूपस्य वर्त्मगृहीतानि तु ततः
प्राञ्चमेवाध्वानमनुहरेयुः . अन्तर्वेदिगृहीतस्य प्राचीनहरणप्रतिषेधात् ।
प्रोक्ष्णोस्तु प्रत्याहृत्यानुहरन्ति ॥

ब्राह्मामुखीये प्रणयनीयमिध्ममादीप्य सिकताभिरुप-
यम्याग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । २ ।

आदीपनेनोद्भरणं लक्ष्यते . पृथगुद्भरणस्यावचनात् । अत आदी-
षोद्भृत्योपयम्य संप्रेष्यति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायामयं नो अग्निर्वरिवः ह्यणोत्व-
त्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चो ऽभिप्रव्रजन्ति । ३ ।

तत्राध्युं ब्रह्मण्यमागता मन्त्रः । अत्राह वैधावनः . संजम्ब्याधैव
गच्छेयुराहवनीयदिति ॥

आग्नीधीये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य
जुहोति । ४ ।

समन्वारब्धेव्वेव जुहोति ॥

ग्राव्यो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उपवासयति
। ५ ।

उपवासयति स्थापयति ॥

उत्तरेणाग्नीधीयमाहवनीयं गत्वोद् विष्णो विक्रम-
ह्वेति सर्वमाज्यशेषं जुहोति । ६ ।

मतः ॥

हुते ऽमात्याः प्रदक्षिणमावृत्त्य यथेत्तमुपां वर्तन्ते । ७ ।

प्रतिगच्छन्त्यमात्याः . इतरे तु धारयन्थेवैभावर्हिं रादीन्योपसादनात्
निदधति वा क्वचिद्गुप्तानि ॥

सोमो जिगति गातुविदित्यपरया द्वारा हविर्धानं
राजानं प्रपादयति । पूर्वया गतश्रियः । ८ ।

ब्रह्मणा सह प्रपाद्य ततस्तस्य हस्तादादत्ते ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । ९ ।

गतः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे पूर्वदत्कृष्णाजिनास्तराणं
राज्ञश्चासादनम् । १० ।

पूर्ववत् ब्रकटवत् । तेनात्रापृथग्जुषेजैव राज्ञः सादनमित्युक्तं भवति ।
सास्थानं चैतदासन्धासादने ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

अथैनं यजमानो देवताभ्यः संप्रयच्छत्येष वो देव
सवितः सोम इति । १ ।

संप्रयच्छति रक्षणार्थं परिददाति ॥

एतत्त्वं सोम देवो देवानुपागा इत्यभिमन्त्येदमहं
मनुष्यो मनुष्यान्निति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति
प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं
निर्वहणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यस्थमिति प्राङ्-
प्रेक्षते । सुवरभिविस्थेषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते ।
वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् । २ ।

आध्वर्यवाद्येतानि कर्माणि . परस्ताद्यजमानग्रहणात् . ब्राह्मणे च
यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपश्युर्यजमानः स्यादिति यजमानस्य परो-
क्षवग्निर्दशात् . व्यक्तवचनाच्च बोधायनेन । यद्यपि सत्याषाढभार-
द्वाजाभ्यां याजमानत्वमेव व्यक्तोक्तं तथापि नाद्यं सूत्रकृतो ऽभिप्राय
इत्याध्वर्यवास्तैव स्युः ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षां विस्तृजते । ३ ।

गतः ॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनी-
यमुपतिष्ठते । एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

वितरां मेखलां विस्रंसते । वितरां मुष्टी कर्षते । ५ ।

त्रिथिलयति ॥

अथ दण्डप्रदानमेके समामनन्ति । ६ ।

एतावन्तं कालं धारयित्वाच वा प्रयच्छेत् ॥

स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा आवापृथिवीभ्यां स्वाहो-
रोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी विस्त-
रते । ७ ।

गतः ॥

स्वाहा वा विवाते विस्तृज इति वाचम् । ८ ।

था नित्यं संध्योर्नित्यम्यते वाक्तामतः परं विसृजते ॥

निवर्तते व्रतम् । ९ ।

व्रतमप्यतः परं निवर्तते औपसदं दैचं च । दैचो ऽत ऊर्ध्वं व्रत-
कल्प इति तु सत्याषाढः । न तदिष्टं सूत्रकृतः . निवर्तते व्रतमित्य-

विशेषवचनात्. सर्वान्सायमाश्रिरे इत्याश्रिरे विनियोगाच्च तस्य ।
वक्ष्यति च या वज्रमानस्य व्रतधृक्कस्या आश्रिरं कुहतेति ॥

सोमान्ऋविःशेषानिति सुत्ये ऽहनि भक्षयति । १० ।

गतः ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्मावर्हिरूपसादयति ।
दक्षिणमिध्ममुत्तरं वर्हिः । ११ ।

वचनादचोपसादनस्योत्कर्षः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

प्रोक्षणादयः संस्कारा वर्हिषो ऽप्यविद्यताः. तदर्थत्वाद्गुपसादनस्य ।
तथा वर्हिः प्रोक्षणीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

स्तरणकाद्ये ऽपरेणोत्तरवेदिं वर्हिः स्तृणाति । २ ।

गतः ॥

स्तरणमन्त्रो ऽभ्यावर्तते । ३ ।

देशप्रथक्त्वादिति भावः ॥

आज्यानां सादनादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते समा-
नमा प्रवरात् । ४ ।

गतः ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ वृत्वाश्रावमाश्रावस्तु-
प्रैषादिभिः सौमिकानृत्विजो वृणीते । ५ ।

अग्निर्देवो ह्येतेति दैवं असौ मानुष इति मानुषं च होतारौ
वृत्वा ततः पाशुकं मैचावरुणं च वृत्वा तत एतुप्रैषादिभिः अह-
प्रैषाणां प्रतीकैः सौमिकानृत्विजो वृणीते ॥

इन्द्रं होचात्सजूर्दिव आ पृथिव्या इति होतारम्
। ६ ।

गतः ॥

अपिस्तृज्य तृणमस्पद्य उत्तरान् । ७ ।

होतारं वृत्वा वेद्यां तृणमपिस्तृजति स्त्र्यं च सह संनद्धनैस्तत उत्त-
रान्पृषीते ॥

अग्निमाग्नीध्रादित्याग्नीध्रम् । अश्विनाध्वर्यू * आध्व-
र्यवादित्यध्वर्यू । मिचावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति
मैचावरुणम् । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छं-
सिनम् । मरुतः पोचादिति पोतारम् । भावो नेष्ट्रा-
दिति नेष्टारम् । अग्निर्देवीनां विशां पुरणत्तार्यं यज-
मानो मनुष्याणां तयोर्नावस्थुरि गार्हपत्यं दीदयच्छं
हिमा दा यू राधांसीत्संपृच्छानावसंपृच्छानौ तन्न इति
यजमानम् । ८ ।

* Thus all MSS. like Káty. Śrauta S. 9, 8, 9.

स्तुथाजार्थमेतद्वरणं . तद्यदृशामेव वरणात् . तत्रैवसंयोगाच्च ॥

अयं सुन्वन्धजमानो मनुष्यास्त्रामिति वा । ९ ।

यजमानश्चन्द्रात्पूर्वं सुन्वच्छब्दावापमात्रेण विशेषः ॥

सवनीये वरणमेके समामनन्ति । तत्र सुन्वन्निति
ब्रूयात् । १० ।

सवनीयवरणपञ्च एवायं पाठो व्यवतिष्ठते । अन्यथा सिद्धविरोधा-
दिति भावः ॥

सर्वज्ञोपांशु नामग्रहणम् । मानुष इत्युच्चैः । ११ ।

सर्वेषु वरुणेषु तस्यतस्त नाम प्रथमया विभक्त्योपांशु गृहीत्वा
मानुष इत्युच्चैर्वदति । तन्नामू मानुषाविति नामग्रहणमध्वर्योः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रवृतःप्रवृतः प्रवृतहोमौ जुहोति जुष्टो वाचो
मूयासमृचा स्तोमं समर्धयेत्येताभ्याम् । १ ।

आत्मवरणानन्तरमध्वर्युं जुहुतः । तथा यजमानः । तथा च कृत्वा-
ध्वर्युंरत्तरान्वृणीत इति सत्याषाढः ॥

दिषा प्रयाजैः प्रचर्यास्तंयन्तमनूयाजैरुपासते । २ ।

अस्ति तावद्ग्रीषोमीयमधिकृत्य विधिः . तस्माद्भिनीयैवाहः परु-
मासभेत . तेनाभिनीयैव रात्रेः प्रचरेदिति । तेन तावद्दहोरात्राभ्यां

पशुः संस्थापनीय इति स्थिते भवत्यपेक्षा कियदङ्गि प्रयोक्तव्यं
 कियच्च राचाविति । तच्च नामा मत्तं दृश्यते सूत्रकृताम् । भार-
 दाजस्तावदाह . तं दिवोपाहृत्य नक्तं संस्थापयतीति । सत्याषाढ-
 स्तावदाह . अस्तमिते संवादप्रभृतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यत इति ॥
 मतद्वैधं चाचार्यस्य भवति । यथा रात्रौ प्रचरणश्रुतेर्वपापुरोडा-
 ब्राह्मप्रचाराणामपि प्रधानत्वाच्च चयो ऽपि राचावेव भवेयुः . दिवा
 तु प्रयाजान्तमेव कार्यमित्येकः कल्पः । तदुक्तं दिवा प्रयाजैः
 प्रचर्येति । प्रयाजैः प्रचर्येव दिवा कार्याः . श्रेष्ठं वपाप्रचारादि नक्त-
 मित्यर्थः । यदापि स्थातामाज्यभागौ तदापि राचावेव स्थातां
 प्रधानस्थानुरोधात् . तथास्मिन्कल्पे वसतीवरीपहणमप्यस्तमित एव
 शोढं भवति ॥ अथ श्रुत्यन्तराभिप्रायादस्या एव श्रुतेरभिप्रायभेदाद्वा
 अनूयाजान्तं दिवेति द्वितीयः कल्पः । तदुक्तं अस्तंयन्तमनूयाजैरुपा-
 सत इति । अस्तमयसमय एवानूयाजाः स्युः . ततः परं राचावेवे-
 त्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या । प्रयाजद्वहणं प्रदर्शनार्थं . दिवैव प्रयाजा-
 दिभिस्वरित्वानूयाजैरप्यस्तंयत्यादित्ये चरन्ति . ततः परं राचावेवेति ।
 दिवा प्रयाजैः प्रचर्येत्यनुवादस्तु रात्रौ प्रचरणश्रुतेः प्रयाजप्रभृत्वेवाङ्गं
 प्रधानं वा प्रचरणात्मकं सर्वं राचाविति व्यामोहव्यपोहार्थम् ।
 सर्वथाप्यनूयाजेभ्यः परं अस्तमित एवेति सिद्धं भवति ॥

हुतायां वपायां मार्जयित्वा सुब्रह्मण्यस्य पितापुत्रीयां
 सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति । ३ ।

समानमा वपायाः । तच्च यर्हि पशुमाप्नोतसुदृष्टं नयन्तीत्युक्तमिति

यदुक्तं प्राक् तन्नाच विस्मर्तव्यम् । तत्र चाग्नीध्रः प्राजहितादग्निमु-
 दृत्य पूर्वया द्वाया निर्हृत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं पशुसमीपं नीत्वा पशोः
 पुरस्तादेति । दक्षिण्या द्वाया निर्हृत्य दक्षिणेन मार्जालीयमिति
 केचित् । तदयुक्तं प्रदक्षिणत्वविरोधात् उत्तरतऽऽपचारत्वविरोधाच्च ।
 ततस्तमग्निं ग्रामिचक्षाने निधाय वपायाः पुरस्तात्तदेकदेशं नीत्वा
 पुनस्तत्रैव प्रत्यपिसृजति । प्राजहित इत्यपरम् । केचिदाहवनी-
 यादप्युष्मुकमादाय पशुवपयोः पुरस्तानीत्वा पुनस्तत्रैव प्रत्यपि-
 सृजन्ति । तत्तु न मृश्यते . निरुद्धे ग्रामिचक्षैवानयनदर्शनात् ॥
 पितरः पुत्राश्च यस्यां कौर्त्यन्ते सा पितापुत्रीया ॥

पितापुत्रीयैवात ऊर्ध्वं सुब्रह्मण्या भवति । ४ ।

मतः ॥

आह्वतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिभिदां वहन्तीनां
 प्रत्यङ्तिष्ठन्मृच्छति । ५ ।

सोमोपसर्गार्था आपो वसतीवर्थः । गिरिभिदां वहन्तीनां या गिरिं
 भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यः तासामपो मृच्छति ॥

नान्तमा वहन्तीरतीयात् । ६ ।

अन्तमाः समीपगताः । ता अनिरिभिदो ऽपि नातीयात् ॥

छायार्थं चातपतश्च संधौ मृच्छति । ७ ।

अध्वर्याथायाश्चातपस्य च संधौ मृच्छति ॥

यद्यभिच्छायां न विन्देदात्मनो वृक्षस्य क्लृप्तस्य वा
छायायाम् । ८ ।

यद्यभ्रच्छायां नाभिविन्देदात्मादिच्छायायाः संधौ गृह्णाति ॥

प्रतीपमुपमारयन् विष्मतीरिमा आप इति गृह्णाति
। ९ ।

प्रतीपमुपमारयन् प्रतिश्रोतः कुम्भमुपमञ्चयन् ॥

यस्यागृहीता अभिनिघोचेत्सुवर्नं धर्मः स्वाहेति
पञ्चार्काहुतीर्हुत्वा वरे दत्त उल्कामुपरिष्ठाञ्चारयमाणो
गृह्णीयात् । हिरण्यं वावधाय । १० ।

वरदानान्तं नित्यं. उल्काहिरण्ययोर्विकल्पः । उल्कां दीप्तार्थां स्फुल्लिङ्गां
उपरि कुम्भश्च धारयन् गृह्णीयात्. हिरण्यं वा कुम्भे ऽवधाय ॥

यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्
। ११ ।

अस्मिन्नु कल्पे ऽर्काङ्गत्यादिह्रस्वाहिरण्यान्तः सर्वः पूर्वा विधिनिवर्तते ॥

सोमयाजी बहुयाजी भवतीति विज्ञायते । १२ ।

सोमयाज्येव बहुयाजीत्युच्यते . तथा च श्रुतेः . स हि गृहीतव-
सतीवरीक इति लिङ्गाच्च ॥

अग्नेर्वो ऽपन्नगृहस्य सद्सि साद्यामीत्यपरेण शाला-
मुखीयमुपसादयति । सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति

सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति । अग्नी-
षोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य पाचसंसादनादि कर्म प्रति-
पद्यते । १३ ।

गता ॥

न यजमानो ऽग्नीषोमीयस्याश्नाति । अग्नीयाद्वा
। १४ ।

अग्नीषोमीयसंबन्धि मांसं पुरोडाशं च नाग्नीयात् । अग्नीयाद्वा .
तस्मात्तस्य नाशं तस्माद्वाश्रमित्युभयश्रुतेरिति भावः ॥

न स्वहं जुहोति । न हृदयशूलमुदासयति । एवं
सवनीये । १५ ।

अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यानां समाने स्वरशृङ्खले । तेन ते अनूब-
न्ध्यायामेव प्रतिपाद्ये । यदा त्वनूबन्ध्यायाः स्थाने आमिर्चां करि-
ष्यन्त्यात् तदा सवनीय एवेति द्रष्टव्यम् ॥

पत्नीसंयाजान्तो ऽग्नीषोमीयः संतिष्ठते । १६ ।

पुनरग्नीषोमीयघृष्टात् एव पत्नीसंयाजान्तः . न तु तद्विकारः
सवनीयादिः । तथा पत्नीसंयाजेभ्यः पराश्रयज्ञानि सवनीये ऽनुवदि-
ष्यति . यथा स्त्रीर्षे वेद इति । केचित्त्वाहुः . अग्नीषोमीयसवनी-
यवोः साधारणमुत्तरं तन्नमित्यते . संख्यावचनं तत्र विरमणमाचा-
भिप्रायं . यथाहोनेषु पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठत इति ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

त्रिभार्या वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यज-
माने पथ्यां च । १ ।

त्रिभार्यां द्वितीययामे परिहरति परितो वेदिं हरति ॥

नादोक्षितमभिपरिहरेत् । २ ।

ये ऽव्ये यजमानपत्नीभ्यां ते बहिरपक्रामन्ति ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधायापरेण प्राजहितं परिक्रम्य पूर्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जा-
लीयं धिष्णियं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां
सादयतीन्द्राम्नियोर्भागधेयी स्थिति । ३ ।

सव्ये ऽंसे दक्षिणे ऽस इति तत्रतत्र यत्रविशेषस्वात्मनो ऽप्यनतिः
परिहारार्थं इत्यवगन्तव्यम् ॥

दक्षिणे ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोप-
निर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाम्नीध्रीयं धिष्णियं परी-
त्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मिचावस्तयो-
र्भागधेयी स्थिति । ४ ।

यथेतं गत्वा तेनैव मार्गेण च.व.श्चालामुखोऽयं गन्तेत्यर्थः ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वापरेणाम्नीध्रीयं धिष्णि-
यमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थिति । ५ ।

वाच यावदाशासुखीयं गच्छति . पूर्ववा दारा निर्द्धयेत्यवचनात् ।
अतो यावदाग्नीध्रीयं यथेते गत्वा तत्रोपसादधति ॥

यज्ञे जायतेति सन्ना अभिमन्त्रयते । ६ ।

आग्नीध्रीये सन्नानामेवेदमनुमन्त्रणं . आबन्तर्यात् . सन्नाःसन्ना इत्य-
वपगाच्च ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पयस्यार्थं सायंदोहं दौहयति ।

। ७ ।

तत्र मिचावरुणौ रमयतां . मिचावरुणाभ्यां देवभागमित्युमकोर्वि-
काराः प्रतिसंधातव्याः ॥

अध्वर्युः संप्रेष्यति या यजमानस्य व्रतधुक्तस्या आ-
शिरं कुरुत या पत्नियै तस्यै दधिग्रहाय या घर्मधुक्तस्यै
दधिघर्माय तप्तमनातक्तं मैचावरुणाय श्रुतातक्तं दधि
कुरुतादित्यग्रहाय सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय न सद-
स्युपवस्तवा इति । ८ ।

श्रुतातक्तं दधि कुरुतेत्यस्य दधिग्रहायेत्यादिखनुषङ्गः । तत्राश्रुते-
नायातक्षनेन दध्नः प्रकथकरणत्वात् अतथाकरणार्थं श्रुतातक्तविशेष-
णम् । न सदस्युपवस्तवै सदसि केनचित्प्र वस्तव्यम् ॥

संप्रेषवत्कुर्वन्ति । ९ ।

दध्नीं यथोक्तानि दधीनि कुर्वन्कृत्विजः ॥

अथ सवनीयस्य सवनीयानामितीध्वावर्हिः सं-
न्यति । १० ।

अथ अवसरे । इध्वावर्हिर्वचनात् सवनीयस्य पञ्चोर्द्धाकाशता निय-
स्यते । तत्र पञ्चोरेवाङ्गानि सवनीयानामप्युपकरिष्यन्तीति प्रसङ्गाभि-
प्रायादुक्तं वेदितव्यं . सवनीयस्य सवनीयानामिति सिद्धात् । तन्ना-
भिप्रायमेव वा स्यात् . उत्कर्षेदित्यपरमिति वचनात् । तत्र तथैव
इर्ध्वथिव्यामः ॥

न वा वर्हिः । प्रस्तरमेव । ११ ।

संन्यतीति शेषः । प्राकृतसंस्काररहितमपि महावेदिकमेव वर्हिषो
ऽर्थं समर्थं साधयितुमिति नान्यदाहार्यं . प्रस्तरस्तु परार्थो ऽपि
शास्त्रीति स आह्रियेतेति भावः । केचिदाहुः . अग्नीषोमीयवर्हिषो
ऽप्रहृतत्वात् तदेव सवनीयस्यापि वर्हिरिति । तदयुक्तं . आतिथ्याव-
र्हिर्हृषदामग्नीषोमीयस्य चेति नियमात् . अपवृत्ते* कर्मणि निरि-
ष्टिकस्यानुपयोव्यत्यास ॥ तत्र ब्राह्मणाहृत्य असिदादानादिविधिना
निधनसंभरणवर्जं प्रस्तरमाहृत्य निधाय ततो वेदिदोहवर्जं परिस्तर-
णान्तो विधिः समानो दर्शनेन । न स्तरणान्नमिष्टं . सोमे पशुदा-
सत् । व्रतनिवृत्तिश्च उक्तैव निवर्तते व्रतमिति ॥

आग्नीध्रे हविर्धाने वा यजमानं जागरयन्ति । प्रा-
ग्ब्रह्मे पत्नीम् । १२ ।

* Corrected ; all MSS. read अपवृत्ते .

आग्नीध्रे हविर्धाने वासीनं यजमानमार्याः पुण्यसंकथादिभिर्विनोदै-
र्वागरयन्ति । तथा प्राम्बन्धे पत्नीम् ॥

आग्नीध्र एतां राक्षिमृत्विजो वसन्ति । १३ ।

मतः ॥

यजमानो राजानं गोपयति गोपयति । १४ ।

गोपयति रक्षति दस्युभ्यः आपदादिभ्यश्च ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टसूद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिका-
वामद्वयः पटलः ।

इत्येकादशः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

महाराचे बुद्धाग्ने नयेत्याग्नीभ्रमभिमृशति । १ ।

महती रात्रिः महारात्रिः । रात्रिब्रह्मेण रात्रिचिभागो लक्ष्यते ।
महती रात्रिः चिभाग इत्यर्थः ॥ किमत्र महत्त्वस्य नियामकमिति
चेत् . वक्ष्यति अत्रानुदित उपांशुं जुञ्जयात् उदिते ऽन्तर्याममिति ।
तेनैवं जानीमः . थावता कालेनोपांशुपर्यन्तं कर्मानुदिते ऽपवर्जि-
ष्यते तावति बोद्धव्यमिति । तथा बुद्धाचान्तो ऽग्ने नयेत्याग्नीभ्रम-
भिमृशति ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानम् । अग्न आयूंषि
पवस इति स्रुचः । आ वायो भूष शुचिपा इति वाय-
व्यानि । आ घा ये अग्निमिन्धत इति सदः । २ ।

सर्वत्राभिमृशतीत्यन्वयः । वायव्यानीति वचनात् न चमसानभिमृ-
शति . यदायव्यं वा एमसं वेति लिङ्गात् । स्थालीस्त्राभिमृशत्येव .
काश्चतस्रः स्थालीर्वायव्या सोमघृणीरिति लिङ्गात् ॥

प्रजापतिर्मनसान्धो ऽच्छेत इति चयस्त्रिंशतमाग्नीभ्रे
यज्ञतनूर्जुहोति । प्रथमेन मन्त्रेण हुत्वा पूर्वपूर्वमनुद्-
त्योत्तरेणोत्तरेण जुहोति । ३ ।

गतौ ॥

प्रादेशमाचार्यूर्ध्वसानूनुपरिष्ठादासेचनवन्ति मध्ये
संनतानि वायव्यानि भवन्ति । ४ ।

ऊर्ध्वसानूनि उच्छ्रितगिरांसि । आसेचनं विलम् । उलूखलाकृती-
नीत्युक्तं भवति ॥

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युः । यो वा
यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः । ५ ।

विकङ्कतस्याभावे वृक्षान्तरमपि यद्यज्ञार्हे तन्नयानि स्युः । व्याख्यातः
फलग्रहिः ॥

को वो युनक्ति स वो युनक्ति खरे पात्राणि प्रयु-
नक्ति यान्यनात्तमन्त्राणि भवन्ति । ६ ।

खरादन्यत्र नायं मन्त्रः . यथैकधनादीनाम् ॥

अग्निर्देवतेति दक्षिणे ऽंस उपांशुपाचम् । ७ ।

प्रयुनक्तीति शेषः ॥

सोमो देवतेत्युत्तरमन्तर्यामस्य । ८ ।

तत उत्तरमन्तर्यामस्य पात्रं प्रयुनक्ति ॥

वृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षि-
खामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्याम् । ९ ।

उपांशुः सूयते येन स उपांशुसवनः । तस्य मुखं येन प्रदेगेनार-
न्वते सोमः ॥

तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपाषाणि । १० ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यगपवर्गाणि ॥

इन्द्रो देवतेति परिस्रगैन्द्रवायवस्य । बृहस्पतिर्देवते-
त्यजगावं मैत्रावरुणस्य । अश्विनौ देवतेति द्विस्रक्त्या-
श्विनस्य । ११ ।

परिस्रक् परितोराष्ट्रावत् । अजगावं अजस्तनचिह्नमित्याहुः । द्विस्रक्ति
द्विकोणम् ॥

तान्यपरेण प्रबाहुकशुकामन्यिनोः पाचे । सूर्यो देव-
तेति दक्षिणं बैल्वं शुकस्य । चन्द्रमा देवतेत्युत्तरं वैक-
रुतं मन्यिनः । १२ ।

प्रबाहुकं समम् । सामान्यवचनेनैव सिद्धेः पुनर्वैकुरुतवचनं यज्ञि-
यदृक्षान्नरनिवृत्त्यर्थम् ॥

ते अपरेण प्रबाहुयुतुपाचे आश्वत्ये अश्वशफुभ्रं
उभयतोमुखे । दक्षिणमध्वर्योः । उत्तरं प्रतिप्रस्थातुः । १३ ।

अश्वशफ इव मूलं यस्य तदश्वशफुभ्रम् । मुखं प्रणास्त्री येन होम-
भक्षणार्थमवनीयते सोमः तदनयोर्दुभयतो भवति । अत एव वच-
नात् पाषाणरास्यप्येकतो मुखानि भवन्ति । को वो युगक्रीत्यनयोरा-
दृष्टिः ॥

विश्वे देवा देवतेति दक्षिणस्यां श्रोण्यामाग्रयणस्था-
लीम् । इन्द्रो देवतेत्युत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीम् । उक्थ्य-
पाचं च तस्या उत्तरम् । १४ ।

उक्थ्यपात्रे ऽपि मन्त्रस्थावृत्तिः ॥

स्थाल्यावन्तरेण चीण्युदञ्चयतिग्राह्यपात्राणि । आग्ने-
यमेन्द्रं सौर्यमिति । १५ ।

स्थायोरनयोर्मध्ये उदगपवर्गाणि प्रयुनक्ति ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

उत्तरे ऽसे दधिग्रहपाचमौदुम्बरं चतुःस्रक्ति । १ ।

गतः ॥

एवंरूपमेवांश्चदाभ्ययोः । २ ।

दयोरनयोरर्थे पाचमेकं प्रयुनक्ति ॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभवेत् । ३ ।

दधिग्रहस्थाने यदि सोमग्रहं गृह्णीयात् एतत्सोमग्रहणपाचमेवांश्च-
दाभ्ययोरपि ग्रहणाय प्रभवेत् . समानद्रव्यत्वात् . अत्रापृथक्त्वाच्च ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमादित्यस्थालीम् ।
आदित्यपाचं च तस्या उत्तरम् । ४ ।

उपस्तम्भं मेधीस्तम्भः । को वो युनक्तीत्यावृत्तिः ॥

पृथिवी देवतेत्युत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेरुपस्तम्भ-
मनुपोत्ते भ्रुवस्थालीम् । ५ ।

अनुपोत्त इति सिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणार्थः ॥

खरे षोडशिपाचं खादिरं चतुःसक्ति यदि षोडशी
। ६ ।

गतः ॥

मध्ये परिप्लवां यथा स्रुगदण्डैवम् । ७ ।

यथा स्रुगदण्डा एवमाकारा परिप्लवा । तां खरस्य मध्ये प्रयुनक्ति ॥

यथावकाशं दश चमसान्मैय्यग्रोधान्नीहीतकान्वा
त्सरुमतो ऽत्सरुकान्वा । ८ ।

सदस्यस्थानित्यत्वात् चमसानां दशत्ववचनम् । सति तु तस्मिन्नेका-
दश भवन्ति । त्सरुः दण्डः . स वैकल्पिकः ॥

दशैव चमसाध्वर्यवः । ९ ।

पूर्ववदेव दशत्ववचनम् । एवकारो ऽसमासार्थः । मा हौषीदेक एव
द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति ॥

युनजिम ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य
हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवि-
चम् । १० ।

पश्चादचं अत्रस्य पश्चात् । द्रोणाकृतिः कलशो द्रोणकलशः ॥

तस्य वायव्यैर्दक्षनियोगः । ११ ।

तस्य दृक्षविधिर्वायव्यैरेव कृतः . तैः समानदक्ष इति यावत् ॥

युनज्जिम वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धान-
स्योपरिष्ठाद्रीड आधवनीयम् । युनज्जिम वाचं सह
सूर्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम् । १२ ।

शकटोपखः नीडम् । धुरो मुखं प्रधुरम् । अपूतः सोमो यस्मिन्सं-
क्षिषते स आधवनीयः । पूतं यो विभर्ति स पूतभृतः । तौ च मृन्म-
यो । यथोक्तं बाह्वृष्ये . पूतभृतमाधवनीयं च ख्यालीमिति ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं चीनेकधनान्ध-
टान् । पञ्च सप्त नवैकादश वा । १३ ।

सोमवर्धनार्था आपः एकधनाः । तद्गृहणार्थाश्च घटाः पुंस्त्रिङ्गैकधन-
शब्देनोच्यन्ते । तांस्तूष्णीं प्रयुनक्ति । घटसंख्याविकल्पानां संख्यावशा-
दिनिवेशः ॥

यस्मिन्निमीते तस्याधिषवणचर्म खरं परिहृत्तं चतु-
ष्पुटमुपरिष्ठादासेचनवत् । १४ ।

यस्मिन्चर्मणि सोमो मितः तस्यैकदेशेनाधिषवणचर्म क्रियते । तच्च
खरं भवति न मृदूकृतम् । परिहृत्तं परितश्चिन्नम् । परिकूपमिति
पाठे ऽप्ययमेवार्थः । चतुष्पुटं च भवति येषु पुटेषु यावाणः साद्यन्ते ॥

रक्षोहृषो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवमित्यधि-
 षवणचर्म प्रोक्ष्य रक्षोघ्नो वलगघ्नः प्रोक्षामि वैष्णवा-
 निति ग्राव्यो रक्षोहा त्वा वलगहा वैष्णवमास्तृणा-
 मीत्यधिषवणफलकयोरुत्तरसोमास्तोर्यं रक्षोघ्नो वो
 वलगघ्नः संसादयामि वैष्णवानिति तस्मिंश्चतुरो ग्राव्यः
 प्रादेशमाचानूर्ध्वसानूनाहननप्रकारानश्मनः संसाद-
 यति । उपरं प्रथिष्ठं मध्ये पञ्चमम् । १५ ।

आहननप्रकारान् आहननयोग्यमुखान् । यस्मिन्निधायाहन्यते सोमः
 स उपरः । सर्वान्युपसादयति । रक्षोघ्नो वो वलगघ्न इति लिङ्गात् ॥

तमभिसंमुखा भवन्ति । १६ ।

इतरे यावाणस्तमुपरमभिसुखा भवन्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

स्थवीयांसि मुखानि । १ ।

सूखनराष्टेषां मुखानि भवन्ति ॥

अपां क्षया कृतस्य गर्भा भुवनस्य गोपाः श्वेना
 अतिशयः पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पातारः । वम्-

नेन्द्रं ह्ययत् घोषेणाभीवांश्चातयत् । युक्ता स्थ बहत्
स्वर्गं लोकां यजमानमभिवहतेति सन्नाभिमन्थ्याग्नी-
षोमीयवत्सवनीयपाचाणि प्रयुनक्ति । अग्नीषोमीय-
वदाज्यानि गृह्णाति । २ ।

यान्णो ऽभिमन्थ्र कर्मणे वामित्याद्युत्तरपरियाहवर्जमाज्यग्रहणात्कृत्वा
स्फ्यस्य वर्त्मन्याज्यानि गृह्णाति . अग्नीषोमीयवत्प्रचरण्यामादितो
गृह्णाति ॥

अथैकेषाम् । प्राग्वंशे ऽग्नीषोमीयस्याज्यानि गृह्णाति ।
आग्नीध्रे सवनीयस्य । उत्तरवेद्यामनूबन्ध्यायाः । ३ ।

यदाग्नीषोमीयस्य स्फ्यस्य वर्त्मनि गृह्णाति तदा सवनीयस्यापि तत्रैव
ग्रहणम् । यदा तु प्राग्वंशे तदाग्नीध्रे सवनीयस्य . तत्र च विधिर-
ग्नीषोमीय एव दर्शितः ॥

अपरेशोत्तरवेदिं सवनीयस्यानूबन्ध्यायाश्चाज्यानि
गृह्णातीत्येके । ४ ।

अस्मिंस्तु पक्षे ऽग्नीषोमीयस्य स्फ्यस्य वर्त्मनेव ॥

यानि काष्ठानि तदहरभ्याधास्यन्स्यात्तानि सहेध्मेन
प्रोक्षेत् । ५ ।

इध्मप्रोक्षणकाले तान्युपनिधाय सह प्रोक्षेत् ॥

समानमा सुचां सादनात् । ६ ।

गतः ॥

युनज्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति सुचः सन्ना
अभिमन्त्रयते । ७ ।

एता असदन्नित्यैष्टिकेनास्य समुच्चयः ॥

अथ सौमिकानां पाचाणां संसादनमेके समा-
मनन्ति । ८ ।

अथ सुचामभिमन्त्रणानन्तरमग्निर्देवतेत्याद्यपां चया इत्यभिमन्त्र-
णान्तं विधिमन्ये शाखिनो ऽधीयते ॥

आसन्थान्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्या इति
पुरा प्रातरनुवाकाञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

पञ्चहोतारं चाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य । १० ।

जुहुयादित्यनुषङ्गः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ११ ।

पञ्चहोतारमित्यनुषङ्गः ॥

मध्ये ऽग्नेराज्याहुतीः पश्चाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति
जहेति । अभितः सोमाहुतीः । १२ ।

याः सोमाङ्गभृता आज्यपशुपुरोडाशानां प्रधानाङ्गतयः ता मध्ये
ऽग्नेर्जुहोति । तदङ्गभृतास्वनूयाजावाज्यभागस्त्रिष्टकदाज्याङ्गतीर्यथा-
प्रकृत्येव । यास्तु सोमाङ्गतयः ता अभितो जुहोति । यत्रयत्र दिशि
याया आङ्गतिरुक्ता तत्रतत्र पार्श्वतो ऽग्नेर्जुहोति . न मध्ये इत्यर्थः ॥

अत्र राजानमन्तरेषे ग्रावसूपषादहरति हृदे त्वा सोम
राजन्नित्येताभ्याम् । १३ ।

ईषयोर्मध्येन नीत्वा ग्रावसूपषादयति ॥

पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितोः प्रातरनु-
वाकमुपाकरोति । १४ ।

पुरा मनुष्याणां वाचः । प्रवदितोः प्रवदनात् । पुरा वा वयसां
प्रवदनात् प्रातरनुवाकमारभ्यति ॥

प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो ऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ प्रति-
प्रस्थान्तः सवनीयान्निर्वप सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति
संप्रेष्यति । १५ ।

गतः ॥

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेत्येके समामनन्ति । १६ ।

एतमेव संप्रैषमेके ऽधीयत इत्यर्थः । तेनान्यत्र सुब्रह्मण्यासंप्रैषेषु नाथं
पाठविकल्पः ॥

मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यध्वर्युर्होतारमाह । १७ ।

इत्युक्त्वा मनसानुसंधत्ते ऽध्वर्युः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । १८ ।

पाणिप्रक्षालनादि क्रियते . प्रतिप्रस्थातुः पाथोरप्रक्षालितत्वात् । गोक्ष-
पराजी स्वीर्यते स्मृतत्वात् ॥

यद्यार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । १९ ।

यानि पञ्चमप्रयुक्तान्यर्थवन्ति च तानि प्रयुनक्ति ॥

इति द्वतीया कण्डिका ।

द्वे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशकपालानि । एका-
दश माध्यन्दिने । द्वादश तृतीयसवने । १ ।

भर्जनार्थे वृहती भवतः ॥

सर्वानैन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेको समामनति
। २ ।

ऐन्द्रानिति नित्यानुवादः . अष्टकपालादेरथैन्द्रत्वाविशेषात् ॥

प्रातर्दोहपाचाणीति । ३ ।

इतिः प्रकारवचनः । अन्यान्यपि वाजिनपाचादीन्यर्थवन्मुपसंहराति ॥

प्राग्वंशे प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । ४ ।

समानमा निर्वपणात् । तच्च प्रणीताविकल्पः प्रकृतावेव दर्शितो ऽन्या
वा यजुषोत्पूयेत्यत्र । केचिन्नु प्रणीतासु मार्जनमिति प्रतिपत्त्यनु-
वादात् नित्यमत्र प्रणीताप्रणयनमिति मन्यन्ते । तद्युक्तं . पक्षप्राप्ता-
नामपि तदुपपत्तेः । अतो यजुस्त्यूता अपि सम्भवन्ते । तथा यजु-
स्त्यूताभिः पुरोडाशं अपथतीति भारद्वाजः । बौधायनश्च पशु-
पुरोडाशे स्त्रिणाहं प्रोक्षणीश्वेषेण पिष्टानि संयौति यावदेवं सवनीया-
नामिति ॥

सर्वे यवा भवन्ति साजार्थान्परिहाय्य । ५ ।

साजार्थास्तु व्रीहयो भवन्ति ॥

इन्द्राय हरिवते धाना इन्द्राय पूषण्वते करभं
सरस्वत्यै भारत्यै परिवापमिन्द्राय पुरोडाशं मिचा-
वरुणाभ्यां पयस्यामिति । ६ ।

निर्वपतीत्यन्वयः । तच्च व्रीहियवयोर्गामाबीजधर्माः प्रयत्तव्याः ॥

निरुत्प्रेष्वन्वोष्येदं देवानामित्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते । ७ ।

निरुत्प्रेष्वन्वोष्येदं देवानामिति निरुत्प्रेष्वन्वोष्यतीत्यादि यदुक्तं प्रकृतौ
तदन्वावापादि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

अवहननकाले लाजार्थान्परिहाय्यतरानवहन्ति
। ८ ।

गतः ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण धा-
नार्थं लाजार्थं च कपाले अधिश्रयति । ९ ।

पेषणकाले पुरोडाशार्थान्बिभञ्च्य पिनष्टि । उत्पवनकाले ब्रीहिन-
प्युत्पुनाति । कपालोपधानकाले ऽधिश्रयति . उपदधातीत्यर्थः । तयोः
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेत्यूहः । कपालान्युपधाय प्रातर्दोहः
पयस्यायाः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तरङ्गुलानोप्य धानाः
करोति । ब्रीहिनोप्य लाजान्करोति । १० ।

धानास्वधिश्रयणमन्त्रस्य बङ्गवदूहः . घर्मा स्तु विश्वायुष इति । तथा
च दर्शितं पिष्टयन्ते । लाजेषु तु नोहः . भारत्यै परिवाप इति तेषा-
मेकवदेव चोदनात् । धानालाजानां प्रथमसंभवाच्चिदन्तं . तथा
प्रतितपनादि हविःशामत्वप्रसङ्गात् ॥

पुरोडाशमधिश्रित्यामिञ्चावत्पयस्यां करोति । ११ ।

पुरोडाशाधिश्रयणानन्तरं तप्ते प्रातर्दोह इत्यादिविधिना पयस्यां
करोति । आमिञ्चावदिति यो वैश्वदेव्यामामिञ्चार्यां विधिदत्तः स
एव पयस्यायामपि । पयस्यामिञ्चाशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः ।
तथा आमिञ्चां करोतीत्युक्त्वा परस्तादाहतुः सत्याषाढभारादाजौ.
पयस्यां मैचावदणस्य पात्रे ऽवदधातीति । तस्मान्न द्रव्यभेदः ॥

उद्दासनकाले धाना उद्दास्य विभागमन्त्रेण विभ-
श्रार्धा आज्येन संयौति । अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तू-
न्करोति । १२ ।

स्मानमोद्दासनात् । तत्र जघनेन गार्हपत्यमाद्येभ्यो निनीयेति
वैधायनः ॥ प्राञ्चिचहरणसंमार्गः पशुपुरोडाशे व्याख्यातः । धाना-
कालेभ्यो नाङ्गारापोहनं . अधूहनाभावात् । धानास्त्रिमिमन्त्रणा-
दिमन्त्राणामूहः पितृयज्ञ एव दर्शितः । तृष्णीमभिघारणं लाजेभ्यो
ऽन्येषामौषधानामैन्द्राग्निविकारत्वात् । सदनकरणमन्त्रस्य धानार्थस्त्री-
वोहः . न करम्भार्थस्य . तस्मैकवदेव चेदनात् । उद्दासने त्वह एव .
तदानीमविभागात् . धाना उद्दास्येति वचनाच्च । धानास्तूदास्य यथा-
भागं व्यावर्तयामिति विभज्य या इन्द्रस्य हरिवतः ता आज्येन मिश्र-
विना पात्र्यां प्रतिष्ठापयति तृष्णीं . यवमयत्वात् . यास्त्रिन्द्रस्य
पूषस्तः ताः कृष्णाजिनादानादिविधिना पिष्ट्वाज्येन च संयुत्य प्रति-
ष्ठापयति . मन्थं संयुतमिति वचनात् ॥

मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते । साजान्परिवाप
इति । १३ ।

सक्तवो मन्थः । ते त्वङ्गिराज्यादिना वा संयुताः करम्भ इत्याख्यायन्ते .
साजाः* परिवाप इति ॥

नखैर्साजेभ्यस्तुषान्संहरति । १४ ।

* Corrected ; the MSS. read साजान् .

अनूनेन तु साजोदासनं . आद्यस्य तु पदस्य लोपः आद्ययोर्वा ।
तच्च दर्शितं पितृयज्ञे । संहरति उपोद्धरति ॥

नखेषूलूखलधर्मान्मुसलधर्मांश्च करोति । १५ ।

तुषविमोकार्थं आग्नीध्रस्य नखेषूलूखलधर्मांश्च करोति । तेषां संमर्ग-
प्रोक्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो साजेषूदासितेषु छन्दा-
जिनादानादि प्रागधिवर्तनात्कृत्वाधिषवणानि स्य मानुषाणि प्रति व
इति स्नानखानि निधाय तेषु प्रकृतिवदोप्य अद्र्य स्य मानुषास
इदं देवेभ्यो ह्यं सुव्रमि व्रमौकृमिति जपित्वा अत्र रक्षो दिव
इति तुषानुत्करे ऽवनीच वर्षवृद्धा खेत्यभिमन्त्रयते । उद्वपनपरा-
वपनमन्त्रौ जपित्वा प्रविद्धमिति तुषानभिमन्त्रयते । तथा च भार-
दाजः . तत्रावपनमन्त्रो ऽवहननमन्त्र उद्वपनमन्त्रो निष्पवनमन्त्र इति
क्रियते . पाण्योदसूलूखलमुसलधर्माः क्रियेरन्निति । ततो हस्तेन तुषा-
नुपवपति . कपास्नानामुपहितत्वात् । ततस्तस्मिन्वीदेति पात्र्यां
प्रतिष्ठाप्य पुरोडाशोदासनादि प्रागल्भकरणात्प्रकृतिवत् ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यथाभिजानात्यभूदुषा रुशत्यशुरिति तत्प्रचरण्या
जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा ह्यं म इति । १ ।

अभिज्ञानं चिह्नतया ज्ञानम् ॥

अपरं चतुर्थीतं गृहीत्वा संप्रेष्यत्यप इष्य होत-
मैचावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः
पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वालं
प्रत्यास्वेति । २ ।

इत्यतिर्गतिकर्मा । होतरप इत्य होतरपः सोतुं मनसा गच्छ ।
मैचावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रव स्वेन चमसेन महागच्छ । तथैक-
धनिनः एकधनघटवाहिनः खैर्घटैराद्रवतेत्यर्थः ॥

प्रेक्षुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । एक्षुदेहीति वा ।
पान्नेजनीं स्थालीं धारयमाणाम् । ३ ।

एक्षुदेहीति प्रश्नद्वारादित्यं विशेषः । पत्न्या ऊरुप्रचाक्षनार्था आपः
पान्नेजन्यः . तासामाहरणार्था स्थाली पान्नेजनी । पान्नेजनं च पत्नी-
संस्कारः । तेन पत्न्येकत्वे सर्वाः पर्यायेणोदानयति ॥

तीर्थेनाभिप्रव्रजन्ति । ४ ।

षात्वान्नोत्करयोरन्तराखं तीर्थम् । तेन सर्वे गच्छन्ति ॥

यच्च हेतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयुस्तदपो
ऽध्वर्युर्वहन्तीनां गृह्णाति । ५ ।

यावत्यध्वनि प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते तावत्येव वहन्तीनामपो
गृह्णाति ॥

यदि न शृणोति बधिरो ह भवति वाचो ह छिद्यते
। ६ ।

वाचो ह क्विचते मूको भवति । ननु यदि तावति देगे वहन्धो न
स्युः किमसौ कुर्यात् । अत आह ॥

यदि दूरे स्युः प्रत्यदूह्य गृह्णीयात् । ७ ।

प्रत्यदूह्य वहन्तीभ्यः आनीय तत्र स्थापयित्वा गृह्णीयात् ॥

देवीराप इति तृणमन्तर्धायाभिजुहोति । ८ ।

याभ्यो गृह्णीष्यति तासु जुहुयात् ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

कार्षीरसीति दर्भैराहुतिमपस्त्राव्य समुद्रस्य वो ऽक्षित्या
उन्नय इत्यभिहुतानां मैचावरुणचमसेन गृह्णाति । १० ।

अपस्त्राव्य अपोह्य आहुतिमनाज्यलिप्तां गृह्णाति । तथा अपस्त्राव्या-
घृतस्रुतानामित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

सोमस्य त्वा मूजवतो रसं गृह्णामीत्येकधनाः । ११ ।

ता एकधनघटैर्गृह्णाति ॥

पत्नी पक्षेजनीर्गृह्णाति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्य इति । १२ ।

पत्न्येकले सर्वा गृह्णन्ति । यज्ञाय वः पक्षेजनीर्गृह्णामीति मन्त्रान्तः ।
तथैव पेटतुर्बाधायनभारद्वाजौ ॥

प्रेक्षुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । शङ्खुदेहीति
वा । १३ ।

गतः । चमसाध्वर्यादयो ऽपि मैत्रावरुणचमसादीनर्पा पूर्णान्पुनर्देव-
यजनं नयन्ति ॥

अपरेण नेष्ट्रीयं पत्नी पञ्चेजनीः सादयति प्रत्यङ्गति-
ष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति । १४ ।

अत्र पञ्चेजनीः सादयामीति संनामः ॥

ता एवमेवाष्ठावाकं सीदन्तमनूपसादयति । १५ ।

उपविशत्यष्ठावाके ऽपि नेष्ट्रोपनीता पत्न्यपरेण नेष्ट्रीयमेवं सादयति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले
होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च संस्पर्शं वसतीवरीर्या-
नयति । १ ।

निषिच्य स्त्रावयित्वा व्यानयति अन्योऽन्यस्मिन्नानयति ॥

समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुण-
चमस आनयति । मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे । एतद्वा
विपरीतम् । २ ।

गतः ॥

उपरि चात्वाखे धार्यमाणा उभयोः प्रचरय्या सम-
नक्ति सं वो ऽनक्तु वरुणः समिन्द्रः सं पूषा सं धाता
सं वृहस्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराखो यज-
मानाय द्रविणं दधात्विति । यथायथं धुरो धुभिः
कल्पन्तामिति । ३ ।

सं वो ऽनक्तितृषा यथायथमिति यजुषा सोमयजमसखा अपो
ऽनक्ति ॥

अध्वर्यो ऽवेरपा इति होताध्वर्युं पृच्छति । ४ ।

अध्वर्यो किमसि खभ्वानप इति प्रश्नार्थः ॥

उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्त्वा प्रचरणीशेषात्क्रतुकरणं
जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति । ५ ।

प्रतिवचनार्थं ब्राह्मण एव व्याख्यातः . उतेमाः पश्येति वावैतदाहेति ।
केचित्तु उतेमाः पश्येत्येवमर्त्नं मन्त्रमिच्छन्ति । तदयुक्तं . तथा सति
तस्याव्याख्यार्थत्वेनेति वावैतदाहेति विवरणप्रवादविरोधात् . व्यक्तार्थ-
त्वाच्च बाह्वृच्ये . यथा उतेमनसमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव
तदाहेति ॥ क्रतुव्यावृत्तिः क्रियते ऽनेनेति क्रतुकरणम् । समाख्या
संव्यवहारार्था . यथा सदःक्रतुकरणमित्यादि ॥

तदभावे चतुर्युहीतेन । ६ ।

तदभावे शेषनाशादौ ॥

यद्यग्निष्टोमो जुहोतीत्युक्तम् । ७ ।

यद्यग्निष्टोम इत्यादि यथाब्राह्मणमनुसंधातव्यम् । उक्तं ब्राह्मणे . यद्यग्निष्टोमः प्रचरणीश्रेष्ठं जुहोति . यद्युक्त्यः परिधौ निमार्ष्टि तं श्रेष्ठं तेनैव मन्त्रेण . यद्यतिराचक्षं क्रतुकरणमन्त्रं वदन्वविर्धानमेव प्रपद्यते इति । संख्यानराणां त्वग्निष्टोमविकारत्वात् होम एव भवति । अतो-
ऋमन्त्रानिराचवद्विधिः , तद्विकारत्वात् ॥

अथैकेषाम् । यद्यग्निष्टोमो जुहोति । यद्युक्त्यः परिधौ निमार्ष्टि । यदि षोडशी हुत्वा परिधौ खेपं निमृज्य द्रोणकलशं रराटीं चोपस्पृशति । न जुहोति नोपस्पृशति वाजपेथे ऽतिराचे च । एतद्यजुर्वदन्समुद्यैव प्रपद्यते । ८ ।

अस्मिन्नपि कल्पे ऽग्निष्टोमोक्त्ययोर्न पूर्वकल्पाद्विशेषः । षोडशिति तु क्रतुकरणं कृत्वा खेपं परिधौ निमृज्य द्रोणकलशं रराट्यौ प्रचरणाभिष्टुति । वाजपेथातिराचयोः पुनरुतेमनसुरिति संवादान्तरमेव क्रतुकरणमन्त्रं वदन्वविर्धानमेव प्रतिपद्यते ॥

अपरथा द्वारा हविर्धानमपः प्रपादयति । पूर्वथा गतत्रियः । ९ ।

तच्छतस्र हस्तादादायाध्वर्युरेवापः प्रवेष्टयति ॥

पूर्वथा यजमानः प्रपद्यते । १० ।

गतश्रीरगतश्रीश्च यजमानः पूर्वथैव प्रपद्यते ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रधुरे प्रचरणीं सादयति । ११ ।

धुरो मुखं प्रधुरम् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

यं कामयेत पण्डकः स्यादिति तं प्रचरण्योपसृजेत्

। १ ।

पण्डकः क्षीबः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं मैत्रावरुणचम-
सम् । उत्तरस्यां वर्तन्यां पुरश्चक्रं होतृचमसम् । उत्तरस्य
हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं वसतीवरीः । पश्चादक्षमेक-
धनाः । २ ।

उत्तरस्यां वर्तन्यां उत्तरस्य चक्रस्य वर्तन्यानि पुरस्ताच्चक्रस्य । एवं पुरो-
ऽक्षं पश्चादक्षमिति ॥

एतद्वा विपरीतम् । ३ ।

गतः ॥

अपो यजमानो ऽनुप्रपद्यते । यश्च एवैनमृच्छतीति
विघ्नयते । ४ ।

असु प्रपादितासु पश्चात्पूर्व्या दारा यजमानः प्रपद्यते । तस्यैव प्रपञ्चा
यश्च एवैनमृच्छतीति ॥

अथ दधिग्रहेण चरति । ५ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरेण गृह्णाति । ६ ।

विस्वष्टार्थं पुनरौदुम्बरवचनम् ॥

उपयामगृहीतो ऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते
ज्योतिष्मन्तं गृह्णामीति दधि गृहीत्वापेन्द्र द्विषतो मन
इति हरति । प्राणाय त्वापानाय त्वेति जुहोति । ७ ।

यत्प्रागुक्तं दधि या पत्रिये तस्यै दधिग्रहायेति तद्गृहीत्वा दर्विहोमं
जुहोति । उवा चैतत्पाचमत्रैवानुग्रहरेदिति बौधायनः ॥

दधिग्रहो नित्यः काम्यश्च । काम्यावितरौ । ८ ।

वक्ष्यमाणेषु त्रिषु ग्रहेषु दधिग्रहो दर्शपूर्णमासवन्नित्य एव सन्काम्यो
ऽपि भवति . प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीयादिति नित्यवदान्नाय ततः
कामस्याप्युपबन्धनात् । काम्यावेवेतरौ . सकामयोरेवाधानात् । तेन
दधिग्रह एव विकृतिं गच्छति . नेतरौ ॥

आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्येत्युक्तम् । ९ ।

आज्यग्रहं गृह्णीयात्तेजस्कामस्य . दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्य .
सोमग्रहं गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्षसकामस्येति त्रयो ऽमी काम्याः कस्या उक्ता
ब्राह्मणे । ते यथाकाममनुसर्तव्या इत्यर्थः ॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेकग्रहायाप्तं राजानमुपरे

न्युष्य वसतीवरीभिरुपसृष्ट्यावीट्थं वो मनसा सुजांता
इत्यभिमन्थ्य तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मने देवा
अष्टाश्वन्नुशिजे अमर्त्यवे । तासामेकामद्धुर्मर्त्ये सुजं
लोकमिद्वे उप जामी ईयतुरिति सोमकरण्याभि-
षुषोति । १० ।

आव्यपद्ये लौकिकमाज्यं गृह्णीयात् । समानो विधिरस्य दधिपेषे ।
आप्तं पर्याप्तम् । उपसृष्ट्य संसृष्ट्य । सोमकरणीत्यृषः समाख्या ॥

आ मास्कानिति प्रथमश्रुतमंशुमभिमन्त्रयते । द्रुष-
श्चस्कन्देति विप्रुषः । ११ ।

प्रथमश्रुतं यावाभिघातात्प्रथमस्कन्नं . आ मास्कानिति मन्त्रशिङ्गात् .
अभिषूयमाणस्य प्रथमो ऽंशुः स्कन्दतीति ब्राह्मणाश्च ॥

हिरण्यपाणिरभिषुषोति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्त-
प्रदेशः* । १२ ।

प्रदेशं विधानं प्रदेशः । अत्यन्ताय प्रदेशः अत्यन्तप्रदेशः । सोमा-
भिषवादीन्हिरण्यपाणिः करोतीति सार्वचिको विधिरित्यर्थः । अथवा
सर्वप्रदेशविषयो ऽयं विधिर्न क्वाचित्क इत्यर्थः ॥

तिस्रो यज्ञस्येत्येतद्दर्जं च । १३ ।

* Corrected according to the commentary ; the MSS. of the
text read जुहोतीत्यन्तप्रदेशः ।

सो ऽप्यवाभिषवै विधिदत्तः सो ऽपि सोमकरणीवर्जं सर्वाभिषवेषु
समान इत्यर्थः ॥

तं हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखो भक्षयति भक्षेहीति
यथास्त्रिङ्गम् । १४ ।

तं दधिग्रहविधिनां हुत्वा सदसि पुरस्ताद्द्विष्णियाणां प्रत्यङ्गासीनेन
भवेहीति भक्षमाद्भियमाणं प्रतीक्ष्येत्यादिना वक्ष्यमाणेन विधिना
त्रेषं भक्षयति । न त्वपहव इत्यते . समानप्रायत्वाद्युपहवनिमित्ता-
भावात् । यथास्त्रिङ्गमिति वचनात् प्रजापतिपीतस्येति संगमः । पाचं
त्वभक्ष्ये प्रतिपाद्यं सोमस्त्रिङ्गत्वात् ॥

अनधिकृतो वा सोमधर्मैर्दधिग्रहविकारत्वात् । १५ ।

न वायं यः सोमधर्मानधिकुरुते दधिग्रहविकारत्वात् । नित्यस्य
कसौ दधिग्रहस्य विकारः काम्यत्वात् । तत्कथं सोमधर्मानधिकुरुतात् ।
ननु के नाम ते सोमधर्माः धानसौ नाधिकुरुते । अत आह ॥

यदन्यत्सोमकरण्यास्ते सोमधर्माः । १६ ।

सोमग्रहविधौ वसतीवरीभिरुपसृज्येत्यादि यदन्यत्सोमकरण्या उक्तं
ते सर्वे सोमधर्माः . ते ऽत्र निवर्तन्ते । केवलं सोमकरण्याभिपुत्य
दधिग्रहवञ्जुहेति ॥

अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं यज्जाति । १७ ।

मतः ॥

शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामीति दध्नः पयसो निग्रा-
भ्याणां वा । १८ ।

अश्वदाभ्योः पात्रेण सौकिकाद्दध्नः पयसो वसतीवरीभ्यो वांदाभ्यं
गृह्णाति ॥

उपनद्धस्य रात्रस्त्रीनंश्रून्प्रवृहति । १९ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिम-
न्त्वम् । १ ।

प्रवृहति अपकर्षति ॥

तैरेनं चतुराधूनेति । पञ्चदशत्वः सप्तदशत्वो वा ।
मान्दासु त इत्येतान्प्रतिविभज्य । २ ।

तैरंशुभिरेनं यद्दं चतुराधूनेति. लोडयतीत्यन्ये. यदा चतुस्रदा
त्रिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः. यदा पञ्चदशत्वस्तदा द्वाभ्यांद्वाभ्यामाधूय चतुर्भिः
पञ्चमे. यदा सप्तदशत्वस्तदा द्वाभ्यांद्वाभ्यामाधूयैकैकेन षष्ठसप्तमयोः ॥

आस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरित्यादाय ककुहं रूपमिति
हरति । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जायवीति जुहोति । ३ ।

द्विंहोमाद्द्वेभ्यो न च भक्षणं. यहस्त्राभिषजाभावात् ॥

आधवनानंश्रुन्प्रज्ञातान्निधायोशिष्ठां देव सोमं गाय-
षेह इन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभि-
वेषपिसृजति । ४ ।

वैराधूतो यदस्य आधवना उक्ताः । तानात्तक्रमेणानुसवनमपिसृजति.
शदानापिसर्गयोर्मन्त्रलिङ्गात् ॥

अंशुं षट्कृन्नेकग्रहायामं राजानमुपरे न्युप्य सकृद्-
भिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानो ऽनवानं षट्कृति ।
वामदेव्यस्य वर्चा कया नश्चिच्च आभुवदिति । ५ ।

सोमग्रहोक्तैः सोमधर्मैस्तूष्णीं सकृत्प्रहृत्य वामदेव्येन साक्षोपयामान्ते-
नानुच्छसगृह्णाति । तस्य चोन्या वा कया न इत्युचोपयामान्तया ॥

पराशीनेन ग्राह्यः प्राण्यतापानता वा प्राण्यापान्य
थ्यनता वा । ६ ।

पराशीनेन परावृत्तमुखेन प्राण्यता वहिर्गमितवायुना अपानता
प्रत्याहृतवायुना थ्यनता मध्ये धारयता ॥

यदि व्यवानेदा नः प्राण एतु परावत इति शत-
मानं हिरण्यमभिव्यनेयातामध्वर्युर्यजमानश्च । ७ ।

अभिव्यननं उपर्युच्छासः ॥

अथैनौ प्रतिप्रस्थाता हिरण्येन संस्पर्शयत्यङ्घ्रिश्च
प्रत्युक्षति । ८ ।

इदमपि अग्नयस्त्रिभ्योः । अग्नयस्त्रिभ्योः ॥

इन्द्राग्नी मे वर्षः कृणुतामित्यध्वर्युरप उपस्पृश दधन्
वा यदीमन्वित्यनिरुक्तायाप्राजापत्यवा प्राश्यापान्य अ-
नञ्जुहोति । ९ ।

इन्द्राग्नी म इत्यादिस्तु विधिर्नित्य एव । अनिरुक्ताया प्रजापति-
चिह्नरहितया उवा यद्दं पूर्ववत्सदसि भवत्यित्वा फलं प्रादवन्ति ॥

यदि न शक्नुयाद्गृहीतुं हेतुं वा वरं दत्ते गृह्णीया-
ञ्जुहुयाद्वा । १० ।

अगवानग्रहणाद्यशक्तौ पूर्वेण प्रायश्चित्तेन वरदानस्य समुच्चयः ॥

अंशौ द्वादश प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्ददाति कृत्तधी-
वासं च । एवमद्राभ्ये । ११ ।

पष्ठौही गर्भिणी. पञ्चवर्षेत्येके । कृत्तधीवासः त्रय्यासनाथं चर्म ॥

भ्रातृव्यवतादाभ्यो ग्रहीतव्यः । बुभूषतांशुः । १२ ।

यत्र क्रतावेतौ ग्रहौ व्यवसास्येते तत्रैवकामस्य भवतः । नित्ययोरेव
तत्र कामाविति केचित् ॥

तौ न सर्वत्र ग्रहीतव्यौ । वाजपेये राजसूये सत्रे
सर्ववेदसे वा । १३ ।

तौ न सर्वासु प्रकृतिविकृतिषु ग्रहीतव्यौ . किं तु वाजपेयादिष्वेव .
विकृतिषु ग्रहीतव्यौ ॥

यो ऽस्य सुप्रियः सुविचित इव स्यात्तस्य ग्रही-
तथ्यौ । १४ ।

सुविचितः सुपरीक्षितः . सुविचितं विचित्यादेव* प्रश्नेभ्य इति दर्श-
नात् । यो ऽस्याध्वर्योः सुप्रीतः सुपरीक्षितश्च स्याद्यजमानः कल्याण-
गुणो यदि तस्य सर्वास्त्रेव प्रकृतिविकृतिषु विनापि कामेन ग्रहीतथ्यौ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

उत्तरस्यां वर्तन्यां हेतुचमसं वसतीवरीभिरभिपूर्य
निग्राभ्यासु यजमानं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत
इति । १ ।

उत्तरस्यां वर्तन्यामित्यनुवादः तत्रस्त्रस्यैवाभिपूरणं यथा स्यादिति ।
निग्राभ्यासु निमित्तभूतासु वाचयति . ता निग्राभ्याः कर्तुमित्यर्थः ।
तथा च वक्ष्यति . वसतीवरीभ्यो निषिष्य निग्राभ्याः करोतीति ।
निग्राभ्या स्वेति यजमानेनानुमन्विता निग्राभ्या भवन्तीति भावः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणमुपांशुसवन-
मादाय ग्रावास्यध्वरकृदित्यभिमन्त्रयते । तमादानो
वाचं यत्वाग्रयणं गृहीत्वा विसृजते । २ ।

गतौ ॥

* sic.

अथैनमुपरे निधायांशुभिरभिमिमीते क्रववत् । ३ ।

क्रववत् हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेनेत्यादिना विधिनोपांशुसवनस्योपरि मि-
मीते ॥

एतावन्नाना । इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्येतैः प्रतिम-
न्त्रम् । ४ ।

गतः ॥

पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते । पञ्चकृत्वस्तूष्णीम् । ५ ।

क्रये द्विस्त्रिपरिमितकृत्वो वा मितस्त्रायत्र दशकृत्व एव मानं यथा
स्यादिति पुनर्वचनम् ॥

नांश्रुनुपसमूहति । ६ ।

दशखेव मानेषु निःशेषमंश्रुन्निपतीत्यर्थः ॥

भूयांसं प्रातःसवनाय राजानं प्रकल्पयति । अल्पी-
यांसं माध्यंदिनाय । ७ ।

मितं राजानं विभज्य प्रकल्पयति ॥

उपनह्य प्रत्यारोष्यैकग्रहायामं राजानमुपरे श्युष्य
होतृचमसे ऽंश्रुनवधाय तस्मिन्ग्रावाणमुपांशुसवनमुपरि
धारयन्त्रिः प्रदक्षिणं परिस्त्रावयन्निग्राभमुपैति प्रागपा-
गुदगधरागिति । ८ ।

उभयविधमेनं प्रकल्पितं पृथग्व्यासशेषपनह्य हविर्धानं प्रत्यारोष्य

प्रातःसवनार्थादेकब्रह्मणः पर्थान्नमपादत्ते । होतृचमसे ग्रावाणमुपपृथ्नीनां
 कृत्वा तेनापस्त्रिः प्रदक्षिणमालोडयति । तदेव नियाभोपायनमभि-
 धीयते । तथा च मत्याषाढः . त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिप्लावयति स
 नियाभो भवतीति । आधावन्त्विति मन्वान्तः ॥

यां भार्यां कामयेत तां मनसा ध्यायेद्ब्रह्म निष्करेति ।
 स ह्येनं कामयते । ६ ।

अन्व निष्करेति याजमानं . कामानां क्रामवमिति । यां भार्यां
 कामयेत यस्यां भार्यायां संभोगं काङ्क्षति तां मनसा ध्यायेत् .
 सा पुनः स्वयमेवैजं कामयमन्ना संभोगाय कृत्वायिष्यते । कस्यान्त-
 रकारमतात्तु नियाभोपायन एवाम्ब निष्करान्तः . न च भवति
 कामसंयोगः ॥

श्वाचा स्थ वृत्ततुर इति तास्वामेकदेशेनोपसृज्यो-
 पस्पृष्टस्य रात्रः षडंशुनार्द्रान्संस्त्रिष्टानादाय चर्मणि
 निधाय यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्र-
 यते । १० ।

तासां परिप्लावितानामपामुपसृज्य उपरस्यं राजानं संसृज्य । आर्द्रान्
 उपसर्जनेन क्तिन्नान् । संस्त्रिष्टान् अन्योऽन्यम् ॥

इति नवमी कण्डिका ।

धिषणे वीडू इत्यधिषवणफलके । १ ।

अभिमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

अवीवृधं वो मनसा सुजाता इति राजानमेवाभि-
मन्त्र्य मा भेर्मा संविक्था इति ग्रावाणमुद्यम्यानागसस्ता
वयमिन्द्रेण प्रेषिता उप वायुष्टे अस्त्वंशभूर्मिचस्ते अस्त्वं-
शभूर्वरुणस्ते अस्त्वंशभूरहतः सोमो राजेति तृणमन्त-
र्धायाभिषुणोति । २ ।

अवीवृधं व इति पुनर्वचनं क्रमार्थम् । भवन्त्येवान्ये ऽपि सोमधर्मः ॥

यदि वा पुरा तृणं काष्ठं मूलं वा स्यात्तस्मिन्प्र-
हरेत् । ३ ।

गतः ॥

अष्टौस्त्यो ऽग्रे ऽभिषुणोति । ४ ।

अथ इति वचनं द्वितीयतृतीयपर्याययोर्वक्ष्यमाणविकल्पापेक्षया ॥

अथ प्रतिप्रस्थातोपांशुपाचं धारयन्नपात्तानामुपरि
द्वावंश्रु अन्तर्दधाति । ५ ।

अपात्तानां चर्मणि च निहितानामंशूनां मध्ये द्वावंश्रु पाचस्योपरि
करोति ॥

तस्मिन्नभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति वाचस्पतये
पवस्व वाजिन्निति । ६ ।

गतः ॥

पवित्रमुपयामः सादनं च न विद्यते । ७ ।

पवित्रसादनयोः पवित्रवितानोत्तरकालमुपदेशात् ततः पूर्वभाविषु
ग्रहेष्वप्राप्तयोरपि ग्रहधर्मत्वेन प्राप्तिशङ्कानिरासार्थं प्रतिषेधः ॥

एष प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीयस्तृती-
यश्च । ८ ।

निग्राभोपायनादिग्रहणान्तः पर्यायः । तत्र द्वितीयद्वितीययोर्मात्रपा-
दानं कार्यं . सर्वार्थं युगपदपात्तत्वात् ॥

अपि वैकादशकृत्वो द्वितीयमभिषुणोति । द्वादश-
कृत्वस्तृतीयम् । ९ ।

अष्टावष्टौकृत्वो ऽभिषुत्यमिति ब्राह्मणानुसारेण सर्वेषु पर्यायेष्वष्टकृत्वो
ऽभिषव उक्तः । तस्यायं विकल्पो ऽपि वेति ॥

द्विरादितो ऽन्ततो वा निग्राभोपायनमुपसर्गश्च । १० ।

आदितः आद्ये पर्याये । तथा अन्तत इति ॥

होतृचमसीयानंश्चनुत्तमे पर्याये ऽभिषुणोति । ११ ।

गतः ॥

अवशिष्टानां प्रतिप्रस्थाता द्वौद्वावंश्च अन्तर्दधाति
। १२ ।

अवशिष्टानां अपात्तेषु षट्स्वंशुष्विति शेषः ॥

स्वाङ्कतो ऽसीत्यध्वर्युर्ग्रहमादायोर्वन्तरिक्षमन्विहीति
दक्षिणेन होतारमतिक्रामति । १३ ।

गतः ॥

येन वा हेता प्रतिपादयेत् । १४ ।

येन पश्चा हेता प्रतिपादयेत् गमयेत् अनेन पथा गच्छति तेन चातिक्रामति ॥

मनस्वाद्धिति दक्षिणतो ऽवस्थाय दक्षिणं परिधि-
संधिमन्ववहृत्य । १५ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः प्राञ्चमृजुं
संततं दीर्घं हुत्वा देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमे
परिधौ लेपं निमार्ष्टि । १ ।

दक्षिणतो ऽवस्थायेति वचनात् दर्विहोमले ऽपि दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति
दक्षिणे भागे ऽग्नेः प्राञ्चम् । पुरस्तात्स्वाहाकारले ऽपि मन्वस्थान्ते
स्वाहाकारेण होमः . यथा चैतदेवं तथा द्दग्धितं परिवये ॥

यं द्विध्यात्तस्य प्रङ्गो जुहुयात् । २ ।

प्रङ्गो न जुहुयादिति भावः ॥

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यभ्यन्तरं पाच-
स्यावमृज्याभ्यन्तरं परिधेर्नीचा हस्तेन निमृज्यात् । ३ ।

अभ्यन्तरं पाचस्य धो लेपस्तमवाचौनहस्तेन मृष्ट्वा परिधेरभ्यन्तरदेशे
न्युज्जेन हस्तेन निमृज्यात् ॥

यदि कामयेतावर्षुकः* स्यादिति बाह्यतः पाचस्यो-
र्ध्वमुन्मृज्य बाह्यतः परिधेरुत्तानेन हस्तेनेर्ध्वमुन्मृ-
ज्यात् । ४ ।

पूर्वेण व्यम्ब्यातः ॥

सर्वमाग्रयणस्थाल्यां संपातमवनीयैष ते योनिः
प्राणाय त्वेति रिक्तं पाचमायतने सादयित्वा तस्मिन्नं-
शुमवास्य तं तृतीयसवने ऽपिसृज्याभिषुणुयात् । ५ ।

सर्वस्य संपातस्यावनयनवचनात् न भक्तः ॥

अथैतान्यभिचरतः । ६ ।

विधानानि वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

उपांशुं गृहीत्वामुष्य त्वा प्राणे सादयामीति साद-
यित्वा देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादायामुष्य त्वा
प्राणमपिदधामीति हस्तेनापिधायामुं जह्यथ त्वा हो-
धामीति ब्रूयात् । ७ ।

खांरुतो ऽहोत्यादाय ग्रहं देवदत्तस्य त्वा प्राणे सादयामीत्यायतने
सादयित्वा सावित्रेणादाय दक्षिणतोऽवस्थानान्ते हृते देवदत्तस्य त्वा
प्राणमित्यादिना ग्रहमपिधाय देवदत्तं जहीत्यादि सोमं प्रति
ब्रूयात् ॥

यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् । ८ ।

* Corrected according to Taitt. Samh. 6. 4. 5. 6; all MSS.
read कामयेत वर्षुकः ।

यद्यभिचार्यो दूरे स्थितः स्यात् तदामुं जहीत्याद्युक्ता तत आ तमिताः
आ तान्नेः अनुच्छ्वसन्तिष्ठेत् । ततो जुहुयात् ॥

प्रहर्षिणो मदिरस्य मदे मृषासावस्त्विति जिह्वस्ति-
ष्ठन्त्वामुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत् । ६ ।

मृषा देवदत्तो ऽस्त्विति मन्त्रान्तः । तेन मन्त्रेण ऊत्वा लेपनिमार्ज-
नादि समानमा सादनात् । अमुष्य लेति तु सादनमन्त्रः ॥

यो वस्त्रे बाह्यावुरसि वांशुरास्त्रिष्टस्तमभिचरतो
जुहोतीत्येके देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमपरिह्युता
भङ्गेन हतो ऽसौ फडिति । १० ।

अथवा यो ऽभिषवदशायामभिहतो ऽंशुरत्पुत्याभिषुण्वतो ऽस्य
वस्त्रादिषु स्त्रिष्टः स्यात् तं ऊते गृहे सादिते च पात्रे ऽनेन मन्त्रेण
हतो देवदत्तः फडित्यन्तेन जुहुयात् । फद्धारः स्वाहाकारप्रत्या-
न्नायः ॥

यत्ते सोमादाभ्यं नाम आयुवीत्युपांशुपावनानामनु-
सवनं द्वौद्वावंशु महाभिषवेष्पिस्तृजति । ११ ।

यैरंशुभिर्हपांशुः पावितः त उपांशुपावनाः । तान्पावनक्रमेण
द्वौद्वौ क्षिपति ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	..	Rs. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	..	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	..	.. 1	14
Mímámsá Daršana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	..	.. 9	6
Márkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	..	.. 2	8
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	..	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.	..	.. 6	4
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	..	.. 0	10
Nyāya Daršana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	..	.. 1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	..	.. 1	14
Parisishtaparvan (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	..	.. 1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	.. 3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	..	.. 1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	.. 1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II ..	..	.. 1	4
Big Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	..	.. 0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	.. 5	0
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	.. 6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	.. 5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;			
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	..	.. 23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	.. 2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	.. 1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	..	.. 0	10
Sarva Daršana Sangraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	.. 0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	.. 1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III	..	.. 0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	10
Susruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each	..	.. 2	0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	..	.. 6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	..	.. 15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	..	.. 20	0
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	..	.. 1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	..	.. 1	4
Ditto Aitareya Śvetāsvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc.			
I and II @ /10/ each	..	.. 1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	.. 11	14
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	..	.. 6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/			
each Fasc.	..	.. 6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	..	.. 1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	.. 4	6
The same, bound in cloth	..	.. 5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	..	.. 8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	..	.. 27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	.. 12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each	..	.. 32	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	..	.. 11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper,			
@ 4/12; thin paper ..	..	.. 4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @			
1/4 each ..	..	.. 26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	..	.. 17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @			
/12/ each ..	..	.. 3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	..	.. 5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	.. 2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I	..	.. 1	0
History of the Caliphs. (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	..	.. 6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each	..	.. 1	10
Isābāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each	..	.. 25	8
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	..	.. 3	2

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each	Rs. 9	6
Muntakhab-ul-Tawárikh (English, Vol. II, Fasc. I. ..	.. 1	0
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ ..	.. 12	0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	10
Nizámfi's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	.. 2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	.. 8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	.. 14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	.. 4	6
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	.. 5	10
Wís o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	.. 3	2

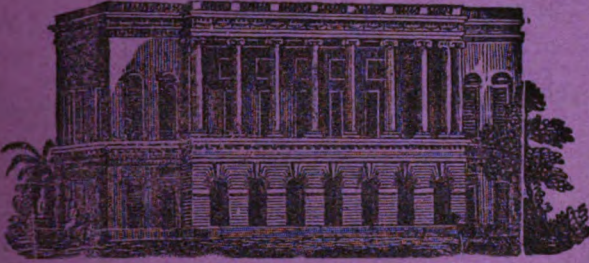
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	.. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 4	0
4. Asiatic-ul-Musharrihin ..	.. 3	0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	.. 1	0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
9. Istitáhát-us-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, svo. ..	.. 1	0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
12. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
13. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
16. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
17. Tibetan Dictionary ..	.. 10	0
18. Ditto Grammar ..	.. 8	0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	.. 18	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 5	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 531.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SUTRA OF APASTAMBA

BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

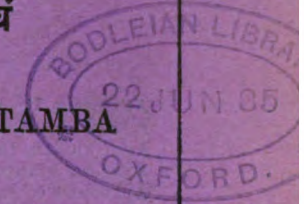
VOL. II. FASCICULUS X.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3 2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2 8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8 12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3 2
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	.. 0 10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6 14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1 0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 6 0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2 8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1 4
Bṛihad Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3 12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1 4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	.. 28 4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0 10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1 14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1 4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I	.. 0 10
Gobhīliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7 8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1 14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	.. 6 0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	.. 11 0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	.. 3 12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	.. 2 0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1 14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	.. 9 6
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	.. 2 8

(Continued on third page of cover.)

अदाभ्यांशुमुद्यांशुषावनौ चापिस्तृज्य सर्वे ऽध्वर्यवो
द्विग्भ्यो महाभिषवमभिषुष्वन्ति । १ ।

द्विग्भ्य इति व्यञ्जोपे पञ्चमी । द्विज आख्यायेत्यर्थः ॥

पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता पश्चान्नेष्टोत्तरत
उन्नेता । पश्चादध्वर्युः पुरस्तान्नेष्टेत्येके । २ ।

गतः ॥

उपरे राजानं न्युष्य होतृषमसे ऽंशूनवधायेत्येतदा-
द्योपसर्गादुपांशुसवनवर्जम् । तूष्णीमितरैर्ग्रावभिरभिषु-
ष्वन्ति । ३ ।

नियामोपायनं भवत्येव . उपांशुसवनाभिषव एव तस्य प्रतिषेधात् ।
तथा योमधर्मास्य प्रत्येतव्याः होतृषमसे ऽंशूनित्याद्योपसर्गात्कृत्वा
अवीरधं व इत्यभिमन्थ्याभिषुष्वन्ति दक्षिणैर्दक्षैः . दक्षिणं प्रतीया-
दनादेव इति न्यायात् . नरो यत्ते दुदुर्द्धक्षिणेनेति लिङ्गाच्च ।
तथा दक्षिणैः पाणिभिरभिषुष्वन्तीत्येव सत्याषाढः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं चोपस्तृज्याभिषुष्वन्ति । ४ ।

होतृषमसे ऽंशूनामवधानं प्रथम एव पर्याये . न पुनःपुनः ।
तांसु गवसे ऽभिषवे ऽभिषुष्वन्ति । नियामोपायनसुपसर्गस्य द्विरा-
दितो ऽन्ततो वा भवतः पूर्ववत् ॥

अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति । ५ ।

एवं त्रिरभिषुतमञ्जलिना उदचने संसिञ्चति गृह्णाति ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF

ASIATIC SOCIETY

No. 57, PARK STREET

AND

THE SOCIETY'S LONDON

57 AND

यस्तृतीयश्च । ६ ।

पर्यायः । १० ।

पूर्व महाभिषवः स्यात् ॥

संभृत्य राजानमुपरे ग्राव्णः संमुखान्कृत्वा प्रपीड्य-
जीषं मुखेषूपोहति । घासमेभ्यः प्रयच्छतीति विज्ञायते
१११ ।

संभृत्य राजानमाधवनीये ग्राव्णश्चोपरे संमुखान्कृत्वा पूर्ववदुपरं
प्रत्येवाभिमुखान्कृत्वेति यावत् । प्रपीड्यजीषमुदचने रसमाधवनीये
चजीषं ग्राव्णां मुखेषु क्षिपति । घासः भक्षः ॥

तेषुज्ञातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीन-
दर्शं पवित्रं वितन्वन्ति । १२ ।

च प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्वितन्वन्ति तस्योपरि विस्तार्य
 ऋषा गृध्रेरब् ॥

क्षणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि
 रो अञ्जुते श्रुतास इद्वहन्त-
 भिमन्त्रयते यजमानः
 । १३ ।

चं कृत्वा यक् द्रष्टव्यः ।

इति दादग्नी कण्डिका ।

पविचस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन
 धारां स्नावयति । १ ।

पुनर्थयजमानपक्षमसंदेहार्थम् । नाभिर्मुर्षस्तुकया करोतीति याव-
 क्ष्मनाभिवत् धारास्नावकत्वात् । पविचमध्यगतत्वाच्च नाभित्वोपचारः ॥

उदचनेनोन्नेताधवनीयाहोतृचमस आनयति । २ ।

उदचनं नाम सोमपक्षणार्थं चमसम् । तथा च उदचनं चमसमिति
 बहुधाः ॥

* Thus all MSS. † Thus the MSS.; but Ait. Br. 7. 32, the
 passage alluded to, has उदचनं चमसम् ।

तमुन्नेतान्तरेषेणोद्धृत्योत्तरत आधवनीये ऽवेनयति । ६ ।

अन्तरेषे यः पन्थास्तेनोद्धृत्योदचनमुत्तरत आधवनीयस्य गत्वा तस्मिन्
अवनयति ॥

एष एवापां सोमस्य च पन्थाः । ७ ।

उपसर्गार्थानां वसतीवरीणामभिषुतस्य च सोमस्यैष पन्थाः ॥

एष प्रथमः पर्यायः । ८ ।

एवं चिभिः पर्यायैरेको ऽयमभिषवपर्यायः ॥

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च । ९ ।

गतः ॥

चिपर्यायः । १० ।

सर्वेषु महाभिषवः स्यात् ॥

संभृत्य राजानमुपरे ग्राव्याः संमुखान्कृत्वा प्रपीच्य-
र्जीषं मुखेषूपोहति । घासनेभ्यः प्रयच्छतीति विज्ञायते
। ११ ।

संभृत्य राजानमाधवनीये ग्राव्याश्चोपरे संमुखान्कृत्वा पूर्ववदुपरं
प्रत्येवाभिसुखान्कृत्वेति यावत् । प्रपीच्यर्जीषमुदचने रसमाधवनीय
श्चर्जीषं ग्राव्यां मुखेषु चिपति । घासः भक्षः ॥

तेषूजातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीन-
दशं पविषं वितन्वन्ति । १२ ।

वेषु ग्रावसु द्रोणकलत्रं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्वितन्वन्ति तस्योपरि विस्तार्य
कोषान्धारयन्ति यथाधस्ताद्गृहा गृह्येरब् ॥

पविचं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गाचाणि पर्येषि
विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदामो अञ्जुते श्रुतास इद्वहन्त-
स्तत्समाशतेति *वितत्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः
। १३ ।

वितत्यमानमिति विततब्रह्माप्तत्करोतीति षिचं कृत्वा यक् द्रष्टव्यः ।
वितन्वमानमिति वा पाठः ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

पविचस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्धोतृचमसेन
धारां स्नावयति । १ ।

पुनर्यजमानग्रहणमसंदेहार्थम् । नाभिमूर्षास्तुकया करोतीति याव-
त्सनाभिवत् धारास्नावकत्वात् । पविचमध्यगतत्वाच्च नाभिलोपचारः ॥

उदचनेनोन्नेताधवनीयाधोतृचमस आनयति । २ ।

उदचनं नाम सोमग्रहणार्थं चमसम् । तथा च †उदचनं चमसमिति
वक्तृवाः ॥

* Thus all MSS. † Thus the MSS. ; but Ait. Br. 7. 32, the
passage alluded to, has उदचनं चमसम् ।

संतता धारा सावयितव्या । कामो हास्य समर्धुको
भवतीति विज्ञायते । ३ ।

यथा सा संतता हवति तथोन्नेत्रा नेतव्यम् । अस्य यजमानस्य
कामाः समृद्धेरन्निति फलार्थवादः ॥

यं द्विष्यात्तस्य विच्छिन्ध्यात् । ४ ।

अवश्यमेव संततया भवितव्यमिति भावः ॥

धाराया अन्तर्यामं गृह्णाति । सर्वाश्चातो ग्रहाना
भ्रुवात् । ५ ।

गतः ॥

समानब्राह्मणावुपांश्चन्तर्यामौ साभिचारणिकौ । ६ ।

यः कस्योपांशोरुक्तो विधिः स सर्वो ऽपि समानो ऽन्तर्यामस्य ।
समानविधानत्वादुभयोर्ब्राह्मणे । यो ऽप्याभिचारिको विधिरुक्तः सो
ऽपि समान एव द्वयोः ॥ उपयामस्त्वच वचनाद्भवति । स्वहस्तगत-
स्यापि गृहस्थादानमन्त्रो न लुप्यते . मन्त्रसमावाये पुनःपाठात् ॥

इतावन्नाना । उपयामगृहीतो ऽस्यन्तर्यच्छेति गृही-
त्वोत्तरेण होतारमतिक्रामति । येन वा होता प्रति-
पादयेदुत्तरतो ऽवस्थायोत्तरं परिधिसंधिमन्वबहृत्यो-
त्तरार्धं जुहोति । ७ ।

गतः ॥

विपरीतौ देशवेके समामनन्ति । ८ ।

गमनादा होमान्तस्य तस्य देशविपर्ययः ॥

असर्वमाग्रयणस्थाल्यां संपातमवनीयैष ते योनिर-
पानाय त्वेत्यरिक्तं पाचमायतने सादयित्वा ध्यानाय
त्वेति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं
संसृष्टं पाचाभ्याम् । ९ ।

सादयतीति शेषः । अरिक्तमिति वचनात् भवनिवृत्तिः । न चास्मि-
न्शोरपासनं . उपांशुं ऋत्विपांशुपात्रे ऽंशुमवाख्येति विविच्यैव चोद-
नात् . सूचकतापि यद्योपांशुपात्रे ऽंशुरिति तस्मैवानुवादाच्च ॥

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसंसृष्टौ तस्येत्युक्तम्
। १० ।

एवं निन्दश्रुतेः उपांशुसवनेन संसृष्टे एव पात्रे सादयेदिति भावः ॥

नानुदिते सूर्यं उपांश्वन्तर्यामौ जुहुयात् । ११ ।

गतः ॥

यदि त्वरेतानुदित उपांशुं जुहुयादुदिते ऽन्तर्यामम्
। १२ ।

त्वरमाणेनाप्युदित एवान्तर्यामो हेतव्यः ॥

उभावनुदिते हेतव्यावित्येके । १३ ।

अथवा त्वरमाणेनोभावनुदित एव हेतव्यौ ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्यङ्गी-
यात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाग्र-
बणाग्रान् । १ ।

यस्य रथंतरं हेतुः पृष्ठं भवति स रथंतरसामा । तस्य यथासमा-
न्नातमैन्द्रवायवाया एव यहा यहीतव्याः । बृहत्सामः शुक्रमये
गृहीत्वा तत ऐन्द्रवायवादयो याह्याः । एवं जगत्साम आग्रयणं .
तस्य तु प्रकृतावसंभवादिज्ञत्यर्थमुपदेशः ॥

यद्युभयसामा याथाकामी । २ ।

यद्युभयपृष्ठसदा याथाकाम्यम् । ऐन्द्रवायवायाः शुक्राया वेत्यर्थः ॥

अपि वैन्द्रवायवाग्रानेव । ३ ।

उभयपृष्ठत्वे ऽपि श्रुतौ रथंतरस्यैव सुख्यत्वादिति भावः ॥

ऐन्द्रवायवाग्रान्यङ्गीयाद्यः क्रामवेत यथापूर्वं प्रजाः
कल्पेरन्निति । काम्यानि ग्रहाग्रणि । ४ ।

यो ऽयमेकादशरात्रब्राह्मणे ऽनुवाक आन्नातः ऐन्द्रवायवायान्यङ्गी-
यादित्यादिः तत्र काम्यानि नैमित्तिकानि च ग्रहायाष्टुक्रानि .
तान्यपि प्रत्येतव्यानीत्यर्थः । अन्नं मनुष्यः अग्नौ गत्वा निवर्तते
ऽन्नादेवान्मारभते न ततः पापीयान्भवतीति वाक्यशेषात् । यस्य
पिता पितामहः पुण्यः स्यादथ तन्न प्राप्नुयादिति . यस्य पित्रपिता-
महौ वसीयांशौ स्यातां स्वयं तु तदवसीयस्त्वं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।
सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति पुरोहसं उच्ययग्रहणाय ॥

यान्प्राचीनमाग्रयणादित्युक्तम् । ५ ।

यान्प्राचीनमाग्रयणाद्गृह्यन्मृहीयान्नुपांशु गृहीयाद्यानूर्ध्वास्तानु-
पब्दिमत इत्युक्तं ब्राह्मणे . तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र अशब्दं
उपांशु शब्दं उपब्दिमदिति शेषः । आग्रयणस्यापुपांशुत्वमेव
युक्तं यजुर्वेदस्वरत्नात् । तथा आग्रयणादिति काललक्षणार्थत्वे ऽपुपां-
शुत्वमेवैन्द्रवायवादीनामिष्यते ॥

यं काम्यमैन्द्रवायवात्पूर्वं गृह्णीयान्न सादयेत् । ६ ।

काम्यं नैमित्तिकं वा यं यद्दं पूर्वमेवैन्द्रवायवाद्गृह्णीयात्तदानीमेव
न सादयेत् । किं त्वन्यस्य हस्ते दत्त्वा धारयेदिति भावः । कदा तर्हि
स साद्यते ॥

ऐन्द्रवायवस्य सादनमनु साद्यते । ७ ।

सादनमनु हते सादने ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । ८ ।

गतः ॥

आ वायो भूष शुचिपा इत्यनुद्रुत्योपयामगृहीतो
ऽसि वायवे त्वेति गृहीत्वापयम्येन्द्रवायू इमे सुता इत्य-
नुद्रुत्योपयामगृहीतो ऽसौन्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा
पविचदशाभिः परिमृज्यैष ते योनिः सजोषाभ्यां त्वेति
सादयति । ९ ।

प्रथमेनोपयामेन वाच्यं गृहीत्वा अपथ्यस्य धारायाः पाचमप्रणीच
पुनर्द्वितीयैर्वाच्यं गृह्णाति । तथा च ब्राह्मणं . तस्मात्सकृदिन्द्राय
मध्यतो गृह्यते द्विवाच्य इति ॥

सर्वान्ग्रहान्पविचदशाभिः परिमृज्यैष ते योनिरिति
यथादेवतं यथायतनं सादयति । १० ।

ये ऽत ऊर्ध्वं यथा गृह्यन्ते तेषां नित्यः संमार्गः . सादनं चासत्य-
पवादे ॥

एतदर्थं वा द्वितीयं पविचं दशावत्स्यात् । ११ ।

सोमपावनार्थादन्यद्वा द्वापविचं ग्रहसंमार्गाद्यं स्यात् ॥

अयं वां मिचावरुणेति मैचावरुणं गृहीत्वा राक्वा
वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां
धेनुं मिचावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्ती-
मिति श्रुतशीतेन पयसा श्रीत्वैष ते योनिर्घृतायुभ्यां
त्वेति सादयति । १२ ।

श्रुतशीतेन अनातन्नेन पयसा श्रीत्वा मिअथित्वा ॥

अयं वेनश्चोदयदिति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वैष
ते योनिर्वीरतां पाहीति सादयति । १३ ।

गतः ॥

शण्डाय त्वेति द्वेष्यस्य । १४ ।

उपयाम्यदृष्टीतो ऽसि ब्रह्माद्य वेति पश्ये ऽप्येष ते योनिः ब्रह्माद्य
वेति न सादनीयमिति भावः ॥

तं प्रक्षयेति मन्यिनं दृष्टीत्वा मनो न येषु हवनेषु
जुह्वद्विपः शच्या वनुयो द्रवन्ता । आ यः शर्याभिस्तु-
विन्दम्भो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्ताविति* सक्तुभिः
श्रीणात्यमभिध्वंसयन्नात्मानम् । इतरांश्च ग्रहान् । १५ ।

सक्तुवो यवमयाः . तद्यवं प्राविशदिति खिङ्गात् । अनभिध्वंसयन्
सक्तुभिरविकिरन् ॥

एष ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयति । १६ ।

गतः ॥

इति चतुर्दशौ कण्डिका ।

मर्काय त्वेति द्वेष्यस्य । १ ।

पूर्वतमेन व्याख्यातः ॥

यदि कामयेत यो ग्रामे तं ग्रामान्निरूहेयं यो
बहिर्ग्रामात्तं ग्रामे कुर्यामितीदमहममुमामुधायण-
ममुध पुचममुध्या विश उदूहामीति शुक्रमुदूहोदमह-

* Corrected ; the MSS. have गभस्ताविति. Cf. Vājas. Samh. 7.
17 = Rīgveda 10. 61. 3.

ममुमामुध्यायणममुष्य पुषममुष्यां विशि सादयामीति
तस्मिन्मन्थिनं सादयेत् । २ ।

थो यामे अचुस्तं यामान्निर्वासयेयं . थो बहिर्षामात्सुहृत्तं तु तस्य
स्थाने कुर्यामिति यदि यजमानः कामयेत तदा शुक्रं सादितमन्य-
चापनीय तत्रैव मन्थिनं सादयेत् । तत्र आमुध्यायणस्येति गोचनि-
र्देशः . अमुध्या इति यामस्य ॥ तदयं प्रयोगात्मा । इदमहं विष्णु-
गुप्तं वैन्धं चित्रसेनस्य पुत्रं मथुराया विश्व उदूहामीत्यादि ॥

ये देवा दिवीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन
वा यजुषा द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थाल्याग्रयणं गृह्णाति । ३ ।

ये देवा दिवीत्युपयामश्चिरस्कया वा ग्रहणं . उपयामादिना वा
यजुषेति . इन्द्रियेणेत्यन्तेन ॥

य आग्रयणस्थाल्यां सोमस्तमन्यस्मिन्पात्र आनीय
तां द्वितीयां धारां करोति । ४ ।

गतः ॥

चिंशन्नयश्चेति रुग्णवत्यर्चा धातुव्यवतो ऽभिचरतो
वा गृह्णीयात् । ५ ।

रुग्णवतो रुजिधातुमती । पुरस्तादुपयामेन यजुषाप्येके गृह्णाति .
तस्याप्येतस्मिन्ननुवाके पुनःपाठात् ॥

विदद्यती सरमा रुग्णमद्रेर्महि पायः पूर्वं सधियक्षः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती
गादिति वाभिषरतः । ६ ।

अभिषरत इति पुनर्वचनात् नायं मन्त्रो भ्राह्मण्यतः ॥

आग्रयणं गृहीत्वा चिर्हिङ्कृत्य वाचं विस्तृजते । ७ ।

तमाददानो वाचं यत्वाग्रयणं गृहीत्वा विस्तृजत इति यदुक्तं तदेत-
स्मिन्काष्ठ एव कर्तव्यमित्यर्थः ॥

सोमः पवते सोमः पवते सोमः पवते सुभृताय
पवते ब्रह्मवर्चसाय पवते ऽस्मै ब्रह्मणे पवते ऽस्मै क्षत्राय
पवते ऽस्यै विश्वे पवते ऽङ्गः पवत ओषधीभ्यः पवते
वनस्पतिभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते ऽस्मै सुन्वते
यजमानाय पवते मर्त्यां ज्यैष्ठ्याय पवते । यथा देवेभ्यो
ऽपवथा एवं मर्त्यां पवस्वेति चिरुद्धदति शनैरुच्चैरथ
सूचैः । ८ ।

अनैरित्यादिना मध्यमकुष्ठक्षरा गृह्यन्ते . नोपांशुः . उद्धदतीति
वचनात् ॥

एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा
पीनग्निष्टोमे ऽतिग्राह्यान्गृह्णाति । आग्नेयमैन्द्रं सौर्य-
मिति । ९ ।

अग्निष्टोमपदार्थं ब्राह्मणोक्तोक्त्यव्युदाससूचनार्थं न तु सर्वेतरसंज्ञा-

कुदासार्धम् । कुतः । ऐन्द्रमतिघाहं गृहीतेति वाजपेथे सिद्धानु-
वादात् ॥

अग्न आर्युंध्युत्तिष्ठंस्तरणिरिति ग्रहणसादनाः । १० ।

अथ एते ऽगुवाकास्तयाणां क्रमाद्ग्रहणसादनार्था मन्त्राः ॥

स्थाल्योक्त्यं गृह्णाति । उपयामगृहीतो ऽसीन्द्राय
त्वा गृह्णते वयस्वत इति ग्रहणसादनौ । ११ ।

स्थाल्या गृह्णाति न पात्रेण ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाल्या भुवं
पूर्णं गृह्णाति । १ ।

मूर्धानं दिव इत्युपरिष्ठादुपयामयर्चा गृह्णाति । नाच पुरस्तादुपयामं
यजुर्भवत्यवचनात् । उक्तस्तु विकल्पः सत्याषाढेन । केचित्तु अच्युत-
चित्तम इत्यन्तेन गृह्णन्ति ॥

अल्पं गृह्णीयाद्यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति ।
उपर्यर्धं यं कामयेतोत्तरमायुरियादिति । २ ।

अर्धाद्गूर्णं अल्पं । तन्निन्दा निषेधार्था । अर्धादुत्तरं उपर्यर्धम् ।
उत्तरमायुः पञ्चाशत ऊर्ध्वं वयः ॥

एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानरायेत्यायतने हिरण्ये
सादयेदायुष्कामस्य । ३ ।

हिरण्यदाहस्य काम्बत्वादिद्यतौ निवृत्तिः ॥

तं राजपुत्रो गोपायत्यावनयनात् । ४ ।

गोपायति रक्षति ॥

यदि कामयेतावगतमपरन्धुरपरुद्धो ऽवगच्छेद्विती-
दमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्या विश उत्खिदा-
मीति भ्रुवमुत्खिद्येदमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रम-
मुष्यां विश सादयामीति तच्चैव पुनः सादयेत् । ५ ।

यो यजमानदेव्यः कंचिदपरुद्ध प्राप्तराज्यः स्यात्तमपरन्धुः ऐश्वर्या-
ङ्गभयेयुः अन्ये बलीयांसः . यस्तु तेनापरुद्धः स एव पुनरवगच्छेत्
प्राप्तिशुभः स्यादिति कामः । उत्खेदनं ऊर्ध्वगृहणम् । व्याख्यातः
श्वेः ॥

यदेवं कुर्यादायुः प्रजानां विचालयेत् । तृणमेतेन
मन्त्रेणोपर्युपर्यतिहरेत् । ६ ।

पूर्वनिन्दोत्तरविधिप्रशंसार्था । तेन दौ विधौ विकल्पेते । उपर्युपरि
भ्रुवं तत्समीपतस्मृणमवगमयेत् ॥

यद्यभिचरेद्दिदमहममुष्यामुष्यायणस्यायुः प्रवर्तया-
मीति भ्रुवं प्रवर्तयेत् । ७ ।

प्रवर्तयेत् भ्रमयेत् ॥

भ्रुवं त्वा भ्रुवक्षितिममुमा स्थानाद्यावयामीति वा
व्यङ्गयेत् । ८ ।

व्यङ्गयेत् विकर्षयेत् ॥

अथ धारा विरमति । ९ ।

अथ अर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वेति कात्यायनः ॥

प्रपीड्य पवित्रं निदधाति । १० ।

प्रपीडनं द्रोणकलशे ॥

एकधनानां यथार्थं सर्वाश्च मैत्रावरुणचमसीया
आधवनीये ऽवनीय पूतभृतो विस्र उदीचीनदृशं पवित्रं
वितत्य य आधवनीये राजा तमसर्वं पूतभृत्यवनीयो-
पयामष्टहीतो ऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि-
मृशेत् । इन्द्राय त्वेत्याधवनीयम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इति पूतभृतम् । ११ ।

यथार्थमिति चावतीभिर्वर्धितं रसं प्रातःसवनाय पर्याप्तं मन्वेत्
तावतीरित्यर्थः । असर्वमिति एकस्यै चमसगणाय पर्याप्तमवशि-
ष्येति भावः ॥

ते पवमानग्रहाः । १२ ।

एवमभिमृष्टाक्षे ब्राह्मणे पवमानग्रहाः समाख्यायन्ते ॥

पुरस्तादुपयामाः सर्वे । १३ ।

प्रथमवदुत्तरयोरप्युपयामस्यानुषङ्ग इति भावः ॥

पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वान्ग्रहानभिमृशति । १४ ।

ये पात्रेषु गृहीताः होमाः तान्सर्वानभिमृशति पवमानयद्यप्रथ-
मान् । तेषु संभवतां सहावमर्शनं . असंभवतामावृत्तिः ॥

द्रप्सश्चस्कन्द यस्ते द्रप्सो यो द्रप्सो यस्ते द्रप्स इत्येतैः
प्रतिमन्त्रं वैप्रुषान्दोमाञ्जुहेति । १५ ।

स्कन्दानां विप्रुषां देवचाकरणार्था वैप्रुषा नामैते चलारो होमाः ।
तत्र यस्ते द्रप्स इत्येतत् यस्ते द्रप्स स्कन्दति . यस्ते द्रप्सो मधुमा-
नित्यनयोस्तन्त्रोपादानम् । तथा चोत्तरसूत्रे वक्ष्यति । ततश्च योयः
अस्यति स सर्वा जुहुयात् . वैप्रुषाञ्जुहुत्सु जुहोतीति खिङ्गात् .
वैप्रुषान्प्रहोतारं च ऊत्वा सर्पन्तीति खिङ्गाच्च । कात्यायनस्त्वाह .
वैप्रुषान्दोमाञ्जुहुति . अध्वर्युर्वेति ॥

प्रथमं सर्वचानुषक्तमुत्तरांस्त्रीन्विहृताननुसवनमेकै
समामनन्ति । १६ ।

द्रप्सश्चस्कन्देति त्रिषु सवनेषु समाना प्रथमाहुतिः . उत्तरास्त्रि-
सस्तनुसवनमेकैका द्वितीया ॥

सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं हुत्वोदञ्चः

* But the text of Kāty. Śrauta 9. 6. 30, as printed by Prof. Weber, has त्रिप्रुषां चोत्तं .

प्रज्ञा बहिष्यवमानाय पञ्चत्विजः समन्वारन्धाः सर्पन्ति
। १७ ।

सप्तहोता ब्रह्मणापि होतव्यः . इत्या सर्पन्तीति सप्ततामविशेषेण
होमवचनात् . कस्यान्तरेषु व्यक्रत्वाच्च । वैप्रुषाञ्चुक्रत्सु जुहोतीति तु
प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

अध्वर्युं प्रस्तोतान्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रति-
हर्तारमुद्गतोद्गतारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः । १ ।

इते सप्तहोतरि समन्वारमन्ते ॥

यद्यु वै स्वयं होता यजमानः स्यात्सर्पेदेव । औप-
गाचं ह्यस्येति बह्वृचब्राह्मणं भवति । २ ।

यदा सन्ने यजमानः स्वयं होता स्यात्तदा सर्पेदेव . न तु प्रकृति-
वद्धविधान एवापीत । कुतः । अस्ति ह्यस्य यजमानस्य सत औप-
गाचं . तदुपगमं तस्य च तत्रागतेन प्रक्यते कर्तुमिति ॥

त्सरन्त इव रेहाणा इव न्यङ्ङिव शीर्षाणि कृत्वा
सर्पन्ति । ३ ।

सृगमिव जिघृक्षवो व्याधाः त्सरन्तः कृद्गना गच्छन्त इव गच्छन्ति ।
तथा रेहाणा हिंसन्त इव । तथा अवनतग्निरसृक्ष ॥

मृग इव हि यज्ञः । पूर्वेऽध्वर्युर्बर्हिर्मुष्टिं धूम्वन्सर्पति
वागयेगा अग्र एत्विति गायत्रः पन्था वसवो देवता-
वृकेणापरिपरेण पथा स्वस्ति वस्तूनशीयेति । ४ ।

मृग इव हि यज्ञः . यथोक्तं ब्राह्मणे . यज्ञो देवेभ्यो निलायत
कृष्णो* रूपं कृत्वेति । तस्मादेवमुपनिनीषुरिवाध्वर्युरयतो बर्हिर्मुष्टिं
धूम्वन्सर्पति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

चात्वालमवेक्षमाणाः स्तुवते । उत्तरे वा वेद्यंसे । ५ ।

अन्तर्वेद्याशीनाश्चालमवेक्षमाणाः स्तुवते . वेद्यंसे वा ॥

अथाध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति । ६ ।

उपाकरोति उपक्रमयति । तथैव प्रकारमाह ॥

वायुर्हिङ्कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हिर्मुष्टिं प्रयच्छति । ७ ।

गतः ॥

सर्वेषु पवमानेष्वेवमुपाकरणः । ८ ।

एवमुत्तरयोरपि पवमानयोरनेन बर्हिर्मुष्टिर्दातव्यः ॥

असर्ज्यसर्जि वागसर्ज्येन्द्रं सहेऽसर्ज्युपावर्तध्वमिति
बर्हिर्भ्यामन्यानि पवमानेभ्यः स्तोत्राण्युपाकरोति । ९ ।

गतः ॥

* Thus the MSS , but Taitt. Samh. 6. 2. 4. १ has विष्णु.

तस्माद्ब्राह्मणेन बहिष्पवमान उपसद्यः । पवित्रं
हि । यं द्विधात्तं बहिष्पवमानात्परिबाधेतेति विज्ञायते
। १० ।

तस्मादिति ब्राह्मणे प्रकृतप्राग्ख्यापेक्षम् । यस्मादेवं प्रब्रह्मं तस्मा-
दुपसद्यः उपगन्तव्यः सर्वैरपि पवित्रार्थिभिर्द्विजैः । ब्राह्मण्यपह्णं
प्रदर्शनार्थम् । तदुक्तं तैत्तिरीयके ऽपि . तस्मादेवंविदुषा बहिष्पवमान
उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्पवमान इति ॥

स्तूयमानं यजमान उपगायति । चत्वारो ऽवरार्था
उपगातारः । ११ ।

स्तूयमानं बहिष्पवमात्रं यजमानस्तावदुपगायति . चत्वारो ऽपि
चतुरवरा उपगायन्तीत्यर्थः ॥ तथा यजमानपञ्चमा उपगायन्तीति
भारद्वाजः । स एव पुनराह . हो इत्यृत्विज उपगायन्ति . श्रोमिति
यजमान इति । छान्दोगास्तु विपरीतमाहुः ॥

नाध्वर्युः । १२ ।

उपगार्थेदिति शेषः ॥

वस्थ्यै हिङ्गुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे
ऽवरुद्धा इति पुरस्ताद्बहिष्पवमानाद्यजमानो अपति
। १३ ।

गतः ॥

दशहोतारं च व्याचष्टे । स्तूयमाने च दशहोतारं
अपति । १४ ।

बहिष्यवमाने दशहोतारं व्याचक्षीतेति ब्राह्मणानुवादेन सूचकारेण
वास्वातमिति । अप एवोच्यते . स्तुयमाने च अपतीति ध्यक्त्वचनात् .
यष अपा याजमाना इति सिङ्गाच्च ॥

श्रेणे ऽसि गायत्रच्छन्दा इति मध्यमायां च स्तोत्री-
यायामन्वारोहम् । १५ ।

अपतीत्यनुषङ्गः । अन्वारोहा नाम श्रेणे ऽसीत्यादयस्त्रयो मन्वाः ॥

द्वितीये पवमाने द्वितीयेन मन्वेण । तृतीये तृती-
येन । १६ ।

अन्वारोहं अपतीति शेषः । द्वितीयार्थे द्वितीया ॥

अथात्यन्तप्रदेशः । स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनु-
मन्त्रयते । शस्त्रस्य शस्त्रमसीति शस्त्रम् । १७ ।

अत्यन्तप्रदेश इत्युक्तार्थः ॥

इन्द्रियावन्तो वनामह इत्युभयचानुषजति । १८ ।

गतः ॥

स्तुते ऽध्वर्युः संप्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हि स्तृणाहि*
पुरोडाशाँ अलंकुर्विति । १९ ।

आसौन एव संप्रेष्यति . उत्तरविधौ उत्तिष्ठन्निति वचनात् ॥

अथैकेषाम् । स्तुत उत्तिष्ठन्नाहामीदमीन्विहर बर्हि
स्तृणीहि पुरोडाशाँ अलंकुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति
। २० ।

अथान्तरे त्वेवं श्रुतः स त्वत्तिष्ठता वक्तव्यः ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । २१ ।

अचाष्टंकरणास्तमाग्नीध्रः करोति । प्रतिप्रस्थाता सवनीचपशुना सह
गच्छति । बल्लवचनमविवक्षितम् ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ।

आग्नीध्राद्विष्णियान्विहरति । १ ।

आग्नीध्रे ऽग्निराग्नीध्रः । तस्माद्विष्णियानग्नीन्विहरति ॥

अङ्गारैर्देँ सवने । शलाकाभिस्तृतीयम् । २ ।

द्वयोराययोः सवनयोः काष्ठैरग्नीन्विहरतीत्यर्थः । अरदर्भादिशला-
काभिस्तृतीयसवने ॥

पांसुधिष्णियेषु निवपति । ३ ।

ये पांसुभिर्न्युप्रा धिष्णियादयस्तेष्वेवाग्नीन्निवपति. न त्वनुदेशेषु
बहिष्यवमानास्तावाद्विष्यपि ॥

तेनानुपूर्व्येण यथान्युप्ता भवन्ति ।४।

धैवैव क्रमेण ते न्युप्तास्तेनैवाग्नयो ऽपि निवसन्त्याः । तथा व्याघारस्याप्ययमेव क्रमो न्यायसाम्याद्दृष्टव्यः ॥

प्रचरण्यां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा द्रोणकलशाच्च परि-
श्रवया राजानं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखासीनो धिष्णियान्व्याघा-
रयति तैरेव मन्त्रैः । तूष्णीं वा ।५।

द्विहोमत्वादेव सिद्धस्यासनस्य वचनं पुरस्तात्प्रत्यङ्मिति गुणविधा-
नार्थम् । यैर्न्युप्ता धिष्णियास्तैरेव मन्त्रैर्धिष्णियाग्नीन्व्याघारयति यदि
प्रागेतैरुपस्थानमपि कृतं स्यात् । अन्यथा तूष्णीं व्याघारणं . एताने-
वोपस्थानान् व्याघारणाञ्चैक इति षड्भिष्टयोरेवोपस्थानव्याघारणयो-
र्मन्त्रवचनात् । मन्त्रपक्षे ऽपि तूष्णीमेवाहवनीयस्य व्याघारणं न तु
सदाहसि कृशानुरिति . तस्यानुदेशनमन्त्रत्वात् । मन्त्रेषु च रौद्रेणे-
त्यनुषङ्गस्योपरि स्वाहाकारः । बौधायनस्वाहा विभवे प्रवाहणाय
स्वाहा रौद्रेणेत्यादि ॥

आहवनीयमाग्नीधीयं होचीयं मार्जालीयमिति
सोमेन । आज्येनेतरान् ।६।

सोमेन व्याघार्याणामयं विवेको न तु व्याघारणक्रमनियमः . तेनानु-
पूर्व्येण यथान्युप्ता भवन्तीत्यनेनैवात्रापि क्रमस्य प्रदर्शितत्वात् . यथा-
न्युप्तं धिष्णियान्व्याघारयतीति कल्पान्तरेषु व्यक्तवचनाच्च । तस्मान्नि-
वपनक्रमेणाहवनीयादिचयानन्तरं प्रशास्त्रीयादिमार्जालीयान्तान्व्या-

घार्यं ततो यथाविधि सोमं भक्षयति . होमाभिषवसंबोगात् ।
सत्याषाढस्याचाह व्याख्यातः सोमस्य भव इति ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततमनुपृच्छं बर्हिः
स्तृणात्याहवनीयात् । ७ ।

अनुपृच्छं पृच्छायामेव बर्हिः स्त्रीर्त्वा पुरोडाशानप्यसंकरोत्याग्नीध्रः ।
तत्र धानासु बद्धवदूहः पूर्ववत् ॥

वैष्णव्यर्चा पुनरेत्य यजमानो राजानमुपतिष्ठते
विष्णो त्वं नो अन्तम इति । ८ ।

यद्यप्येतदुपस्थानं बहिष्पवमानाङ्गं तथापि नेत्तरयोः पवमानयो-
र्गच्छति . पराञ्चो हि यन्ति पराचीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्यो-
पतिष्ठत इति श्रुतेः . तयोः पराक्लाभावाच्च । तथा तत्र न राजान-
मुपतिष्ठत इत्येव भारद्वाजः ॥

एतयैवाध्वर्युः पात्राणि संमृश्याश्विनं गृह्णाति । ९ ।

यानि पात्राणि सोमवन्ति तान्येव संमृशति नेतराणि . धदेवाश्च
अयानस्योपशुष्यतीति वाक्यशेषात् ॥

या वां कश्चेति ग्रहणसादनौ । १० ।

गतः ॥

द्रोणकलशादधाराग्रहाः परिलवया गृह्यन्ते । वच-
नादन्वतः । ११ ।

धारायामुत्पन्ना ग्रहाः धाराग्रहाः . ततो ऽन्येषामुत्सर्गतो द्रोणकल-
शाद्गृह्यन्ते । वचनात्तु विपर्ययः . यथा वैश्वदेवं पूतभृते गृह्याती-
त्यादौ । यदाप्याश्विनाया ग्रहास्तदापि द्रोणकलशात्परिश्रवयाश्विनस्य
ग्रहणं न धारायाः ॥

चिद्यता यूपं परिधीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति
। १२ ।

पूर्वा रश्मनामुत्क्षिप्य चिद्यतान्यथा परिव्यर्थात् . न तु तामेवादाय .
पुनस्त्रिद्वचनान् । पूर्वामुदृष्टेत्येव . बौधायनकात्यायनौ । सा च
सवनीयवज्जले ऽपि नावर्तते . यूपसंस्कारत्वात् । खरस्य पूर्व एव-
मादायावशुभः . प्रतियूपं खरव इति वचनात् । बौधायनस्त्वाह .
यूपः खररश्मनामुत्पादयेदिति बौधायनः . पशुगिति शालीकिरिति ॥
पशुरप्यजो ऽभिप्रेतः . अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् . जात्यन्तरावचनात् .
आग्नेयमजमग्निष्टोम आसभत इति श्रुत्यन्तराच्च । लोहलक्ष्मपरत्वादीनां
तु पशुरूपाणामनादरः . तद्द्वैत्रेषिकत्वात् । तथा च सत्याषाढः .
सवनीयमुपाकरोति . तस्य रूपनियमो न विद्यत इति ॥

रेन्द्राग्नमुक्थ्ये । रेन्द्रं षोडशनि । सारस्वतमतिरात्रे
। १३ ।

पशुमुपाकरोतीत्यनुषङ्गः । स साज एव सर्वत्र वेदितव्यः । केचित्तु
षोडशनि दृष्टिमतिरात्रे मेषीं चोपाकुर्वन्ति . समुच्चयपक्षे तथा-
दर्शनात् । तदद्युक्तं विशेषावचनात् । यदि चैवमभिप्रैष्यत् तावचै-

वोक्त्वापि समुच्चयपक्षमात्रमुत्तरचावक्ष्यत् । तस्मादत्र एव सर्वत्र ॥
 कात्यायनमतान्तु समुच्चये ऽप्यजो विकल्पते मेष्वा . यथाह . सरस्वती
 चतुर्थो ऽतिरात्रे . मेषौ वेति । अत एव सरस्वतीग्रहणात् वाचं
 सारस्वत्येति लिङ्गाच्च सरस्वतीदेवतत्वमपि सारस्वतस्य पञ्चोर्व्यक्तं
 भविष्यति ॥

समभ्युच्चयवदेके समामनन्ति । आग्नेयमग्निष्टोम
 आलभते । ऐन्द्राग्रमुक्थये द्वितीयम् । ऐन्द्रं वृष्णिं षोड-
 शिनि तृतीयम् । सारस्वतीं मेष्वीं चतुर्थीमतिरात्रे । १४।
 वृष्णिः पुंशेषः ॥

आ वपायाः कृत्वा हुतायां वपायां मार्जयित्वा
 प्रातःसवनाय संप्रसर्पन्ति । १५ ।

सवनीयस्यापि प्राजहितात्पशुश्रवणाहरणं . अग्नीषोमीयप्रकृतित्वात् ।
 संप्रसर्पन्ति समेताः सदः प्रविशन्त्यध्वर्युम्रह्मयजमानाः ॥

प्रस्रस्यन्तो गृहानवेक्षन्ते । १६ ।

प्रस्रस्यन्त इति वचनात् यदापि वा तृतीयसवन एवाग्रयणादिति
 प्रसर्पणोत्तरकाले षोडशग्रहणं यदा च सोमातिरेकवशादुत्तरकाल-
 भाविन उक्थयादिग्रहाः तत्र नावेक्षणमुत्कथ्यते ॥

द्वौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ । १७ ।

सक्तदुक्तेन मन्त्रेण द्वौ युगपदवेक्षते * ॥

* Thus all MSS.

द्वे द्रधसी इति द्रोणकलशम् । १८ ।

गतः ॥

परिभूरग्निमिति सर्वं राजानम् । १९ ।

तस्य त इदमुन्मृज इति मन्त्रान्तः । तत्र तु बुभुषदादेः तस्य ते
भूनिमुन्मृजे तस्य ते ब्रह्मवर्चसमुन्मृजे तस्य त आयुर्मुन्मृजे तस्य ते
ऽमुष्य प्राणानुन्मृज इति मन्त्रविकारानाह बौधायनः । कामाभावे
त्विकृतो मन्त्रः ॥

प्राणाय म इत्युपांशुम् । अपानाय म इत्यन्तर्यामम् ।
ध्यानाय म इत्युपांशुसवनम् । वाचे म इत्यैन्द्रवायवम् ।
दक्षक्रतुभ्यां म इति मैत्रावरुणम् । चक्षुर्भ्यां म इति
शुक्रामन्थिनौ । ओषाय म इत्याश्विनम् । आत्मने म
इत्याग्रयणम् । अङ्गेभ्यो म इत्युक्थ्यम् । आयुषे म
इति ध्रुवम् । तेजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्या-
श्यानि । पशुभ्यो मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति पृषदा-
श्यम् । पुष्ट्वै मे वर्चोदाः पवध्वमिति सर्वान्ग्रहान् ।
स्तनाभ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे मे पवेषामित्यृत्पात्रे ।
तेजसे म ओजसे मे वर्चसे मे वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यान्षोडशिनमिति । वि-
ष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशम् । इन्द्रस्येत्याधवनीयम् ।
विश्वेषां देवानामिति पूतधृतम् । २० ।

उपांशन्तर्यामशब्दाभ्यां पाचलक्षणा . उतत्वाद्गृहयोः । वर्षादा वर्चसे
पवस्वेति सर्वत्रानुषज्येत । तथा इन्द्रस्य अठरमसीत्यनुषज्जः . विश्वेषां
देवानामिति च ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

को ऽसि को नामेत्याहवनीयम् । १ ।

सुपोषः पोषैरिति मन्त्रान्तः । तस्य त इदमुन्मृज इत्यन्त्ये । तदयुक्तं .
विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इत्युत्तरत्र उपादानात् . वर्चसे पवस्व तस्य ते
भचीयेति लिङ्गविरोधाच्च ॥

सोम त्वां वृणीमह उक्तातारं नृचक्षसं पारया ण
स्वस्तये । विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इति सर्वं राजानम् । २ ।

सोम त्वामित्यृषा विश्वेभ्यो मे रूपेभ्य इति उन्मृज इत्यन्तेन यजुषा
चावेक्षते ॥

बभूषन्नवेक्षेत । ब्रह्मवर्चसकाम आमयाव्यभिचरन्वा
। ३ ।

नित्य एवावेक्षणे कामाः . नित्यवदस्योत्तरयोः सर्वमथोरनुवादात् ॥

श्रुतंकारैर्यजमानः सर्वान्ग्रहानुपतिष्ठते । ४ ।

शेषु श्रुतशब्दः ते श्रुतंकाराः । ते च यजमानग्रहणान्नाध्वर्योर्भवन्ति
भवन्त्येव तु ब्रह्मणो ब्रह्मत्वविधौ वचनात् ॥

ऋतौ स्थः प्राणापानौ मे श्रीणीतमित्युपांश्चन्तर्यामौ ।
 ऋतो ऽसि व्यानं मे श्रीणाहीत्युपांशुसवनम् । ऋतो
 ऽसि वाचं मे श्रीणाहीत्यैन्द्रवायवम् । ऋतो ऽसि दक्षक्रतू
 मे श्रीणाहोति मैत्रावरुणम् । ऋतौ स्थश्चक्षुषी मे श्रीणी-
 तमिति शुक्रामन्थिनौ । ऋतो ऽसि ओचं मे श्रीणाही-
 त्याश्विनम् । ऋतो ऽस्यात्मानं मे श्रीणाहीत्याग्रयणम् ।
 ऋतो ऽस्यङ्गानि मे श्रीणाहीत्युक्थ्यम् । ऋतो ऽस्यायुर्मे
 श्रीणाहीति भ्रुवम् । ऋतमसि तेजो मे श्रीणाहीत्या-
 ज्यानि । ऋतमसि पशून्मे श्रीणाहीति पृषदाज्यम् । ऋता
 स्थ पुष्टिं मे श्रीणीतेति सर्वान्ग्रहान् । प्रजापतेर्जठरमसि
 ऋतो ऽसि स मा श्रीणाहीति द्रोणकलशम् । इन्द्रस्य
 जठरमसि ऋतो ऽसि स मा श्रीणाहीत्याधवनीयम् ।
 विश्वेषां देवानां जठरमसि ऋतो ऽसि स मा श्रीणाहीति
 पूतधृतम् । ऋतस्त्वं ऋतो ऽहं ऋतो मे प्राणः ऋतो मे
 ऽपानः ऋतो मे व्यानः ऋतं मे चक्षुः ऋतं मे ओचं
 ऋता मे वाक् ऋतो म आत्मा ऋतं मे हविः ऋतो मे
 सोमः ऋता मे ग्रहाः ॥ इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं
 मदम् । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥ वृषा
 सोम युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः । वृषा धर्माणि
 दधिषे ॥ वृष्णस्ते वृष्ण्यं शवो वृषा वने वृषा मदे ।

स त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ अश्वो न चक्रदो वृषा सं गा
इन्दो समर्वतः । वि नो राये दुरो वृधोति सर्वं राजा-
नम् । ५ ।

सर्वचोपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

अग्निः पविचं स मा पुनातु । सोमः पविचं स मा
पुनातु । सूर्यः पविचं स मा पुनातु । उपहृता गाव उप-
हृतो ऽहं गवामित्येतैर्यथासिङ्गमुपस्थाय स्पथः स्वस्ति-
रित्युत्करे वेदिकरणानि परास्योपतिष्ठते । ६ ।

अग्निः पविचमित्याश्वनीथं . सोमः पविचमिति सर्वं राजानं . उपहृता
गाव इति दक्षिणागवीः . उपहृतो ऽहमित्यात्मानम् । वेदिकरणानि
स्फादीनि चैर्वेदिः कृता । तानि तृष्णीं प्रास्य स्पथः स्वस्तिरित्यु-
पतिष्ठते तंतं यथासिङ्गम् । अग्निः पविचमित्यादयो ब्रह्मणो ऽपि
निवर्तन्ते . अश्रुतकारत्वात् । अध्वर्योस्तु पचे भविष्यन्ति ॥

उप मा द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । उपा-
स्ताव इति वहिष्यवमानास्तावम् । ७ ।

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

कलश इति कलशम् । सोम इति सोमम् । अग्नि-
रित्यग्निम् । उप देवा इति देवान् । उप यज्ञ इति
यज्ञम् । उप मा होवा इति होवकान् । १ ।

उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ यत्र देवे बहिष्पवमानः स्त्रयते स बहिष्पव-
 मानास्तावः । ऋयतेः सर्वचानुषङ्गः उपशब्दश्च यचाश्रुतस्तचानुषण्यते ।
 तदुपसृष्टस्यैव ऋयतेराद्यन्तयोरास्तात्वात् । तस्यैव चाकाङ्क्षितत्वात् ।
 आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतासत्त्वत्वाच्चानुषङ्गस्य । न तु मात्रशब्दस्थानु-
 षङ्गः । अधिकृतेन बुद्धिस्थेनापि तेनाकाङ्क्षानिदत्तेः । उप देवा उप
 यज्ञ इति लिङ्गाच्च । न चार्थं समाधिरूपसर्गस्य संभवति । उपसृष्टस्यैव
 व्याख्यातस्यार्थविशेषाभिधायकत्वात् । व्यक्तोक्तं चैतद्धिरण्यकेभिना । यथा
 उप कस्यञ्च इति कस्यञ्च उप सोम इति सोमं उपाग्निरित्यग्निमिति ।
 वेचित्तु मात्रशब्दमप्यनुषजन्ति । आद्यन्तयोः श्रुतत्वात् । ननु ऋयतेः
 संनिहितस्यापि वचनस्य वैरूप्यात्कचित्कचिदयोग्यान्वयः स्यात् । अतः
 कथमनुषङ्गः सेत्स्यति । तच्चाह ॥

ऋयतेतां ऋयतां ऋयन्तामिति यथालिङ्गं सर्वचानु-
 षजति । २ ।

शामर्थ्याद्विपरिणतो ऽन्वेष्यतीति भावः ॥

नमो ऽग्नये मखघ्न इत्याहवनीयम् । नमो रुद्राय
 मखघ्न इत्याग्नीध्रीयम् । नम इन्द्राय मखघ्न इति होषी-
 यम् । ३ ।

उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥

दृढे स्थः शिथिरे समीची इति द्यावापृथिवी उप-
 तिष्ठते । सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं सदसो द्वारा-
 विति । ४ ।

दृढे स्व इत्यादिभिर्यजुर्भिर्यथाक्रममेता देवता उपतिष्ठते ॥

पातं पात्विति यथास्त्रिङ्गं सर्वचानुषजति । ५ ।

पातं पात्वित्युभयं संनिहितम् । तत्र योग्यतया व्यवस्थेति भावः ।
माशब्दस्याप्यनुषङ्ग इत्येके ॥

द्रष्ट्रे नम इति प्रसृष्यञ्जपति । उपद्रष्ट्रे नम इति
प्रसृष्य । ६ ।

द्रष्ट्रे नम इति जपित्वा सदः प्रसृष्याथ जपत्युपद्रष्ट्रे नम इति ॥

अपरेण ब्रह्मसदनं यजमानायतनम् । पूर्वेण वा । ७ ।

पूर्वेणापरेण वा ब्रह्मसदनं यजमानायतनं भवति । ब्रह्मसदनं कुचेति
चेत् वक्ष्यति तत् अग्रेषु प्रशास्तुर्धिष्णियं दक्षिणातिक्रम्योपविशतीति ।
तथा दक्षिणपुरस्ताम्बैत्रावरुणस्योपविशेदित्याश्वलायनः ॥

नमः सदस इति सद्दे नमः सदसस्यतय इति ब्रह्माश्व
नमः सखीनां पुरोगाणामित्यृत्वित्विजो नमो दिवे नमः
पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थायाहे दैधिषव्येत्या-
यतनात्तृणं निरस्योन्निवत उदुद्वतश्च गेषमित्युपविशति
। ८ ।

गतः ॥

पातं मा द्यावापृथिवी अद्याह इत्युपविश्य जपति
। ९ ।

उपविशेति वचनं उपविशतो मा भूष्णप इति ॥

आगन्त पितरः पितृमानिति दक्षिणार्धं परेक्षते
। १० ।

प्राचीनावीती बद्धाञ्जलिः प्रेक्षते . पितॄणां पूजार्थत्वात् । तथा च
ब्राह्मणं . तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पतीति ॥

उभावेतानि जपतो ऽध्वर्युर्यजमानश्च । अपि वा
यजमान एव । ११ ।

अधिकारादेव यजमानस्य सिद्धत्वात् अध्वर्योर्विकल्पार्थं वचनम् ।
अग्निः पवित्रमित्यादीनि यजूषि यजमानेन सहाध्वर्युरपि जपति
वा न वेत्यर्थः ॥

अत्र प्रतिप्रस्थाता सवनीयानासादयति । १२ ।

प्रकृतिवदपरेण शुचः प्रियेण नाञ्जेत्यासादयति । तस्य चानूहः
प्रकृतावेव दर्शितः । आसन्नाभिमर्शनं प्राकृतमन्त्रक्रमेण . हविषामतः
परिवापस्य प्रथमं क्रियते ततः पयस्याया इत्यादि द्रष्टव्यम् । ऊहस्य
मन्त्राणां प्रकृतावेव व्याख्यातः ॥

तैरध्वर्युः प्रचरति । १३ ।

गतः ॥

सर्वेषां पुरोडाशानां जुह्वां दैवतानि समवद्यति ।
उपधृति सौविष्टकृतानि । १४ ।

समवद्यति सहावद्यति । धानासु मन्त्रविकारः पितृयज्ञे दर्शितः ।

तच्च जुह्वामुपस्तीर्थं देवतान्यवदाय प्रत्यभिघार्चं हवींषि तद्देव सौविष्ट-
कृतान्यप्यवद्यति ॥

प्रातः प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहि प्रातः
प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशानां प्रेष्येति संप्रैषौ । प्रातः
प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशानामवदीयमानानामनु-
ब्रूहि प्रातः प्रातःसावस्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रे-
ष्येति वा । १५ ।

अनुमन्त्रणे त्विन्द्रदेवतामादिश्याग्निषः समुच्चीयन्ते . हविषां नाना-
त्वात् । तथा च सवनीयान्प्रकृत्य भारद्वाजः . तन्मं देवताग्रहणं .
आग्निषस्तु समुच्चीयेरन् . संसृष्टे च नानाद्रव्यत्वादिति । तत्रैन्द्राग्न-
विकाराणां त्रयाणामपि तन्त्रेण भवन्त्याग्निषः । नाच नारिष्ठाः .
नान्तःपरिध्यर्षां निनयनं . पाशुकानामेव प्रसङ्गात् ॥

अग्नये ऽनुब्रूह्यग्नये प्रेष्येति स्विष्टकृतः संप्रैषौ । १६ ।

सौविष्टकृतानि जुह्वां निपन्संप्रेष्यति . जुह्वामौपशृतानि विपर्यस्यन्निति
सिङ्गात् ॥

प्राशिचमवदायेडां न यजमानभागम् । १७ ।

व्याख्यातः पशुपुरोडाशे ॥

होच इडां हृत्वा हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यति वायव
इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीति । १८ ।

गतः ॥

उपयामवृहीतो ऽसि वाक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रति-
प्रस्थाता द्रोणकलशादैन्द्रवायवस्य प्रतिनिग्राह्यं वृहीत्वा
न सादयति । १९ ।

द्विदेक्येष्याः प्रतिनिष्ठा गृह्यन्त इति प्रतिनिग्राह्याः ॥

ऐन्द्रवायवमादायाध्वर्युर्द्रोणकलशाच्च परिस्रवया
राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतो ऽवस्थाय दक्षिणं परि-
धिसंधिमन्ववहृत्याध्वरो यज्ञो ऽयमस्तु देवा इति परि-
स्रवयाधारमाधारयति यथोपांशुर्हुतो भवति । २० ।

यथोपांशुर्हुतस्तथा दक्षिणतः प्राचमृजुं संततं दीर्घं जुहेति ॥

अत्र सर्वाः सोमाहुतीर्जुहेति । २१ ।

या अनादिष्टदेवाः सोमाहुतयस्ता अत्र जुहेति यत्राघारो हुतः ॥

यतो मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्सुचं
वायव्यं चमसं वान्वारभ्याआवयेत् । ग्रहं वा वृहीत्वा
चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादित्यत्यन्तप्रदेशः । २२ ।

अथान्ये ऽपि सर्वप्रदेशार्था विधयः प्रदर्शन्ते । आयतनादनभिक्रम्यैव
होमं शङ्कनीयं मन्यते । तत्र तिष्ठन्नाआवयेत् । तथा यज्ञेज्यासु
वायव्यं चमसेज्यासु चमसं चादायैवाआवयेत् । न तु प्रकृदादानात् ।
सुग्राह्यं दृष्टान्तार्थम् । तथा नावृहीते यज्ञे अनुष्ठीतेषु वा चम-
सेषु स्तोत्रमुपाकुर्यात् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां
प्रेष्येति । २३ ।

गतः ॥

वषट्कृते जुहोति । पुनर्वषट्कृते जुहुतः । २४ ।

प्रथमे वषट्कारे ऽध्वर्युर्वायवे जुहोति . द्वितीये दावपीन्द्रवायुभ्याम् ॥

यदि मन्येत यजमानः पूर्वी मातिक्रान्तो आश्राव्य
इति । २५ ।

इति विंशो कण्डिका ।

प्राग्धोमादङ्गुष्ठेनाङ्गुलिमवयुह्नीयाद्यो न इन्द्रवायू
अभिदासतीति । यदि वापरो ऽङ्गुल्याङ्गुष्ठम् । १ ।

पूर्वाभिभावी सन्ध्यादथ्यो मामतिवर्तते स मामतिवृत्तदिति यदि
मन्येत तदाङ्गुष्ठेन कांचिदङ्गुलिं निपीडयेद्यजमानः । यद्यात्मनाभि-
भूतः सन्ध्यादभिभावुको ऽतिवर्तत इति तदाङ्गुल्याङ्गुष्ठम् । न
चेदुभयथापि कामस्तदा क्षुप्यते ऽवग्रहणम् । पूर्वापरत्वं वधोऽपे-
क्षयेत्येके ॥

हुते चादित्यमुपतिष्ठते भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राखपाः
प्राखं मे पाहीति । २ ।

उते यष्टे । गित्यमुपस्थानं चकारात् धाजमानं च । होमसमुच्चये
नाध्वर्यवमित्यपरम् ॥

अथाध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवनयति ।
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः । एतद्वा विपरीतम् । ३ ।

गतः ॥

देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थातादित्यस्थाल्यां
संपातमवनयति । ४ ।

संपातं सर्वमवनयति ॥

ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रं होतारमभिद्रुत्य मयि वसु-
रिति ग्रहं होत्रे प्रयच्छति । ५ ।

पद्मादाचेति स्वयंहरणार्थम् ॥

एतेनैव होता प्रतिपृच्छ दक्षिण ऊरावासाथ हस्ताभ्यां
नियुञ्चास्ते । ६ ।

होत्रकर्मवचनं वैषिच्यार्थम् ॥

एवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरतः । ७ ।

गतः ॥

आधारपुनर्वषट्कारौ न भवतः । ८ ।

पुनर्वषट्कारनिषेधादेव पुनर्होमो निवर्तिष्यत इति भावः ॥

यथादेवतं संप्रैषाः । ९ ।

यथा मिचावहृषाभ्यामनुब्रूहीत्यादयः ॥

ग्रहणं प्रतिनिग्राह्याणामवग्रहणादित्योपस्थानावन-
यनप्रदानान्युत्तरोत्तरैर्मन्त्रैः । १० ।

अतसदसि अतसदसीति द्वाभ्यां प्रतिनिग्राह्याणां ग्रहणम् । यो नो
मिन्नावरुणावभिदासति यो नो ऽग्निनावभिदासतीत्यवग्रहणम् ।
धूरसि विभूरसीत्यादित्योपस्थानम् । त्रिम्बदेवेभ्यस्त्रा विम्बेभ्यस्त्रा
देवेभ्य इत्यादित्यस्याख्यां संपातावनयनम् । मयि वसुर्विददसुर्मयि
वसुः संयदसुरिति होत्रे ग्रहप्रदानम् ॥

विभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां व्यानपा व्यानं मे पाहीति
तृतीय आदित्योपस्थानः । ११ ।

मन्त्र इति शेषः ॥

विष्णवुरुक्रमैष ते सोमस्तं रक्षस्वेत्यादित्यपात्रेण
प्रतिप्रस्थातादित्यस्थालीमपिदधाति । १२ ।

आग्निं संपातमवनीयापिदधाति ॥

आग्निं होत्रे प्रदाय हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यत्युन्नी-
यमानेभ्यो ऽनुब्रूहीति । १३ ।

गतः ॥

होतृचमसमुस्थान्नव चमसानुन्नयति । १४ ।

उन्नेतेति शेषः. समास्थानात्. उन्नेतः सर्वं राजानमुन्नयेति
सिद्धाच्च । सदस्यपत्ने दशोन्नयति । अस्त्रावाकचमस एवाच वर्ज्यः ॥

द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूतमृत उन्नीय द्रोणकलशाद्-
भिधारयति । १५ ।

खरस्नानां चमसानामुपस्तरणादि त्रयं पदार्थानुसमयेन करोति .
नवानामथेकद्रव्यत्वात् . चतसृषूपस्तृणीत इति न्यायप्रदर्शनाच्च । तच्च
समुन्नीयोत्तरवेद्यां सादयतीति बौधायनः ॥

सर्वचमसानामेष कल्पः । १६ ।

सर्वेषां चमसानामथमेवोन्नयनकल्पः ॥

धाराग्रहणकाले द्विदेवत्यानां काम्याः कल्पाः । १७ ।

धाराग्रहणकाले एवैन्द्रवायवादीनां द्विदेवत्यानां काम्यकल्पाः प्रद-
र्शन्ते ॥

यदि मन्येत यजमानः पूर्वा मातिक्रान्तो भ्रातृव्य
इति प्रतिप्रस्थानेन पूर्वा गृहीत्वा पूर्वा हुत्वा पूर्वः
सादयेत् । १८ ।

यदि मन्येत्यादि व्याख्यातम् । येन प्रतिप्रस्थाता गृह्णाति तत्प्रति-
प्रस्थानम् ॥ तानि चीणि वायव्यानि पाचसंसादनकाले खरे प्रथु-
व्यन्ते । तैर्द्विदेवत्यग्रहणकाले पूर्वःपूर्वा ऽध्वर्योर्द्रोणकलशात्प्रतिनि-
याद्ग्रामन्नेषैव गृहीत्वा तृष्णीं सादयति । ततो होमकाले ऽपि ततः
पूर्वःपूर्वा हुत्वा संपातानवनीय तंतं सादयति ॥

यदि कामयेत समावहीर्यमेनं भ्रातृव्येण कुर्यामिति

प्रबाहुगृहीत्वा प्रबाहुक्लिष्ठङ्गां हेतव्यम् । प्रबाहु-
गृत्वा प्रबाहुक्सादयेयाताम् । १९ ।

समावहीर्याः तुल्यवीर्याः । द्विदेवत्यानां यज्ञादिकालेषु तेषामपि
यज्ञादीनि सह करोति । प्रबाहुगिति को ऽर्थः . तमाह ॥

सममित्यर्थः । २० ।

गतः ॥

यदि कामयेतावगतमपरन्धुरपरुद्धो ऽवगच्छेदिती-
दमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्या विश उदूहा-
मीत्यध्वर्युपाचमुदूह्येदमहममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रम-
मुष्यां विशि सादयामीति तस्मिन्प्रतिप्रस्थानं सादयेत्
। २१ ।

यदि कामयेतेत्यादि भ्रुवे व्याख्यातम् । गृहीत्वा वादिषु प्रदूष्यपि
पात्रेषु तत्तदध्वर्युपाचमुदूह्यान्वच निधाय तस्मिन्स्थाने तत्तत्प्रति-
प्रस्थानं सादयेत् ॥

काम्याश्चेत्पृथक्पात्रैः प्रतिनिग्राह्या गृह्येरन् । २२ ।

काम्यांश्चेत्कल्प्यांश्चिकीर्षति तदा पृथग्भूतैस्त्रिभिर्हर्षपात्रैः प्रतिनि-
ग्राह्या गृह्येरन् . न त्वादित्यपात्रेण । तेनैव तदाप्रिद्धात्यादित्स्व-
स्यासीम् ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

इति षष्ठः षटलः ॥

ततः शुक्रामन्थिभ्यां प्रचरतः । स्तुती ऽसि जनधा
 देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्विति शुक्रमध्वर्युरादत्ते । स्तुतो
 ऽसि जनधा देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्विति मन्थिर्म
 प्रतिप्रस्थाता । चमसांश्चमसाध्वर्यवः । १ ।

गतः ॥

तौ प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्या-
 मधस्तात्पांस्वनपध्वंसयतो ऽपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामु-
 नेति । अपनुत्तः शण्ड इति वाध्वर्युर्देष्यं मनसा ध्यायन् ।
 अपनुत्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता । २ ।

अदसः स्थाने द्वेष्यस्य नामनिर्देशः । तच्च शण्डामर्कौ सहामुनेत्ये-
 वोभौ वदतः । शण्डः सहामुना मर्कः सहामुनेति वा पृथगिति शेषः ॥

तावपियुद्धं प्राञ्चौ निष्क्रामतः । ३ ।

तौ हस्ताभ्यामधसोपरि च गृहीत्वा प्राञ्चौ हविर्धानान्निष्क्रामतः ॥

उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजतः । ४ ।

निष्क्रामन्तावनेन मन्त्रेण गच्छत इत्यर्थः ॥

इन्द्रेण मन्थुना युजावबाधे पृतन्धता । घ्नता वृषा-
 यप्रतीति शुक्रं यजमानो ऽन्वारभत आ होमात् । ५ ।

निष्क्रामन्तमन्वारभ्य बाहुते मुञ्चति ॥

अपरेणोत्तरवेदिं ग्रहावरत्नी वा संधत्तो ब्रह्म संधनं

तन्मे जिन्वतं क्षत्रं संधत्तं तन्मे जिन्वतमिषं संधत्तं तां
 मे जिन्वतमूर्जं संधत्तं तां मे जिन्वतं रयिं संधत्तं तां मे
 जिन्वतं पुष्टिं संधत्तं तां मे जिन्वतं प्रजां संधत्तं तां मे
 जिन्वतं पशून्संधत्तं तान्मे जिन्वतमिति । ६ ।

मन्त्रान्तेन संधत्तः संश्लेषयतः ॥

अनाधृष्टासीत्यङ्गुष्ठाभ्यामुत्तरवेदिमवयुष्ट्य व्यपरिफ-
 न्ताविवोत्तरवेदिं परिक्रामतः । ७ ।

अवयुष्ट्य अवपौष्ट्य । व्यपरिफन्ताविव . *अपरिफतिर्हिषाकर्मा .
 विलिखन्ताविवोत्तरवेदिं परिक्रामत इत्यर्थः ॥

सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रश्रोचिषेति
 दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्-
 परीहि मन्थी मन्थिश्रोचिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता । अग्ने-
 शोत्तरवेदिं ग्रहावरत्नी वा संधत्तः संजग्मानौ दिव आ
 पृथिव्या आयुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं प्राणं संधत्तं तं मे
 जिन्वतमपानं संधत्तं तं मे जिन्वतं व्यानं संधत्तं तं मे
 जिन्वतं चक्षुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं श्रोत्रं संधत्तं तन्मे

* Corrected; b परिफन्तिर्हिं*, g परिफन्, ik परिफन्तिर्हिं*, in
 h there is a lacuna from the beginning of this Kaṇḍikā. Cf.
 अपरिफन्ता एव Kāth. 27. 8.

जिन्वत मनः संधत्तं तन्मे जिन्वतं वाचं संधत्तं तां मे
जिन्वतमिति । ८ ।

गतः ॥

अथैनावध्वर्युरभिमन्त्रयत आयु स्य आयुर्मे धत्त-
मायुर्यज्ञाय धत्तमायुर्यज्ञपतये धत्तं प्राणं स्थः प्राणं मे
धत्तं प्राणं यज्ञाय धत्तं प्राणं यज्ञपतये धत्तं चक्षु-
स्त्रयक्षुर्मे धत्तं चक्षुर्यज्ञाय धत्तं चक्षुर्यज्ञपतये धत्तं
ओचं स्थः ओचं मे धत्तं ओचं यज्ञाय धत्तं ओचं यज्ञ-
पतये धत्तम् । ९ ।

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

तौ देवौ शुक्रामन्यिनौ कल्पयतं दैवीर्विशः कल्पयतं
मानुषीरिषमूर्जमस्मासु धत्तं प्राणान्पशुषु प्रजां मयि
च यजमाने चेति । १ ।

एनाविति यद्योरेवान्वादेवः . नारत्योः . तौ देवौ शुक्रामन्यिना-
विति खिन्नात् । तेनारत्निसंधाने ऽप्यभिमन्त्रणं यद्योरेव भवति ॥

अप्रोक्षितौ शकलौ बहिर्वेदि निरस्यतो निरस्तौ
शण्डामर्कौ सहामुनेति । निरस्तः शण्ड इति वाध्वर्यु-
र्द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता

। २ ।

पांखपध्वमनपठितया व्याख्यातः । निरस्य तु शकलावप उपसृष्टतः ॥

प्रोक्षितावाधत्तः । शुक्रस्य समिदसीत्यध्वर्युः । मन्थिनः
समिदसीति प्रतिप्रस्थाता । ३ ।

गतः ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति प्रातः प्रातःसावस्य
शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थिता-
न्प्रेष्य मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवष-
ट्कृताञ्जुहुत होचकाणां चमसाध्वर्यवः सट्कृतहुत्वा
शुक्रस्याभ्युक्षीयोपावर्तध्वमिति । ४ ।

प्रश्नास्तः प्रातःखनस्यैवंभुतान्गोमानिन्द्राय प्रस्थितान्होतारं प्रेष्य .
मध्यतःकारिणाणां होतृब्रह्मोद्गाढयजमानसदस्यानां चमसाध्वर्यवो
वषट्कारानुवषट्कारयोजुहुत . प्रश्नास्तादीनां चमसाध्वर्यवः प्रथम एव
वषट्कारे हुत्वा शुक्रस्याभ्युक्षीय । शुक्रो द्रोणकलत्रस्थः सोमः तस्मा-
च्चमसेष्वानीय । निवर्तध्वमिति संप्रैषार्थः ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । ५ ।

गतः ॥

पुरस्तात्प्रत्यश्चावध्वर्युं जुहुतः । पश्चात्प्राञ्चश्चमसैश्च-
मसाध्वर्यवो जुह्वति । ६ ।

पुरस्तात्प्रत्यश्चौ स्थितावध्वर्युं कलत्रयोरहितयोजुहुतः . शुक्रस्य
समिदसि मन्थिनः समिदसीति लिङ्गात् ॥

शुक्रामन्विनोः प्रतिनिगद्य होमः । ७ ।

शुक्रामन्विनोर्याज्यावतोरपि मन्त्रवान्होम इत्यर्थः ॥

स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो मित्रो वरुणो
अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुत-
माजुहोमि स्वाहेत्यध्वर्युर्जुहोति । तस्मै सूर्याय सुत-
माजुहोमि स्वाहेति प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

ष प्रथम इत्यादि समानसुभयोः । सूर्यायेत्येतावान्भेदः । वषट्कारो
ऽस्तीति कृत्वा न कुर्युरपि स्वाहाकारमिति ब्रह्मानिवृत्तये स्वाहा-
कारपाठः ॥

सानुवषट्कारावननुवषट्कारौ वा । ९ ।

अनुवषट्कारे द्वावपि कृयेते । यदापि न कृयेते तदापि न हीयेते ।
अनुवषट्कारो मध्यतःकारिचमसार्थः ॥

सर्वहुतौ । १० ।

निःशेषज्ञतौ भवतः । तदा तु लुप्यते मन्विनः संज्ञावः ॥

अपि वा सूद्वच्छुक्रपाचमायतने सादयित्वोत्तरा-
र्धात्प्रतिप्रस्थाता बहिःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्य तस्मिन्मन्विनः
संज्ञावं जुहोत्येष ते रुद्र भागो यं निरयाचथा इति
१११ ।

अपि वा शशेषे शुक्रपात्रे ऽध्वर्युणा सादिते ततो मन्विनः संज्ञावं

रुद्राय ऊत्वाप उपस्युशति . एष ते रुद्र भाग इति मन्त्रवर्षात् .
न तत्र रुद्रः पशून्भिमन्यत इति ब्राह्मणाश्च ॥

आर्तिपाचमेतद्यन्मन्थिपाचम् । यमृत्विजां दिध्यात्तस्मै
हरेत् । आर्हतीहैवेति विज्ञायते । १२ ।

आर्तिकरमेतत्पाचम् । अतो न तानूनपचिषां सकाशं नयेत् . आच-
तन एव सादयेदिति भावः ॥

ततः संप्रेष्यति प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोक्तातुः
प्र यजमानस्य । प्रोक्तातृणामित्येके समामनन्ति । प्र
सदस्यस्य । प्रयन्तु सदस्यानामिति वा । १३ ।

प्रैतु गच्छतु सदो भचार्यम् । प्रोक्तातृणामिति श्रुतेरभिप्रायेण श्लोच-
संयोगादपसुब्रह्मणानां चयाणां साधारणश्चमसः ससुब्रह्मणानां वा .
सर्वेषां वेदसंयोगात् । यत्रास्ति सदस्यस्तत्र प्र सदस्येति प्रैषः । तेन
च विकल्पते प्रयन्तु सदस्यानामिति । तस्य च तावानेवार्थो यावा-
त्पूर्वस्य . सदस्यतश्चमसयोर्बहुत्वसंभवात् । केषित्वत एव वचनात्प्रति-
वेदं कर्मणामुपद्रष्टृत्वींश्च सदस्यांश्चमसिनो ऽनुमिमते । तदयुक्तं .
सदस्यं सप्तदशमित्येकस्यैव सदस्यस्यान्नातत्वात् ॥

अथ होषाः संयाजयन्ति । १४ ।

होषा नाम ब्रह्ममाणाः सवनमुखीयाश्चमसेष्याः ॥

तस्मै चमसाध्वर्यवः स्वंस्वं चमसं द्रोणकलशाद्भ्यु-
जीय हरन्ति । १५ ।

ये पुरस्तादुन्नीताश्चमसास्त्रान्पुनरभ्युन्नीयेकैकमध्वर्यवे हरति ॥

मैचावरुणचमसमादायाहवनीयं गत्वाश्राव्य प्रत्या-
श्राविते संप्रेष्यति होतर्यञ्ज प्रशास्तरिति वा । १६ ।

होतर्यजेत्यपि प्रशास्तुरेव संप्रैषः. तच्चमसेज्यार्थत्वात्. यदप्रतिरथं
द्वितीयो होतेत्यादौ तस्यापि होतृत्वव्यपदेशाच्च ॥

वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् । १७ ।

हुत्वा वषट्कृते स्वयमेव भक्षं हरति । यत्याषाढस्त्वाह. हुत्वा चम-
साध्वर्यवे प्रयच्छति स सदो भक्षं हरतीति ॥

एवमुत्तरैः प्रचरति । एतावन्माना । १८ ।

इति त्रयोविंशो कण्डिका ।

ब्रह्मन्धजेति द्वितीये संप्रेष्यति । पोतर्यजेति तृतीये ।
नेष्टर्यजेति चतुर्थे । अग्नीद्यजेति पञ्चमे । १ ।

गतः ॥

सर्वचानुवषट्कारो द्विदेवत्यर्तुग्रहादित्यसावित्रपा-
न्नीषतवर्जम् । २ ।

श्वेच सर्वासु सोमाहुतिषु ॥

आग्नीध्रचमसमादाय सद एत्यायाडग्नीदित्याचष्टे

। ३ ।

सद एत्याध्वर्युः किमिष्टमग्नीधेति होत्रा पृष्टः प्रतिब्रूयादेनं अयाह-
ग्नीदिति ॥

स भद्रमकर्षी नः सोमं पाययिष्यतीतीतरे प्रत्याहुः
। ४ ।

इतरे ब्रह्मयजमानाद्याश्चममिनस्तं प्रत्याहुः ॥

यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभ-
क्षयिषेच्यग्रेोधस्तिभिनीराहृत्य संपिष्य दधन्युन्मृज्य
चमसेषु ह्ययमानेषन्तःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्यैतस्य चमसस्य
दर्भतरुणेनापहत्याहं त्वदस्मि मदसि त्वमित्यङ्गारे
हुत्वा तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् । ५ ।

यदि विभक्षयिषेदिति वचनात् पात्रिकं भक्षणं राजन्यवैश्ययोः ।
स चायं फलचमसो नैमित्तिकः . इज्याया एव विकारो न भक्ष-
च्छेति न्यायविदः । प्रत्याक्षाघाताश्चास्य सोमधर्मा बाह्वृच्ये पृथगुक्तानि
च पात्राणि यथा कलशो यावाणश्चर्म पवित्रमित्यादीनि । तस्मा-
त्सोमधर्मास्तभते । तेन क्रयकाले क्रयधर्मेण न्यग्रेोधस्तिभिनीः फलस्तव-
कान् आहृत्याभिषवधर्मेण संपिष्य दधन्यालोह्य सोमवरफलरसं तदौ-
षेषु कलशेषु संभृत्योन्नयनकाले ततो यजमानचमसे आनीय होम-
काले चमसाध्वर्युरन्तःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्य चमसात्तरुणेन दर्भेण गृही-
त्वाहं त्वदस्मीति हुत्वा प्रैतु हेतुरित्युक्ते यजमानाय प्रयच्छेत् . स
च भक्षणकाले भक्षयति । तत्र सोमसिङ्गानां मन्त्राणामूहः . प्रकृता-
वपि नित्यविकारत्वात्नैमित्तिकानाम् । अगूहो वा . बाह्वृच्ये यदच

ब्रिष्टमित्यादिभिः सोमलिङ्गैर्मन्त्रैर्भक्षणादिविधानात् . परोक्ष इव वा
एष सोमो यज्ययोध इति सवनाच्च ॥

पात्रे समवेतानां वषट्कर्ता पूर्वी भक्षयति । ६ ।

यचैकस्मिन्पात्रे वषट्कारादिनिमित्तसमवायाद्ब्रह्मो भक्षिणः समवेता-
स्तत्र वषट्कर्ता प्रथमो भक्षयति . नाध्वर्यादयः । कस्मात् । वषट्कर्ता
प्रथमः सर्वभक्षान्भक्षयतीति बह्वृचश्रुतेः . होतुस्वित्पूर्वे हविरद्यमा-
श्रतेति लिङ्गाच्च । निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुरेव प्राथम्यं . होमाद्-
वृद्धारस्य पूर्वभावित्वात् । न चाभिषवस्य पूर्वतरभावितया अध्वर्यु-
प्राथम्यं ब्रह्मनीयं . तन्माचस्थानिमित्तत्वात् । सर्वान्ते तु समाख्याभक्षः .
तस्य समाख्यानुमेयत्वेन भक्षान्तरेभ्यो दुर्बलत्वात् ॥

भक्षेहीति भक्षमाह्नियमाणं प्रतीक्ष्याश्विनोक्त्वा
बाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिगृह्य नृचक्षसं त्वा देव सोमे-
त्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान्भक्ष-
यति । नराशंसपीतस्येति नाराशंसान् । रुद्रवङ्गणस्येति
माथ्यंदिने सवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति । नराशंसपीत-
स्येति नाराशंसान् । आदित्यवङ्गणस्येति तृतीयसवने
सर्वानैन्द्रान्भक्षयति । नराशंसपीतस्येति नाराशंसान्

। ७ ।

स्यमाहरणे ऽपि भक्षस्य प्रतीक्षणम् । ततः प्रतिगृह्य न लुप्यते .
भक्षेहीति यथालिङ्गमिति सोमयज्ञे वचनात् । भारद्वाजस्य भक्षेही-
त्यादि प्रकृत्याह . यत्र कश्च भक्षयेदेवमेवैतान्मन्त्राञ्जपेदिति । मन्द्राभि-

भूतिरित्यनुद्रुत्य वसुमङ्गलस्येत्यादिभिः भक्षयामीत्यनैस्त्रिभिरेतेर्मन्त्रैः
 त्रिषु सवनेषु ऐन्द्राग्भक्षयति . नानैन्द्रान् . इन्द्रपीतस्येति लिङ्गविरो-
 धात् । तत्र चिच्चपि च मन्त्रेषु नराशंसपीतस्येति चमसोद्धृतं भवति ।
 नाराशंसांस्तु मन्त्राभिभूतिरित्यनुद्रुत्य तैरेव मन्त्रैः नराशंसपीतस्य
 सोम देव ते मतिविद् इत्येवं संनतप्रतीकैः इन्द्रपीतस्येत्येतस्य स्थाने
 पिष्टपीतस्येति च संनतैर्भक्षयति । श्लेषं पूर्ववत् । तथा पेटतुरेव मन्त्रा-
 ग्बोधायनभारद्वाजौ । न च नाराशंसमन्त्रेषु पिष्टपीतस्येति लिङ्ग-
 विरोधः . बह्वृचानां तेषु पिष्टभिर्भक्षितस्येति पठित्वा तेषां पिष्ट-
 लिङ्गलोपपादनात् . यथा ऊमा वै पितरः प्रातःसवन ऊर्वा माध्वं-
 दिने काव्यासृतीयसवने . तदेतत्पितृनेवावृत्तान्सवनभाजः करोतीति ॥

यत्प्राग्वसुमङ्गलात्तत्सर्वचानुषजति । ८ ।

मन्त्राभिभूतिरित्यादि* आयुषे वर्षस इत्यन्तं षट्सपि मन्त्रेषु समा-
 नमित्यर्थः । किमिदानीमनैन्द्राणां मन्त्रत्वमेव . नेत्याह ॥

अप्यन्यदेवतानिन्द्रपीतस्येति । ९ ।

अयमभिप्रायः । न इन्द्रपीतस्येत्ययं तत्पुरुषः . मन्त्रप्रकाशितस्येन्द्रेण
 पीतत्वात् . ऊताऊतसमुदायाभिधाने लक्षणाप्रसङ्गाच्च । तस्मात् इन्द्रेण
 पीतः सोमो यस्मिन्सवने तस्य सोम इति बह्वृचौहिरसौ सवनविश्ले-
 षणम् । अतो ऽनैन्द्रानपि इन्द्रपीतस्येत्येव भक्षयतीति ॥ तदुक्तं
 न्यायविद्भिः . सर्वेषां लैकमग्न्यमैतिश्रायनस्य भक्तिनादत्वात्सवनाधि-
 कारो हीति । तथा सति तु पूर्वसूत्रेण एव ऐन्द्रानिति परिहाय्य सर्व-
 सोमानिति वक्तव्ये विविच्य वचनमुत्तरविकल्पार्थं वेदितव्यम् ॥

* चादि is missing in the MSS.

यथादेवतं वा । १० ।

विक्रतेन भवत्यति । तत्र चायमाश्रयः । बज्रप्रीहेस्तावत्तत्पुरुषो
बलीयान् । उत्तरपदमात्रस्य तत्र स्वार्थपरत्वसिद्धेः । बज्रप्रीहावुभयो-
रन्वपरत्वाच्च । तेन सौद्धापि सप्तर्षां तत्पुरुषो ग्राह्यः तत्र चानैत्रेषु
यथाव्यातस्यासामर्थ्याद्यथादेवतमूह इति ॥ ननु सोमेन यजेतेत्यु-
त्पन्नस्य यागस्यैन्द्रवायवादिष्वभ्यासात् तस्य चैकत्वात् दानानां तु
भिन्नत्वे ऽप्येकस्मिन्प्रकरणे चोद्यमानानीति न्यायेन समानविधान-
त्वाच्चासति प्रकृतिविकारभावे कथमूहाभिधानम् । सत्यम् । न
प्रकृतिविकारभावो न च प्रकृतावप्यूहः । तथाप्यचोहवचनात् । अग्नि-
शीतस्य इन्द्रविष्णुभ्यां पीतस्येति तत्रतत्र नमनानुवादाच्च । तन्मूल-
तथा ग्राह्यान्तरे यथादेवतपाठस्तत्रैव लिङ्गदर्शनादुल्लेख्यत इति
किं तदन्वेषणप्रयासेन । दर्शितं चैतज्जैमिनिनापि । यथादेवतं वा
प्रकृतित्वं हि दर्शयतीति ॥

वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति सर्वसोमानां भक्ष्य-
मेके समामनन्ति । ११ ।

गतः ॥

वाग्देवो सोमस्य तृप्यत्विति वा । १२ ।

सर्वसोमानां भक्षणमन्त्र इति शेषः ॥

हिन्व मे गाचा हरिव इति भक्षयित्वा नाभिदेशा-
नभिमृशन्ते । १३ ।

न सोमं भक्षयिचाचामेयुः । अनुच्छिष्टत्वात् । तथानाचमनमुक्त्वाच्च

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीत्युदाहरन्तीति । पात्रेण चास्य स्पृष्टेनैव भक्षणं . तस्योच्छिष्टत्वमङ्गीकृत्य भक्षितानां मार्जासीये प्रक्षालनमिति प्रक्षालनेन श्शुद्धिवचनात् ॥ मानवे ऽपि यतिपात्रमधिष्ठत्योक्तं . तेषामङ्गिः स्यतं श्रौचं चमसानाम्निवाध्वर इति । तथोद्गात्रसदस्य-
घोरेकं चमसमुक्त्वाह द्राक्षायणः . बीभत्सेयार्तां सेत्राणां चमसौ स्थातामिति । तथा होत्रचमसेन सोमं भक्षयत इत्येव कात्यायनः । तस्मान्नोच्छिष्टत्वे ऽपि दोष इति । अन्यन्तु मतम् । नैतानि पात्रो-
च्छिष्टत्वे ऽपि सिद्धानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । क्षालनवचनं ताव-
दाज्यलेपान्प्रक्षाल्येत्यादिवक्ष्येपापनयनार्थतयाप्युपपन्नम् । चमसदृष्टान्तो
ऽपि तदभिप्राय एव युक्तः . भिक्षापात्राधिकारात् । बीभत्सावचन-
मपि समानग्रहत्वादुपपन्नम् । बीभत्सन्त एव हि पीतत्रिष्टात्क-
मण्डलूदकात् । आचमनं चान्यस्य चमसेनेति चाविहदूमेव . तेनैव
कमण्डलुवदनास्यस्पृष्टेनापि भक्षणोपपत्तेः । तथा कमण्डलुसाम्यमेव
चमसस्य स्थापितं बौधायनेन

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य इत्यते ।

अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः कमण्डलुः ।

ततः श्रौचं ततः पानं तत आचमनं स्यतमिति ।

तस्माद्वाजिनवत्याचाङ्गुहीत्वा पात्रेण वानास्यस्पृष्टेन युक्तं भक्षणम् ।
इत्तैवं सोमस्य पीतो भवति पात्रं चानुच्छिष्टमित्युभयमपि त्रक्तं
संपद्यत इति ॥

नानुपहृतेन सोमः पातवै । सोमपीथेन ह व्यर्धुको
भवति । १४ ।

परस्परानुष्ठापनं उपहवः । तमकृत्वा न सोमः पातव्यः । तथा
कृतेन सोमपीथेन व्यृद्धः स्यात् । तस्मात्

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते । उप-
ह्वत इति प्रतिवचनः । १५ ।

प्रतिवचनो मन्त्र इति शेषः । तत्र मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनोः
प्रशास्तरूपकयस्य ब्रह्मनुपह्वयस्वेत्यामन्त्रणं . प्रशास्तर्यज ब्रह्मन्यजेति
सिद्धात् ॥

ये समाने प्राये भक्षयन्ति तेषूपहवमिच्छते । १६ ।

प्रकर्षेणैतीति प्रायः कास्यः । समानकाले भक्षयतामुपहवः . यथा
समाख्याभक्षणे ऽतिपाद्यभक्षणे च ॥

ये वैकपाचम् । १७ ।

पाचत्रन्देन तस्यः सोमो लक्ष्यते . एकं पाचं यस्येति वा-
बद्धश्रीहिः । एकपाचस्यं सोममित्यर्थः । द्विदेवत्याहुगदाहरणम् ॥

इति चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति प्राणेषूपनिग्राहम् । पुर-
स्ताम्रैत्रावरुणं चक्षुषोरुपनिग्राहम् । सर्वतः परिहार-
माश्विनं श्रोत्रयोरुपनिग्राहम् । १ ।

सर्वतः परिहारमित्याश्विने विशेषविधित्पथा पूर्वचोर्यहयोः । पुर-
स्तादित्यनुदितं ब्राह्मणे . तस्यैवानुकरोति सूत्रकारः पुरस्तादैन्द्र-

वायवमित्यादिना ॥ प्राणेषूपनिपाहं नासिकयोः समीपं नीक्षे-
र्तहीत्वा । णमुष्वा निर्देशाच्चैकैकस्य नियहणम् । तद्योर्ध्वमुपस्था-
दित्युक्तमाश्रयाद्यनेन . यथा अध्वर्यं उपह्वयस्तेत्युक्तावप्राय नासि-
काभ्यामिति ॥ सर्वतः परिहारं सर्वशिरः परि हत्वा ॥

अव्युत्सृजन्तौ पाचं द्विरैन्द्रवायवं भक्षयतो भक्ष-
यन्ति भक्षयति वा । सक्तसक्तदितरौ । २ ।

पाचं गृहीतममुषन्तौ द्विरैन्द्रवायवं भक्षयतो होताध्वर्युश्च . द्विर्-
षङ्कारात् . द्विर्होमाच्च । सक्तसक्तदितरौ मैत्रावरुणाश्विनौ . सक्तदष-
ङ्कारात् . सक्तद्वोमाचेति भावः । ननु भक्षयतो भक्षयन्ति भक्षयतीति
को ऽर्थः । तमाह ॥

तद्येषां भक्षयत इत्यध्वर्युर्होता चेत्यर्थः । भक्षयन्ती-
त्यध्वर्युं होता चेत्यर्थः । भक्षयतीति सप्त इत्यर्थः । ३ ।

द्विरैन्द्रवायवं भक्षयत इत्येकेषां श्रुतिः . भक्षयन्तीत्यन्येषाम् ।
द्विर्भक्षयतीत्यपरेषाम् । तच्च द्विवचनश्रुतौ होताध्वर्युश्चेत्यर्थः । प्रति-
प्रस्थाता तु सक्तदेव भक्षयति . सक्तद्वोमादिति भावः । बहुवचन-
श्रुत्या तु प्रतिप्रस्थातुरप्राप्तमेव द्विर्भक्षणं विधीयते । एकवचन-
श्रुतेरपि बहुवचनश्रुतेर्गार्थान्तरम् । भक्षयतीति को ऽर्थः । यो
यत्र भक्षयिता सप्त द्विर्भक्षयतीत्यर्थः ॥

भक्षयित्वा होतृचमसे संपातानवनयतो भक्षितान-
मक्षिते । ४ ।

प्रतिभस्यपर्याये ऽवनयनार्थमुक्तं भक्षितामिति । तेन द्विरैश्वरायव-
स्त्वावनयन्ति । चमसस्यभक्षसंस्कारत्वस्थापनार्थमुक्तं अभक्षित इति ।
मा भङ्गश्चेवप्रतिपत्तिमात्रमित्यनास्येति ॥

अत्र पात्रं व्यत्सृजतः । ५ ।

तस्यतस्य संपाते ऽवनीते तप्तत्याचमुत्सृजतः ॥

पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे ऽवदधाति ।
पयस्यां मैत्रावरुणस्य । धाना आश्विनस्य । ६ ।

पात्रेष्वप्रक्षालितेषु हविःशेषेभ्यो ऽवदधाति ॥

तानि दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्यां साद-
यति । आ तृतीयसवनात्परिश्रेरे यज्ञस्य संतत्या इति
विज्ञायते । ७ ।

तान्येवमरिक्तान्येव परिश्रेरते ॥

अत्रेडाया निरवदानमेके समामनन्ति । ८ ।

निरवदानं ग्रहणम् ॥

अत्र होतेडामुपह्वयते । उपोद्यच्छन्ते चमसांश्चम-
सिनः । होतृचमसमिडायामास्पृष्टम् । ९ ।

मतः ॥

उपह्वतां प्राञ्जन्ति चे प्रहृतौ । १० ।

थी प्रहृताविति वचनात् प्रशास्तृप्रतिप्रश्नात्रोः प्राहृतकर्माश्वितयोरेपि
प्राञ्जननिवृत्तिः ॥

पुरोडाशशकलमच्छावाकाय निदधाति । ११ ।

इडायाः प्रकृतत्वात् ऐडः शकलः । तथा इडाशकलमित्येव सत्याषाढः ॥

आग्नीध्रे हविःशेषान्भक्षयन्ति । १२ ।

यजमानो ऽपि भक्षयति . सोमान्हविःशेषानिति सूत्ये ऽहनि भक्षयतीति वचनात् . तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राग्नीयादिति श्रुतेश्च ॥

अथ सवनीयानां शाखाप्रहरणं वाजिनचर्यान्तर्वेदि यजमानस्य वेदाभिमर्शनं पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पथ्या वेदप्रासनं प्रणीतासु मार्जनमुपवेशोदसनं कपालविमोचनमिति क्रियन्ते । १३ ।

अथैतानि पुरोडाशानां वैशेषिकानि कर्माणि पशुतन्त्रस्यैव पुरोडाशेषु प्रसङ्गात् पश्चावविद्यमानत्वाच्च पुरोडाशैरेवाकृतान्यस्मिन्काले कर्तव्यतयामुक्त्यन्ते । यद्यपि तत्र शाखोपवेशयोद्भवयचसत्त्वात् पश्चर्याभ्यां सहप्रवृत्तिसंभवः तथापि वैशेषिकान्तरसाहचर्यादिह वचनम् । वेदस्य तु पाशुकस्य वाचनिके एवात्राभिमर्शनप्रासने वेदितव्ये । तत्रशाखायास्तूष्णीं प्रहरणं . प्रक्षारार्थत्वात्प्रहरणधर्माणां . तत्कालप्रतिपाद्यमात्रत्वाच्छाखायाः । ततो वाजिनेन चरित्वा प्रणीतासु मार्जयते यदि विद्येरन् । भर्जनकपालयोः पिष्टयज्ञवदूहेन विमोकः ॥ गन्वाग्निमादतादूर्ध्वं सवनीयस्य पश्चोरनूयाजानासुत्कर्षस्योदितः तैस्त्रोत्कृष्यमाणैस्तदुत्तरमप्यङ्गजातसुत्कृतृष्यं . प्रकृतौ बद्धक्रमाणामेवाङ्गभावात् . यदप्रहृत्य परिधीञ्चुञ्जथादित्यर्थवादाच्च ।

तच्च पशुतन्त्रोपजीवित्वात्पुरोडाशानामसत्सु पृथगनूयाजेषु कथं तदुत्तरकालभात्रीनि कर्माण्यत्र क्रियेरन् । अत्र आह ॥

नञ्चेतेषां प्रासङ्गिकं वैशेषिकमुत्कर्षति । १४ ।

एतेषां पुरोडाशानां यत्प्रासङ्गिकं प्रसङ्गोपजीव्यं पशुप्रयुक्तमनूयाजादि तदुत्तरकालमाणम् । नैतेषां वैशेषिकं वाजिनचर्याद्युत्कर्षति । कुतः । पाशुकैरनूयाजादिभिः पुरोडाशविशेषधर्माणां वाजिनचर्यादीनामसंबन्धात् । असति च संबन्धे तैः क्रमकूट्ययोगाच्च । तदुक्तं मीमांसकैः . प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेत् असंयोगादिति । तस्माद्युक्तमनुत्कर्षवचनम् ॥

उत्कर्षेदित्यपरम् । १५ ।

अस्य वा प्रागुक्तेनैव न्यायेनोत्कर्ष इति भावः । तस्माभिप्रायं चोत्कर्षवचनम् । तथा हि पशोः पुरोडाशानां च दर्शनपूर्वमासाभ्यामेव तावदवगच्छन्ति धर्माः . न तु पशुपेक्षा पुरोडाशानाम् । तच्च तु ये द्वयसाधारणा धर्मास्ते विभुत्वान्तन्त्रेणैव क्रियन्ते . वैशेषिकास्तु पृथक्क्रोण । तथा च सति तन्त्रभावित्वादनूयाजानां पशुवुत्कर्षवचनाच्च तेषामुत्कर्षेण भवितव्यम् । उत्तरेषामपि कर्मणासुत्कर्ष एवावतिष्ठते . तदुत्तरकालमेषां प्रकृतिषिद्धमङ्गत्वं मा बाधीति । तस्माद्युक्तमुत्कर्षवचनमिति । अथ भवनिमित्तान्याह ॥

वषट्कारेण होता भक्षं लभते । १६ ।

हेतुग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । घोषो वषट्कर्ता यस्य तेन वषट्कारेण भक्षं लभते . वषट्कर्तुः प्रथममक्ष इति श्रुतेरेवेति भावः । नानु-

वषट्कारो भक्षणनिमित्तं . सौविष्टकृतवच्छेषप्रतिपात्यर्थत्वात् . सर्वोच्च-
मसान्सकृद्भोता भक्षयति . द्विः खं चमसं . होचकाः खंखं चमसं
द्विरिति लिङ्गाच्च । अन्यथा हि द्विर्मध्यतःकारिचमसान् . त्रिः खं
चमसं सकृदितरान् . होचकाः खंखं चमसं चिरित्यवच्छ्यत् । तथा
तद्भोमो ऽप्यनिमित्तं . तानध्वर्युः सकृद्विहितानिति लिङ्गात् ।
अन्यथा हि द्विरित्यवच्छ्यत् । तस्मात्सिद्धं नानुवषट्कारस्तद्भोमो वा
भक्षणनिमित्तमिति । आश्वलायनस्वाह . प्रतिवषट्कारं भक्षस्वष्वी-
मुत्तरमिति ॥

होमाभिषवाभ्यामध्वर्युः । नान्यतरेण । १७ ।

अध्वर्युग्रहणमपि प्रदर्शनार्थं प्रतिप्रस्त्रात्पादीनाम् । होमाभिषवाभ्यां
समुच्चिताभ्यां भक्षणं कृन्ते . नान्यतरेण । अभिषुत्याहवनीषे
ज्जला प्रत्यक्षः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति . उभयसमानकर्तृकत्वेन
भक्षणादिति भावः । तेन मध्यतःकारिचमसेष्वतिपाक्षचमसेषु चाध्वर्युः
सत्यप्यभिषवे होमाभावाद्भक्षयन्तीति . अदाभ्यगहादौ तु सत्यपि
होमे ऽभिषवाभावात् तथा चमसेषु चमसाध्वर्युणामित्यादि द्रष्ट-
व्यम् ॥

समाख्यानेनापि भक्षं कृन्ते । १८ ।

समाख्यापि भक्षणनिमित्तं . यथा ब्रह्मचमसेो यजमानचमस इति ।
एतदेवास्य ब्रह्मचमसत्वं यक्षयते ऽस्मिन्भोमो ब्रह्मणेति . संबन्धान्त-
रानवगमात् . यथोक्तमाश्वलायनेन . का च तच्चमसता स्यात् चान्वः
संबन्ध इति । तेन ब्रह्मादीनां स्त्रेषु चमसेषु समाख्यानादेव भक्ष-

लाभः । तत्र च होत्रकाणां निमित्तान्तरसंनिपाते भक्षसमुच्चयः ।
वस्त्रादेशं निमित्तकुक्षिस्तस्कादयमेव चमसेषु भक्षविवेक इत्याह ॥

सर्वांश्चमसान्सकृद्धोता भक्षयति । १९ ।

घतो ऽस्य वषट्कारे ऊता भवन्ति ॥

द्विः स्वं चमसम् । २० ।

वषट्कारार् समाख्यानाच्च ॥

होत्रकाः स्वंस्वं चमसं द्विर्भक्षयन्ति । २१ ।

होत्रकाः प्रशास्तादयः । ये प्रस्थितयाज्याभिरयाजुस्ते ऽपि स्वंस्वं
चमसं द्विर्भक्षयन्ति ताभ्यामेव निमित्ताभ्याम् ॥

तानध्वर्युः सकृद्भक्षितान्यथापूर्वं प्रतिभक्षयति । २२ ।

तान्होत्रकचमसान्वषट्कारनिमित्तभक्षणानन्तरं वषट्कारक्रमेण प्रतिभ-
क्षयति ॥

अन्तत इतरे । २३ ।

इतरे होत्रहोत्रकेभ्यस्तान्ये चमसिनो ऽन्ततः समाख्यानिमित्ते भक्षणे
होत्रकैः सह स्वांश्चमसान्भक्षयन्ति ॥ तत्र होतुस्तावद्वषट्कारनिमित्ते
स्वचमसे ऽध्वर्यावुपहवः . होत्रचमसं भक्षयेदध्वर्यं उपह्वयस्वेत्युक्ते-
त्याश्वलायनवचनात् । चमसान्तरभक्षणे तु तत्तच्चमसिनाम् । तथा
होत्रकाणामपि वषट्कारभक्षणे ऽध्वर्यावुपहवः . तत्र चाध्वर्याः ।
समाख्याभक्षणे तु चमसिषूपहवः सर्वेषां प्रैतु होतुरित्यादिप्रैषक्रमेण

वषट्कारक्रमेण च । यदा होत्रादीन्क्रमादुपह्वय तन्क्लेणोपह्वो होत्र-
केषु . यथोक्तमाश्वलायनेन . मुख्याम्वा पृथक् . होत्रका उपह्वयध्व-
मितीतरानिति ॥

भक्षितानाप्याययन्त्याप्यायस्व समेतु त इति । २४ ।

चमसिन इति शेषः । सोमेन वर्धनं आप्यायनं . तेनैनाप्यायतीति
लिङ्गात् । मन्त्रेणाभिमर्शनमित्यन्ये । तथाभिमृशेरन्नित्याश्वलायनः ।
कात्यायनस्त्वाह . आप्यायस्व समेतु त इति दाभ्यां चमसानालभन्ते .
सोमं वासिञ्चतीति । बौधायनस्तु वसतौवरौः प्रकृत्याह . ताभि-
राप्याययेत्ताभिरभिषुण्यादिति ॥

ते नाराशंसाः । २५ ।

त एवमाप्यायिताश्चमसा नाराशंसदेवतात्वान्नाराशंसा इत्याख्यायन्ते ॥

द्विनाराशंसे पूर्वे सवने भवतः । एकनाराशंसं
तृतीयसवनम् । २६ ।

वक्ष्यमाणैरेव विधिभिः सिद्धे सुग्रहणार्थं वचनम् ॥

भक्षिताप्यायितान्सादयन्ति दक्षिणस्य हविर्धान-
स्याधस्ताद्वालम्बे । २७ ।

अवालम्बः अग्नसः पश्चिमो भागः । तत्र सादयन्ति चमसाध्वर्यवः ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

उपविशत्यच्छावाको बहिः सदसो ऽग्रेण स्वं धिष्णियम् । १ ।

उपविशन्तमेनं पूर्ववन्नेद्वान्नीता पत्नी पन्नेजनीरनूपसादयति । तद्वसरस्मरणार्थमिदं वचनं उत्तरविधानार्थं च ॥

तस्मै पुरोडाशशकलमादधदाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति । २ ।

आदधत् प्रयच्छन्* ॥

यदास्य विजानात्युपो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणद्वयध्वमित्यथैनं होत्र आवेदयत्यच्छावाको वा अयमुपह्वयमिच्छते तं होतरुपद्वयस्वेति । ३ ।

यदास्य विजानाति यदास्माच्छृणोति ॥

उत नो गाव उपहृता उपहृतेति† होतुरभिन्नायो-
नीयमानायानुब्रूह्यच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो उन्नय-
स्वोभयतः शुक्रं कुरुष्वेति । ४ ।

संप्रेक्षतीत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । चमसाध्वर्यो उन्नयस्वेति वचनात्
स एवात्रोन्नयति । नोन्नेता । उभयतः शुक्रं कुरुष्वेति द्रोणकल-
शादुपस्तरणाभिघारणे कुर्वित्यर्थः ॥

* Corrected ; the MSS. read प्रयच्छत् .

† Thus (or उन्नोपहृतेति) the MSS. ; Áśval. Śr. 5. 7. 5. उपहृत इति .

तमादायाहवनीयं गत्वाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्य-
त्यच्छावाक यजेति । ५ ।

सं उन्नीतं चमसम् ॥

वषट्कतानुवषट्कते हुत्वा हरति भक्षम् । ६ ।

गतः ॥

तेन न संभक्षयति । नास्मिन्नुपहवमिच्छते । यद्य-
स्मिन्नुपहवमिच्छेत भक्षयेत्येनं ब्रूयात् । ७ ।

वचनाङ्गचनितृत्तिरध्वर्योः । न चास्मिन्नुपहवमिच्छेदच्छावाकः । य-
द्यदीच्छेत् तमसौ भक्षयेति ब्रूयात् . नोपकृत इति ॥

भक्षिताप्यायितमन्तरा नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसौ
सादयित्वर्तुग्रहैः प्रचरतः । ८ ।

अतुपहसमाख्यानात् यद्वहणमन्त्रप्रकाशितत्वाच्च मध्वादयो ऽथेषां
देवता मरुदादयश्च याज्याप्रकाशिताः ॥

द्रोणकलशाङ्गद्वयान्ते । न साद्यन्ते । ९ ।

द्रोणकलशवचनमविस्रणार्थम् । तन्मार्गश्च न विस्रतव्यः सर्वत्र ॥

पूर्वेषां शेषेषूत्तरानभियुक्तीतः । १० ।

अत एव सशेषा ह्यन्ते ॥

पूर्वी ऽध्वर्युर्गृह्णाति अध्वन्यः प्रतिप्रस्थातोपयाम-
युहीतो ऽसि मधुश्चेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

मधुश्वेत्यध्वर्युः माधवश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एवमुत्तरैरपि प्रतिमन्त्रम् ॥

मधवे त्वा माधवाय त्वेत्येके समामनन्ति । १२ ।

गतः ॥

पुरस्तादुपयामाः सर्वे । १३ ।

सर्वे मधुश्वेत्यादयो मधव इत्यादयश्च ॥

नान्योऽन्यमनुप्रपद्येत । प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र-
पद्यते । प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण । १४ ।

नान्योऽन्यस्य पृष्ठतो गच्छेत् । व्यवस्थितमेवाध्वर्युर्दक्षिणत एति ।
उत्तरतः प्रतिप्रस्थाता । न चोभाभ्यां सह गन्तव्यमित्याह ॥

द्वार्येव व्यतीतः । १५ ।

द्वार्येव व्यतिगच्छतः मिथः संगतौ भवतः । अन्यत्र त्वेकैकावेव चरत
इत्यर्थः ॥

प्रविशन्तमेवाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता ग्रहेण परिप्रगृ-
ह्णाति । निष्क्रामन्तं पात्रेण । १६ ।

हविर्धानाद्धोमायोपनिष्क्रामन्प्रतिप्रस्थाता द्वारि स्थितो ग्रहणाय
हविर्धानं प्रविशन्तमध्वर्युं ग्रहेण परिप्रगृह्णाति ग्रहमुभयोर्मध्यतः
ह्रत्वावतिष्ठते । तथा ऊवा प्रविशन्प्रगृहीत्वा निष्क्रामन्तमेनं केवलेन
पात्रेण परिप्रगृह्णाति ॥

चतुर्ना प्रेष्येति चिष्वाद्येष्वध्वर्युः संप्रेष्यति । एवं प्रतिप्रस्थाता । १७ ।

त्रिषु गृहेषु ॥

पात्रयोर्मुखे पर्यावृत्यर्तुभिः प्रेष्येति द्वयोरध्वर्युः । एवं प्रतिप्रस्थाता । १८ ।

उभयतोमुखमृतुपात्रमित्युक्तम् । तत्र येन मुखेन पूर्वं ऊतं ततो मुखान्तरेण जुह्वतः ॥

पुनः पर्यावृत्यर्तुना प्रेष्येति सक्तदध्वर्युः । एवं प्रतिप्रस्थाता । १९ ।

गतः ॥

इति षड्विंशौ कण्डिका ।

द्वादश त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते । १ ।

त्रयोदशेत्याधिकमासाभिप्रायम् । उक्तं च ब्राह्मणे . अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति ॥ चतुर्दशेत्याधिकमासस्यैवान्तरविकल्पाभिप्रायम् । तौ हि कालभेदेन त्वादिश्येते कालविद्भिः . न तु कदाचिदपि चतुर्दश मासाः सन्त्येकस्य संवत्सरस्य ॥

द्वादशसु सह प्रथमौ गृह्येते । सहोत्तमौ । २ ।

गृह्य एव सहभावे न गमने प्रदाने च ॥

त्रयोदशसूक्तमयोः सह ग्रहणप्रदाने । ३ ।

त्रयोदशत्वे प्रदानमणुक्तमयोः सह क्रियते । न तत्राध्वर्योः संप्रैष इति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । द्वादश्यामेव याज्यायां त्रयोदशो ऽपि ह्यते . द्वादशभ्यो ऽधिकाया चतुयाज्याया अभावादिति भावः ॥

तथा चतुर्दशसु प्रथमोत्तमयोः । ४ ।

चतुर्दशत्वे प्रथमयोः सहप्रदानं प्रथमायां याज्यायां . तथोत्तमयोर्द्वादश्याम् । अध्वर्योरेवोभयत्र संप्रैष इति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ॥

संसर्पो ऽस्यंहस्यत्याय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ वाव-
गृह्यते । ५ ।

एको ऽयं मन्त्रो न द्वौ . मासनाच्चैककपालमभिजुहोतीति लिङ्गात् . संसर्पो ऽस्यंहस्यत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तन्प्रीणातीति श्रुतेश्च । तेन कृत्स्नेनानेन द्वावपि गृह्यते ॥

अध्वर्युं यजतं गृह्यते यजेत्यभिज्ञायोभयत्राति-
प्रेष्यति हेतरेतद्यजेति । ६ ।

एवं प्रश्नास्तरभिज्ञायोभयत्रातिप्रैषः कर्तव्यः । किमध्वर्युरेवोभयत्राति-
प्रेषिता . नेत्याह ॥

एवं गृह्यपतिः स्वे प्रैषान्ते । ७ ।

गृह्यपते यजेति स्वे प्रैषान्ते गृह्यपतिरेवमतिप्रेष्यति नाध्वर्युरित्यर्थः ।
केचित्त्वेवंकारादुभयत्राध्वर्योरतिप्रैषं गृह्यपतिनाच समुद्दयं मन्यन्ते ।

तद्युक्तं . गृहपतौ प्रेषिते ततो ऽन्वेनातिप्रेषणायोगात् . गृहपति-
स्येत्यवचनाच्च ॥

द्विदेवत्यवत्संपातौ व्यवनीयाभक्षितेन पाचेणाध्व-
र्युरैन्द्राम्नं गृह्णाति । इन्द्राम्नी आगतं सुतमिति ग्रहण-
सादनौ । प्रतिप्रस्थाता हरति भक्षम् । ८ ।

गतौ ॥

उभावध्वर्यू यथावषट्कृतं प्रतिभक्षयतः । ९ ।

यस्ययस्य वषट्कारे येनयेन ऊतं तस्यतस्य सस प्रतिभक्षयति तेनैव
वषट्कारक्रमेण ॥

सर्वेषां सोमपात्राणां भक्षितानां मार्जालीये प्रक्षा-
लनम् । १० ।

भक्षितानां भक्षितसोमानाम् ॥

एतत्पात्रमादायाध्वर्युः सदेविक्षे प्राङ्मुख उप-
विश्येडा देवह्वरिति शस्त्रं प्रतिगरिष्यञ्जपति । ११ ।

प्रतिगरिष्यन्वृतुपाचहस्तः सदोदार्युपविश्येडा देवह्वरिति अपत्यान्ता-
दनुवाकस्य ॥

अध्वया शंसावोमिति होतुरभिन्नाय प्रदक्षिण-
मावर्तमानः शंसा भोद् इवेति प्रत्याह्वयते । शंसा
भोद् इवेति वा । १२ ।

यदा श्रोत्रावोमिति श्रोत्राध्युमभ्याङ्गयते तदाध्युः प्रदक्षिणमा-
दृत्योत्तिष्ठन् तमेवं प्रत्याङ्गयते ॥

ऋतुपात्रं धारयमाणः सदाविष्टे प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रति-
पृच्छति । प्रश्नो वा । १३ ।

मा निधाय्त्तुपात्रमिति धारणवचनम् ॥

ओथा मोद् इवेत्यर्धर्चेषु । ओमोथा मोद् इवेत्य-
वसानेषु । प्रणव एवान्तः । १४ ।

अर्धर्चेषु ओथा मोद् इवेति प्रतिगृह्णाति । ऋगवसानेषु सप्रणवं ओथा
मोद् इवेति । ब्रह्मन्ते तु प्रणव एव केवलम् ॥ अर्धर्चग्रहणं विर-
मणप्रदर्शनार्थम् । तेन पञ्चःश्रव्यासु पादेषु ओथा मोद् इवेति ।
अर्धर्चेषु ओमोथा मोद् इवेति । तथा निविदादौनां विरमणेष्व-
र्धर्चविरमणेनैव प्रतिगर्ः प्रदर्शिता वेदितव्यः । तथा च सत्या-
षाठभारद्वाजौ . यत्रयत्र होता विरमेत् ओथा मोद् इवेत्येव
ब्रूयादिति ॥

ओथा मोद् इवं श्रोत्रमोद् इवमोथा मोद् इवो-
मिति विकल्पन्ते । १५ ।

त्रिभिरेभिर्यद्योक्तैः प्रतिगैर्यथाक्रमं च एते विकल्पन्ते . यथा
अर्धर्चेषु ओथा मोद् इवं . ऋगन्तेषु श्रोत्रमोद् इवमिति . ब्रह्मन्तेषु
ओथा मोद् इवोमिति ॥

नार्धर्चाक्षुष्यते । नाभिप्रतिगृह्णाति । १६ ।

नार्धर्चात्प्रतिगरो क्षुष्यते अवच्छिद्यते . न प्रतिगरोस्त्रोपरि पुनः प्रति-
गृह्णातीत्यर्थः । नन्वप्रसक्तस्योभयस्य प्रतिषेधः किमर्थः । सत्यम् ।
तथापि प्रमादस्य संभवात् निन्दाश्रुतेस्त्रादरार्थं वचनम् । वक्ष्यति
चात्र प्रायश्चित्तं यदर्धर्चाक्षुष्येताभिप्रतिगृह्णीयादेत्यादि ॥

श्रोत्रांसा मोद इवौथा मोद इवेति व्याहावेषूभयं
करोति । १७ ।

श्रोत्रावोमित्येष व्याहावः । तस्मिन्नुच्यमान उभयमेतत्समुच्चयेन प्रति-
गरं करोति ॥

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ब्रह्मध्वयुरादत्ते । चमसांश्चमसाध्व-
र्यवः । १८ ।

चमसाध्वर्यवश्चमसानाददते न त्वाहवनीयसमीपं हरन्ति होमा
भावात् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रिष्यत्युक्थशा यज सोम-
स्येति । वषट्कृते जुहोति । १९ ।

गतः ॥

इति सप्तविंशो कण्डिका ।

अनुप्रकम्पयन्ति नाराशंसान्वषट्कारानुवषट्कारौ
। १ ।

चमसाध्वर्यवस्तु वषट्कारमनुवषट्कारं चानु चमसाग्प्रकम्पयन्ति न जुह्व-
ति । बौधायनस्त्वाह . नानुप्रकम्पयेरन्निति शास्त्रीकिः . नैतानुपो-
षच्छेरन्नित्यौपमन्त्र इति । नराशंसदेवतत्वान्नाराशंसाः पितृदेवत्याश्च .
बह्वृचानामुभयचलिङ्गं भक्षमन्त्रं प्रकृत्य उमा वै पितरः प्रातःसवन
ऊर्वा माध्वादिने काव्यासृतीयसवन इति तत्रैव विशेषप्रदर्शनात् ॥

भक्षान्हरन्ति । २ ।

गतः ॥

व्याख्यातो ग्रहस्य भक्षः । तथा नाराशंसानां भक्ष-
साध्यायनसादनानि । ३ ।

यद्ये भक्षिते चमसिनः समाख्याभनं पूर्ववद्भक्षयित्वाप्याययन्ति साद-
यन्ति च चमसाध्वर्यवः ॥

वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण यज्ज्वाति । ओमासश्चर्षणीधृत
इति ग्रहणसादनौ । ४ ।

गतः ॥

असर्ष्यसर्जीति बर्हिर्भ्यां स्तोत्रमुपाकरोति । ५ ।

स्तोत्रमुपाकरोतीत्येतावता सिद्धे पुनर्मन्त्रबर्हिर्वचनं विसृष्टार्थम् ॥

इडायै हिङ्गु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽव-

रुद्धा इति पुरस्तादाज्यानां यजमानो जपति चतुर्हो-
तारं च व्याचष्टे । ६ ।

चचार्युन्तराणि स्तोत्राण्याज्यानीति समाख्यायन्ते । समुदायाङ्गमेतौ
जपौ . दशहोतेव सामिधेनौनाम् । अतः प्रतिस्तोत्रं नावर्तते । सत्या-
षाढस्त्राह . पुरस्तादाज्यानामेकैकस्य स्तोत्रस्य जपतीति ॥

स्तूयमाने च चतुर्होतारं जपति । ७ ।

अयमपि पूर्वेण व्याख्यातः । तथा स्तूपज्ञान इत्येकवचननिर्देशाच्च
नाट्टिः ॥

चतुर्होतृन्व्याख्यायाज्यैरुक्तायतीति विज्ञायते । ८ ।

चतुर्होतृषु यजमानेनोक्तेषूद्गाताज्यैरुक्तायतीत्यर्थः ॥

स्तुत ऋतुपाचवर्जमैन्द्रामवच्छस्त्रप्रतिगरो ग्रहना-
राशंसाश्च । ९ ।

अक्षस्य प्रतिगरः अक्षप्रतिगरः ॥

सर्वभक्षाश्चमसा भवन्ति । १० ।

सर्षः सोमो भक्ष्यो येषां ते सर्वभक्षाः । तान्भक्षितसोमान्प्रवाह्य
क्षरे शदयन्ति चमसाध्वर्यवः ॥

उपशामयहीतो ऽसि मिचावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं
पृच्छामि देवेभ्यो देवा युवमुक्थ्येभ्य उक्थ्या युवमित्यु-

कथ्यपाचेशोकथ्यतृतीयं गृहीत्वैष ते योनिर्मिषावद-
खाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थास्त्रीमभि-
मृशति । ११ ।

उकथ्यस्त्रास्यादृतीयं उकथ्यद्वतीयं गृह्णाति ॥

यन्मुख्याश्चमसा भवन्ति तस्य प्रतिगृणाति तं च
प्रतिभक्षयति । १२ ।

त्रिष्वप्युक्थपर्यायेषु यद्य मैत्रावरुणादेः चमसो मुख्य उन्नीयते
तस्य प्रतिगृणाति श्लं. प्रतिभक्षयति चमसम् ॥

मैत्रावरुणचमसमुस्थांश्चमसानुन्नीय पूर्ववन्स्तोत्रमु-
पाकरोति । १३ ।

गतः ॥

स्तुते पूर्ववच्छस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमध्वर्युरादत्ते । चम-
सांश्चमसाध्वर्यवः । आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यत्यु-
क्थशा यज सोमानामिति । वषट्कृतानुवषट्कृते जुह्व-
ति । भक्षान्करन्ति । १४ ।

चमसाध्वर्यवो ऽप्यत्रोदङ्मुखा आघारस्योपरि जुह्वति. अत्र सर्वाः
सोमाज्जतीरिति वचनात् । यत्तु पूर्वमुक्तं पश्चात्प्राञ्चश्चमसैरिति तच्छु-
क्रामन्दिमात्रविषयं. प्राचीरन्या आजतयो ह्वयन्ते प्रत्यक्षौ शुक्रा-
मन्दिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्याग्रणुदत इति
सिद्धात् ॥

एवमत ऊर्ध्वं नाराशंसवर्जं गणेषु चर्या । १५ ।

सर्वेषु चमसगणेष्वेवमेव चर्या प्रचरणं भवति । संप्रैषस्य उक्त्यन्ना वज्र
सोमानामिति बद्धवचनान्तः । नाराशंसानां चैन्द्राय एवोक्तो विधिः ॥

देवेभ्यस्त्वा देवा युवं पृणञिम* यज्ञस्यायुष इति
मुख्ये संपातमवनयति । १६ ।

मुख्ये मैत्रावरुणचमसे संपातमवनीय यज्ञमायतने सादयति ॥

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्युक्तम् । १ ।

यज्ञकर्मकौशलनिमित्तेन यज्ञसा यथात्मानं योजयितुमिच्छति तदा-
न्तराहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नवनयेत् . यदि यजमानं तथेच्छति
तदान्तरा सदोहविधाने . यदि सदस्यांस्तदा सदसि स्थितावनये-
दित्युक्तं ब्राह्मणे । तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः । भक्षणे प्रश्नास्तुर्वषट्कार-
निमित्तं भक्षणं सर्वेषां चमसिनां . मुख्यैः प्रतिभक्षणं चाध्वर्योः . ततः
चमाख्याभक्षणं चमसिनां . ततः प्रक्षालनं खरे सादनं चमसानामिति
द्रष्टव्यम् ॥

एवं विहितावुत्तरौ पर्यायौ । २ ।

उत्तरयोरप्युक्त्यपर्याययोर्ग्रहणादिभक्षणान्तो विधिरयमेव ॥

* Thus all MSS.

ताभ्यां प्रतिप्रस्थाता चरति । एतावन्नाना । ३ ।

गतौ ॥

इन्द्राय त्वेति द्वितीये ग्रहणसादनौ संनमत्यर्धं चो-
क्थ्यशेषस्य गृह्णाति । पूर्ववत्स्थालीमभिमृशति । ब्राह्म-
णाच्छंसिचमसमुख्यांश्चमसानुन्नयति । ४ ।

इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामीति ग्रहणमन्त्रं संनमति । गतः शेषः ॥

नाभक्षितं चमसं स्तोत्रेणाभ्युपाकरोति । ५ ।

एवं वा गृहीत्वा चमसं बोद्धीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति नियमेनैव
षिद्धे ज्वान्तरविधिवचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं . यथा वक्ष्यति यदि
चमसमभक्षितमित्यादि । तत एव प्रायश्चित्तवचनात्सार्वाच्चिकत्वं चास्य
निषेधस्य द्रष्टव्यम् ॥

न प्रतिप्रस्थातोर्ध्वपाचस्य भक्षयति । ६ ।

उक्थ्यपाचस्वरसं मुखे चमसे ज्वनीतं न प्रतिप्रस्थाता भक्षयति ।

षषुपङ्क्तः स्याद्भक्षयेत्येव ब्रूयात् . अश्वावाकचमसे तथादर्शनात् ॥

मुखे संपातमवनयति ७ ।

संपातमवनीय शस्त्रिणे प्रयच्छति । ततश्चमसागूर्ववङ्गवयन्ति चम-
सिनः ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वेति तृतीये ग्रहणसादनौ संनमति सव
चोक्थ्यशेषं गृह्णाति । न स्थालीमभिमृशति । ८ ।

गताः ॥

पूतभृतो विल उदीचीनदशं पविचं वितत्य य आ-
धवनीये राजा तं सर्वं पूतमृत्यवनीयाष्वावाकचमस-
मुस्थांश्चमसानुन्नयन्सर्वं राजानमुन्नोय दशभिः कलशै
मृष्ट्वा न्युञ्जति । ९ ।

कलशौ पूतभृद्द्रोणकलशौ । न्युञ्जति न्यञ्चौ करोति ॥

मुख्ये संपातमवनयति । १० ।

गतः ॥

उक्थशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं शस्त्रंशस्त्रं
वा । ११ ।

प्रातःसवनान्ते ऽष्वावाकशस्त्रं प्रतिगीर्यं प्रतिप्रस्थाता उक्थशा इत्याह ।
शस्त्रंशस्त्रं वा प्रतिगीर्यं सप्त प्रतिगरिता तथा ब्रूयात् । प्रातःसवनं
प्रतिगीर्येति श्रुत्यर्थस्य विश्वबिन्वादिति भावः ॥

असंत्वरमाणाः पूर्वाभ्यां सवनाभ्यां चरन्ति । संत्वर-
माणास्तृतीयसवनेन । १२ ।

अत्रिज इति शेषः ॥

अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति संस्थिते सवन
आहुतिं जुहोति । १३ ।

संस्थिते सवन इत्यनेन सवनसंस्थानिमित्तत्वमाहुतेर्दर्शयति । तेन
बोमान्तिरेके मति तत्रायश्चित्तान्ते जुहोति । प्रायश्चित्तान्यप्यनुसृष्टं
स्वप्ने पश्चात्तोरित्यादीनि प्राक् सवनाहुतेः कार्याणि ॥

प्रशास्तः प्रसुव प्रसुहीति वा संप्रेष्यति । १४ ।

प्रसुव प्रसुहीति पर्यायौ निःसर्पनार्थमनुष्ठां देहीत्यर्थः ॥

सर्पतेति प्रत्याह । १५ ।

प्रत्रास्तेति शेषः ॥

येन प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्ति । १६ ।

येन पथा पूर्वं प्रसृप्ता ऋत्विजस्तेनेव गच्छन्ति ॥

संतिष्ठते प्रातःसवनं प्रातःसवनम् । १७ ।

गतः ॥

इत्येकोनचिंशती कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रतौ सूत्रदीपिका-
व्यामष्टमः पटलः ।

इति द्वादशः प्रश्नः ॥

श्याम् ॥

अभिषवादि माध्यंदिनं सवनं तायते । १ ।

अभिषवादि महाभिषवादि ॥

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यातः । २ ।

तस्य माध्यंदिनस्य ॥

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निःषिच्य निग्राभ्याः
करोति । ३ ।

वसतीवरीभ्यो होतृचमसेनापो गृहीत्वा निग्राभ्याः करोति ।
निग्राभाकरणं व्याख्यातं निग्राभास्त्रित्यत्र ॥

द्विदेवत्यर्तुग्रहा दर्विहोमाश्च न विद्यन्ते । ४ ।

दधियशदयो ऽन्तर्यामान्ता दर्विहोमास्तावन्न विद्यन्ते । तथैत्र-
वायवाद्यस्त्रयो द्विदेवत्या षट्पुत्राश्च ॥

विश्वस्य राजानं यावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति । ५ ।

राजानमुपनद्धं तृष्णीं यावत्सुपावरोद्ध विश्वस्य च बन्धनात्सोमवेष्टनं
वासो यावस्तुते प्रयच्छति . प्रत्यादत्ते चाभिष्टुतेषु यावत्सु . सोमो-
ष्णीषं यजमानः परिधत्त इति वचनात् ॥

असंप्रेषितो यावस्तोषीया आम्नाह । ६ ।

न यावक्तो ऽभिष्टवने संप्रेषो ऽस्तीत्यर्थः ॥

तथैव महाभिषवः । ७ ।

तथैव महाभिषवः कार्यः यथा प्रातःखने । विशेषविवक्षया
पुनःकीर्तनम् ॥

घोषवांस्तु । ८ ।

नोपांशुस्वरभावः ॥

संराधयन्तश्चाभिषुष्वन्तीहाइ इहेति । ९ ।

इहा इहेत्यासेडयन्तो ऽभिषुष्वन्ति ॥

उत्तमस्याभिषवस्य मध्यमे पर्याये वृहद्वर्धति वृह-
द्वृहदिति । १० ।

द्वितीयस्य पर्यायस्य मध्यमे पर्याये वृहद्वृहदित्येवं वृहद्वृहदमासेड-
यन्ति ॥

उत्तमे ऽभिषवे ऽभिषुते राजन्यसंभृते द्वेषा आषाण
इन्द्रिन्द्र इत्यवादिषुः । इन्द्रमशुच्यवुः परमस्याः परा-
वतः । आस्मात्सधस्तादेरोरन्तरिक्षात् । आ सुभूत-
मसुषवुर्ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः समरे रक्षांस्यवधिषुर-
षहत्तं ब्रह्मज्यस्येति प्रतिप्रस्थाता आश्वो ऽनुमोदते । ११ ।

उत्तमे पर्याये पूर्ववदिहा इहेत्येवाभिषुवते । असंभृत एवाधवनीषे
राजनि यावो ऽनुमोदते संभावयति मन्त्रेण ॥

पशुपुरोडाशं निरूप्य पयस्यावर्जं सवनीयाः । १२ ।

अत्र त्वाह बौधायनः . प्रातःसवन एव सर्वेभ्यः सवनीयान्निर्वपेत् .
 कृतान्नात्पौरोडाशिकं कर्म प्रत्याददीतोत्तरयोः सवनयोः . अनुसवन-
 मङ्गाराधूहनेनैव कपालेषु प्रतिपद्येत . सिद्धमत ऊर्ध्वमिति । तथा .
 क नु खलु माध्यंदिनीयाः सवनीया निरूप्यन्त इति . चुल्लकवैश्व-
 देवस्य स्तोत्र इति ब्रूयात् . क तृतीयसवनीया इति . महेश्वरस्य स्तोत्र
 इत्येव ब्रूयादिति ॥ अनुसवनमङ्गाराधूहनेनैव प्रतिपद्येतेति प्रातःसवनो-
 पहितेष्वेव कपालेषूत्तरयोः सवनीययोरधिअचयणमित्यर्थः । चुल्लक-
 वैश्वदेवस्य स्तोत्र इत्याज्यानामादिमे स्तोत्र इत्यर्थः ॥

तेन प्रचर्य सवनीयैः प्रचरति । १३ ।

प्रचरणकाले ऽप्यथमेव क्रम इति भावः ॥

समानं तु खिष्टकृदिडम् । १४ ।

गतः ॥

स कृताकृतः । १५ ।

पशुपुरोडाशो वैकल्पिकः ॥

संभरणाद्या धारायाः कृते ऽध्वर्युर्ग्रहान्पृच्छति
 । १६ ।

संभृत्य राजानमित्यादि संतता धारा स्त्रावयित्वाद्येत्यन्ते कृते धारा-
 यद्धानध्वर्युर्ग्रहति ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

शुक्रामन्थिनावथाग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यः । १ ।

गतः ॥

आग्रयणादुत्सिच्य द्वितीयां धारां करोति । उद-
चनान्तृतीयाम् । २ ।

उदचनेनाधवनीयाद्गृहीत्वा ततस्तृतीयां धारां करोति ॥

उक्थ्यं गृहीत्वा मरुत्वतीयौ । एतद्वा विपरीतम् ।
मध्य उक्थ्यमभितो मरुत्वतीयावित्येके । ३ ।

गतः ॥

मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपाचेणाध्वर्युः पूर्वं मरुत्वतीयं
गृह्णाति । इन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् । ४ ।

पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया ॥

तयोरन्यदेवतानि ग्रहणानि द्वेष्यस्यैके समामन-
न्ति । ५ ।

ग्रहणानीति वज्रवचनं ग्रहणसादनाभिप्रायेण । द्वेष्यस्य यजमानस्य
ग्रहणसादनेषु मन्त्रे देवतान्तरपदावाप उक्तः शाखान्तरे । तत्तथा न
कार्यमिति भावः ॥

विरमति धारैकधनानां यथार्थमित्येतदाद्या पञ्च-
हेतुः । ६ ।

अभिविधावाकारः ॥

ग्रहावकाशैः श्रुतंकारैश्चोपस्थाय वैप्रुषान्सप्तहेतारं
 च हुत्वा बहिष्यवमानवन्माध्यंदिनं पवमानं सर्पन्ति
 । ७ ।

ग्रहावकाशश्रुतंकारग्रहणात् तेभ्यो यदन्यदुपस्थानं अग्निः पविचमि-
 त्यादि तन्निवर्तते । तैरपि य एव ग्रहा माध्यंदिनाय पुनर्गृह्यन्ते
 तेषामेवोपस्थानं . गान्येषां आज्याहवनीयध्रुवादित्यातिग्राह्यादौर्ना .
 उपस्थितत्वात् ॥

चैष्टुभः पन्था रुद्रा देवतावृकेणापरिपरेण पथा स्वस्ति
 रुद्रानशीयेति सर्पणे विकारः । ८ ।

सर्पणमन्त्रे गायत्र इत्यादावेव विकारः ॥

उत्तरेण हविर्धानं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धि-
 ष्णायं परीत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्याग्नेण हेतार-
 मध्वर्युर्यजमानश्चावतिष्ठेते । दक्षिणेनात्तरेण वा प्रशा-
 स्तुर्धिष्णायं परीत्योज्ञातारो माध्यंदिनेन पवमानेन
 स्तुवते । ९ ।

पूर्वेण सदो मार्जालीयाय गच्छन्ति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

ज्योतिषे हिङ्गुह तस्यै* प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे
 ऽवरुद्धा इति पुरस्ताम्भाथ्यंदिनात्पवमानाद्यजमानो
 जपति । चतुर्होतारं पञ्चहोतारं वा व्याचष्टे । ज्योत्स्यै
 हिङ्गुह तस्यै प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽवरुद्धा इति च ।
 स्तूयमाने च चतुर्होतारं पञ्चहोतारं वा जपति ।
 मध्यमायां च स्तोत्रीयायां द्वितीयमम्बारोहम् । स्तुते
 ऽध्वर्युः संप्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिं स्तृणीहि पुरोडाशां
 अर्खंकुह प्रतिप्रस्थातर्दधिघर्मेणानूदेहीति । १ ।

वाख्यातः प्रातःसवने ॥

आग्नीध्रे प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मं गृह्णाति । २ ।

ततो धिष्णियविहरषादिपाचसंमर्गान्ते कर्मणि कृते दधिघर्मार्थं
 दधि प्रतिप्रस्थाता गृह्णाति ॥

औदुम्बर्यां सुच्युपस्तीर्य यावती द्यावापृथिवी इति
 दधि गृहीत्वाभिघार्य वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीतां प्रा-
 षश्च त्वापानश्च श्रीणीतां चक्षुश्च त्वा ओचं च श्रीणीतां
 दक्षश्च त्वा बलं च श्रीणीतामोजश्च त्वा सहश्च श्रीणी-
 तामायुश्च त्वा जरा च श्रीणीतामात्मा च त्वा तनूश्च
 श्रीणीतां ऋते ऽसि ऋतंकृतः ऋताय त्वा ऋतेभ्यस्त्वे-
 त्याग्नीध्रीये ऽधिश्रित्याह हेतवर्दस्व यत्ने वाद्यमिति । ३ ।

गतः ॥

* Sic ! Cf. XIII. 11. 1.

यदास्य विजानाति यदि आतो जुहोतन यद्यत्रातो
ममत्तनेत्येतस्मिन्काशे आतं हविरिति प्रत्युक्त्वा तमा-
दायाहवनीयं गत्वाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति । ४ ।

इति तृतीया कण्डिका ।

दधिघर्मस्य यजेति । १ ।

प्रतिप्रस्थातेति शेषः . तदधिकारात् . प्रतिवचनसमानकर्तृकत्वात् ॥

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मिषमाहुर्यमु सत्य-
माहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मा इन्द्राय
सुतमाजुहोमि स्वाहेति वषट्कृते जुहोति । स्वाहा
वडिन्द्रायेत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् । २ ।

गतः ॥

तं भक्षयन्ति ये प्रवर्ग्यम् । ३ ।

भक्षिणामयं नियमः . न तु भक्षणधर्मातिदेशः . यथा प्रवर्ग्यमित्य-
वचनात् । न च घर्मधर्माः . दधिघर्मस्य कृत्स्नविधानात् । अतो
नोपह्वयाभ्या . न चावघ्नेष भक्षयन्ति ॥

तस्यारण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्त्रः । ४ ।

को ऽसौ । भृर्भुवः सुवर्मयि त्यदित्यनुवाकः । यथा वक्ष्यति १ .
दधिघर्मं भक्षयन्ति भृर्भुवः सुवरित्यनुवाक्येनेति ॥

नाप्रवर्ग्ये स्यादित्यपरम् । ५ ।

अप्रवर्ग्ये क्रतौ न स्यादा दधिघर्मः ॥

मिचो जनान्प्र स मिचेति भक्षयित्वा नाभिदेशान-
भिमृशन्ते । ६ ।

गतः ॥

व्याख्याता सवनीयचर्या । ७ ।

दधिघर्मानन्तरं पशुपुरोडाशेन चरित्वा सवनीयेः प्रचरति ॥

एतावन्नाना । माध्यंदिनस्य सवनस्येन्द्राय पुरोडा-
शानामिति संप्रैषादी* नमति । ८ ।

एवं संप्रैषयोरादी नमति ॥

होच इडां हृत्वा हविर्धानं गच्छन्संप्रैष्यत्युन्नीयमा-
नेभ्यो ऽनुब्रूहीति । ९ ।

गतः ॥

उक्षयनाद्या नाराशंसानां सादनात् । १० ।

समानमिति शेषः ॥

तच्च विकारः । ११ ।

वक्ष्यत इति शेषः ॥

* Corrected according to the commentary and especially to the collateral passages XII. 20. 15 and XIII. 11. 6, in the latter of which the MSS. have संप्रैषादी; here they read संप्रैषादि.

अच्छावाकचमसं दशममुन्नयति । १२ ।

दशममित्यनेन दशानामप्यन्नयनमुच्यते . न त्वन्नयने ऽस्य चरमत्वं .
थागे नवमत्वदर्शनात् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति । १३ ।

अथा प्रातःसवनिके सवनमुखे संप्रेषितं तथा संप्रेष्यतीत्यर्थः । विका-
रविवक्षया त्वनुवादः ॥

माध्मंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्र-
वतो मन्थिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमानिति संप्रैषा-
दिः । १४ ।

अथ तु संप्रैषस्यैवमादिर्भवति ॥

षड्ढोषा भवन्ति । १५ ।

अनेति शेषः । प्रातःसवने तु पञ्च ॥

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसेन चरन्ति
। १६ ।

गतः ॥

एता एव होषास्तृतीयसवने भवन्ति । १७ ।

अथापि षडेव भवन्ति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु दक्षिणा ददाति । बह्वपरिमितं
सप्तैकविंशतिः षष्टिः शतं द्वादशशतं सहस्रं सर्ववेदसं
वा । १ ।

बहु प्रभूतं . तत्रापरिमितं अनवधृतपरिमाणं धनमिति शेषः । सप्ता-
दयः संख्या गोविषयाः . यथा वक्ष्यति . गवां संख्या भवतीति ।
द्वादशशतं द्वादशाधिकं शतम् ॥ वेद इति धनाख्या . सर्ववेदः
सर्ववेदसं सर्वस्वमिति यावत् । तत्तु भूमिपुरुषवर्जं देयमिति न्याय-
विदः । स्वयं च वक्ष्यति . यदन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्चेति ॥

ज्येष्ठं वा पुत्रमपभज्य सर्ववेदसं ददाति । २ ।

सर्ववेदसं ददत् ज्येष्ठाय पुत्राय भागं दत्त्वा शेषं ददाति ॥

अश्वतरं साहस्रं सर्ववेदसे च ददाति । ३ ।

गर्भदादुवायां जातो ऽश्वतरः सर्वदादेयः . साहस्रसर्ववेदसयोस्तु
नित्यः । तथा च ब्राह्मणं . तस्माद्दृष्ट्व्यनवक्रुप्तः . सर्ववेदसे वा सहस्रे
वावक्रुप्त इति ॥

अविं ददात्यजां गामश्च पुरुषं हस्तिनं वासे ऽनो
रथमेदनं मन्यं माषांस्तिस्रान्ब्रीहियवान्गर्दभमित्य-
धिकान्यनियतानि । ४ ।

पूर्वाभिः सह विकल्पद्वानित्यर्थमुक्तं अधिकानीति . नित्यवत्स-
मुच्चयद्वानित्यर्थमुक्तं अनियतानीति । एतान्यपि द्रव्याणि यथो-
क्ताभ्यो दक्षिणाभ्यो ऽधिकानीच्छन्ददाति । ददत्तस्तु क्रतुर्गुणवत्तरो
भवतीति भावः ॥

गवां संख्या भवति । ५ ।

यात्र सप्तादिका संख्योक्ता सा गवामेव भवति . गान्धेयां द्रव्याणाम् ।
न चान्यैः सह गवामित्यर्थः ॥

दक्षिणेन वेदिमवस्थितासु दक्षिणासूत्तरेण हविर्धानं
गत्वोत्तरेणामीधीयं धिष्णियं परोत्य पूर्वया द्वारा प्रा-
ग्वंशं प्रविश्याच्च यजमानस्यामात्यानां संह्वयनाद्या
सुग्दण्डोपनियमनात्कृत्वा प्रचरण्या दक्षिणानि जुहो-
ति । ६ ।

दक्षिणा दक्षिणतो वेदेरवस्थिता भवन्ति । ततः प्रचरण्यां चावती-
र्दक्षिणाङ्गतीर्होष्यति तावत्कृत्वो महीलोत्तरेण हविर्धानमित्यादि
प्रतिपद्यते ॥

हिरण्यं प्रबध्य घृते ऽवधायौदु त्यं चिच्चमिति द्वाभ्यां
गार्हपत्ये जुहोति । ७ ।

द्वाभ्यां द्वे आङ्गती जुहोति ॥

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्भृङ्गाति । ८ ।

गतः ॥

उभयं धारयमाणो रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा
अभ्यैति । ९ ।

उभयं हिरण्यमाज्यं च ॥

अतिनीय विभागमेके समामनन्ति । १० ।

दक्षिणानां विभागं दानं चोक्त्वा ततो ऽतिनयनमासां कक्ष्यते हिरण्य-
पाण्डिरयेषु गार्हपत्यमित्यादिना । तद्वातिनयनं प्रथमं कृत्वा ततो
विभागदाने कार्ये इत्यर्थः ॥

तुयो वो विश्ववेदा विभजत्विति ता यजमानश्चतुर्धा
कृष्णाजिनेन व्युन्नास्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति । ११ ।

यथा चक्ष्वासुतुर्धा विभक्ता भवेयुस्तथा व्युन्नासयति ॥

यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थाचे तृतीयं
नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेचे । १२ ।

यथैवमंशा निपतन्ति तथा विभज्य ददातीत्यर्थः । कीदृशः स
विभाग इति चेत् तदुक्तं कल्पान्तरकारैः . द्वादशद्वादश प्रथम-
त्विग्भ्यः षट्षड्धिभ्यः सतस्रस्रतस्रस्रतृतीयेभ्यः तिस्रस्तिस्रः तुरीयेभ्य
इति । एतदुक्तं भवति . यो ऽध्वर्युभ्यो देयस्रतुर्धो ऽंशस्तं पञ्च-
विंशतिधा कृत्वा द्वादशांशानध्वर्यवे ददाति षट् प्रतिप्रस्थाचे सतस्रो
नेष्ट्रे तिस्र उन्नेच इति ॥

एतेनेतरेषां दानमुक्तम् । १३ ।

एतेनैव प्रकारेणेतरेषामप्युल्लिजां वर्गशो दानं व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

हिरण्यं पूर्णपाचमुपबर्हसं सार्वहृचमित्यग्नीध्रे ऽग्रे
ददाति । १ ।

हिरण्यादीनि त्रीणि दक्षिणाभागाद्बहिर्भूतान्यग्नीध्रे ऽग्रे ददाति ॥

प्रतिहर्षे ऽन्ततः । २ ।

प्रतिहर्षे तु खदक्षिणांश्च एवान्ततो देयः . न हिरण्यादीनीत्येके
कष्यान्तरानुरोधत् ॥

तथा ब्रह्मणे दद्याद्यथान्यां दक्षिणां नानुध्यायेत् । ३ ।

यथान्यां नामुकाङ्क्षेत् इन्तेमां न लभ्यवानस्मीति । तथा सर्वान्तमां
दद्यात् ॥

अङ्गानि दत्त्वा तेनतेन यथालिङ्गं निष्क्रीणीते यद्वा-
स्यन्स्यात् । ४ ।

वागादीन्यङ्गानि दत्त्वा तत्तदङ्गं तेनतेन दक्षिणांशेन निष्क्रीणीते
यथमंशं दास्यन्भवति । निष्कयणवाक्ये तद्युक्तदिदमां यथायथं
लिङ्गसंख्याया विकारार्थं यथालिङ्गवचनम् ॥

हेतर्वाचं ते द्दामि तां ते ऽनेन निष्क्रीणामीति । ५ ।

इति हेतरे वाचं दत्त्वा निष्क्रीणीते । तच्चेदमानीयमानस्य दक्षिणा-
भागस्य प्रतिनिर्देशः । अतः तां ते ऽनेनेत्येवाविकृतः प्रयोगः ॥
अन्यन्तु मतम् । नाच्चेदमानीयमानस्य दक्षिणांशस्य परामर्शः . किं
त्वदःशब्दवत्तद्वाचिनः शब्दस्य . तथा तस्य त इदमुक्तञ्च इत्यप

बोधायनेन इदमो ऽपि शब्दपरत्वप्रदर्शनात् । अतः तां ते दक्षिणां-
 श्रेणेति प्रयोग इति ॥ केचित्तु दक्षिणानां खेनांश्रेणेति प्रयुञ्जते ।
 तदयुक्तं . युष्मदाभिहिते ऽंशसंबन्धे ख्यशब्दस्य वैचर्यात् ॥

एवं ब्रह्मण्ये मनः । अध्वर्यवे प्राणम् । उक्ताचे चक्षुः ।
 होत्रकेभ्यः ओचम् । चमसाध्वर्युभ्यो ऽङ्गानि । प्रसर्प-
 केभ्यो लोमानि । सदस्यायात्मानम् । ई ।

सर्वत्र दत्त्वा निष्क्रीणीत इत्यन्वयः । तत्र मनऽङ्गादिषु तस्ते तं त
 इत्यादिर्विकारो ऽनुसंधेयः । ओचनिष्कयणे तु तद् एभिरिति
 विकारः . तदो दक्षिणांशैरिति वा । होत्रकानन्तरं प्रतिप्रस्थाचा-
 दिभ्य ऋत्विग्भ्यो दत्त्वा ततस्चमसाध्वर्यादिभ्यो दीयते । तत्र प्रति-
 प्रस्थाचादीनामप्यध्वर्यादिषमाख्यानात् सप्त एव तेषां मन्त्रो योयो
 सुख्यस्य । तेषाममन्त्रकं दानमित्यन्ये । क्रमस्त्रेतेषामर्धित्वतीयि-
 पादिक्रमात् हेतवर्गक्रमाच्च द्रष्टव्यः . तद्यथा प्रतिप्रस्थाचे प्रस्तोचे
 यावस्तुत उच्चेने सुब्रह्मण्यायेति । प्रतिहर्त्ने ऽन्ततः ॥

अन्यत्र दक्षिणाभ्यश्चमसाध्वर्युप्रसर्पकसदस्येभ्यः । ७ ।

यद्यपि सदस्यो ऽप्यृत्विक्सप्तदशः तथापि वचनादक्षिणासु न भाग-
 भाग्भवति । ननु कियच्चमसाध्वर्यादिभ्यो देयम् । यथाश्रद्धमिति
 यद्गतां . परिमाणवचनात् । यथाश्रद्धमित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

हिरण्यपाणिरग्रेण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदः ।
 अन्तराग्नीध्रं च सदस्य ता उदीचीस्तीर्थेनोत्सृजति । ८ ।

धारयमाण एव तद्द्विरप्यमध्युर्यथोक्तेन पद्यातिनीय दक्षिणाशान्ता-
शोत्करावन्तरा गमयति ॥

एतत्ते अग्ने राध इति दक्षिणातिनयनः । ९ ।

गतः ॥

तथैव समन्वारब्धेषुसमन्वारब्धेषु वाग्ने नयेत्याग्नीध्रीधे
जुहेति । १० ।

अतिनयन्नेव दक्षिणाः प्राप्याग्नीध्रीये जुहेति । असमन्वारम्पचे
शालामुखीयहेमामन्तरं विमुञ्च न्यमात्या हेमार्थत्वाद्दन्वारम्पस्य ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति द्वितीयां यद्यनो रथो
वासो ऽधीवासो वा दीयते यदि वा दास्यन्स्यात् ।
प्रजापते न त्वदेतानीति तृतीयां यदि पुरुषो हस्ती वा
दीयते यदि वा दास्यन्स्यात् । ११ ।

अधीवासः शयनार्थं चर्मादि । यद्यनऽआदीन्यप्यधिकानि दीयन्ते
दास्यमानानि वा भवन्ति अतिनीय दानपचे तदा द्वितीयाहुतिः ।
पुरुषहस्तिनोस्तु दाने तृतीया च । पुरुषः मनुष्यजातीयो दासी-
दासकन्यादिः ॥

ब्राह्मणसमच्च राध्यासमित्याचेयाय प्रथमाय हिरण्यं
ददाति । द्वितीयाय तृतीयाय वा । १२ ।

यजमान इति शेषः . दानत्वात् । प्रथमाय प्रथमं सर्वेषु इत्यर्थः .
यथा अग्नीधे प्रथमायादधातीति । द्वितीयाय आग्नीध्रानन्तराय .

द्वितीयाय होतुरनन्तराद्य । तथाग्नीदात्रेययोरात्रेयः प्रथम इष्टो
बौधायनभारद्वाजाभ्यां । सत्याषाढकात्यायनाभ्यां तु द्वितीय इति
द्रष्टव्यम् । अन्ये तु व्याचक्षते . प्रथमो ऽग्निः प्रवरो अस्म श्यावा-
शस्य स प्रथमः . तथा गविष्ठिरातिथी द्वितीयद्वितीयौ . तस्य
चाग्नीध्रीयहोमानन्तरमेव सर्वत्र दानमिति ॥

तदभावे य आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यात् । १३ ।

अग्निः वेदः . तं सार्धं यो वेद स आर्षेयः . एष वै ब्राह्मण अग्नि-
रर्षेयो यः ऋश्रुवानिति श्रुतेः । संहितः पिशादीनामर्षेयेण
संतत इत्यर्थः . यथोक्तं सत्याषाढेन . तस्मिन्नविद्यमाने य आर्षेयो
ऽनुचानस्य पुत्र इति । सिद्धं चात्र भवति . पितृमन्त्रं पैतृमत्य-
मिति ॥

अस्महाचा देवचा गच्छतेति नीता अनुमग्व्य सद
इत्य वि सुवः पश्येत्यनुवीक्षते यद्यतिनीय विभजेत् । १४ ।

तीर्थेनादीचीर्नीता अनुमग्व्य प्रत्येत्य सदो ऽनुवीक्षत इत्यर्थः ।
तथा सदः प्रेषत इत्येव भारद्वाजः ॥ इदमपि याजमानमेव . अस्म-
हाचा वयमिह प्रदातार इति मन्त्रब्राह्मणसिद्धाभ्याम् । तत्तु यद्य-
तिनीय विभजेदिति वचनात् दत्त्वातिनयनपक्षे लुप्यते । केचित्स्वेतदु-
त्तरसूत्रेण योजयन्तस्तत्रापि न लोपयन्ति ॥

अन्तः सदस्यासीनेभ्य अत्विग्भ्यो दद्यात् । हविर्धाने
ऽध्वर्युभ्यः । १५ ।

अथ दक्षिणार्णां विभागो दानं चातिनीय विभागपक्षे । तथा अथ-
तिनीय विभजेदित्येतदनेन सह योजयतामासनदेशनियमस्यास्मिन्नैव
पक्षे । अन्यत्र त्वनियमः ॥

अष्ट्विग्भ्यो नमस्करोति । १६ ।

एवं दत्तास्वतिनीतासु च दक्षिणासु अष्ट्विग्भ्यो नमस्करोति ॥

यं यज्ञमागच्छेत्तं प्रसर्पेदिति प्रसर्पकाणां विघ्नायते
। १७ ।

अथ प्रसर्पकानधिकृत्य श्रूयते . यं यज्ञं दर्शनेपुरागच्छेत्तं प्रसर्पेदिति
अथ सदः प्रविश्यासौतेति । अतस्ते सदस्तेवासीरन् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

दक्षिणतः सदस्यासीनेभ्यः प्रसर्पकेभ्यो ददाति । १ ।

अजमानश्च तेभ्यः सदस्यासीनेभ्य एव ददाति ॥

न बहिर्वेदि । २ ।

अथ प्रसर्पकेभ्यो ऽपि वक्ष्यमाणेभ्यः पुरुषेभ्यो दित्सन्नर्त्तर्वेद्यासीनेभ्य
एव दद्यात् . न कस्यैचिद्बहिर्वेदि ॥

न याचितः । ३ ।

प्रसर्पकायाप्रसर्पकाय च याचमानाय न ददाति ॥

न भीतः । ४ ।

भयङ्कराद्यापि न योग्याय ददाति ॥

न कखकश्यपेभ्यः । ५ ।

प्रतिषिद्धं दानं गोचदये । चिन्त्यस्तु हेतुः ॥

नाब्राह्मणाय । ६ ।

ब्राह्मणाद्यैव देयं नान्यस्मै वर्णयेत्तत्सर्गः । तत्रापवादमाह ॥

ब्राह्मणायाप्यविदुषे न देयम् । अप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्यात् । यां स विद्यां वेद तां तयावरुन्हे । ७ ।

वैश्विंशेषु य एव कश्चित्सार्ववेदविन्नस्मै दद्यात् . नान्यस्मै । यां ह्यथौ प्राक्षां वेद तां तथा दक्षिणया प्राप्नोति । तस्माद्देदनमेव दानार्हत्वे निदानमिति भावः ॥

यां श्रोत्रियाय ज्ञातये वानृत्विजे प्रसृप्ताय यां स विद्यां वेद तां तयावरुन्हे । ८ ।

श्रोत्रियो ऽधीतवेदः । पूर्वं तु सार्ववेदवेदनं दाननिमित्ततयोक्तम् । अत्र तु स्वरूपमात्रवेदनमिति विवेकः । श्रोत्रियस्येदागतो यश्च श्रोत्रियो ऽपि वा ज्ञातिरनृत्विक् सन्सदः प्रसृप्तः स्यात् ताभ्यां यां दक्षिणां ददाति यां स विद्यामित्यादि पूर्ववत् । तत्राश्रोत्रियो याम-
वेदिकीमपि गान्धर्वविद्यां वेद तामाप्नोतीति द्रष्टव्यम् ॥

यां ज्येष्ठाय यया स देवतया ज्येष्ठं गच्छति तां
तयावरुन्हे । ९ ।

ज्येष्ठः याममहत्तरः । तस्मा अथागताद्य दद्यात् । स यस्या देवतायाः
प्रसादाज्ज्येष्ठतां जग्मिवान्तामाप्नोति ॥

यामार्षेयाय विदुषे स्वर्गं तथा लोकमाप्नोति । १० ।

आर्षेयो व्याख्यातः । तस्य च विद्याविदे दद्यादित्यनेनैव सिद्धत्वात्
आदरार्थः पुनरुपन्यासः ॥

यामन्यो दीयमानां न कामयेत यं द्विष्यात्तस्मै दद्या-
त्सहान्येन धनेन । ११ ।

यां दीयमानामेको ऽपि न कामयेत नेच्छेद्गृहीतुं तां धनाकारेण
सह द्वेष्याद्य दद्यात् ॥

यत्प्रतिनुत्तां दक्षिणां गोषु चारयेत्प्रति वा यद्धी-
यात्सखापृच्छेनं भूत्वा प्रश्नीयात्* । १२ ।

तामेवं सर्वैः प्रत्याख्यातां गां यदि गोभिः सह चारयेत् स्त्रीकुर्यादा
पृथक् चारयिष्यामीति सा त्रिवा भूत्वेनं दंशेत् । अतस्मां द्वेष्यावैव
दद्यात् ॥

यामदानीयाय दक्षिणां ददाति तामस्य पशवो ऽन्व-

* G प्रश्नीयोचान् ।

पक्रामन्ति । यदि मन्थेतादानीयायादामिति न म
 इदमुपदम्भिषणि*त्येतद्यजुर्जपेज्ञां वा दद्याद्वाह्मणाय
 । १३ ।

अदानीयः दानायोग्यः । तस्मै तां दक्षिणां इत्था तामनु पश्रवो
 ऽस्मादपक्रामेयुः । अतस्तद्दानमङ्गार्यां प्रायश्चित्तमेतत्कुर्यात् । न म
 इदमित्युच्यपि यजुःशब्दो यजुःशाखास्मानात् ॥

यदा मरुत्वते ऽनूक्तमथ न देयं न प्रतिगृह्यम् । १४ ।

यदा मरुत्वते ऽनूक्तं अनुवाक्योक्ता भवति ततः परं न देयं यजमा-
 नेन न च प्रतिगृह्यमितरैः ॥

अनूबन्धावपायां हुतायां दद्यात्प्रति च गृह्णीयुः । १५ ।

गतः ॥

नीतासु दक्षिणासु चात्वाणे कृष्णविषाणां प्रास्यति
 हरिणस्य रघुष्यतो+ ऽधि शीर्षणि भेषजम् । स श्लेचियं
 विषाणया विषूचीनमनीनशत् ॥ अनु त्वा हरिणो
 मृगः पङ्भिश्चतुर्भिरक्रमीत् । विषाणे विधैतं ग्रन्थिं
 यदस्य गुल्फितं हृदि मनो यदस्य गुल्फितमित्येता-
 भ्याम् । १६ ।

* दक्षिणक् instead of दक्षिण. About this transition of final
 t in k cf. Weber, Indische Studien IV, 248, 412, XIII,
 108-110.

† Sic ! Only DE have रघुष्यदे like Atharva Veda 3. 7. 1.

एताभ्यामृग्भ्यां प्रास्यति । नीतासु दक्षिणास्त्रिति वचनं ब्राह्मणानु-
करणार्थम् ॥

यज्ञपतिमृषय एनसाहुरित्याग्नीधीये पञ्च वैश्वकर्म-
शानि हुत्वा । १७ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

मरुत्वतीयाभ्यां प्रचरतः । १ ।

तत्र यज्ञपतिं घोरा षडयो ऽनन्यान् ये भक्षयन्तो नमः पितृभ्य
इति पञ्चेति भारद्वाजः ॥

इन्द्राय मरुत्वते ऽनुब्रूहीन्द्राय मरुत्वते प्रेष्येति संप्रैषौ
सानुवषट्कारावननुवषट्कारौ वा । अन्यतरो वा सानु-
वषट्कारः । द्विदेवत्यवत्संपातौ व्यवनीयाभक्षितेन पा-
चेणाध्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वा इन्द्रेति
ग्रहणसादनौ । प्रतिप्रस्थाता हरति भक्षम् । उभावध्वर्युं
प्रतिभक्षयतः । २ ।

व्याख्याताः ॥

एतत्पात्रमादायैन्द्राग्रवच्छस्त्रप्रतिगरो ग्रहनाराशं-
साश्च । ३ ।

इन्द्राग्रान्तिदेशप्रयोजनं प्रतिगरार्थं पात्रधारणं नाराशंससादनं च ॥

माहेन्द्रं युक्रपाचेण युक्ताति । मर्हा इन्द्रो य षोड-
सेति ग्रहणसादनौ । ४ ।

उत्तरो ऽप्यनुवाको ग्रहणे विकल्प्यते . तार्द्धादात्मानस्य । बौधा-
यनस्वाह . अथ चेद्दृष्टपृष्ठो मर्हा इन्द्रो नृवदित्येतयेति ॥

माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । ५ ।

गतः ॥ अत्र तार्तीयसवनिकानां सवनीयानां निर्वाप उक्तो बौधा-
यनेन । तच्च दर्शितमेव प्राक् । भारद्वाजादयश्चाहुः . अत्र तार्तीय-
सवनिकमभिषवमभिषुणुयात् . सवनीयान्सौम्यमिति निर्वपेत् . आ-
ग्निरभवन्नेदित्येकं . तृतीयसवन इत्यपरमित्यादि ॥

स्तुते वैश्वदेववच्छस्त्रप्रतिगरो ग्रहनाराशंसाश्च । ६ ।

वैश्वदेवदिति वचनात् पाचवर्जं प्रतिगरः । सर्वभक्षाश्चमसा भवन्ति ॥

माहेन्द्रं त्वतिग्राह्या अनुह्वयन्ते । ७ ।

उते माहेन्द्रे पश्चाद्विहोमधर्मेण ह्वयन्ते . न त्वस्य वषट्कारे । कुतः ।
अनुह्वयन्त इति वचनात् . उक्थन्ना यज सोमस्वेति चैकवचनात् .
देवताभेदाच्च ॥

सहैवाध्वर्युणाग्नेयं प्रतिप्रस्थातादत्ते । ऐन्द्रं नेष्टा ।
सौर्यमुक्तेता । ८ ।

मर्हास्तु माहेन्द्रेण सहैवाददते ॥

अग्ने तेजस्विन्नित्वाग्नेयं प्रतिप्रस्थाता हुत्वा तेजा-

विदसीत्यनुमन्त्रयते । इन्द्रीजस्विन्नित्येन्द्रं नेष्टा हुत्वौ-
 षोविदसीत्यनुमन्त्रयते । सूर्यं भ्राजस्विन्निति सौर्यमुक्तेता
 हुत्वा सुवर्षिदसीत्यनुमन्त्रयते । ६ ।

अनुमन्त्रयते ऊतमिति शेषः ॥

तान्हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा भक्षयन्ति मयि मेधा-
 मित्यंतैः स्वंस्वं यथालिङ्गम् । १० ।

धिष्णियान्हेतारं चानतियन्तः सदस्यामित्वान्योऽन्यमुपहृय भक्षयन्ते-
 तैरेव मन्त्रैः ॥

तथैवोक्थ्यविग्रहाः । ११ ।

उक्थ्यस्य विग्रहाः पर्यायाः . ते तथैव कार्याः यथा प्रातःसवने ॥

एतावद्गाना । इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति सर्वेषु ग्रहण-
 सादनौ संनमति । १२ ।

इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामीति सर्वेषु संनामः ॥

उक्थं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रतिगौर्यं शस्त्रं-
 शस्त्रं वा । विश्वे देवा मरुत इति संस्थिते सवनं आहुतिं
 जुष्टेति । १३ ।

व्याख्यातौ प्रातःसवने ॥

तथैव संप्रैषः सर्पणं च । १४ ।

Nṛsiṅha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—IV @ /10/ each Fasc.	6	4
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandakī, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisishtaparvan (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II ..	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV ..	0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Sūtra Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each ..	2	0
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	20	0
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Ysā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	6	4
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The same, bound in cloth ..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Āfn-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXVI @ 1/4 each ..	32	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper ..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each ..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I ..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	10
Isabāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each ..	25	8
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	0
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	2

(Turn over.)

BIBLIOTHECA INDICA ;

A
OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIAN SOCIETY OF BENGAL.
No. 551.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASCICULUS XI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I ..	Rs. 1 6
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ ..	12 0
Mu'ásir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3 12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0 10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each ..	2 0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each ..	8 12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3 1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	14 0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each ..	4 6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5 10
Wis o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3 2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

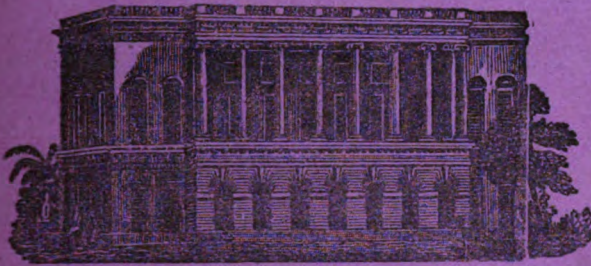
1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ..	Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	4 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	4 0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	2 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	4 0
4. Anis-ul-Musharrihin ..	3 0
5. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2 0
6. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts ..	1 0
7. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2 0
8. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1 1
9. Iştiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1 0
10. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32 0
11. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2 0
12. Khizánat-ul-'ilm ..	4 0
13. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	12 0
15. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1 0
16. Sharaya-ool-Islám ..	4 0
17. Tibetan Dictionary ..	10 0
18. Ditto Grammar ..	8 0
19. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each ..	18 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	8 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 551.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASCICULUS XI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Aśvaláyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	.. 8	12
Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc. ..	.. 29	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kātantra, (Sans) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	.. 6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each ..	.. 13	0
Kāl Madhab, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each ..	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	.. 10	10
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8
Nṛisimha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc.	7	8
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	.. 0	10

(Continued on third page of cover.)

प्रजासः प्रसुवेति संप्रैषः. सर्पतेत्यनुज्ञा. निःसर्पणं चेति शित्यं
समानं प्रातःसवनेन ॥

संतिष्ठते माध्यंदिनं सवनम् । १५ ।

गतः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ।

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनम् । १ ।

आदित्यग्रह आरम्भो यस्य तदादित्यारम्भणम् । विस्यष्टार्थं वचनम् ॥

हविर्धानस्योभे द्वारौ संवृत्य वेद्यां बहुजनायाम् । २ ।

वेदामं गृह्णातीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

यदि वास्य भ्रातृव्यः प्रसृतः स्यादन्तर्वेदि सति
गृह्णीयात् । ३ ।

यद्यपि जनतया सह भ्रातृव्यो ऽपि प्रसृतः स्यात्तस्मिन्नप्यन्तर्वेदि
स्थित एव गृह्णीयात्. न त्वपनुदेत् ॥

भ्रातृव्ययज्ञे तु गृह्यमाण आदित्ये बह्विवदि तिष्ठेत्
। ४ ।

भ्रातृव्ययज्ञे गतस्त्वादित्यग्रहणदशायां बह्विवेदि तिष्ठेत् ॥

आदित्यपात्रेषु य आदित्यस्थाख्यां द्विदेवत्यग्रहसं-
पातास्तेभ्यः सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीति । ५ ।

गतः ॥

कदा चन प्रयुच्छसीति श्रुतातद्ध्यं दधि । ६ ।

यदादित्यग्रशर्धं दधि तद्गृह्णात्युपयामेन ॥

यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व
आदित्येति तस्मिन्ग्रावाणमुपांशुसवनमवधाय तेनैनं
मेक्षयित्वा । ७ ।

न सादयतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मेक्षयित्वा लोडयित्वा ॥

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामोति श्रुतातद्ध्येन
दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा ग्रावाणमुद्गृह्णाति
। ८ ।

अथमर्थः । वृष्टिकामस्य तु न मथ्यते दधि गृह्णाति . तेनैव तु
दध्ना पयसा वा तथैवर्षानुपयामया . ततो यद् श्रीत्वा पूर्ववत्
मेक्षयित्वा ग्रावाणमुद्गृह्णातीति । तत्र चैवं विज्ञानमुपेयादित्याह ॥

यद्युद्गृहीतस्य ताजग्बिन्दुः प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः
स्यात् । यदि चिरमवर्षुकः । ९ ।

ताजक् सद्यः । यदि चिरं प्रस्कन्देदित्यन्वयः ॥

न सादयति । १० ।

पशमिति शेषः । यावाणं तु सादयत्येव कार्यापवर्गात् । तथा
 चर्पांशुसवनं यावत्सपिबुजतीत्येव बोधायनः ॥

यदि कामयेत गर्भान्पशवः स्त्रीव्येयुरित्युक्त्वादित्य-
 मवेष्टेत । ११ ।

स्त्रीव्येयुरिति रेफश्चान्दसः प्रामादिको वा . वास्यगर्भान्स्त्रीव्येयुः
 श्रायुं हित्वा स्रावयेयुरित्यर्थः । यतो ऽयं दोषस्ततो नेदृङ्ग यावाणं
 पशमीच्छेतेति भावः ॥

दर्भैर्हस्तेन वापिधायोत्तिष्ठति सूर्यो मा देवो देवेभ्यः
 पात्विति । १२ ।

मतः ॥

अहं परस्तादित्यादित्यं यजमानो ऽन्वारभत आ
 होमात् । १३ ।

अभिविधावाकारः ॥

कविर्यज्ञस्य वितनेति पन्थामिति हरति । १४ ।

मतः ॥

आ समुद्रादिति दर्भैराच्यावयति । १५ ।

आच्यावयति यथा दर्भैर्विन्दवश्चवेरन् तथा चास्यति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

आदित्येभ्यो ऽनुब्रूहि प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रिय-
व्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य
आदित्येभ्यः प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो
महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति सं-
प्रैषौ । आदित्येभ्यो ऽनुब्रूह्यादित्येभ्यः प्रेष्येति वा । १ ।

गतौ ॥

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भानाहवनीये
प्रास्यान्यचेक्षमाण आदित्यं जुहोति । २ ।

दर्भान्मन्त्रेण प्राञ्च त्वष्णीं जुहोति ॥

उन्नमभय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् । ३ ।

गतः ॥

न हुत्वान्वीक्षेत । ४ ।

ऊतमपि न वीक्षेत ॥

सूदवदादित्यपाचमायतने सादयित्वादाभ्यांशुमुपां-
शुपावनौ यश्चोपांशुपाचे ऽंशुस्तान्दजीषे ऽपिस्तृच्य प्रातः-
सवनवन्महाभिषवः । ५ ।

प्रातःसवनवादति वचनात् नियाभ्यकरणं इहा इहेत्यभिषवमन्त्रस्य
निवर्तते । त्वष्णीं त्वभिपूर्यते होद्वचमसः ॥

ऋजीष त्वेवाभिषुष्वन्ति । ६ ।

पूर्वयोः सवनद्योर्यदृशीषं तदेवाभिषुण्वन्ति ॥

पयस्यावर्जं सवनीयाः । ७ ।

अभिषुते राजनि यावत्सूपोढे च षड्जीषे सवनीयान्निर्वपति ।
कल्पान्तरकारमते तेषां माहेन्द्रस्य* स्तोत्र उपाकृते निर्वापस्तत्रैव
दर्शितः ॥

आग्नीध्रे पत्न्याशिरं मथित्वापरया द्वारा हविर्धानं
प्रपादयति । पूर्वया गतश्रियः । ८ ।

पत्नीवज्रले सुख्या प्रपादयति ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । ९ ।

गतः ॥

पूतभृतो बिल उदीचीनदशं पविचं वितत्य तस्मिन्ध-
जमानः पुरस्तात्प्रत्यङ्तिष्ठन्सह पत्न्याशिरमवनयत्यस्मे
देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिः । १० ।

चतसृणामन्ते ऽवनयः । बौधायनस्त्राह . आशिरमवनयत्यम्बारम्भार्थां
पत्न्यामस्मे देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिरनुच्छन्दसमिति ॥

ग्रहकाल आग्रयणमेव चतसृभ्यो धाराभ्यः । ११ ।

द्रोणकलत्रप्रतिष्ठापनाद्या धारायाः कृते आग्रयणमेव गृह्णाति ॥

* । महेन्द्रस्य .

आग्रयणादुत्सिच्य द्वितीयां धारां करोति । आ-
दित्यस्थाल्यास्तृतीयाम् । आदित्यग्रहसंपाताच्चतुर्थीम्
। १२ ।

आदित्यपात्रस्यात्सूदाच्चतुर्थी धारा ॥

उक्त्यश्चेदत्रोक्त्यं गृह्णाति । १३ ।

उक्त्यसंख्येत्कतुरचोक्त्यं गृह्णाति ॥

विरमति धारैकधनानां यथार्थमित्येतदादि माध्यं-
दिनवत् । १४ ।

माध्यंदिनवदिति वचनात् पञ्चहोचनन्तरं यद्वावकाश्च्युतंकाराः ततो
वैप्रुषाः ततः सर्पणम् ॥

इत दशमी कण्डिका ।

जागतः पन्था आदित्या देवतावृकेणापरिपरेण पन्था
स्वस्थादित्यानशीयेति सर्पणे विकारः । आयुषे हिङ्गुरु
तस्यै* प्रस्तुहि तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽवरुद्धा इति पुर-
स्तादाभवात्पवमानाद्यजमानो जपति । पञ्चहोतारं
सप्तहोतारं वा व्याचष्टे । आयुवै† हिङ्गुरु तस्यै प्रस्तुहि

* Sic ! Cf. XIII. 3. 1.

† Corrected ; the MSS. have आयुवै.

तस्यै स्तुहि तस्यै मे ऽवरुञ्चा इति च । स्तूयमाने च
पञ्चहोतारं सप्तहोतारं वा जपति । मध्यमायां च
स्तोत्रीयायां तृतीयमन्वारोहम् । स्तुते ऽध्वर्युः संप्रेष्य-
त्यग्नीद्ग्रीन्विहर बर्हिं स्तृष्वीहि पुरोडाशां अलंकुरु
प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेति । १ ।

व्याख्याताः प्रातःसवने ॥

अथ शलाकाभिर्ज्वलतो धिष्णियान्विहृताम् व्या-
घारयेत् । उपरिष्ठाद्याघारणम् । २ ।

अथ शलाकाभिर्ज्वलतो धिष्णियान्विहरेत् न तु तान् व्याघारयेत् ।
यस्मान्तदुपरिष्ठान्करिष्यते ॥

शृतं हवीश्चः शमितरित्येतदादि पाशुकं कर्म प्रति-
पद्यत एडायाः । ३ ।

तत्र प्रतिप्रस्थातः संवदस्वेति प्रैषात् शामिचसंवादमात्रं प्रतिप्रस्थाता
करोति । हृदयाभिघारणान्तं वा । तदर्धत्वादभिप्रज्जमस्य ॥

दक्षिणेन हविर्धानं समवत्तं हरति । उत्तरेण वा । ४ ।

समवत्तं इडा । तां हरति होत्रे ॥

प्राशितायामिडायां सवनीयाद्या नाराशंसानां सा-
दनात् । ५ ।

सवनीयवर्षादि समानं माथंदिनेन ॥

तच विकारः । तृतीयस्य सवनस्येन्द्राय पुरोडाशा-
नामिति संप्रैषादी नमति । ६ ।

सवनीयार्थयोः संप्रैषयोरादी नमति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादन्ने । चमसांश-
मसाध्वर्यवः । १ ।

गतः ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति । तृतीयस्य सव-
नस्यर्भुमतो विभुमतः प्रभुमतो वाजवतः सवितृवतो
वृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतस्तीव्रा आशीर्वत इन्द्राय
सोमानिति संप्रैषादिः । २ ।

माध्दिनीयेन सवनमुखसंप्रैषेण व्याख्यातः ॥

अथ चमसाञ्जुहोति । ३ ।

सह चमसान्तरैर्होतृचमसं जुहोतीत्यर्थः ॥

श्येनाय पत्वने स्वाहेति वषट्कृते जुहोति । वट्-
स्वयमभिगूर्नाय नमः स्वाहेत्यनुवषट्कृते । ४ ।

अध्वर्यारेव मन्त्रः । चमसाध्वर्यवो ऽप्यत्र दक्षिणतो ऽवस्थिता जुह्वति-

प्राचीरन्या आउतयो ह्यन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्विनाविति प्राङ्मुख
शुक्रामन्विसंयोगान् ॥

हुत्वा हरति भक्षम् । ५ ।

एवं ऊते प्रैतु होतुरिति संग्रहे चोक्ते मध्यतःकारिभ्यः सस चमसाध-
र्युंहरति भवमित्यर्थः ॥

एवमुत्तरैः प्रचरति । ६ ।

उत्तरैर्होचकचमसैः ॥

एतावन्नाना । पूर्वेषूपूर्वेषु मन्त्रेषु वषट्कृतेवषट्कृते
जुहेति । उत्तरेणोत्तरेणानुवषट्कृते । ७ ।

विष्टश्चाथ धर्मण इत्यादयः पूर्वे मन्त्राः . वट् स्वयमभिगूर्तायेति
सर्वोत्तरः ॥

तृम्यन्तां होचा इति सर्वान्कुत्वा जपति । ८ ।

श्राग्नीध्रचमसे ऊते जपति ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु चमसिनः स्वंस्वं चमसमनू न्यन्ते
शीस्त्रीनपुरोडाशशकलानुपवपन्त एतत्ते ततासौ ये च
त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ९ ।

ततः सद एत्यायाउग्नीदित्यादि नाराशंससादनान्ते कृते चमसिनः
स्वस्वं चमसमनू । तस्य पञ्चादीर्घञ्छान्दसः प्रामादिको वा । न्यन्ते
समीपभूमौ हविःशेषस्य पुरोडाशस्य शकलान्प्राचीनावीतिनो निर्व-

पन्ति स्त्रेभ्यः पितृभ्य इव . न तु यजमानपितृभ्यः . तत पिता-
महेति लिङ्गात् । स्त्रेभ्यः पितृभ्य इत्येव कस्यान्तरकाराः ॥

नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराञ्जपन्ति । १० ।

नमस्कारानिति वचनात् नमस्कुर्वन्तो जपन्ति ॥

षड्भितारं यजमानो व्याचष्टे । ११ ।

गतः ॥

प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्ययावतिष्ठन्ते । १२ ।

मतः सर्वे यज्ञोपवीतिनः खंखं देशं गत्वावतिष्ठन्ते ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

वाममद्य सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रय-
णाङ्गृहीत्वा न सादयति । १ ।

वाममद्य सवितरित्येतत्प्रदर्शनार्थमुत्तरयोरप्यमुवाकयोः . विकल्पा-
र्थत्वात्प्रयाणामात्रानस्य ॥

देवाय सवित्रे ऽनुग्रूहि देवाय सवित्रे प्रेष्येति संग्रै-
षौ । २ ।

गतः ॥

मानुषषट्करेति । ३ ।

अनुष्टोमनिवृत्त्यभिप्रायो ऽनुषङ्गप्रतिषेधः ॥

एतेनैव सञ्ज्ञेण वैश्वदेवं पूतभृतो वृक्ष्णाति । ४ ।

एतेनैव पात्रेण ॥

उपयामवृहीतो ऽसि सुशर्मासीति ग्रहणसादनौ । ५ ।

गतः ॥

न स्तोत्रं भवति । ६ ।

यद्यं वा गृहीत्वा यमसं बोलीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति स्तोत्रोपाकरणं प्राप्नोति प्रतिषिध्यते . पवमानस्तोत्रत्वात्प्रथमशस्त्राणाम् ॥

वैश्वदेवं प्रतिगृणाति । ७ ।

शस्त्रमिति शेषः ॥

प्र घावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृषेत्यभिज्ञायोभयतो मोदं प्रतिगृणाति मदा मोद इव . मोदा मोद इवेति । ८ ।

मदा मोद इवेत्यर्धेषु . मोदा मोद इवेत्यवसानेषु । स एष उभयतो मोदः ॥

अन्यतरतो मोदं वा मदा मोद इव . आघा मोद इवेति । ९ ।

अर्धर्चेषु मदा मोद इवेति भवति . अक्सानेषु तु यथापूर्वं ओषा
मोद इवेत्यर्थः ॥

व्यवहितमेके समामनन्ति मदा मोद इव . ओषा
मोद इव . मोदा मोद इवेति । १० ।

प्रथमे तावदर्धर्चे मदा मोद इव . ततो ऽक्साने ओषा मोद
इव . ततो द्वितीये ऽर्धर्चे मोदा मोद इव । एवमुत्तराखपि
द्रष्टव्यम् ॥

आ व्याहावात् । ११ ।

स एष त्रिविधो ऽपि प्रतिगरविकारः प्रागनन्तराद्वाहावात् । ततः
परं तु यथापूर्वमेव प्रतिगरः । ओषावोमिति शब्दो व्याहावः ॥

नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्चेत्यभिज्ञाय प्रतिप्रस्थाता
द्विदेवत्यपात्राणि वायुर्वी विमुञ्चत्विति विमुञ्चापरया
द्वारा निर्हृत्य मार्जालीये प्रक्षाल्य पूर्वयातिहृत्य यथा-
यतनं सादयति । १२ ।

स्थानादपादानं विमोक्तः ॥

वैश्वदेववद्ब्रह्मनाराशंसाः । १३ ।

वैश्वदेववदिति वचनात् सर्वभक्षाश्चमसा भवन्ति ॥

सौम्यस्य चरोस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १४ ।

पाचसंसादमादि तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र यावता इविधो निव्यन्ति-

शाक्देव क्रियते . नेतरदङ्गजार्तं . पाशुकस्यैव प्रसङ्गसिद्धेः । भार-
दाजादिमतात्तु माहेन्द्रस्य श्लोचकाल एवास्य निर्वापो निदर्शित
एव प्राक् ॥

व्याख्यातश्चरुकल्पः । १५ ।

द्याख्यातो ऽस्य ब्राह्मणे चरुकल्पः । तस्मान्तथैव स कार्यो न त्वष्णीक
इत्यर्थः । ननु कः प्रसङ्गः । अस्ति परमतात् । यथोक्तं बौधायनेन .
सौम्यस्य मन्त्रोमन्त्र इति मन्त्रवान्स्यादिति बौधायनः . त्वष्णीक
इति ब्रालीक्रिरिति ॥

अप्रयित्वा प्राचीनावीती सौम्येन प्रचरति । १६ ।

अपथिलासाद्य ततः प्राचीनावीती भूत्वा प्रचरति ॥

इत्तेन प्रथममवदानमवद्यति । मेक्षणेनोत्तरम् ।
एतद्वा विपरीतम् । १७ ।

गतः ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्कृतिक्रम्य दक्षिणामुख-
स्तिष्ठन्नाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति सौम्यस्य यजे-
ति । १८ ।

अपेणाहवनीयं दक्षिणतो गत्वावदायापरेणाहवनीयमुदङ्कृतिक्रम्य
यजति ॥

वषट्कृते दक्षिणार्धे जुहोति । १९ ।

गतः ॥

आज्येनापांश्रुभयतः सौम्यं परियजति । अन्यतरतेः
वा । २० ।

आज्येन यथाप्रकृति यजति । तस्य तृपांश्रुयाजधर्मकत्वादेवोपांश्रुले
सिद्धे पुनर्वचनात्सर्वोपांश्रुत्वं बोद्धव्यम् ॥

आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति घृतस्य यजेति । २१ ।

गतः ॥

वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्याज्येन चरुमभिपूर्य । २२ ।

इति चयोदशौ कण्डिका ।

उक्ताहो हरन्ति । १ ।

प्रत्याक्रम्याभिपूरणमेव यथा स्यात् मा भूत्सिद्धकृदादि शेषकार्यमिति
प्रत्याक्रमणवचनम् । हरन्तीति षड्वचनं हर्त्विशेषानादरार्थम् ॥

तमुक्तातारो ऽवेक्षन्ते सद्यो त एतद्यद् त इहेति । २ ।

केचिन्तु कल्पकारास्तदेक्षणमाध्वर्यवे ऽप्याप्नातमित्यध्वर्युष्णामपौ-
च्छन्ति . तन्निरासार्थमुक्ताहकर्मवचनम् । यन्नूक्तमाध्वर्यवे अवेक्षन्ते
पवित्रं वै सौम्य इति तदप्युक्ताहकर्मैव प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ॥

य आत्मानं न परिपश्येदाज्येनाभिददिं कृत्वावे-
क्षेत । ३ ।

तेषु यस्मिन्नाज्ये प्रतिबिम्बितमात्मानं न परिपश्येत्स पुनराज्येना-
भिददिं कृत्वावेचेत् । को ऽयमभिददिर्नाम . इदिः दानं . उपरि-
दानं अभिददिः । तदुक्तं बौधायनेन . अभिददिं कृत्वावेचेत् .
तस्मिन्भूय आज्यमानीयावेचेतेति ॥

यो गतमनाः स्यात्सो ऽवेक्षेत यन्मे मनः परागत-
मिति । ४ ।

यो ऽन्यो ऽपि कश्चिद्गतमनाः शून्यहृदय इव भवति सो ऽप्यवे-
क्षेत . न गतमना भवति ॥

अथ पुनः शलाकाभिर्ज्वलतो धिष्ण्यान्विहृता-
नाज्येनैवाष्टयहीतेन व्याधारयति । ५ ।

अष्टयहीतेनेति वचनादेको न व्याघार्यः . स चाहवनीयः . आग्नी-
ध्रीयमादितो ऽन्ततश्चात् लिङ्गात् ॥

यद्येनं ब्रूयादाग्नीध्रीयं मे पुनर्व्याधारयेति नवयहीतं
यहीत्वान्नीध्रीयमादितो ऽन्ततश्च व्याघार्यं धारयति
धिष्ण्यानाज्यशेषं च । ६ ।

यद्येनमेवं ब्रूयादाग्नीध्रस्तदास्य धिष्ण्यमन्ततो ऽपि व्याधारयति .
न चादित एव दिः । सकृद्वाधारणे ऽप्यवशिष्टमेव धारणं धिष्ण्या-
व्ययोः ॥

उपयामयहीतो ऽसि वृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशु-
पाषेण पात्नीवतमाग्रयणाङ्गहीत्वा न सादयति । ७ ।

अग्निः पत्नीवामस्य देवतेति पत्नीवतः ॥

व्याघारणशेषेण श्रित्वाश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्य-
त्यग्नीत्यात्नीवतस्य यजेति । अग्नाइइ पत्नीवाइ इति
वषट्कृते जुहोति । ८ ।

गतौ ॥

नानुवषट्करोति । ९ ।

पत्नीवतमित्यनेनैव सिद्धस्याप्युक्तगविधित्स्यानुवादः ॥

अपि वोपांश्चनुवषट्कुर्यात् । १० ।

गतः ॥

ततः संप्रेष्यत्यग्नीन्नेष्टुरपस्थमासीद् नेष्टः पत्नीमुदान-
योन्नेतर्हीतुश्चमसमनुन्नय हेतुश्चमसे भ्रुवायावकाशं
कुरूङ्गाचा पत्नीं संस्थापयाप उपप्रवर्तयेति । ११ ।

उपस्थः अद्भः . तमासीद् तच्च निषीद् भक्षणार्थम् । पत्नीमुदानव
उद्गात्रसमीपे । हेतुश्चमसमन्वितरानुन्नय । तथोन्नय हेतुश्चमसं
यथा भ्रुवस्यावनीतस्यावकाशः स्यात् । नेष्टः पत्नीमुद्गाचा संस्थापय
समीक्ष्य वक्ष्यमाणे काले । पत्नि* त्वमपि तदाप ऊरुषोप-
प्रवर्तय ॥

संप्रेषवत्कुर्वन्ति । १२ ।

गतः ॥

* Corrected ; the MSS. read पत्नी .

अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाग्नीध्रो व्यवसृष्य भक्षय-
ति । १३ ।

नेष्टृतद्विष्णुसोमं धत्त आधीषो भक्षयति ॥

अग्निपीतस्येति भक्षमन्त्रं संनमति । १४ ।

यथादेवतं भक्षमन्त्रं संनमति ॥

इति चतुर्दशो ऋषिकः ।

नोपस्य आसीत् । यदुपस्य आसीत् पण्डकः स्यात् । १ ।

पण्डकः क्लीबः । ननु पूर्वं नेष्टुरूपस्यमाधीदेत्युक्तं । इदानीं तु गोपस्य
आधीदेत्युच्यते । तत्रकथमुभयमप्युद्दिश्यते । सत्यमुभयं दुर्घटम् ।
अत एव विरोधादिकव्यो भविस्यति. यद्योक्तं हिरण्यकेणिना.
अन्तरा व्यवसृष्य भक्षयति. उपस्ये वा नेष्टुरासीत् इति । तत्र यदा
गोपस्य आसीत् तदा अग्निनेष्टुरूपस्यमाधीदेति संग्रैषांशस्योदापः ॥

होतृचमसमुख्यांश्चमसानुन्नयन्सर्वं राजानमुन्नीय
दशाभिः कलशैः मृष्ट्वा न्युञ्जति । २ ।

थाख्यातः ॥

यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रमुपाकरोति । ३ ।

यज्ञायज्ञियस्यामर्षवन्नि स्तोत्रमुपाकरोतीत्यर्थः ॥

ज्वलयन्ति धिष्णियान् । ४ ।

गतः ॥

सकर्षांप्राहता अथकर्षांप्राहता वा यज्ञायज्ञिवेन
स्तुवते । ५ ।

येषां स्तुतिसंबन्धः स्तोत्रत्वेनोपगादत्वेन वा ते सर्वे सद्य कर्षैर्विना स
कर्षैरवगुण्डिता भवन्ति ॥

ये प्रसृप्ताः स्युस्ते सर्वे ऽग्निष्टोममुपगायेयुः । ६ ।

ये सदः प्रविष्टास्ते सर्वे यज्ञायज्ञियमुपगायेयुः ॥

सप्तहोतारं यजमानो व्याचष्टे । ७ ।

गतः ॥

विश्वस्य ते विश्वावत इति हिङ्कारमनुद्गात्वा पत्नीं
संख्यापयति । आ तिसृभ्यः स्तोत्रियाभ्यो ऽगन्देवानिति
च । ८ ।

नेष्टेति शेषः । कस्मात् । नेष्टा पत्नीमुद्गात्वा संख्यापयतीति श्रुतेः ।
तत्र हिङ्कारे कृते नेष्टृचोदित उद्गाता पत्नीं पश्यति । एवमा
द्वतीयायाः स्तोत्रियायाः ॥

पत्न्यप उपप्रवर्तयति दक्षिणेनोरुखा नग्नेन प्राचीरु-
दीचीर्वोरुभ्यामन्तरतः । ९ ।

एवं संख्याता पत्नी पश्चान्मुखी धती दक्षिणेनोरुषापोद्धृतवसनेन

बभ्रोजनीरपः प्राचीरन्तरतः अभ्यन्तरं प्रवर्तयति गमयति . दक्षिणा-
मुक्षी वा सत्युद्दीचीर्वा द्वाभ्यामूर्ध्वामित्यर्थः । अथवा ऊर्ध्वा-
मन्तरत इत्यूर्वारन्तरत इत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वोरुपप्रवर्तयेदित्येके । १० ।

ऊर्ध्वोरेव वा हस्तेन प्रवर्तयति न तु ताभ्यामन्तरतो गमयतीत्यर्थः ॥

उपरि दूरमुदूहेदा वक्षणांनामाविष्कर्तोः । अग्नीत-
मुख्यस्या जायत इति विज्ञायते । ११ ।

षयोदसंधिर्नविष्कृतः स्यात्तथापोदूरेदासः । तथा हते अग्नीत-
मुख्यस्याः प्रजा जायते ॥

अभ्यग्र आग्निमाहृतं प्रतिगृणाति । १२ ।

अभ्यगः स्वरितः ॥

आपो हि स्या मयोभुव इत्यभिज्ञायापो विषिञ्च-
न्प्रतिगृणाति । १३ ।

अवस्कन्दस्यप्रतिगृणाति आपोहिष्ठीये वृषे ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायमित्यभिज्ञायोभयतो
मोदं प्रतिगृणाति मदा मोद इव . मोदा मोद इवेत्या
व्याहावात् । १४ ।

वाख्यातो वैश्वदेवब्रह्मे ॥

सोदनादि भ्रुवस्य न यजमानो मूर्धं करोत्याव-
नयनात् । १५ ।

निरोधाग्रक्तौ व्रातपती ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ॥

भूतमसि मृते मा धा इति प्रतिप्रस्थाता भ्रुवमवेक्ष्य
द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिरुह्णामीत्यञ्जलिना परिरुह्य
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्यावयन्त्विति हृत्वा भ्रुवं
भ्रुवेणेति पुरस्तात्प्रत्यङ्गुःसीनेो होतृचमसे भ्रुवमव-
नयति । १ ।

गतः ॥

पुरस्तादुक्थस्यावनीयः । मध्यतो ऽन्ततो वा । २ ।

उक्थं व्रत्तम् ॥

उत नो ऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपादिति वा वैश्व-
देव्यामृचि शस्यमानायाम् । ३ ।

वैश्वदेव्यां शस्यमानायामवनयति । कस्यां वैश्वदेव्यां. उत नो ऽहि-
र्बुध्न्य इत्यस्यां. अज एकपादित्यस्यां वेत्यर्थः । वैश्वदेव्यामिति वचनं
वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामिति ब्राह्मणव्याख्येयासथा ॥

परिधानीयायां वा सङ्गच्छास्तायाम् * । ४ ।

ग्राह्यायां ग्राह्यायां. दीर्घश्चान्दसः ॥

मध्यमायामुत्तमायां वा । ५ ।

परिधानीयाया मध्यमे वचन उत्तमे वेत्यर्थः ॥

उक्तं वाचीन्द्रायेत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं । शस्त्रं-
शस्त्रं वा । ६ ।

शास्त्रातः प्रातःसवने ॥

प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादत्ते । चमसांश्च-
मसाध्वर्यवः । आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यत्युक्थशा
यज सोमानामिति । वषट्कृतानुवषट्कृते जुहति ।
भक्षान्दरन्ति । ७ ।

गतः ॥

होतृचमसमध्वर्युः प्रतिभक्षयति सुभूरसि श्रेष्ठो
रक्षीनां प्रियो देवानां संसदनीयः । तं त्वा सुभव
देवा अभिसंविशन्विषो ऽसि त्वेषो ऽसि नृम्णो ऽसि
यद्दो ऽसि व्रतो ऽसि स्वो ऽसि वारणो ऽसि तस्य त
इषस्य त्वेषस्य नृम्णस्य यज्ञस्य व्रतस्य स्वस्य वारणस्य
शूद्रस्य चार्यस्य च भुक्षिषीयेति । ८ ।

* Thus all MSS.

मन्त्राभिभूतिरित्यादीनां भक्तमन्त्राणां प्रत्यावायः ॥

यथा त्वं सूर्यासि विश्वदर्शत श्वमहं विश्वदर्शतो
भूयासमित्यादित्यं यजमान उपतिष्ठते । ९ ।

अत्राह सत्याषाढः . यद्यस्मिन्मिन्तः स्यादाहवनीयमेवादित्योपस्थानेनो-
पतिष्ठेतेति ॥

आयुर्म इन्द्रियं धेह्यदो म आगच्छत्वित्याहवनी-
यम् । १० ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति । ११ ।

यथा आयुर्म इन्द्रियं धेहि पुत्रो म आगच्छत्वित्यादि ॥

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतदादि पाशुक्तं कर्म
प्रतिपद्यते । १२ ।

गतः ॥

इति षोडशो कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

परिधिषु प्रहृतेषून्नेता हारियोजनं गृह्णाति । १ ।

हरिरस्मिन्नुच्यते प्रतिगमनायेन्द्रस्येति हारियोजनो ग्रहः । तं परिधिषु
प्रहृतेषु गृह्णाति . ऊते च संस्त्रावे । कुत एतत् । परिधिप्रहरणाङ्ग-

मासंस्त्रावस्य ॥ किं च वाजिनहारियोजनयोस्तावदेकरूपमधीमहे
 ब्राह्मणे . यथा प्रहृत्य परिधीञ्चुहेतीति । तच्च वाजिने व्याचख्यौ
 स्रुचकारः . परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वेति । सत्याषाढस्त्रचाप्युक्त-
 वान् . प्रहृतेषु परिधिषु संस्त्रावेण ऊत्वा हारियोजनेन चरन्तीति ॥
 अतो ऊत एव संस्त्रावे हारियोजनः । तथोत्कर्षपक्षे वाजिनेनापीद्वैव
 हारियोजनमिच्छन्ति . कल्पनिष्पाद्यद्रव्ययोर्योगयोर्निष्पाद्यद्रव्यस्यै-
 वानुप्रप्रहृत्युपपत्तेः ॥

उपयामयृहीतो ऽसि हरिरसीति द्रोणकलशेन
 सर्वमाग्रयणं यृहीत्वा न सादयति । बह्वीभिर्धानाभिः
 श्रुत्वा शीर्षन्नधिनिधायोपनिष्क्रम्येन्द्राय हरिवते ऽनु-
 ब्रूहीन्द्राय हरिवते प्रेष्येति संप्रैषौ । धानासोमेभ्यो
 ऽनुब्रूहि धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वा । २ ।

गताः ॥

हरी स्थ हर्योर्धाना इति विक्रम्य वषट्कृतानुवषट्-
 कृते हुत्वा हरति भक्षम् । ३ ।

विक्रम्येति विविधं क्रमणं विक्रमणं . अपतः पृष्ठतश्च पादयोः करण-
 मिति यावत् . अतिक्रमणविधिरेवायम् । यतो मन्येतानभिक्रम्य
 शेषामौत्थस्यापवाद इत्यन्ये । तत्र वषट्कृते तृष्णीं विक्रम्य मन्त्रेण
 ऊत्वा सदसि भक्षं हरति ॥

अपरेषोत्तरवेदिं द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्योन्नेतर्युप-

इवमिद्धा सर्वे हारियोजनं भक्षयन्तीदृयजुषस्ते देव
सोमेति । ४ ।

अथवापरेणोत्तरवेदिं प्रतिष्ठाप्य तत्रागत्य सर्वे भक्षयन्ति । वाचनिके
ऽत्र भक्षणसाभः सर्वेषाम् । तत्रोच्चेतापि सर्वान्क्रमादुपह्वयते मुख्या-
नर्धिनस्तृतीयिनः पादिनो यजमानमिति । भक्षेद्दौत्यादि समानं
सर्वेषाम् । इदृयजुषस्त इति भक्षणमन्तः ॥

असंभिन्दन्तो धाना निम्नानि कुर्वन्ते । निम्नानि
हत्वा निरिव धयन्ति । ५ ।

यथा धाना न संभियेरन् तथा दन्तैः संदक्ष्य तासु निम्नानि हत्वा
निरिव धयन्ति* . ताभ्यो रसं निष्कृष्य पिबन्तीत्यर्थः ॥

चिश्चिषाकारं भक्षयन्ति । ६ ।

चिश्चिषाकारं चिश्चिषां हत्वा . चिश्चिषेति ब्रह्दानुकारः । तथा ब्रह्मं
हत्वा निष्पृषयन्तो बहिर्वेदिं निष्ठीवन्ति । निगिरन्तीत्यन्ये । तत
आचामन्ति . धानाभक्षणेनाच्छिष्टत्वात् ॥

हृष्यै श्लेमाय रथ्यै घोषायेति भक्षयित्वा जपन्ति । ७ ।

गतः ॥

आपूर्यां स्थामा पूरयतेत्युत्तरवेद्यां श्लेषा न्युष्य यन्म
आत्मनो मिन्दाभूदिति मिन्दयाहवनीयमुपतिष्ठन्ते । ८ ।

* Corrected according to the text of the sūtra; all MSS. of
the commentary read निरवधयन्ति .

शेषा धानाः सर्वे ऽष्यादाद्योत्तरवेद्यां न्युष्ये यन्म आत्मान इत्यनया
मिन्द्रोपनिष्ठन्ते . न पुनरग्निश्चक्षुरदादित्युत्तरया मिन्द्रया ॥

देवकृतस्यैनसो ऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसो ऽव-
यजनमसि पितृकृतस्यैनसो ऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसो
ऽवयजनमस्यन्यकृतस्यैनसो ऽवयजनमस्येनसएनसो ऽव-
यजनमसीत्याहवनीये शकलानभ्याधायैकधनपरिशेषेषु
हरिणीर्दूर्वाः प्रास्य संश्लोन्नाय* तीव्रीकृत्य यथाचमसं
व्यानीयापरेण चात्वालमास्तावे वा प्रत्यञ्चश्चमसिनः
स्वंस्वं चमसरसमवघ्रेण भक्षयन्त्यप्सु धीतस्य सोम देव
इति । ६ ।

प्रतिमन्त्रं ब्रह्ममेकैकमादधाति . अवयजनमधीति सिद्धात् । एक-
धनपरिशेषेषु एकधनेषु घटेषु ये ऽपां शेषास्तेषु हरिणीः हरिता
दूर्वाः प्रास्यन्ति चमसिनः । संश्लोन्नायेति पित्र्यायां व्याख्यातं .
संप्रोक्त्येति † यावत् । तीव्रीकृत्येति दूर्वारसेनापां सृष्ट्वाणीकरणं
तीव्रीकरणम् । ‡ आस्तावो बहिष्यवमानदेवः । स्वंस्वं चमसरसमिति
स्वस्वचमसस्वदूर्वारसमित्यर्थः ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

* Cf. VIII. 16. 6.

† Corrected according to the commentary to VIII. 16. 6 ;
the MSS. read here संप्रोक्त्येति.

‡ The MSS. wrongly insert here, from the commentary to
VIII. 16. 6, रक्षवोरपिशेषः .

समुद्रं वः प्रहियामि स्वां योनिमपिगच्छत । अरिष्टो
 अस्माकं वीराः सन्तु मा परासेचि नः* स्वम् ।
 अश्वायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं मिषिक्त-
 पामवोभिः । उत प्रजायै पृथते वयो धुर्यूयं पात
 स्वस्तिभिः सदा न इत्यन्तर्वेदि शेषान्निनीय दधिक्राव्यो
 अकारिषमित्याग्नीध्रे दधिद्रप्सान्मक्षयन्ति । १ ।

दधिद्रप्सभक्षणं चमसिनामेव . गान्धेषाम् । कुतः । चमसिन इत्य-
 धिकारात् । सर्वेषां निमयनं . समानकर्तृकत्वात् . उत्तरत्र तानू-
 नपचपदद्वयम् ॥

उभा कवी युवाना सत्या ता धर्मणस्पती । सत्यस्य
 धर्मणस्पते वि सस्यानि सृजामह इति तानूनपचिषः
 सस्यानि विसृजन्ते । २ ।

परस्परंद्रोहनियमविषर्गः सस्यविषर्गः ॥

पशुवत्यत्नीसंयाजाः । ३ ।

गतः ॥

स्तीर्णो वेदे जुह्वां नवपृहीतं पृहीत्वा धाता राति-
 रित्यन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन्संततं समश्रो नव समिष्टयजूषि
 जुहोति । ४ ।

* Corrected ; the MSS. read न. Cf. Lāṭyāyana S'r. S. 2. 1. 7.

श्रीं वेद इति सिद्धवदनुवादात् सिद्धमग्नीषोमीयप्रकृतिको ऽपि
 न पत्नीसंयाजान्तः सवनीष इति । तथा समानमा समिष्टयजुषः
 इत्येव भारद्वाजः । नव गृहीत्वैत्याप्यस्य भुवामन्ततः सर्वं गृह्णाति ।
 संतमित्यविच्छिन्नधारतोक्ता । समन्न इति नवस्वपि धारामान्यम् ।
 तथाद्येषु षट्सु प्रत्यृचं स्वाहाकारो देयः । परतस्तु द्यथोर्यजुषोः
 स्वाहान्त एव पाठः । अन्यन्तु प्रकृतावेव व्याख्यातम् ॥

यं कामयेत पापीयानस्यादित्येकैकं तस्य जुहुयाज्जि-
 ह्वस्तिष्ठन् । सुवेष वा विग्राहम् । ५ ।

एकामो जिह्वस्तिष्ठन्नवगृहीतेनैवैकैकं जुहुयात् । न संततया
 धारया । सुवेष वा पृथग्गृहीतैरित्यर्थः ॥ यतो ह्येवं होमे दोष-
 सप्तासंततमेव होतव्यमिति भावः ॥

इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन
 आहुतिं जुहोति । ६ ।

संस्थिते सवन इति वचनात् समिष्टयजुषः परमपि कर्मशेषं समाप्य
 ततः सवनाहुतिः । तत्र पाशुकेन सशेषवेषेष पौरोडाशिकस्या-
 षुदयनमुत्कर्षपत्ते । तत्र शेषवेषाभिधायिनां पदानां द्विवदूहः ।
 यथा यो देवा उपवेधौ अक्षुरतं उपविष्टं क्षुरतमिति । भर्जनक-
 पाक्षविमोके दूहः पित्र्याद्यमेव दर्शितः । ततो हृदयभ्रूखोदास-
 नादि समानमा यूपोपस्थानात् । न अन्नयन्नसं सेति जपो न
 हृष्टिरशौचपासुपस्पर्शनं सोमार्घ्ययोरेव प्रसङ्गात् । ततः सोमप्राक्ष-
 क्षिप्तानि ऊत्वा सवनाहुतिः । ततः प्रजासाः प्रसुवेति सर्पिषो निःस-

र्षं च । यदि त्वनूबन्ध्यां करिष्यन्भवति तदा हृदयशूलोदासन-
शूपोपस्थाने तत्रोत्थयेते इति विशेषः ॥

अथ मेखलायाः कृष्णविषाणायाम् चान्वाच्छे प्रासनं
वाजसनेयिनः समामनन्ति माहिर्भूर्मा पृदाकु-
रिति । ७ ।

यदि प्राक्कृष्णविषाणा न प्राप्ता तदानेन मन्त्रेणैवोभे प्राच्छेत् . न
तन्यतराम् । तत्र मन्त्रस्यावृत्तिरेकलिङ्गत्वात् । अन्ये त्वाङ्गः . माहि-
र्भूरिति मेखलाया मन्त्रः . मा पृदाकुरिति कृष्णविषाणायाम् इति ।
तदयुक्तं . मा पृदाकुरित्यस्य विभक्तस्याख्याताकाङ्क्षिणो ऽपूर्णत्वात् .
सत्याषाढेन कृष्णविषाणायामेव कृत्स्नविनियोगाच्च ॥

अग्निना दैवेन पृतना जयामीति यजमानो जाग-
तान्विष्णुक्रमान्क्रामति । ८ ।

धौमिका एते विष्णुक्रमा जागता नाम ये विष्णुतिक्रमैर्मन्त्रैः
क्रामन्ते ॥

सर्वेभिर्देवेभिः पृतना जयाम्यानुष्टुभेन छन्दसैकविं-
शेन स्तोत्रेण वैराजेन साम्ना वषट्कारेण वज्रेश
सर्वजान्भ्रातृव्यानधरान्पादयाम्यवैनान्वाधे प्रत्येमानुदे
ऽस्मिन्क्षये ऽस्मिन्भूमिलोके यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मो विष्णोः क्रमेणात्येनान्क्रामामीति चतुर्षमेवे
समामनन्ति । ९ ।

विष्णुक्रममिति श्रेषः ॥

इन्द्रेण सयुजे वयमित्याहवनीयं यजमान उपतिष्ठते । १० ।

अनुवाकश्रेषेणोपतिष्ठते । यदापि न जागता विष्णुक्रमास्तदापि नित्यमुपस्थानम् ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अवधृद्यस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

वर्धिराहरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति वेदिपक्षे . परिस्तरणादि त्ववेदिपक्षे । नेधो भवत्युभयत्र . अर्थलोपात् ॥

वेदं ह्यत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाचयोगः । २ ।

थाख्यातः प्राक् ॥

निर्वपणकाले वारुणमेककपालं निर्वपति । ३ ।

समानमा निर्वपणात् । ततो वारुणं निरुप्याप्यग्निचयनाग्नौ कृते चदम्बदिभात्यन्याश्च संप्रेष्यति वेदिपक्षे । अन्यत्र तु क्षुवं च क्षुचश्च संमृद्वाग्येनोदेहीत्येतावानेव संप्रेषः । समानमाग्यानां पदव्यात् ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि वारुणं चालङ्कृत्योत्तरवेद्यंस
आसादयति । ४ ।

आज्यानि सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव भवन्ति । तत्र ये विशेषाद्ये
वरुणप्रवासेष्वेव दर्शिताः । आज्यानि गृहीत्वा पुरोडाशोदासनम् ।
यदापि वेदिसदापि वेदिप्रोक्षणादि परस्तादेव क्रियते वेदेरचा-
भावात् । वारुणसुदास्यालङ्करणमेव . नाभिपूरणादय एककपाल-
धर्माः . अलङ्कृत्येति वचनात् . निष्काषवदित्यवदानातिदेशात् .
खिष्टकृदतिदेशाच्च । तमलङ्कृतं वारुणमाज्यानि चोत्तरवेद्यंशे द्विषी-
मासादयति ॥

अथ यजमान औदुम्बरीमुत्खिदत्युपसृजन्वरुणं माषे
मातरा* धरुणो धयन्निह पुष्टिं पुष्टिपतिर्नियच्छतु रा-
यस्योषमिषमूर्जमस्मासु दीधरदिति । ५ ।

उत्खिदति उत्पाटयति ॥

तामधिषवणचर्मफलके सर्वाणि च सोमखितान्ध-
न्तरा चात्वाद्योत्करावुत्तरे वा वेद्यंस औदुम्बर्यामासन्ध्यां
सादयति । अन्यच्च चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्यः । ६ ।

आसन्ध्यां राजासन्ध्याम् ॥

अथ ते हेडो वरुण नमोभिरिति यजमानश्चात्वाद्ये
कृष्णाजिनं प्रास्यति । ७ ।

* Sic, cf. Vâjas. Samh. 8. 51.

मतः ॥

पुनर्वेनेन दीक्षेत वसीत वैमङ्गस्तां* वैमत्सुचामव-
धानार्थां कारयेत् । हविरवहननार्थं वा स्यात् । ८ ।

पुनरुपयोगपक्षे न चालाखे प्रस्यति । भस्मा भस्मा . कर्षव्यत्यय-
न्धान्दसः । हविरवहननार्थमयुल्लूखसाधिवर्तनार्थम् ॥

अवधृषादुदेत्य पुषाय ब्रह्मचारिणे वा दद्यादि-
त्येके । ९ ।

अवधृषाम्पुनरेत्य पुषाय ब्रह्मचारिणे दान्यसौ दद्यात् ॥

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवधृथमवैष्यञ्जु-
यात् । अवधृष निचक्रुषेति च । १० ।

इत्येकोनविंशो कण्डिका ।

नमो रुद्राय वास्तोष्यतय आयने विद्रवण उद्याने
यत्परायण आवर्तने विवर्तने यो गोपायति तं हुव
इति च । १ ।

आहुतिचयमेतद्यस्मिन्धविः अपितं तस्मिन्नाविष्कन्ति . आवृष्यते
वा एतद्यजमानो ऽग्निभ्यामिति लिङ्गात् . सत्याषाढमतस्य । न
किञ्चायं सूचकतो ऽभिप्रायः . विशेषावचनात् । तथा आहवनीये
जुहोत्यायुर्दा इति भारद्वाजः ॥

* Thus all MSS.

उहं हि राजा वरुणश्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो
वदन्ति । चात्वासादा । २ ।

वेद्या निर्गच्छन्तो वदन्ति ॥

प्रस्तोतः साम गायेति । ३ ।

संप्रेष्यतीत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । अथवा व्यवहितकल्पनया सर्वत्र
संप्रेष्यतीति वक्ष्यमाणेन संप्रैषप्रकारेण नष्टान्यदग्नयवत्संबन्धः । तं
च तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥

सर्वे सहपत्नीकास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्ति । अर्धाध्वे
द्वितीयम् । प्राप्य तृतीयम् । ४ ।

निधनं साम्नो ऽन्तिमा भक्तिः . तां चिरुपयन्ति चिराजः । एवमध्वने
ऽर्धे द्वितीयपर्याये ऽप्युपयन्ति . तथा प्राप्यावध्वयं तृतीये ॥

सर्वत्र संप्रेष्यति । ५ ।

यथा प्रथमे पर्याये संप्रैष उक्तः प्रस्तोतः साम गायेति तद्योत्तर-
थोरपि संप्रेष्यतीत्यर्थः । अथवा व्यवहितेनापि प्रस्तोतः साम गाये-
त्यनेनैकसूत्रमेतद्योष्यं . परस्परकाङ्गत्वात् उभयोर्याग्यान्वयत्वाच्च ।
तथा चायमर्थस्त्रिष्वेतेषु देशेषु एवं संप्रेष्यतीति ॥

सर्वा दिवो ऽवध्वयगमनमात्मातमित्येतदाद्या चर्या-
याः । ६ ।

सर्वा दिवो ऽवध्वयगमनमात्मातमित्यादि यदुक्तं वरुणप्रघासेषु तस्य-

मानमचाप्या निष्कासप्रचारात् । तत्र व्रतं ते राजन्निति प्राकृती-
वासंप्रैषाद्दृष्टमाचास्वप्नु जपति ॥

निष्कासवद्वारुणेन प्रचर्यापवर्हिषावनूयाजौ यजति ।

न वा । ७ ।

वारुणचर्या निष्कासचर्या व्याख्याता . अनूयाजविकल्पो ऽपि तद-
देवेत्यर्थः । तत्रानूयाजपत्ते ये विष्णोवास्ते ऽपि तत्रैव दर्शिताः .
यथा अग्नीदपः सक्तसंमृड्ढीति संनामादयः ॥

यत्ते ग्राह्याप्यायस्व सं त इति सौमीभिर्द्रक्षवतीभिः
पञ्चभिः सप्तभिस्त्रयोदशभिर्वा दध्नौदुम्बरशाखयर्जीषं
प्राश्नति । ८ ।

यत्ते ग्राह्या अप्यायस्व सं त इत्याद्यन्तमृद्दौते चयोदशर्चे अस्मिन्न-
नुवाके पञ्चभिः सप्तभिः सर्वाभिरेव वा प्रोचतौत्यर्थः । कथं तासां
द्रक्षवत्त्वं . नद्यासु द्रक्षस्वस्कन्देत्यादिवत् द्रक्षशब्दः श्रुतः । सत्यं .
अर्थसंज्ञासां द्रक्षवत्त्वमुक्तं . न तु शब्दतः । तच्चाख्येव . क्षिप्रभिन्न-
शोभावयवाप्यायनस्त्रिज्जलादासां . यथा यत्ते ग्राह्या चिच्छिदुर-
ज्ञानि यत्ते त्वचं विभिदुरित्यादि ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् । ९ ।

असु प्रहृत्यर्जीषं तस्योपरि दध्ना जुहुयात् । आज्येनेति केचित् .
तत्संधत्स्वाज्येनेति लिङ्गात् । तदयुक्तं . दध्नैत्यधिकारात् . प्रोचण-
पञ्चवदेवाज्यशब्दस्य दध्न्यप्युपपत्तेश्च । तथा दध्नर्जीषमभिजुहोतीत्येव

सत्याषाढभारद्वाजौ । तत्र च प्रत्यृचमभिष्टोमः . यदेकया जुहुयाद्-
विंशोमं कुर्यादिति लिङ्गात् ॥

ऋजीषस्य सुचं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते हृद्-
यमप्स्वन्तरिति । १० ।

सुचं प्रचरणीमन्यां वा लौकिकीऋजीषस्य पूर्णामप्सु निमज्जयति ॥

ततो यो भिन्दुरुत्स्रवते तमुपस्पृशेद्भक्षयेद्वाप्सु धीतस्य
सोम देव त इति । ११ ।

तत ऋजीषात् यो भिन्दुः बुद्बुदः उत्तिष्ठेत्तं स्पृशेद्भक्षयेद्वा । भक्ष-
यामौति लिङ्गविरोधात् बौधायनमताद्योपस्यर्गनेन मन्त्र इत्येके ॥

समुद्रं वः प्रह्वियोमीति सर्वाणि च सोमलितान्य-
वभृथे प्रविध्यति । १२ ।

समुद्रं व इत्यस्या अच्छिद्रः प्रजयेत्युत्तरार्धर्चः ॥

विचृत्तो वरुणस्य पाश इति यजमानो मेखलां
विचचृते । इमं विष्यामीति पत्नी योक्तम् । १३ ।

विचचृते विस्त्रंसयति । विचचृत इति प्रमादपाठः . लेडर्थे वा
लिङ्द्रष्टव्यः ॥

अथ योक्तमेखले वाससी जालं कृष्णाजिनं चाव-
भृथे प्रविध्य । १४ ।

इति विंशी कण्डिका ।

देवीराप इत्यवष्टयं यजमानो ऽभिमन्थ्य सुमिचा
न आप श्लोषभय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपम-
श्नन्तौ स्नातः पत्नी यजमानश्च । १ ।

यथा स्वं चोक्तवसनाद्युभौ प्रविध्यतः . अवष्टयानु मन्त्रणं यजमान
सैव . प्रगाहनाद्युभयोः । कृष्णाजिनस्यावष्टये क्षेपो ऽपि चात्वा-
लप्रासनादिभिर्विकल्पते ॥ अनुपमश्नन्तौ अनुपमश्नन्तौ । तथा अनु-
पमश्नन्तावित्येव बौधायनः । एतदुक्तं भवति . अनुपमश्नन्तावप्सू-
दकोत्क्षेपेण सशिरस्कौ स्नात इति । तथा च गृहसूत्रधर्मेषु वक्ष्यति .
सशिरावमश्ननमप्सु वर्जयेदिति । द्राह्यायणस्त्वचैवाह . अप उपस्युश्च
शिरभ्युक्ष्येति । सत्याषाढस्त्वचैवमेव स्नानमुक्त्वा पुनराह . प्रतीप-
माश्रवमानौ गाहेते इति ॥ केचित्तु व्याचक्षते . अनुपमश्नन्तौ
अशोधयन्तावङ्गानि स्नात इति । तच्चेदं प्रष्टव्यं . किमर्वाक् स्नाना-
दङ्गशोधनस्यायं प्रतिषेधो ऽत्यन्तस्य वेति । यद्यर्वाक् स्नानात् तदस्य
विरोधः । यद्यत्यन्तस्य तन्न नाद्रियामहे । यथा च तदनादृत्यं
तद्योत्तरसूत्रे व्यक्तं भविष्यति ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । २ ।

धावनं शोधनम् । तस्य स्रष्टे स्वयं दुष्करत्वादन्वेन कर्तव्यम् ।
कर्हनिद्यमार्थमिदं न तु धावनविधानार्थं . तस्येच्छाप्राप्तत्वात् . अनि-
च्छतो ऽपि चिः पादौ प्रक्षालयेत् चिरात्मानमित्यादिस्मृतिप्राप्त-
त्वात् । तथाचापि नवनीतदीक्षादिजन्मो ऽङ्गमस्य शोध्यतामाह
भारदाजः . यथा अत्रैव सर्वाणि दीक्षितव्यञ्जनान्यपज्ञावयत इति ।

मन्त्रवर्षसाच भवति . शुक्रा दीक्षायै तपसे विमोचनीरिति ।
तस्माच्छोध्यान्वेव सर्वाण्यङ्गानि ॥

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा यद्वा प्राणैश्चक्षुषा यच्च
श्रोत्रेण । यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मनाङ्गो लोका दधिरे
तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसे विमोचनीरापो
विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रियम् ॥ यदृचा साम्ना यजुषा
पशूनां चर्मन्वविषा दिदीक्षे । यच्छन्दोभिरोषधीभि-
र्वनस्पतावङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
दीक्षायै तपसे विमोचनीरापो विमोक्तीर्मयि तेज
इन्द्रियम् ॥ येन ब्रह्म येन क्षत्रं येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः
सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो येन
प्राणा अङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
दीक्षायै तपसे विमोचनीरापो विमोक्तीर्मयि तेज
इन्द्रियमिति चिरञ्जलिना विषिच्योन्नेतर्वसीथो न उक्त्वा-
याभि । उदित्ते वसुवित्तमा गिरः स्तोमास ईरते ।
सचाजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ।
कक्षा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमानश्रुति
यजमानः संप्रेष्यति । ३ ।

सर्वमन्त्रान्ते चिरपः शिरसि सिञ्चति मन्त्रभूयस्त्वे ऽपि . चिरिति

वचनात्. प्रतिमन्त्रमित्यवचनाच्च । उन्नेतरुदकादस्मानुस्य उन्ना-
रयेति संग्रैषार्थः ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

उदेत प्रजामायुर्वर्चो दधाना अध स्यामसुरुभयो-
र्चहेषु । गायत्रीं छन्दांस्यनुसंरभन्तामस्मान्वाय उत
यज्ञाः सचन्ताम् । सुप्रीतः सुवरप आविवेशेत्युन्नेतो-
न्नयति । १ ।

उन्नेता सर्वान्दक्षो गृहीत्वोन्नयति । सहदेव मन्त्रः . उदेतेति लिङ्गात् ।
तच्च द्वादशप्रथमान्यजमानप्रथमान्वेति सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

अहते वसानावुदितः । २ ।

अहते वाससो वसित्वैव सल्लिखादुत्तरतः पत्नीयजमानौ ॥

सोमोष्णीषं यजमानः परिधत्ते । सोमोपनहनं पत्नी
सोमपरिश्रयणं वा । ३ ।

सोमोष्णीषसंगृहीतः सोमो येन वेद्यते तसोमोष्णीषम् । यच्च मितः
सोम उपनहते तसोमोपनहनम् । येनान्ततः पर्याणहते तसोम-
परिश्रयणम् ॥

ते उदवसानीयायामध्वर्यवे दत्तः । ४ ।

गतः ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुखस्य
 पाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समित्पाण्य उन्नेतारं
 पुरस्कृत्याप्रतीक्षमायन्त्यपाम सोममिति महीयां वदन्तो
 यान्यपामित्यान्यप्रतीत्तान्यस्मि यमस्य बलिना चरामि ।
 इहैव सन्तः प्रति तद्यातयामो जीवा जीवेभ्यो निह-
 राम एनत् ॥ अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिंस्तृतीये षोड-
 अनृणाः स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वा-
 न्पथो अनृणा आ क्षीयेमेति* च । ५ ।

अपाम सोममित्यृचः समाख्या महीयेति । तामुत्तरतो वदन्तः
 प्रतियन्ति । व्याख्यातः शेषो वरुणप्रघासेषु ॥

एधो ऽस्येधिधीमहीत्याहवनीये समिध आधायापो
 अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । ई ।

व्याख्यातः पशौ ॥

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

प्रयणी यावदुदयनीया । १ ।

उदयनं उत्थानं . तदनयात्पशेषस्य यज्ञस्येत्युदयनीया । तस्याः सर्वः
 कल्पः प्रायणीयावत् ॥

* Thus like Taitt. Br. 3. 7. 9. 9., चित्रेण Ath. V. 6. 117. 3.

तस्यामेव स्थात्यामनिष्कसितायां* अपयति । तद्वर्द्धिः । तन्मेक्षणम् । २ ।

उक्तं प्राक्. प्राग्वंशे वर्द्धिः स्थालीमनिष्कसितां मेक्षणमित्युदयनीयार्थं निदधातीति । तस्यामेव अपयं चरोः. निष्कसनमिदानीमपि मा कारीति पुनरनिष्कसितयक्षणम् । वर्द्धिरपि तदेव. प्रस्तरस्वन्य आहार्यः. प्रहृतत्वात् । दर्व्यपि सैवानिष्कसिता । तथा ये ऽन्वे ऽप्युदयनीयस्य विशेषास्ते ऽपि सर्वे प्रायणीययैव व्याख्याताः । पत्नीसंगहनं चात्रेय्यते . त्यक्तत्वात्पूर्वयोक्तस्य ॥

शालामुखीये प्रचरन्ति । ३ ।

प्राग्वंशिक एव विहारे कृत्स्नतन्त्रमित्युक्तं भवति ॥

तेष्वेव देशेष्वग्निमाज्यभागानां प्रथमं यजति । पथ्यां स्वस्तिमुत्तमाम् । ४ ।

यत्र देशे या देवता प्रागिष्टा तत्रैव तां यजति । अत्र त्वाज्यभागानां देवतानां मध्ये ऽग्निः प्रथमो भवति । पथ्यां स्वस्तिमुत्तमामिति विशेषः ॥

याः प्रायणीयस्य याज्या इत्युक्तम् । ५ ।

धाव्यानुवाक्यानां विपर्यासो ऽपि ब्राह्मणोक्तो ऽनुसंधेय इत्यर्थः । †अंयुवन्तेष्टिः संस्थाप्या वा ॥

* L only •निष्कासितायां; cf. VIII. 11. 15 and the List of Errata.

† Thus all MSS.

मैषावरुणीं गां वज्रामनूबन्धामालभते । ६ ।

वज्रा बन्धा . यज्ञमनु बध्यत इत्यनूबन्धा ॥

तस्या निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । ७ ।

गतः ॥

मिषावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसो ऽनुब्रूहि मिषा-
वरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्येति संप्रैषी । ८ ।

वपायामिति शेषः । निगमेषु पशुभिधाने गोब्रूह्येव प्रयोगः .
न उच्चारणस्य वज्राणस्य वेति ॥

एवमवदानेषु हविष इत्यन्तौ नमति । ९ ।

अङ्गावदानविषययोरपि संप्रैषयोरयमेव प्रकारः । तत्र तु हविष इति
संगम एव विशेषः ॥

तिस्रो ऽनूबन्धा एके समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

मैषावरुणीं वैश्वदेवीं बार्हस्पत्यामिति । ११ ।

स्यष्टम् ॥

द्विरूपा मैषावरुणी । बहुरूपा वैश्वदेवी । रोहिणी
बार्हस्पत्या । १२ ।

द्विरूपा द्विवर्णा । रोहिणी लोहितवर्णा ॥

उपांशु वैश्वदेव्या मध्यतश्चरन्ति । १३ ।

अर्वाङ्गुलमेकत्र विधेयं मध्यत इत्यनुवादः ॥

ता न सर्वास्वमेत वाजपेये राजसूये सन्ने सहस्रे
सर्ववेदसे वा । १४ ।

ता न सर्वासु प्रकृतिषु विकल्पेनास्वभन्ते . किं तु वाजपेयादिव्हेव
विकृतिष्वित्यर्थः । प्रकृताऽपि स्वभन्त इत्यर्थः ॥

सः कामयेत सर्वा मे यज्ञः स्मात्सरस इति स एता-
स्तिष्ठोऽनूबन्ध्या आस्वमेत । १५ ।

अनेन तु कामेव सर्वस्वमेत । सरसः वीर्यवान् ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते यजमानः
केशश्मश्रु वापयते । १६ ।

गतः ॥

अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशम् । १७ ।

इति ऋषोर्विंशौ कण्डिका ।

देविकाहवींषि निर्वपति । १ ।

पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीत्यर्थः . समानं तु खिष्टकदिशमिति सिद्धात् ।
कान्येतानि देविकाहवींषि नाम . तान्याह ॥

धाचे पुरोडाशं द्वादशकपालमिति षष्ठ । २ ।

केचित्त्वीजानं प्रकृत्य उत्तमं धातारं करोतीति श्रुतेः धाचे ऽक्ततो
निर्वपन्ति । मायं सूचकतो ऽभिप्रायः . क्रमान्तरावचनात् . उत्तरञ्च
तासूत्तराणि चत्वारोति वचनाच्च । यदि द्युत्तमो धाताभिप्रेतः
स्यात्तदोत्तरत्ववचनं चरूपाणां व्याह्रयेत् । न च तचाप्याख्यानक्रमा-
पेक्षयोत्तरत्ववचनं नानुष्ठानापेक्षयेति वक्तव्यं . अनुष्ठानानुपयुक्तक्रम-
वचनानर्थक्यात् । यदि चैनमुपयोगं नाभिप्रैथ्यत्तदा तासु चरू-
पयतीत्येतावदेवावच्छेत् . न च तथावोचत् । तस्माद्यथादर्शित एव
क्रमो न्यायः । तथा यथासंभाषातं निर्वपतीत्येव सत्याषाढः ॥

यामु स्यालीषु सोमा भवन्ति तासूत्तराणि चत्वारि
हवींषि अपयति । ३ ।

अनुमत्यादीनि हवींषि प्रयोगक्रमादायथणोक्त्यादित्यभुवस्साचीषु
अपयति ॥

समानं तु खिष्टकदिडम् । ४ ।

पशुपुरोडाशस्य देविकानां चेति शेषः ॥

देविका निर्वपेत्प्रजाकाम इति काम्याः । ५ ।

देविका निर्वपेदित्यस्मिन्ननुवाके बहिस्रन्ववर्तिनो ऽप्यनेके काम्याः
प्रयोगा उक्ताः । ते ऽप्यनुसंधेया इत्यर्थः ॥

अनूबन्ध्यायां स्वरं जुहोति । हृदयश्रुत्समुदास-
यति । ६ ।

आमिन्नापचे तु सवनीय एव पशवुभयं क्रियते ॥

विष्णुक्रमान्क्रामति । ७ ।

शोमविधित्वे पशोरनूबन्ध्यायां नित्यं* विष्णुक्रमाः ॥

राश्रो राजंभव्यस्य वानूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ
देवसुवां हवीष्यनुनिर्वपत्यग्रये गृहपतय इति । ८ ।

राजा अभिषिक्तः । राजंभव्यः राज्यार्हो यवराजः । तथा च
श्रुतिः . यो राजा सन्राज्यो वा शोमेन यजत इति । तयोर्दे-
विकानां स्थाने देवसुवां हवीषि निर्वपतीति ॥

समानं तु खिष्टकदिडम् । ९ ।

गतः ॥

मैत्रावरुणीमामिक्षामनूबन्ध्यायाः स्थाने बह्वृचाः
समामनन्ति । तस्या अग्रेण हविर्धानमासीनो ऽनवानं
होता यजति । हविराहुतिप्रभृतीडान्ता संतिष्ठते ।
प्रयाजप्रभृत्याज्यभागप्रभृति वा । इडान्तामेके समा-
मनन्ति । १० ।

शौकिकेन दध्नाचामिच्छाक्रमः स्यात् . सायंदोहावचनात् ॥ बौधायन-
स्मृत्वाह . सह सवनीर्यैर्वत्सापाकरणं सह सायंदोह इति । पुनश्चाह .
मन्त्रवती स्यादिति बौधायनः . त्वष्णीकेति आसीकिरिति ॥ तस्मा-
त्समानसंख्यमेवोभयमिष्यते । केचित्त्रिडान्तपचे ऽपि मार्जनान्ते वाजि-

* h नित्या .

नेष्यामिच्छन्ति . निष्पन्ने द्रव्ये यन्मी मा लोपीति . यथोक्तं भार-
द्वाजेन . उते द्रव्ये न कर्मलोप इति । अत एवोक्तमश्वत्थायने-
नमपि . आज्यभागप्रवृत्तिवाजिगान्तेति ॥

कृत्स्नसंस्थामेके । ११ ।

त्राखापहरणादिब्राह्मणभोजनान्तेति ॥

सामनु देविकाहवीषि निर्वपति । १२ ।

आमिचापत्ते ऽपि तान्यनुनिर्वपति । दर्शितस्यैवामनुनिर्वापप्रयोगः ।
बौधायनस्वपानुपहमाह . आज्येनैव देविका यजेदित्वाञ्चिन्नविरिति ।
भारद्वाजश्चाह . आमिचां करिष्यन्नाज्येन देविका इति । तदा
त्वामिचयेद्योर्पाशुषाजधर्मेण धापादीन्यजति ॥

समानं तु स्विष्टकृदिडम् । १३ ।

गतः ॥

सदसो हविर्धानस्य हविर्धानयेरिति प्रथमग्रथित्वा-
न्ग्रन्थीन्विस्तस्योदीची हविर्धाने बहिर्वेदि निर्बर्तयति
। १४ ।

हविर्धानयोर्दक्षिणमयेणाहवनीयमुदङ् नीत्वा बहिर्वेदि निर्गमयति .
तस्यान्तराग्नौप्रीयादविरोधात् . अभितः पृष्ठ्यामव्यवनयन्निति
सिङ्गाह ॥

आहवनीयादुत्सुकमादाय यजमानो वेदिमुपोषति
यत्कुसीदमप्रतीत्तमिति । १५ ।

विहिंसुपोषतीति वचनात् वेद्यां स्त्रीणं वरिरेव दहति . न हृदी-
व्यपि । तथा च ब्रह्मण्यं . यदोषधीभिर्वेदिं स्तृणाति यदनुपोष्य
प्रयायादिति ॥

यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सकृन्प्रदाष्ये शुहु-
यादिश्वसोप विश्वदावस्य त्वेति । १६ ।

यदि साध्वसाधु मिश्रमिव यज्ञे चरितवानसीति मन्यते तदा प्रदाष्ये
वेद्युपोषणे ऽग्नौ सकृन्कौकिकाञ्जुञ्जसात् ॥

यदाकृतादिति तिस्रभिर्धूममनुमन्वयते । १७ ।

धूमं सक्तुहेतममम् ॥

अग्नां विधान्यामित्युक्तम् । १८ ।

यो ऽर्वाक् संवत्सरादात्मनः शुभाशुभे जिज्ञासते तस्यायमयज्ञसंयुक्तः
कल्पः क्रमप्राप्तो ब्राह्मणस्यः प्रदर्शते । उक्तं हि ब्राह्मणे अग्नां विधा-
न्यामेकाष्टकायामपूपमित्यादि । तत्रैकाष्टकां स्त्रयं व्याख्यास्यति या
माथा इत्यादिना । तस्मा एव विशेषणमग्नां विधान्यामिति । सा
हि संवत्सराद्यानि विदधाति प्रक्रमयति । कथम् । संवत्सराय
दौक्षिण्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्निति श्रुतेः ॥ तस्यां प्रातश्चतुः-
त्रावत्रीहिंसमितमपूपं पक्वाङ्गारसात्कृत्य तेनारण्ये कचं दहेत् । स
चेदपूपः प्रदीप्तो दहति कचं तदा पुण्यसमं शुभं भविष्यतीति विद्यात् .
विपर्यये अशुभमिति । एवमृषयः पुरा परीक्ष्य दीर्घसत्त्वैश्च
दीक्षयन्तीति ॥

अयं नो नभसा पुर इत्येतेर्यथाब्राह्मणसमुपस्थाय । १६ ।

इति चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीनो ऽतीमोक्षाञ्जपति । १ ।

यथाब्राह्मणमिति अयं नो नभसा पुरः. स त्वं नो नभसस्यते.
देव संस्कानेति चिभिर्मन्त्रैः क्रमाद्ग्निसवाध्वादित्यामित्यर्थः । वेदो
ऽचानूबन्ध्यायां स्त्रीर्णशेषो ऽभिप्रेत आनन्तर्यात् ॥

अथ विष्णुक्रमानेके समामनन्ति । २ ।

ये शौमिका विष्णुक्रमा जागता नाम तानेके ऽधीयते । तथाचैव
सोमार्थो यज्ञं ग्रं च म इति अपो वृष्टिरधीत्यपामुपसर्गं च.
तन्मृथक्लादुदवसानीयायाः । तच्च तत्रैव वक्ष्यति ॥

प्राजहितं समारोप्य शालामुखीयं द्वितीयं गतश्रियः
प्राङ्दुदङ्द्वोदवसायेदमू नु श्रेयो ऽवसानमागन्म शिवे
नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गोमङ्गनवदश्ववदूर्जस्व-
त्सुवीरा वीरैरनुसंचरेमेति देवयजनमध्यवसाय निर्म-
न्थ्योदवसानीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । ३ ।

समारोप्येत्यनेनारणीसमारोपणमेवाभिप्रेतं. निर्मन्थ्येत्युत्तरवचनात् ।
तच्च च शालामुखीयं द्वितीयमिति वचनात् यदा दक्षिणाग्निरपि
निर्मन्थ्य घोनिरजसस्तदापि शालामुखीय एव द्वितीयः. न त्वाधा-

नक्रमाद्दक्षिणाग्निः . यथाहृतुः सत्याषाढभारद्वाजौ . ब्राह्मामुखीयं
दतीयं गतश्रिय इति ॥ उदवसानाश्ववसाने व्याख्याते । उदवसाये-
ष्यत इत्युदवसानीया ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षा-
लनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पाचयोगः । ४ ।

अन्यन्वाधानवचनात् दक्षिणावचनाच्च ज्ञायते . नाच सोमाङ्गानि
प्रसज्यन्त इति । तेनान्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणानां सर्वमेव तन्म
क्रियते ॥

निर्वपणकाल आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपति । अष्टा-
कपालं वा । यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये ।
यद्यष्टाकपालः षड्क्त्यौ । ५ ।

व्याख्यातः पुनराधेये ॥

अनड्वान्दक्षिणा । अनडुदर्हं वा हिरण्यम् । ६ ।

यावता मूखेन क्रयो ऽनड्वान्ददनडुदर्हम् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । वैष्णवीं पूर्णाहुतिमुदवसा-
नीयायाः स्थाने वाजसनेयिनः समामनन्ति । ७ ।

गतौ ॥

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्य-
न्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठञ्जुहेति । ८ ।

ऊर्ध्वसिष्ठं न प्रङ्गः ॥

सा यावद्रात्रेष्टिः संतिष्ठते ऽथ सायमग्निहोत्रं जु-
होति । काले प्रातर्होमम् । ६ ।

सा इष्टिद्वसानीया यावति रात्रिभागे अंत्येष्ठते तावज्ज्येव साय-
मग्निहोत्रमतिपन्नकालमपि जुहोति . गौणकालानतिपातात् । प्रात-
र्होमं त्वागामिनं स्वकास एव जुहोति । नन्वस्मिन्काले कः प्रसङ्गः ।
अस्ति प्रसङ्गः . उदवसावीयान्ते सायंप्रातराहुतिरिति श्रुतेः . सूचा-
न्तरकारमताश्च . यथाह बौधायनः . सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुहो-
तीति ॥ सूचकाराधिप्रायस्तु . सायमाहुतिश्रुतिस्त्वावन्नित्याया एव
सायमाहुतेरतिपन्नकालाया गौणकालानुच्चार्या . प्रातराहुतिश्रुति-
रपि प्रसङ्गाद्भाविन्याः प्रातराहुतेरनुवादिका . न त्वपूर्वाग्निहोत्र-
विधायिकेति । अत एवाह . काले प्रातर्होममिति ॥ केचिन्नु सोमा-
ह्नमेवोभयमिच्छन्ति . संतिष्ठते ऽग्निष्टोम इत्युत्तरपक्षणात् । तच्छ
चोदवसानीयां प्रकृत्याह कात्यायनः . तदन्ते सायमाहुतिः . सोमाह्नं
अनिध्यविरोधाभ्यां . नित्या वा प्रातराहुतिश्रुतेरिति ॥ अदा तु
दैवान्मानुषादा विश्वान्मादुत्तरेद्युस्तृण्टोदवसानीया तदोत्तरस्थैवाहुः
सायं होमः कार्यः . न पूर्वस्थ . अर्वागुदवसानीयेष्टेरग्निहोत्रे ऽबधि-
कारात् । यथोक्तं श्रुतौ . एतन्वा पुनराधेयबंमिनयेच्छेष्ट्वाग्निहोत्रं
जुहुयादिति ॥ सर्वप्रायश्चित्तं तु हेतव्यमुदवसानीयोत्कर्षात् । अथ
तु ऋतुवशादुत्कर्षस्तत्र न प्रायश्चित्तं . यथातिराचादौ । भारद्वाज-
स्तथाह . सुत्या यदाग्निहोत्रकालमतीयात् सायमग्निहोत्रप्रश्नतौन्व-
ग्निहोत्राश्रयतिपन्नानि प्रतिजुहुयात् . न वा प्रतिजुहुयादिति ॥

संतिष्ठते ऽग्निष्टोमो ऽग्निष्टोमः । १० ।

गतः ॥

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभद्रदत्तप्रणीतायामापसम्बसूत्रस्य सूत्रदीपिकायां
षष्ठमः पटलः ।

इति त्रयोदशः प्रश्नः ॥

शोमः ।

श्रव्यं तावत्सर्गकार्मो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति सर्वैकाहाहीनसत्रमूल-
 प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमं प्रकृत्य तस्याग्निष्टोमसंस्था व्याख्याता । इदानीं
 संस्थान्तराणि व्याख्यायन्ते ॥ तत्रेदं तावद्वक्तव्यं . कियद्यो ऽस्य संस्था
 इति । तिस्र इत्येकं . चतस्र इत्यपरम् । तत्र चित्त्वे तावत्सिद्धानि ।
 यद्यग्निष्टोमो जुहोति . यद्युक्थयः परिधौ निमार्ष्टि . यद्यतिराचः .
 यद्यग्निष्टोमः शोमः परस्तास्यादुक्थयं कुर्वीत . यद्युक्थयः स्यादतिराचं
 कुर्वीत . यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । अथ चतुष्टे
 ऽपि । नाग्निष्टोमो नोक्थयः न षोडशी नातिराचः . एतदा अग्निष्टोमं
 प्रथममुपचन्यथोक्थयमथ षोडशिनमथातिराचं . तानग्निष्टोमेन नाप्नोत्
 तानुक्थयेनेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ तत्र कैश्चित्कल्पकारैस्त्रिलकल्प आश्रितः .
 यथा द्राह्मण्यणादिभिर्हृत् . स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविकल्पा
 अग्निष्टोम्यमुक्थयतातिराचमित्यादि । अन्यैस्तु चतस्र एताः संस्थाः
 प्रकृत्यधिकारे ऽनुक्रान्ताः . यथाश्वत्सायनादिभिः ॥ एवं मतभेदे
 संभवमाने स्वमतेनाचार्यः प्रकृतिसंस्था दर्शयति ॥

उक्थयः षोडश्यातिराचो ऽप्नोर्यामश्चाग्निष्टोमस्य गुण-
 विकाराः । १ ।

अयमभिप्रायः । अग्निष्टोम एव तावत्सर्वशोमानां मौखिकी प्रकृतिः .
 यथा वक्ष्यति . सर्वकृत्तृणां प्रकृतिरग्निष्टोम इति । संस्थान्तराणि तु

दाद्यायण्यज्ञादद्य इव दर्शपूर्णमासयोः तस्यैव गुणविकारमात्राणि ।
 न तु चिकद्भुकादिवत्कालान्तराणि ॥ स एव पुनरग्निष्टोमो गुणवि-
 कारभेदैः पञ्चधा भूतस्तेन तेन गुणविकृतेन रूपेण तस्यतस्य वैकृतस्य
 सोमस्य प्रकृतितां प्रतिपद्यते . यथा अग्निष्टोमो ज्योतिरादेरग्निष्टो-
 मस्य . उक्थयो गवादेरुक्थयस्य . षोडशी वाजपेयादेः षोडशिनः .
 अतिरात्रो विश्वजिदादेरतिरात्रस्य . अग्नोर्यामः सर्वात्मकस्या*ग्नोर्या-
 मस्य . यं वक्ष्यति यस्मात्पशवः प्रप्रेव भ्रंजेरन् अग्नोर्यामेष सर्व-
 माग्नेति सर्वं जयतीति । एव च ये सर्ववृष्टात्सर्वसोमादिश्वजित्प्र-
 कृतेरग्नोर्यामनाम्नो वैकृतादतिरात्रविशेषाद्भूते नाग्नोर्यामो नाम
 ज्योतिष्टोमो ऽस्तीति संगिरन्ते ते प्रत्युक्ता भवन्ति . तस्यापीह
 ज्योतिष्टोमसंख्याधिकारे वचनात् . प्रकृत्यधिकाराच्च । तथा भार-
 द्वाजेनाप्यत्र ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य पञ्चैताः प्रकृतिसंख्या उक्ता ततो
 षड्गुण्युष्मभिधायान्तत उपसंहृतं संतिष्ठते ज्योतिष्टोम इति ।
 अतो ऽस्यैव प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमो ऽग्नोर्यामः ॥ ननु सप्त संख्याः
 सोमस्योपदिग्गन्धाचार्याः . यथा अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थयः
 षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽग्नोर्याम इति सप्त सोमसंख्या इति ।
 तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकाराः । एतन्नेन विशेषे-
 षात्यग्निष्टोमवाजपेययोरनुपादानमिति वक्तव्यम् । प्रकृतिभूतानां
 ज्योतिष्टोमसंख्यानानुक्रमणमभिप्रेतं . न तु सोमसंख्यामात्रस्य
 अग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र न तावद्यग्निष्टोमः कस्य-
 चिन्मतोः प्रकृतिः . वाजपेयस्तु † न प्रकृतिः । नापि ज्योतिष्टोमः

* Thus only h, all other MSS. सर्वात्मकस्य .

† Thus (तु in the meaning of च) all MSS.

.सर्वैः स्रग्दत्तत्वात् । अतो युक्तमनर्थोऽनुपादानत् । तस्मात्सिद्धं .
 एवं पञ्चशाखाग्निष्टोमात्मा व्योतिष्टोम एव सर्वशोभानां प्रकृति-
 रिति ॥ तथा सर्वकृतानां प्रकृतिरग्निष्टोम इत्यप्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् ।
 अथ केचित् अग्निष्टोम उत्तरवेदिः उत्तरेषु क्रतुष्वग्निरिति वचनान्त
 .उक्त्यादीनामग्निष्टोमगुणविकारत्वाच्च उक्त्यादिव्ययिचित्यां निवे-
 धन्ति । तन्न मृश्यामहे . गुणविक्रतेन रूपेण तेषामग्नष्टोमत्वात्
 उत्तरक्रतुत्वाच्च । न च वाच्यं अग्निष्टोम उत्तरवेदिरित्यपि पञ्चशा-
 खाप्रकृत्यभिप्रायं . उत्तरेषु क्रतुष्विति च तदिकाराभिप्रायमिति .
 अथवा वासुक्तेभ्यो वाजपेयात्षोडशिन इति षोडशपर्युदासानु-
 सप्तैः । न च षोडशविकारादाजपेयादिति वाजपेयविशेषणतया
 षोडशौ षोडशः . व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यात् । न षोडशवि-
 विकारो ऽपि वाजपेयो ऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् ॥
 किमिदानीमुक्त्यादिषु न लभ्यत एवोत्तरवेदिः । नैवम् । सर्वास्त्रेव
 विकृतिषु लभ्यते . विकल्पेन साग्निचित्यो भवति . पश्चिम्भां साग्नि-
 चित्यत्थामिति कचिन्नियमदर्शनात् । तथा अग्निकाम्वा पञ्चक्रतु-
 तादरेदित्येव बौधायनः । तस्मात्सिद्धं . उक्त्यादिव्यपि भवत्येव पक्षे
 ऽग्निचित्येति ॥ उक्त्यपर्यायैः सप्त संख्यास्त्रेत्युक्तयः . षोडशेन स्रुत-
 स्त्रेणेति षोडशौ . रात्रिमतीत्येतिरात्रः । यदाग्नेः स्रुतार्थामस्या-
 ग्नोर्धामत्वमित्युक्तमग्नेः स्रुतार्थामनिर्वचनम् । अथवाग्नेः शोभः आयचथा-
 दम् प्रस्कन्दयतीति बौधायनीये दर्शनात् तस्यातिरिक्तस्य चापनम-
 स्त्रित्यग्नेः शोभः । तदुदाहृतं बौधायनेन . यथा शोभो वा अथं .
 अतिरिच्यमानमनुपायं ते देवा अमुत्रन्नग्नेर्वा अयमत्यरेचि तस्य वा

साम इति . तदप्तोर्यामसाप्तोर्यामलं . तस्मा एतान्यतिरिक्तस्त्रो-
णाश्वकक्ष्यांश्चक्रुरितौति ॥

उक्थ्येन पशुकामो यजेत । षोडशिनो वीर्यकामः ।
अतिराचेण प्रजाकामः पशुकामो वा । अप्तोर्यामेणा-
तिराचेण सर्वान्कामानवाप्नोति । २ ।

गुणविकारास्त्रेते काम्याः . तेनासत्सु कामेषु न भवन्ति । अप्तोर्यामे-
णातिराचेणेति विशेषणं तत्प्रकृतित्वख्यापनार्थं । अतस्तदीया एव
सदः क्रतुकरणादयो ऽप्तोर्यामस्य भवन्ति ॥

तेषामग्निष्टोमवत्कल्पः । ३ ।

तेषामग्निष्टोम एव भुवा प्रकृतिः । तत्र परतो ऽग्निष्टोमाद्ये
विकारासो वक्ष्यन्ते . तदन्तर्गतान्मु प्रागेवोक्ता इत्याह ॥

उक्ताश्च विकाराः । ४ ।

के पुनः । ते ॥

यथा सदः क्रतुकरणं क्रतुपशवः षोडशिनः सोम-
क्रयणी पाचमिति । ५ ।

पञ्चदशोक्थय इत्यादिना सदः उक्तम् । अशुक्थय इत्यादिना क्रतुक-
रणम् । ऐन्द्राग्नमुक्थय इत्यादिना क्रतुपशवः । शुष्येत्यादिना
षोडशिनः सोमक्रयणी । खादिरं चतुःस्रक्रीत्यादिना षोडशिनः
पाचम् ॥

उक्थयश्चेदग्निष्टोमचमसानुन्नयंस्त्रिभ्यश्चमसगणेश्यो
राजानमतिरेचयति । ६ ।

अथ परतो ऽग्निष्टोमादिकारा उच्यन्ते । तत्रोक्थयसंस्थश्चेत्कृतंस्तदा
यज्ञायज्ञिये चमसगणात्परतो गणत्रयाय राजानमतिश्चिन्धि ॥

अग्नीन्नेष्टुरूपस्थमासीद् नेष्टुः पत्नीमुदानयोन्नेतर्हो-
तुश्चमसमनून्नय होतृचमसे भ्रुवायावकाशं कुरुज्ञाचा
पत्नीं संख्यापयाप उपप्रवर्तयेति संप्रैषः । ७ ।

अन्तिमचमसगणविशेषणत्वात् भ्रान्त्यामा क्रतोरन्तमायात्विति पुन-
रनुक्रमणं संप्रैषस्य ॥

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य प्रातःसवनवदुक्थ्यं विसृ-
ज्जाति । ८ ।

विगृह्णाति विभज्य पर्यायैश्चरति । ग्रहणकालस्तु प्रागेवोक्तः । उक्थय-
श्चेदचोक्थयं गृह्णातीति ॥

एतावन्नाना । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेति प्रथमे ग्रहण-
सादनौ संनमति । इन्द्रावृहस्पतिभ्यां त्वेति द्वितीये ।
इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेति तृतीये । ९ ।

प्रथमे पर्याय इति शेषः ॥

उन्नेतः सर्वं राजानमुन्नय मातिरीरिषो दशाभिः

कलशौ मृष्ट्वा न्युजेति सर्वसंस्थासूक्तमे गण एतत्सं-
प्रेष्यति । १० ।

सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु
सर्वसंस्थासु न केवलमुक्तये किं त्वत्तरास्वपि संस्थास्वित्यर्थः । केचिन्मु

इति प्रथमा कण्डिका ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतदाद्याग्निष्टोमिकं कर्म
सर्वसंस्थासु समानम् । १ ।

मतः ॥

यद्यु वै षोडश्युक्थ्यचमसानामुत्तमं गणमुन्नयन्ने-
कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति । २ ।

षोडशिसंख्येत्कतुः समानमुक्तयान्तं कर्म । राजानं चैकस्मै चमस-
गणायतिरेचयति ॥

षोडशिनो ग्रहणम् । ३ ।

व्याख्यास्यत इति शेषः ॥

प्रातःसवन उत्तमो धाराग्रहाणाम् । ४ ।

मृद्भत इति शेषः ॥

सवनेसवने वा । ५ ।

उत्तमो धाराग्रहाणामित्येव ॥

अथैकेषाम् । पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तादुत्तमादु-
क्थ्यपर्यायादुक्थ्याद्गृह्णीयात्सर्वैः प्रचरिते । तृतीयसवन
आग्रयणात् । ६ ।

सर्वैः प्रचरिते सर्वैरुक्थ्यपर्यायैः प्रचरिते ॥

अपि वा तृतीयसवन एवाग्रयणात्पशुकामस्य । ७ ।

अपिवाशब्दः पक्षनिवृत्तौ । न पूर्वयोरिदं पशुकामस्य किं तु
तृतीयसवन एव सर्वैरुक्थ्यपर्यायैः प्रचरिते संज्ञदाग्रयणाद्गृह्णीयादि-
त्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे षोडशिनो गहावकाश्रष्टतंकारलोपः प्रातः-
सवेन एव दर्शितः ॥

नोक्थ्ये गृह्णीयात् । गृह्णीयाद्वा । ८ ।

उक्थ्ये ऽप्यसौ पक्षे ग्राह्यः । तत्र गृह्यपक्षे फलविशेषः कर्मणीकः ।
अन्यथोपदेशानर्थक्यात् । किं च यदा गृह्यते तदापुक्थ्यस्यैव सः-
क्रतुकरणादयो धर्मा भवन्ति । तेनोक्थ्यव्यपदेशमेव स्रभते ॥

अतिरात्रे पशुकामस्य । अतिरात्रे ब्रह्मवच-
सकामस्य । ९ ।

गृह्णीयादित्यन्वयः । असतोरेपि कामसोरतिरात्रे गृह्यव्युत्तरप
दर्शयिष्यते ॥

अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य दृह्णीयात् । १० ।

अग्निष्टोमे ऽपि नित्यो राजन्यस्य । अपिब्रह्मादुक्थ्यादिषंसासु च ।
षो ऽयं राजन्यकर्त्तकः षोडशिशिरस्को ऽग्निष्टोमो ऽप्यग्निष्टोम इत्या-
च्चायते ॥

सस्तुतशस्त्रो भवति । ११ ।

सर्वत्र च स्तुतशस्त्रवानेव भवति . न कश्चिद्ब्रूहेज्यामाचमम् ॥

आतिष्ठ दृचद्वन्निति ग्रहणसादनौ । १२ ।

आतिष्ठ दृचद्वन्निति प्रदर्शनार्थमुत्तरेषामपि पञ्चानामनुवाकानां .
तेषामपि विकल्पार्थत्वादाख्यानस्य बोधायनमतात्तु सवनेसवने ऽभि-
द्वहतीति मध्ये प्रथमे चयः क्रमान्तततश्च सवने ग्रहणार्थाः . सतदे
तु चयस्यैरेव विकल्पन्ते ॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति यं आविवेश
सुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संविदानस्त्रीषि
श्रोतीषि सचते स षोडशी ॥ एष ब्रह्मा य ऋत्विजः ।
इन्द्रो नाम श्रुतो गण्ये । प्र ते महे विद्ये शंसिषं हरी ॥
य ऋत्विजः प्र ते वन्द्ये । त्रमुषो हर्यतं मदम् । इन्द्रो
नाम घृतं न यः ॥ हरिभिश्चारु सेचते । श्रुतो गण्य
आ त्वा विशन्तु । हरिवर्षसं गिर इत्येताभिश्चतसृभिः
सन्नमभिमन्थ्य । १३ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

समयाविधिते सूर्ये हिरस्थेन षोडशिनः स्तोत्रमुपा-
करोति । १ ।

यदापि सवनेसवने ऽभिष्टुञ्जाति तदापि सस्रंसन्नमेताभिरभिमन्त्र-
यते । समयाविधित इत्यग्निहोत्रे व्याख्यातं . अस्त्रमथे प्रवृत्त
इत्यर्थः ॥

वर्हिःस्थाने भवति । २ ।

हिरस्थं वर्हिषोः स्थाने भवति . न तु ताभ्यां समुचीयते ॥

श्वेतमश्वं पुरस्ताद्धारयन्ति । अरुणपिशङ्गं वा । ३ ।

पुरस्ताद्द्वादशे धारयन्वश्वम् । अरुणता रक्तवर्णता . पिशङ्गता
गोरोचनावर्णता ॥

श्रोत्रा मोद इव मदे . मदा मोद इवोमथेति व्य-
तिषक्त उभयतोमोदः प्रतिगर आनुष्टुभ्यः । ४ ।

षोडशिनस्त्रे ऽयमानुष्टुभ्यः प्रतिगरः . आनुष्टुभीश्वेषु ब्रह्ममानासु
प्रतिगर इत्यर्थः । स एवं व्यतिषक्त उभयतोमोदश्च भवति । यथा
श्रोत्रा मोद इव मदे इत्यर्धेषु । मदा मोद इवोमथेत्यवसानेषु ।
एवमनुष्टुषु । ताभ्यस्त्रन्वच प्रकृतिवदेव भवति ॥

इन्द्राधिपते ऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामा-
युष्मन्तं वर्षस्वन्तं मनुष्येषु कुर्विति हुन्वेन्द्रश्च सखाद्भरुश्च
राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् । तयोरनु भक्षं

भक्षयामि वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति षोडशिनं
भक्षयति । आदित्यवङ्गणेन चमसान् । ५ ।

षोडशिनस्तु इन्द्रस्य सप्ताडित्येव नित्यं भक्षमन्त्रः . न तु प्राकृतमन्त्र-
विकल्पः । चमसांस्तु मन्त्राभिभूतिरित्यादिभिः प्राकृतैरेव मन्त्रैर्भ-
क्षयन्ति यजमानादयः . न तु इन्द्रस्य सप्ताडित्यादिना ॥

अनुष्टुप् छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमति । ६ ।

तच्च यदा मन्त्राभिभूतिरिति भक्षमन्त्रस्तदा अनुष्टुप् छन्दस इति
संनमति . न तु जगतौ छन्दस इति भवति ॥

अरुणपिशङ्गे ऽश्वो दक्षिणा । अश्वतरी वा । ७ ।

अश्वतरी गर्दभादश्वार्यां जातः । ततो ऽश्वीदौपयजानित्यादि ॥

अतिराचञ्चेत्षोडशिचमसानुन्नयस्त्रयोदशभ्यश्चमस-
मन्त्रेभ्यो राजानमतिरेचयति । ८ ।

गतः ॥

षोडशिना प्रचर्य राक्षिपर्यायैः प्रचरति । ९ ।

अनु पूर्वसूत्रे चाम् च नित्यवदनुवादादित्यः षोडशी प्रतीचते ।
पूर्वच च काम्यतयोक्तः । कथमिदं घटिष्यते । नाच किंचिदुर्घटं .
दक्षिप्रहादिवक्षित्यस्यापि काम्यत्वाविरोधात् । केचित्पुनरत एव विरो-
धात् आस्त्रान्तरदर्शनाच्च वैकल्पिकमत्र षोडशिनमातस्त्रिरे ॥ राक्षौ-
भवाः पर्याया राक्षिपर्यायाः । के । ते ॥

होतृचमसमुख्यः प्रथमो गणः । मैत्रावरुणचमस-
मुख्यो द्वितीयः । ब्राह्मणाच्छंसिचमसमुख्यस्तृतीयः ।
अश्वत्थावाकचमसमुख्यश्चतुर्थः । १० ।

चतुश्चमसगणस्तावदेकः पर्यायः । तेषु चमसगणेष्वेते मुख्या भवन्ति ॥

इन्द्राय त्वापिशर्वरायेति मुख्यंमुख्यं चमसमनु-
न्नयति । ११ ।

अनुः मुख्यंमुख्यमित्यस्या एव वीष्वाद्या द्योतकः . नार्थान्तरवचनः ।
अनु मुख्यं चमसमनेन मन्त्रेणोन्नयतीत्यर्थः ॥

सर्वेन्द्रो रात्रिः । १२ ।

सर्वे ऽपि रात्रिपर्याया इन्द्राः । तेन यथादेवतपक्षे ऽपीन्द्रपीत-
क्षेत्रेव भवति भक्षमन्त्रः ॥

अनुष्टुप् छन्दस इति सर्वेषु भक्षमन्त्रं नमति । १३ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

प्रथमाभ्यां गणाभ्यामध्वर्युश्चरति । उत्तराभ्यां प्रति-
प्रस्थाता । १४ ।

उभौ खेखे गणे मुख्यंमुख्यं चमसमादाय प्रचरतः ॥

शष प्रथमः पर्यायः । १५ ।

गतः ॥

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च । १६ ।

अथमेव पर्यायो द्विः पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रतिप्रस्थाताश्विनं द्विकपालं निर्वपति । १ ।

एवं शिभिः पर्यायैः प्रचरिते पाणिप्रसाधनादिविधिना द्विकपालं निरूप्यासादनात्तं करोति ॥

होतृचमसमुखान्संधिचमसानुस्रयति । २ ।

संधौ तायक्त इति संधिचमसाः । तानुस्रयत्युन्नेता ॥

चिच्छद्राथंतरः संधिः । ३ ।

संधिरिति संधिक्षोचं लक्ष्यते । स चिच्छद्राथंतरो भवति । गवस्त्वृक्षु रथंतरं गातव्यमित्यर्थः ॥

आश्विनं परःसहस्रं शस्त्रं भवति । ४ ।

शस्त्रं चाश्विनीभिः सहस्रादधिकाभिः संधितं भवति ॥

तदुदित आदित्ये परिधीयते । ५ ।

तस्य परिधानीयोदित आदित्ये ऋक्षते ॥

तस्मिन्परिधिते होतृचमसमध्वर्युरादर्त्ते । चमसां-
श्चमसाध्वर्यवः । पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता । ६ ।

पुरोडाशं कृत्स्नं तृष्णीमादाय द्विरभिघारयति . चतुरवत्तत्वाय ॥

अश्विभ्यां तिरोअङ्घ्रियानां सोमानामनुब्रूअश्विभ्यां
तिरोअङ्घ्रियानां सोमानां प्रेष्येति संप्रैषौ । ७ ।

संधिर्ना तिरोद्धिते अङ्घ्रि तायन्त इति तिरोअङ्घ्राः सोमाः ॥

तिरोअङ्घ्रियान्सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वा । ८ ।

अश्विभ्यामित्येव । द्वितीयसंप्रैषस्य चायं विकल्पः . प्रथमस्वविकृतः ॥

न वा प्रस्थापयेत् । ९ ।

अथवा स एव द्वितीयः संप्रैषः प्रस्थितब्रह्मं हित्वा अश्विभ्यां तिरो-
अङ्घ्राण्वेमाग्प्रेष्येति भवेदित्यर्थः ॥

सह सोमैः पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुष्टे-
ति । १० ।

पुरोडाशस्यैन्द्राग्रवहुतानुमन्त्रणम् ॥

पङ्क्तिच्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमति । ११ ।

अनुष्टुप् छन्दस इत्यनेन व्याख्यातः । ततो ऽग्नीदौषयजानित्यादि ॥

अतोऽर्थामश्चेत्संधिचमसानुन्नयंश्चतुर्थ्यश्चमसगलेभ्यो
राजानमतिरेचयति । १२ ।

इहः प्रागग्नोर्यामो ऽपि प्रकृतिसंस्वासु । स इदानीं क्रमप्राप्तो
शाखायते । अनेनापि विस्पष्टीकृतं . अस्ति प्रकृतिभूतो ज्योति-
होमो ऽग्नोर्याम इति ॥

यथा प्रथमे रात्रिपर्याये तथा मुख्या भवन्ति । १३ ।

होतृचमसमुख्यः प्रथमो गण इत्यादिक्रमेण मुख्यचमसा भवन्ति ॥

आग्नेयान्प्रथमानुन्नयति । ऐन्द्रान्द्वितीयान् । वैश्व-
देवांस्तृतीयान् । वैष्णवांश्चतुर्थान् । १४ ।

आग्नेयान्प्रथमानुन्नयति . प्रथमोन्नतो गण आग्नेयः कार्यः . स्तुत-
ब्रह्ममेवां यथाज्यमाग्नेयं स्यादित्यर्थः । एवं ऐन्द्रानित्यादि । तानग्नि-
स्त्रिहता स्तोत्रेनेत्याद्यर्थवादोक्ता अन्यादय एव तस्यतस्य यदृष्य
देवता इति भावः ॥

तेषां संधिचमसवत्प्रचरणकल्प इत्येके । १५ ।

अथवा संधिचमसवदेवाश्विनान्येव सर्वेषां स्तुतब्रह्माणि भवन्ति ।
संधिचमसविकारत्वादुत्तरेषां गणानामिति भावः । तदुक्तं बौधा-
यनेन . तदु वा आहुः . सर्वाण्येवाश्विनानि स्तुतब्रह्माणि स्युः यच्च
किंच रात्रिमातिरिच्यते सर्वं तदाश्विनमिति कैकं . अथापरं . चिद-
त्पद्मदशं सप्तदशमेकविंशं . अथैतेषां देवता अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
विष्णुरिति । भारद्वाजश्चाह . तच्च चत्वारि स्तोत्राणि ब्रह्माण्याश्विनानि
यथाज्यान्यान्मातानि भवन्तीति । आश्वत्थायनेनापि ब्रह्मसूक्तमग्नि
यथाज्यान्याश्विनान्येवोक्तानि . स्तोत्रियानुरूपाग्नेयादयः कृताः .

अथोभयमनुगृहीतं स्यादिति ॥ तत्र संधिचमसवत्कन्ये अग्निष्वा
 सोमानामनुब्रूहीति संप्रिषः . न तु उक्थशा यज सोमानामिति ।
 न च तिरोअज्ञानामिति भवति . संधितिरोधानाभावादेषां
 सोमानाम् ॥

अतिच्छन्दाच्छन्दस इति सर्वत्र भक्षमन्त्रं नमति । १६ ।

अनुष्टुप् छन्दस इतिवद्वाख्या । अतिच्छन्दसि भवितव्ये दौर्घ्वा-
 न्दसः । ततो ऽग्नौदौपयजानित्यादि ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ऋतुपञ्चम एकादशिनश्च विकल्पन्ते । १ ।

एवं सर्वसोमप्रकृतिभूता ज्योतिष्टोमा व्याख्याताः । इदानीं सर्व-
 पशुगणप्रकृतिभूता एकादशिना व्याख्यायन्ते । एकादशास्यां पञ्च
 इत्यैकादशिनैज्या . तत्रभवा एकादशिनाः । के पुनः । ते आग्नेयः
 कृष्णपीव इत्यादयः पौत्वान्ताः । ऋतुपञ्चमस्तु प्रागेव दर्शिताः . यथा
 आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोत्यैन्द्राग्नमुक्थय इत्यादयः । उभये चैते
 प्रकृतावेवं पृथक् प्राखाखाजातास्तुल्यार्थत्वादिकल्पन्ते ॥

तेषां समवाये यथाचोदितं संस्काराः । २ ।

तेषामैकादशिनानां समवाये सहप्रयोगे येन क्रमेण पञ्चसोदिता-
 स्तेनैव क्रमेषोपाकरणियोजनादयः संस्काराः कार्याः ॥

तन्त्रमङ्गानि विभवन्ति । ३ ।

तत्र यान्वङ्गानि सहास्रतान्येव सर्वेषामुपकृतं प्रभवन्ति तानि तन्त्रं भवन्ति । सहादेव क्रियन्ते यथारादुपकारकाणि प्रयाजादीनि ॥

प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते । ४ ।

यानि तु प्रत्यक्षोपकारकाणि संनिपातीनि तान्यावर्तन्ते . आवर्तमानानि च तानि संस्कारसंस्कारं प्रत्यावर्तन्ते । किमुक्तं भवति । पदार्थानुसमयेनैकैकः संस्कारः सर्वेषां कार्यः . न तु काष्ठानुसमयेनैकैकञ्च सर्वं इत्यर्थः । तद्यथा सर्वानुपाकृत्य सर्वाभियुक्ति ततः सर्वाङ्गोचनीत्यादि ॥

यथार्थमूहः । ५ ।

विकृतौ यथार्थमूह इति परिभाषणात् प्रकृतावूहनिवृत्तिर्मात्रङ्गीति पुनरूहवचनम् । तेन पशुभिरेहि पशुषु संवदस्व पशवो मायुम-
हवतेत्याद्युहन्ते ॥

यूपाहुतिं हुत्वामिष्टप्रथमांस्त्रयोदश यूपान्मन्त्रेण छि-
नन्ति । ६ ।

पुनर्यूपाहुतिवचनात् दौक्षितस्यापि ह्यते . सा वैकैव आरादुप-
कारितात् । उपश्रयस्यापि याजुषत्वार्थं मन्त्रवचनम् ॥

सर्वेषां शकलाहरणाव्रश्चनहोमाः । ७ ।

शकलस्यावटसंस्कारार्थत्वात् अनवटस्योपश्रयस्य शकलो नाहार्यः ॥

सर्वमुपशयं तद्वति । ८ ।

धूपसमीपे ज्ञेते न स्थाप्यत इत्युपपन्नयः । तं सर्वं चोपरं तद्वति ॥

तथा पालीवतं छिनत्ति यथाधो नाभिसंमितो भवि-
ष्यतीति । ९ ।

पालीवतः परस्ताद्वाख्यास्यते । तं तथा छिनत्ति यथा निघातो
ऽधो नाभेर्भविष्यतीति मन्वते ॥

यत्राग्नेदिसंमानात्तत्कृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपरां
रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विंशेन भागेन वेदिं मिमीते । १० ।

वेदिमानकाले चतुरधिकत्रताङ्गुलीं तावद्रज्जुं दशरथत्वे ऽभस्तां कृत्वा
तस्यां पुनरेकादशोपरां रज्जुमुपसमस्यति । यावति देजे एकादश
धूपमूलानि स्थास्यन्ति तावती रज्जुरेकादशोपरा । ततो ऽस्थास्यतु-
र्विंशेन भागेन वेदिं मिमीते । कथमनेन मिमीत इति चेत् ॥

प्रक्रमस्थानीया भवति । ११ ।

सा चतुर्विंशान्नसंमिता रज्जुः प्रक्रमस्थानीया भवति । तथा पूर्वदेवे
मिमीते ॥

अग्निष्टं द्वाभ्यां रश्नाभ्यां परिवीर्यैकादशिनी रश्ना-
नाः परिवीयाग्निष्टे वासयति । १२ ।

धूपकाले ऽग्निष्टमेकं संमाय तं द्वाभ्यां रश्नाभ्यां युगपत्परिव्यधति ।

तत्र रश्मनादाने द्विवदूहः । परिवीरसीति नोक्षते . यूपामिधानात् ।
ततो ऽन्या यूपरश्मनाः परिवीर्य परिवेष्य तदहरग्निष्ठे वासयति ॥
केचित्तु यूपान्परिवीर्येति व्याचक्षते । तदयुक्तं . यूपानुपादानात् .
रश्मनाभिरित्यवचनाच्च ॥

द्विरश्मना यूपाः । १३ ।

सर्वे ऽपि यूपा द्विरश्मनाः कार्याः ॥

श्वोभूत आश्विनं गृहीत्वा यूपान्संमिनेति । १४ ।

मतः ॥

सह वामिष्ठेन । १५ ।

पूर्वेद्युरग्निष्ठेन सहैवोपस्थापयति । नास्मिन्पक्षे ऽग्निष्ठे रश्मना वास-
यति । परिवीता एव तु यूपान्निष्ठन्ति . अन्यथाञ्जनाद्या परिव्यय-
क्षाद्यजमानस्य यूपानुत्सर्गविरोधात् ॥

तन्ममधेरादानं परिच्छेदनो ऽभ्यावर्तते । १६ ।

तन्ममङ्गानीत्युक्तस्यैव न्यायस्य दर्शनार्थं वचनम् ॥

रथाक्षमाषाणि यूपान्तरालानि । १७ ।

रथानः चतुरधिकप्रताङ्गुलः ॥

अग्निष्ठाद्दक्षिणं परिलिख्योत्तरमग्निष्ठात्परिलिखति

। १८ ।

यूपावटमिति शेषः ॥

एवं व्यत्यासमुदगपवर्गान्धूपान्संमिनेति । १९ ।

एवं दक्षिणस्यदक्षिणस्य ह्रत्वोत्तरस्योत्तरस्य क्रिययोदगपवर्गान्संमि-
नेति . न तु पशुक्रमानुसारेण दक्षिणापवर्गानिति भावः ॥ तत्रार्थ
कर्मक्रमः । परिलेखनक्रमेणैवावटखननयूपप्रक्षालनप्रोक्षणाद्येकैकमेकै-
कस्य करोति । ततः प्रोक्षणाद्येनियथादि शक्याभिहोमान्तमेकै-
कस्य करोति . अवटसंस्कारार्थत्वेनैककर्मत्वात् । तथाञ्चनादि परि-
व्ययणान्तमपि कर्म काण्डानुसमयेनैकैकस्यैव करोति . मध्ये धूपोत्सर्ग-
विरोधाद्यजमानस्य . थक्रवचनाच्च कथान्तरकारैः । श्रौमांसकाद्याः .
वचनात्तु परिव्ययणान्तमञ्चनादीति । तत्र चोपशयस्य निखननाभावान्
अवटसंस्कारा निवर्तन्ते . पाद्वीवतस्य सर्वे ऽप्युत्तरच भविष्यन्ति ॥

प्रतियूपं स्वरवः । २० ।

धूपः स्वरः प्रयोजकः . न तु पशुञ्जनमतो न प्रतिपशु भवतीति
भावः ॥

दक्षिणत उन्नता भवति । २१ ।

धूपैकादग्निनी दक्षिणत उन्नता भवति । उत्तरत आग्भ्य दक्षिणो-
दक्षिण उन्नतो भवतीत्यर्थः ॥

उत्तरत उन्नतां मिनुयात्पितृलोककामस्य । २२ ।

उत्तरत उन्नता विपरीता ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

सर्वान्समान्प्रतिष्ठाकामस्य । १ ।

समान् समानश्चिरसः ॥

ये च यो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्य । व्यतिष-
धेदितरान् । २ ।

अग्निष्ठमनन्तरौ द्वाविति चीनेतान्मध्यमान्समान्कुर्यात् । ततो ऽन्या-
व्यतिषजेत् । ततश्चैकैकान्तरितान्समान्कुर्यात् । इतराव्विषमानित्यर्थः ॥

आराग्रामभिचरतः । ३ ।

क्षेपमाराया नाम । अत आह ॥

मध्य उन्नता भवति । अनुपूर्वमन्तौ निनतौ । ४ ।

अग्निष्ठ उन्नतो भवति । ततः प्रष्टव्यन्ता निनता भवन्ति । दक्षिणत
उत्तरतश्चैषा आराया ॥

समवस्त्राविणीं वृष्टिकामस्य । मध्ये निनता भवति ।
अनुपूर्वमन्तावुन्नतौ । ५ ।

पूर्वविपरीता समवस्त्राविणी नाम ॥

व्यतिषक्तां भ्रातृव्यतः । ६ ।

उभयोः पार्श्वयोरग्निष्ठादेकैकान्तरितास्तेन समा भवन्ति । इतरे
विषमाः । एष व्यतिषक्कः ॥

गर्तमितमित्युक्तम् । ७ ।

ब्राह्मणे यं कामयेत प्रमाद्युः स्यादित्यादिना कामद्वयमुक्तं . तद-
प्यनुसंधेयमित्यर्थः । तत्र प्रमाद्युः स्यादिति तावत्प्रतिषेधार्थं द्रष्ट-
व्यम् ॥ ननु उत्तरत उन्नतामित्यादिना पितृलोककामस्योक्तेयं गर्त-
मित् । तत्कथं प्रतिषिध्यते । सत्यं . पितृलोककामस्योदरार्थः प्रति-
षेधः । मन्वययोर्द्वितीयो विधिः पूर्वं दक्षिणत उन्नता भवतीति
नित्यवदुक्तः । कथमिदानीं काम्यतयोच्यते । नायमस्ति दोषः .
नित्यस्यापि दधिघृहादिवत्कामवचनाविरोधात् ॥

यदि कामयेत क्षत्रं विश्वं श्रेणीयः स्यादित्यग्निष्ठा-
हस्त्रिणां न्वर्णीयसो मिनूयात् । ८ ।

क्षत्रं क्षत्रियजातिः । विट् वैश्यजातिः । दक्षिणानग्निष्ठादुच्छ्रिता-
न्कुर्यात् . उत्तरानग्निष्ठेन समान् ॥

विट् क्षत्रादित्येतद्वा विपरीतम् । ९ ।

विपरीतं उत्तरे वर्षिष्ठाः दक्षिणे समाः ॥

उपरसंमितां मिनूयात्पितृलोककामस्य । मध्येन
संमितां रशनसंमितां च मनुष्यलोककामस्य । चषा-
क्षसंमितामिन्द्रियकामस्येति । १० ।

नुक्तो* वाव लोके बुभूषुः मनुष्यलोककामः । इतिकरणेन व्याख्येय-
ब्राह्मणोपादानस्य दर्शनात् यद्वाख्येयं तदाह ॥

* Corrected ; bc नुक्तो, ik तुक्तो ; h differs altogether : लोके इह
मनुष्यलोके बुभूषुः मनुष्यलोककामः .

आयामत उपराशि समानि स्युः । तिर्यक्तो मध्यानि
रश्नाश्च । प्रथिन्नश्चषालानि । ११ ।

यदचोपरसंमितत्वमुक्तं तदुपराणामायामसाम्यमवगन्तव्यम् । यन्मध्य-
संमितत्वं *रश्नसंमितत्वं च तद्यूपमध्यानां रश्नानां च तिर्यक्ता-
येतत्साम्यम् । यच्चषालसंमितत्वं तच्चषालानां पृथक्त्वसाम्यम् ॥

उपशयं द्वाभ्यां रश्नाभ्यां परिवीयाग्रेण दक्षिणं यूपं
प्राञ्चं निदधाति । दक्षिणेन वा । इदमहममुमामु-
ध्यायणमिन्द्रस्य वज्रेणाभिनिदधामीति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् । १२ ।

उपशयं स्वकाले परिव्ययणानन्तरमेव दक्षिणयूपस्य पुरस्ताद्दक्षिणतो
वा निदधाति । असुमामुध्यायणमिति नामगोत्रयोर्निर्देशः ॥

आग्नेयं कृष्णग्रीवमग्निष्ठ उपाकरोति । उत्तरे सार-
स्वतीं मेघीम् । दक्षिणे सौम्यं बभ्रुम् । १३ ।

कृष्णं ग्रीवासु यस्य स कृष्णग्रीवः । अग्निष्ठे अग्निष्ठसमीपे । कपिलो
बभ्रुः ॥

एवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशूनुपाकरोति । १४ ।

श्वमुत्तरमुत्तरमुपाकृत्य दक्षिणदक्षिणमुपाकुर्वन् इतराग्नौष्वादीनपि
पशूनुपाकरोति । तत्र व्यत्यसक्रमादर्थसिद्धे दक्षिणापवर्गत्वे पुनर्वचनं
यथाप्येकयूपे पशुकादग्निनी तत्राप्येवमपवर्गार्थम् ॥ पशवस्य ब्राह्मण

* Thus only h.; the other MSS. have रश्नाः.

एव क्रमादाघाताः । तत्र त्रितिष्ठो ऽक्षितष्टः । त्रिष्यो खवस्ववर्षः ।
कल्पाघो नागावर्षः । संहितो ऽन्येन वर्षेन मिश्रः । अधोरामो
ऽधस्तादक्षितः । पेलो विगतपुंस्को मेघः ॥

वारुणमन्ततो दक्षिणत उदञ्चम् । १५ ।

अन्त इति नित्यानुवादः । दक्षिणत उदञ्चं न पुरस्तात्प्रत्यञ्चं न चोत्त-
रतो दक्षिणं . यथा निन्दितं श्रुतौ . यदभिवाहते ऽपि वारुण-
मालभेतेति ॥

यदि कामयेत यो ऽवगतः सो ऽपरुध्यतामित्यु-
क्तम् । १६ ।

यदि कामयेत यो ऽवगतः सो ऽपरुध्यतामित्यादिब्राह्मणोक्तः कामो
ऽनुसंधातव्यः । तत्रावगत इत्यादि भ्रुवे व्याख्यातम् । एवंकाम
ऐन्द्रस्य स्थाने सप्तमे धूपे वारुणं दक्षिणत उदञ्चमेवोपाकरोति .
एकादश ऐन्द्रम् ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

आरुष्यं पशुमाखुं वोपशये निर्दिशेत् । १ ।

उपशये त्वारुष्यं पशुं गवयादिं आखुं वा पशुत्वेन बुद्ध्वा निर्दिशेत् .
यथा गवयसो पशुः . आखुस्ते पशुरित्यादि ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । २ ।

अथवा द्वेषं पशुलेन निर्दिष्टेत् . देवदत्तस्य पशुरिति ॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । ३ ।

अस्य सन्तमपि द्वेषं न विवाधिसते तस्मात्पशुस्ये पशुरित्येव निर्देष्टः ।
न गवयादिविकल्पते । तदियमत्र निष्ठा . पूर्वतर एव विधिः सति
द्वेषे द्विष्यमाणे च . पूर्वः पूर्वतरस्य विकल्पते . अत्यपि तस्मिन्
द्विष्यमाणे त्वमेव विधिरिति ॥

प्रतिपशु वर्हीषि वपाश्रपण्यः कुम्भ्यो हृदय-
श्रुसाश्च । ४ ।

पशुसमुदायापेक्षं वर्हिरादिषु वज्रवपणम् । वर्हिरादीनि अथाविहि-
तया संख्यया प्रतिपशु भवन्तीत्यर्थः ॥ नन्वेकजातीये पशुगणे
कुम्भादीनां तन्मूलं नाजाजातीये भेदस्य परिभाषायां सिद्धः ।
कुम्भीश्रुसवपाश्रपणीप्रभुत्वान्तरं स्यात् जातिभेदे तु भिद्येत पक्ति-
वैषम्यादिति न्यायविक्रियोक्तम् । पशुगणे कुम्भीश्रुसवपाश्रपणीनां
प्रभुत्वान्तच भावः स्यादिति . तथा जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्तिवैष-
म्यादिति च । तत्को ऽस्य विधेर्विषय इति वक्तव्यम् । उच्यते .
अनेकजातीया अपि पशवो नागादेवता भवन्ति अथाग्नेष्वथौम्यादश्च
शैकादग्निनाः तथायं विधिः . अत्र लोकजातीयाः समानदेवताश्च
भवन्ति अथा सप्तदश प्राजापत्याः तत्र तन्मूलमिति विवेकः । युक्तं
सैतत् . अन्यथा नागादेवतेषु तस्मत्तस्य आध्याया अर्धर्षं तत्तद्वया-
होमानुपपत्तेः . एकीभूतानां वसानां पृथक्करणयोगाच्च ॥ तत्र

तन्मन्त्रे कुम्भ्यादीनां यद्यार्थं महत्त्वमवगन्तव्यं सामर्थ्यात् । अथ
 स्रजशाखामपि प्रतिपश्चिच्छन्ति . एकस्याः पद्मगणधारणासामर्थ्यात् .
 स्रजशाखाभिरितरान्पशूनि च लिङ्गात् . कण्ठोक्तेश्च सत्याषाढेन ।
 विकल्पं त्वाह भारद्वाजः . यथा प्रतिपशु वा स्रजशाखेति ॥

तन्त्रमग्नेर्हरणं तथाधिगुः संज्ञप्तहोमो रश्नानामु-
 दसनं परिवष्यौ वपाश्रपणीनामनुप्रहरणमभिहोमो
 मार्जनं च । ५ ।

एतान्यङ्गानि सर्वेषां पशूनां तन्त्राणि भवन्ति । तत्रार्थं कर्मक्रमः ।
 उपाहृतेषु पशुखारण्ये निर्दिष्टे उपहोमाः . तत्र पशुभिधानानां
 बज्रवदूहः . यथा सुवर्गं यात प्रतितिष्ठतेत्यादि । ततो नियोजन-
 काले रश्नादानादिविधिमैकैकं नियुनक्ति दक्षिणतो शूपस्य । ततः
 प्रोक्षणं पायनं सर्वतःप्रोक्षणमिति मेध्यकरणं नामैकं कर्म . तदेकै-
 कस्य करोति । तथा पशुञ्जनकाले शिरोऽञ्जनादि ओष्ठञ्जना-
 न्तमेकैकस्य करोति । तथा द्वितीये पशुञ्जने तत्तत्सर्वञ्जनाद्येकै-
 कस्य । ततः पर्यग्निकरणं तन्त्रेण भवति । परितो ऽग्निर्धस्य स पर्य-
 ग्निरिति पशुभिधाद्यौ बज्रग्रीहिः । व्यक्तं च तत् पर्यग्निं करोति
 पशुं . पर्यग्निहृतानारण्यानित्यादौ । अतः पर्यग्निभ्यः क्रियमाणेष्वेव
 इत्युद्भिः संप्रैषः । परितः क्रियमाणायाग्रय इत्यन्यभिधानाद्गूह
 इति केचित् . तदयुक्तं . पर्यग्निं करोति पर्यग्निं हत्वेत्यादौ नपुं-
 सकलिङ्गानुपपत्तेः . बज्रग्रीहौ तु क्रियाविशेषणत्वेनोपपत्तेश्च । ननु
 तथापि गर्भिण्यां पशौ पर्यग्नौ क्रियमाणे जुहोतीति पुंलिङ्गानु-

पंपत्तिः । पर्थग्नौ क्रियमाणाथामिति तदा स्यात् । मायमस्ति दोषः ।
तत्र पशोर्विशेष्यत्वेन पुंलिङ्गाविरोधात् । तस्माद्दूह एव व्याख्यः ।
ततो वपाश्रपणीभ्यां मुख्यमन्वारभ्य सकृदधिगवे संप्रैषः । ततस्त-
न्वमग्नेर्हरणम् । ततः अमिता पशुमेकैकं मुक्ता नयति . तंतमन्वा-
रभेते चाध्वर्युर्यजमानश्च । ये बध्यमानं . प्रमुञ्चमानाः . नाना
प्राण इति चावर्तन्ते ऽनूहेन । बौधायनस्तु तन्त्रेण नयनमाह .
यथा आग्नेयमेवाध्वर्युर्वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते . पृथगितरात्परिकर्मिण
उदक्षो नयन्त्यनुपूर्वमव्यतिषजन्त इति । ततः पृथक्पृथक् बर्हिर्दूपास्य
तन्त्रेण संप्रेष्यत्यमायुं कृत्वतः संज्ञपयतेति । अथ खर्विदसीत्या-
दीनामूहः . यथा खर्विद स्य . न वा उवेतन्मिथयध्व इत्यादि ।
वाग्नादिनिमित्ते तु यथार्थमूहः . यथा अनु तं रवस्व अनु तं
रवेयां अनु तं रवध्वं . अवाग्निष्ठाः अवाग्निषायां अवाग्निध्वमि-
त्यादि । ततः संज्ञप्रहोमस्तन्त्रेण . यत्पशवो मायुमकृषतोरांसि वा
पङ्क्तिराग्नत इति । ततः सर्वाभिर्वपाश्रपणीभिः पशूनुपेतः . पाग्नेभ्यः
पशून्वित्यूहेन । ततो ऽदितिः पाग्नेमित्येकैकस्मात् पाग्नेविमोको ऽनू-
हेन । ततो मुख्यस्यैकशूलया रश्नानामुदसनं तन्त्रेण । ततः पश्या-
ध्यायनमेकैकस्य कृत्वा शेषनिनयनं तन्त्रेण । ततो दर्भान्तर्धानादि
वपोत्कर्तनान्तमेकैकस्य कृत्वा प्रतितपनादि अपणान्तं तन्त्रेण । तत-
स्तन्तद्बर्हिषो ऽयं तस्यास्तस्या वपाया अधस्तादुपास्य त्वासु त इत्यभि-
होमस्तन्त्रेण । ततः सुश्रुतास्त्रभिघारणमुदासनमासादनं च तन्त्रेण .
तेषु चोहो मन्त्राणां . यथा ये व आत्मानः* पशुषु प्रविष्टा

* Corrected ; the MSS. read आत्मनः .

देषानां विद्यामनु ये वितस्थिरे . आत्मन्वन्तः सोमा ऋतवन्त
 इत्यादि । नतः प्रधुता देषांशीत्याकर्तते । ततः परिवष्यौ तन्नेष ।
 तथा वपाश्रपशीप्रहरणादि मार्जनात् च तन्नेष . मादतं गच्छतेति
 शोषः । ततो विभज्य ग्रामिचे* पशुपाकः . ततः पशुषु संवद-
 क्षेत्यूहः . दृतं हवीः ३ इमितरित्यनूहः . वपावचर्या हविष इत्यन्तौ
 नमतीति सिद्धात् . नाभिरुपमा मेदो हविरित्यनूह्यानीत्याश्र-
 यणवचनात् . ततः स्रष्टदेव गमनमन्नेष गत्वा एकैकस्य इद्वम-
 भिधारयति । ततान्यः पृषदाज्यात्सुवानामयति । ततः पर्यायेष
 पशून्भिषार्योष्माणुमन्त्रणं तन्नेष । तत उदासनाद्यायादनाम्ने-
 कैकस्य । ततश्चावदानादीज्यान्तमेकैकस्य । तत्र च

अभ्यावर्तते मनोता । ६ ।

अवदानसमकाला तावन्मनोता . हविषो ऽवदीयमानस्येति सिद्धात् ।
 अत इव्याकालेन धवायात् प्रतिपश्चावर्तते . यथोक्तं . मनोतस्त्वा-
 दृप्तिभिन्नकालेष्विति ॥

तन्त्रं वा । ७ ।

आग्नेयीयं मनोता पशवदानकाले ऽनुवाच्या हविषो देवताया वा
 संस्कारार्था । अतः स्रष्टदेवानुवचनमेकस्य पशुतन्त्रस्येति भावः ॥

सर्वेषां व्यङ्गानि समवत्तं च । ८ ।

* Corrected, the MSS. ग्रामिचं .

उत्तमे पशौ खिष्टकृतं यजतीति वक्ष्यति । तत्र सर्वेषां अङ्गान्व-
बद्देवानि . वेत्तमस्यैव पशोः । तथा समवत्तमिहापि सर्वेषामङ्गिर्ना
भवति ॥

उद्रेकान्समवनीय दिशः प्रति यजति । ६ ।

तस्यतस्य वसाहोमस्योद्रेकमेकच संभृत्यान्तिमस्योद्रेके समवनीय दिशः
प्रति यजति ॥

उत्तमे पशौ वनस्पतिं यजति । खिष्टकृतं च । १० ।

उत्तमस्य पशोर्देवतैरिष्टा गारिष्ठाः ततो वनस्पतिखिष्टकतौ तत
इडादि समानम् ॥

सर्वेषां गुदकाण्डैरुपयज उपयजति । जाघनीभिश्च
पत्नीः संयाजयन्ति । ११ ।

तत्र वसुद्रं गच्छतेत्यस्योः । तथा खरुद्देवो धां वः पृणधमित्यूहः ।
न चाग्निष्ठस्वरौर्होमो ऽनूबन्ध्यापचे ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायामग्नेश्च शाखासुखीयं पा-
त्नीवतं मिनेत्यधोनाभिमनवस्तीर्थे ऽचषासम् । १२ ।

अनूबन्ध्याया वपायां हुतायां आमिन्वाया वा प्रधाने इष्टे त्रास्रश्च
वस्रोस्तन्ममारभ्यते । स एव च पशुः पत्नीवतः समाख्यायते .
यथा इष्टं वपया भवति अग्निष्टं वपयाथ पत्नीवतेन प्रचरति .
तीर्थ एव प्रचरति अथो एतर्होवाश्च धामस्त्रापशो भवति . यत्पर्य-

मिद्धतं पाद्वीवतमुत्सृजतीत्यादि । समास्थानिवन्धनं च पद्वीसंबन्धः ।
 च च देवा वै त्वष्टारमजिघांसन्नित्यादिश्रुतावेव द्रष्टव्यः । एवं पाद्वी-
 वतपशुसंबन्धात् शूपो ऽपि पाद्वीवतः । तमषषालमयेष आसा-
 सुखीयं बर्हिषानवस्त्रीर्णे ऽवटे मिनोति । निखननादिवन्नादपि न्यूना-
 धिकभावो मा भूदिति पुनरधोनाभिवचनम् ॥

तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साण्डं छोमशं पिङ्गलं पशुमुपाहृत्य पर्य-
 मिद्धतमुत्सृज्याज्येन शेषं संस्थापयेत् । १३ ।

तस्मिन्नेवंभूतं पशुमुपाहृत्य नियुञ्च पर्यमिकरणान्तं कृत्वा पशु-
 मुत्सृज्याज्येन प्रतिनिधिना तन्त्रशेषं संस्थापयेत् । एवं च कुम्भी-
 शूलादयः संव्रजसोमादयस्वार्थलुप्ता द्रव्यक्रिया निवर्तन्ते ॥

यावन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्व आज्यस्या-
 वद्येत् । १४ ।

यद्यत्पशोरवदानं वपाद्दद्यादि तस्यतस्य स्थाने ध्रौवादाज्यस्याख्या
 वावद्येत् । चींस्त्रीन्पषावन्तिनः । हिरण्यशकलास्तु सर्वचाविशिष्टा एव ॥

पशुधर्माज्यं भवति । १५ ।

तत्राज्यं पशुधर्मकं भवति । तत्प्रतिनिधित्वात् । वक्ष्यति च तद्धर्मा
 ख्यादिति । अतो वपास्थानस्याज्यस्य त्वष्ट्रे ह्यागस्य वपाया मेदस इति
 संप्रैषः । तथा पुरोडाशहविषोरपि द्रष्टव्यम् । तथा जातवेदो
 वपया गच्छ देवानित्येव होमः । एवं प्रयाजानूयाजसमिष्टयजुग-
 दयस्य पाशुका भवन्ति । न प्राकृतः ॥

शास्त्रामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायते । १६ ।

एवं चोदयनीयवत्प्राग्भङ्गिके विहारे सर्वं तन्ममित्युक्तं भवति । तत्राग्ने-
र्विहृतत्वात् उत्तरवेद्यादीन्यर्थलुप्तानि निवर्तन्ते । वेदिस्तु दार्शिकी
क्रियते । ये चान्ये ऽनूबन्ध्याथमहताः संस्कारास्ते ऽपि क्रियन्ते . यथा
प्राञ्जितस्य परिस्ररत्नमुलपराजीरित्यादयः ॥

अपि वा पर्यग्निकृतमेवेत्सृजेत् । न संस्थापयेत् । १७ ।

अपि वा पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा पशुतन्ममत्यन्ततयोत्सृजेत् । न
त्वाज्येन श्रेषं संस्थापयेत् ॥

पशुपुरोडाशाद्यनूबन्ध्याथाः श्रेषं संस्थापयेत् । १८ ।

एवं पर्यग्निकरणान्ते कृत्स्नसंख्ये वा संस्थिते पात्नीवते ऽनूबन्ध्याथाः
श्रेषं संस्थापयेत् ॥

यदि कापेयी पश्चेत्कादग्निनी स्यादाग्नेयमभित ऐन्द्री
पशू भवतः । उत्तरतः सारस्वतं सौम्यं पौष्णं बार्हस्प-
त्यमिति । दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं मारुतं वारुण-
मिति । १९ ।

एवं स्वशाखोक्ता पश्चेत्कादग्निनी व्याख्याता । इदानीं तस्यामेवैका-
दग्निन्यां कियानपि शाखान्तरोक्तो विशेषः प्रदर्शयते । कपयो नाम
ऋषयः. तैर्दृष्टा कापेयी । सा चेच्चिकीर्षिता स्यात्तदाग्नेयमग्निष्ठ
उपाहृत्य तस्य दक्षिणोत्तरयोर्धूपथोरैन्द्रावुपाहृतौ भवतः. तत
उत्तरेषु धूपेषु क्रमात्सारस्वतादींश्चतुर उपाकुर्यात् . दक्षिणेषु

सावित्रादीन् । ध्यायो दक्षिणापवर्गं च पूर्वत् । नाचैन्द्राग्रो
विद्यते ॥

तामेतां कापेया विदुः । तामतिराचचरम आस-
मेत । २० ।

इतिकरणो ऽग्ने द्रष्टव्यः । कपीनामन्वेवाग्निः कापेयाः . कापेय-
श्चापिनो वा । तामेतामधिकृत्य एवं विदुः . तामतिराचचरम
आसमेतेति । ननु को ऽयमतिराचचरमो नाम क्रतुर्यंचेयमासभ्या ।
तमेव ध्यगन्ति ॥

साहीनेषु शब्दसंयोगात् । २१ ।

सा कापेयी शहीनेष्वेवासभ्या भवति । तेष्वेव ऽयमतिराचचरम-
शब्दो ऽर्थतः संयुज्यते . यस्मादतिराचा एव चरमाक्षेर्षा . यथा
वक्ष्यति द्विराचप्रभृतय उपरिष्टादतिराचाः सन्नाहीना ऐकादश-
रात्रादिति । ननु सन्नेष्वप्यविशिष्टमतिराचचरमत्वं . उभयतोऽतिराच-
त्वाप्तेषां . यथा वक्ष्यति उभयतोऽतिराचाणि भवन्तीति । तस्मै-
प्यन्यैव भवितव्यम् । तथाह .

सन्धीयेतरा भवति । २२ ।

सन्नाच्छर्ततीति सन्धीया । सन्नेष्वितरैर्वैकादश्विनी भवति । येषां
ऽतिराचचरमत्वमेव विशेषकं नातिराचप्रथमत्वमपि तेषामपीयमेव
युक्ततरेति भावः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे । १ ।

सकं प्रागिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं . सोमस्येदानीमुच्यते । तस्य वासिष्ठो
वसिष्ठगोचरो ब्रह्मा कार्यः ॥

यो वा कश्चित्स्तोमभागान्विद्यात् । २ ।

एवं चान्यो ऽपि यः* स्तोमभागान् रश्मिरसि चयाय लेत्यादीनि
यजुषि सार्थं सविनियोगं च वेद स ब्रह्मा स्यादित्यर्थः ॥

आध्वर्यवेषु कर्मसु स्तुतशस्त्रयोश्च वाचं यच्छति ।
अन्तर्धौ च । ३ ।

यथा च भवति ह्यन्दोग्यं . ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो यचोपरताः . तस्मि-
न्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमो मुभूषेदिति । सत्याषाढस्याह . यत्र कश्च
यज्ञस्य वितरं ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो भवति . तस्मादेतस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा
वाचंयमः स्यादिति ॥

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं व्याहृतीश्च जपित्वा
वाचं यच्छेत् । ४ ।

गतः ॥

राजनि मीयमाने महावेद्यामुत्तरवेद्यां च क्रिय-
माणायामग्नौ मीयमाने कृष्यमाणे औप्यमाने चित्ते-

* चः is missing in the MSS. ; only h has च before स्तं.

श्चित्तेरुपधीयमानायाः संचितकर्मसूखाकर्मसु च क्रिय-
माणेषु दक्षिणत आस्ते । ५ ।

अग्नौ अग्निच्छेत्ते । ओप्यमाने चौषधौ । संचितकर्मसु द्वाभ्यां संचित-
मग्निमभिमृष्टेदित्यादिषु । उखाकर्मसु उखाकरणार्थेषु ॥

राजन्योद्धमाने ऽग्नौ प्रणीयमान उखामच्छ गच्छ-
तामेद्धमानायां वसतीवरीः सवनीयाश्चाच्छ गच्छता-
माह्नियमाणासु नैर्ऋतीरुपधास्यतां चित्यग्नीनां च प्र-
णीयमानानां दक्षिणत एति । ६ ।

ओद्धमाने क्रीते राजन्यनषोद्धमाने । अग्नौत्तरवेदिके प्रणीव-
माने । उखामच्छ प्राप्तुं मृत्खननार्थं गच्छतां । ओद्धमानानां
अनीयमानायां मृदि । सवनीयाः एकधनाः । चित्यर्था इष्टका-
चित्यग्नयः ॥ दक्षिणत एति अध्वर्यादीनां दक्षिणतो गच्छति । तेर्जं
दक्षिणं पार्श्वमासाद्य गच्छतीत्येके । तदा तु प्रत्यग्गच्छतासुनरो
भवति . उदग्गच्छतां पुरस्तादित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

सदोहविर्धानेषु संमीयमानेष्वन्तरा चात्वाखोत्करा-
वन्ववेत्यापरेणोत्तरवेदिं दक्षिणातिक्रम्योपविशति । ७ ।
अश्ववेत्य प्रपद्य ॥

आ वैसर्जनकालादास्ते । ८ ।

अर्वाक् समपिन्नताङ्गानादनैवास्ते* ॥

* Cf. XI. 16. 12.

होष्यमाणेषु प्रत्यतिक्रम्योत्तरेण हविर्धानं गत्वोत्त-
रेणाग्नीधीयं धिष्णियं परोत्य पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं
प्रविश्यापरेण शालामुखीयं दक्षिणातिक्रम्योपविश-
ति । ६ ।

होष्यमाणेषु वैसर्जनेष्विति शेषः । प्रत्यतिक्रम्येति येन पथा प्रविष्ट-
स्तेनैव पथा प्रतिगच्छेदित्यर्थः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

स्वावन्दस्वेत्युपस्थे राजानं कुरुते । १ ।

गतः ॥

हुते पूर्वी निष्क्रम्यान्वडुग्नेरेति । २ ।

उते गार्हपत्यहोमे सर्वेभ्यः पूर्वा निष्क्रम्य प्राग्वात्परमध्वानमन्वये
गच्छति सोमप्रथमकल्पे । यदा त्वग्निप्रथमास्तदान्वगेवाग्नेर्निष्क्रम्य
गच्छति . अन्यथा अग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राज्ञो ऽग्निप्रव्रज-
कीत्यनेन विरोधात् । गमनमन्वस्य ब्रह्मणो ऽपि समानः ॥

आग्नीधीयं प्राप्य प्रतिप्रस्थाचे राजानं प्रदायोत्त-
रेणाग्नीधीयं दक्षिणातिक्रम्योपविशति । पूर्ववदुपस्थे
राजानं कुरुते । हुते पूर्वी निष्क्रम्यापरया द्वारा हवि-
र्धानं राजानं प्रपाद्याध्वर्यवे प्रदायोत्तरेण हविर्धानं
गत्वापरेणोत्तरवेदिं दक्षिणातिक्रम्योपविशति । अग्नी-

षोमीयस्या वपाया होमादास्ते । हुतायां मार्जयते ।
वसतीवरीषु परिह्रियमाणासु दक्षिणत आस्ते । महा-
राचे बुध्यमानेषु बुध्यते । उपाकृते प्रातरनुवाके वाचं
यच्छत्या परिधानीयायाः । सवनीयासु प्रपाद्यमानासु
पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रविश्याग्रेण खरं दक्षिणाति-
क्रम्योपविशति । ३ ।

सवनीयासु एकधनासु ॥

राजनि मीयमाने ऽभिषूयमाणे ग्रहेषु च यृद्ध-
माणेषु वाचं यच्छत्याग्रयणस्य ग्रहणात् । ४ ।

आध्वर्यवेषु कर्मस्विति वचनादेव सिद्धत्वादादरार्थं पुनर्वचनम् ।
आग्रयणावधिवचनं च कर्मान्तराणामपि परिग्रहार्थम् । केचित्तु
आध्वर्यवान्तरपरिमंख्यानाथं मानादिपरिगणनं मन्यन्ते । तद्युक्तं-
आध्वर्यवेषु कर्मस्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छ-
तीत्यन्यत्रापि दर्शनाच्च ॥

वैप्रुषाञ्जुह्वत्सु जुहेति । ५ ।

सप्तहोतारं च जुहेति । सप्तहोतारं च जुत्वा सर्पन्तीति चक्ष्यतां
तद्वचनात् ॥

पवमानेषु समन्वारब्धः सर्पति । ६ ।

गतः ॥

ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युच्यमाने देव सवितरे-
तत्ते प्राहेत्यनुद्रुत्य । ७ ।

इति नवमी कण्डिका ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वो स्तुतेति प्रसौ-
ति । १ ।

बहिष्यवमानार्थमुद्गाढभिरेवमुक्ते आमन्त्रणे देव सवितरित्यादि सवितुः
प्रसव इत्यन्तमनुद्रुत्य रश्मिरसीत्यादिना प्रसौति ॥

सर्वस्तोत्राणामेष कल्पः । २ ।

गतः ॥

उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति । ३ ।

उत्तरोत्तरत्र तु प्रसवे उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानां दधाति ॥

द्वादशामिष्टोमे । पञ्चदशोक्थ्ये । षोडश षोडशिनि ।
सप्तदश वाजपेये । एकान्त्रत्रिंशतमतिरात्रे । चयस्त्रिं-
शतमभोर्यामे । ४ ।

एकत्रिंशदेव भवन्ति स्तोमभागाः । अतो ऽभोर्यामे षोडशैकत्रिंश-
थोरावृत्तिः । एवं सर्वत्र संख्यानियमे सत्यपि सोमातिरेकनिमित्ते
सोत्राधिक्ये तस्यतस्य क्रतोस्तत एव स्तोमभागाः । अत्र सवनान्त-
स्यावृत्तिः पूर्वयोः सवनयोः । तृतीयसवने त्वधिका एव निविशन्ते .
क्रतोरेव तत्रोत्तरकतुर्भावित्वात् ॥

स्तुते पवमाने यथेतं गत्वापरेणोत्तरवेदिं दक्षि-
णातिक्रम्योपविशति । सवनीयस्या वपाया होमा-
दास्ते । ५ ।

गतः ॥

हुतायां मार्जयित्वा प्रातःसवनायसंप्रसर्पत्सु ग्रहा-
वकाशैः शृतंकारैश्चोपस्थायोत्तरेण हविर्धानं गत्वा
दक्षिणेन मार्जालीयं धिष्णियं परीत्य पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्याग्रेण प्रशास्तुर्धिष्णियं दक्षिणातिक्रम्योप-
विशति । ६ ।

ग्रहावकाशशृतंकारैरेवात्रोपस्थानं . नेतरैः ॥

यचास्मै ब्रह्मचमसमाहरति तं प्रतिगृह्य भक्षयति
यथेतरे चमसान् । ७ ।

येनैव कत्पेनेतरे चमसिनश्चमसान्भक्षयन्ति तेनैव भक्षयति ॥

उपाहृते स्तोत्रे वाचं यच्छत्या शस्त्रयाज्यायाः । ८ ।

स्तुतशस्त्रयोर्वाग्यमनसुकम् । तस्येदानीमवधिरुच्यते . स्तोत्रोपकरणा-
दारभ्य शस्त्रयाज्यान्तमेव वाग्यमनमिति ॥

संस्थिते सवने यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । ९ ।

यथेतं येन पथा सदः प्रविष्टस्तेनैव ॥

एवं विहित उत्तरयोः सवनयोः संचरो ब्रह्मत्वं
च । १० ।

यो ऽयमासनदेशानां प्रवेशनिर्गमयोः प्रातःसवने संचर उक्तः यथा-
सनवाग्यमनवैप्रुषादि ब्रह्मत्वमुक्तं तदुभयमध्येवमेव विहितमुत्तरयोः
सवनयोः ॥

आध्वर्यव एवातो ऽन्यानि कर्माणि ब्रह्मण आम्ना-
तानि भवन्ति । ११ ।

उक्तेभ्यो ऽन्यान्यपि यानि ब्रह्मणः कर्माणि तान्यप्याध्वर्यवविधिष्वेव
सामान्यतो विशेषतश्चोक्तानि । सामान्यतः . यथा सस्त्रेषु नारायणसेषु
पमसिनः . प्रत्यक्षस्त्रमसिनो दधिद्रप्सान्भक्षयन्तीत्यादि । विशेषतः .
यथा ब्रह्मा मैत्रावरुणो वा पदापनुदति . उपोत्तिष्ठति ब्रह्मा .
ब्रह्मा वा मनसा ध्यायन्नित्यादि ॥

अवधृथं गच्छतां दक्षिणतो गच्छति । १२ ।

दक्षिणत्वं पूर्ववत् ॥

एवं विहितं सर्वसोमानां ब्रह्मत्वम् । १३ ।

सर्वसोमानामप्येतदेव ब्रह्मत्वम् । यत्तु किञ्चित्सेषां वैशेषिकं तदपि
तत्रतत्रैव वक्ष्यते . यथावर्तमाने ब्रह्मा गायति . ब्रह्मा यजमानस्य
इत्थं गृह्णातीत्यादि ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति दशमैः पटलः ॥

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्सप्तदशकृत्वो ऽपान्य व्याहृत्य
प्रतिगृह्णीयात् । १ ।

वायोरन्तर्नयनं अपाननम् । आत्मनो ऽन्यं प्रतिग्रहीतारमपदिश्य
प्रतिग्रहः व्याहृत्य प्रतिग्रहः । एतदुक्तं भवति . या यस्य दक्षिणा-
द्रव्यस्य देवता तां तस्य प्रतिग्रहीचीं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरपदिश्य प्रति-
गृह्णीयादिति । तथा च ब्राह्मणं . अग्नये हिरण्यमित्याह . अग्नेषं
वै हिरण्यं . स्वयैवैनहेवतथा प्रतिगृह्णातीति । तमेव व्याहृत्य प्रति-
ग्रहप्रकारं निदर्शयति ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु देवि
दक्षिणे । अग्नये हिरण्यं तेनामृतत्वमश्याम् । वयो
दाचे मयो मद्यमस्तु प्रतिग्रहीचे । क इदं कस्मा
अदात् । कामः कामाय । कामो दाता कामः प्रति-
ग्रहीता । कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णा-
मि । कामैतन्ने । एषा ते काम दक्षिणा उत्तानस्त्वाङ्गी-
रसः प्रतिगृह्णात्विति । २ ।

गतः ॥

सोमाय वासः । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्चम् । प्रजा-
पतये पुरुषम् । मनवे तल्पम् । त्वष्ट्रे ऽजाम् । अग्नये
वा । पूष्णे ऽविम् । निर्घृत्या अश्वतरगर्दभौ हिमवतो

इस्तिमम् । गन्धर्वाक्षराभ्यः स्रगसंकरणे । विश्वेभ्यो
देवेभ्यो धान्यम् । वाचे ऽन्नम् । ऊर्जे वा । अद्भ्यश्च
ओदनम् । समुद्रायापः । उत्तानायाङ्गीरसायानः ।
वैश्वानराय रथम् । ३ ।

यथासिद्धं वज्रादीनामेते मन्त्राः . तेषामप्यनुषङ्गः साम्यात् । उत्तरश्च
स्वयं वक्ष्यति ॥ अग्नये वा . अग्नये ऽजामिति वा मन्त्रः । अत-
श्चचाजाप्रकृतावप्यनियतेषूपान्तः . अविं ददात्यजां गामिति । अतो
विहृतौ चचाजो देयस्तचोह्यते ॥ गर्दभान्शतरयोर्व्यस्तयोरपि दाने
निर्घृत्या अश्वतरं निर्घृत्यै गर्दभमिति मन्त्रः । स्रगसंकरणयोर्व्यस्त-
योर्दाने गन्धर्वेभ्यः स्रक् अप्सरोभ्यो ऽसंकरणमिति भवति । धान्यं
श्रीद्वियवादि । अन्नं अदनीयं मन्यादि . न त्वादनः . तस्य पृथगु-
पादानात् ॥

वैश्वानर्यंचां रथं प्रतियुक्तीयाद्वैश्वानरः प्रलथा ना-
कमाहृद्दिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्त्रभिः । ४ ।

इत्येकादशी कण्डिका ।

स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनं समानमज्जमा परियाति
जायुविरिति । १ ।

इद्ये वैश्वानर्याः ससुचयः ॥

यत्किंचाग्राणत्तत्सर्वमुत्तानस्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णा-
त्वित्येव प्रतिगृह्णीयात् । यद्दानाच्चातमन्त्रम् । २ ।

यत्किंचान्यदप्राणि द्रव्यं तदनेनैव प्रतिगृह्णीयात् . यद्दानाच्चातमन्त्रं
वा स्यात् । आच्चातमन्त्रं तु हिरण्यादि तेनतेनैव मन्त्रेणेत्यर्थः ॥

सर्वेषु पुरस्तात्सावित्र उपरिष्ठादन्वाधिः । ३ ।

प्रथमवद्वितीयमन्त्रेष्वपि देवस्य जेत्यादि-देवि दक्षिण इत्यन्तः
सावित्रः पुरस्तादनुषज्यते । तथोपरिष्ठात् तेनामृतत्वमश्नामित्यादि-
प्रतिगृह्णात्वित्यन्तो ऽन्वाधिः । अन्वाधीयत इत्यन्वाधिः । अथानुषङ्गः ॥

ग्रास्ताकृन्तन्नपसस्तातन्वत वरुचयस्तावयन्नित्येत-
द्वासस्यनुषजति पुरस्ताद्देवतात् । ४ ।

वाससि परस्तात्सावित्रस्य पुरस्ताच्च सोमशब्दश्चैतदनुषजति . यथा
देवि दक्षिणे ग्रास्ताकृन्तन्नित्यारभ्य तावयन्सोमाय वास इति ॥

त इमे तान्त्रीणां दक्षिणानां प्रतिग्रहणाः स्युः । ५ ।

त इमे मन्त्रा यज्ञतन्त्रार्थानामेव दक्षिणानां प्रतिग्रहणाः . न तु
लौकिकानां नापि हेमाधानाद्यर्थानाम् । कुत इति चेत् तत्र
प्रमाणमाह ॥

विज्ञायते च । देवा वै वरुणमयाजयन् । स यस्मै-
यस्यै देवतायै दक्षिणामनयन्तामहीनात् । ते ऽब्रुवन्व्या-
हृत्य प्रतिगृह्णाम तथा नो दक्षिणा न ह्येष्यतीति । ते

व्यावृत्य प्रत्ययुक्लन् । ततो वै तान्दक्षिणा नास्तीनात् ।
य एवंविद्वान्व्यावृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा
स्तीनातीति ॥ तान्त्रीरेवाधिकुरुते । ६ ।

येयं प्रतिगृहणमन्त्रविधायिका श्रुतिस्तान्त्रीरेवाधिकुरुते । कथम् ।
देवा वै वरुणमयाजयन्निति याजनं प्रकृत्य तन्निमित्ताया दक्षि-
णाया व्यावृत्य प्रतिगृहविधानात् तदर्थत्वाच्च मन्त्राणाम् । अतो
ऽधिकाराद्यज्ञतन्त्रार्थदक्षिणाविषया एव मन्त्राः नेतरार्थविषया इति
सिद्धम् । तथा तान्त्रीणामिति वचनात् साङ्गप्रधानकृत्स्नतन्त्र-
दक्षिणाविषयाः साङ्गदक्षिणाविषया इत्यपि सिद्धं भवति ॥ श्रुत्य-
र्थश्च । देवा वै वरुणस्यर्लिज आसन् । स यस्मैयस्मै चलिग्भूताय
देवतापरपर्यायाय देवाय दक्षिणां इत्तवान् तां देवतां सा दक्षिणा
हंसितवती । ततो देवा व्यावृत्य प्रतिगृह्णामेति मन्त्रयित्वा तथा
चक्रुः । व्यावृत्य प्रतिगृहस्य प्रागेव व्याख्यातः । शेषः सुगमः ॥

बर्हिषा प्रतीयाज्ञां वाश्वं वा । ७ ।

बर्हिः दृषं । गां वाश्वं वा दौयमानं यासार्थेन दृषणसुष्टिना प्रति-
गच्छेदित्यर्थः ॥

अन्नेन पुरुषं हस्तिनं वा । ८ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयो दासो दासी वा ॥

गन्धैः प्रियवद्येन च तल्पम् । ९ ।

गन्धद्रव्यैर्माख्यानुलेपनादिभिः प्रियवादेन च तल्पं प्रतीयात् । तल्प-

शब्दः शास्त्रेषु भार्यायां प्रयुक्तौ लक्षणया । दैवेन विवाहविधिना कन्यां दीयमानामित्यर्थः । तथा च वक्ष्यति । दैवे यज्ञतन्म सत्विके प्रतिपादयेदिति । तथा दक्षिणाधिकार आश्वलायनः . अभिष्टुष्टे-प्राणि कन्यां चेति ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथोत्तरेण पटलेन चतुर्होतृणां काम्यनैमित्तिकान्प्रयोगान्ब्रह्मसद-
भ्यनव्रतमपि प्रसङ्गादाह ॥

संवत्सरं चतुर्णामेको नाश्रीयात् । तद्गतमिति वि-
ज्ञायते चतुर्होतृणामनुब्रुवाणस्य । १ ।

चतुर्णामेकपङ्क्तौ भुञ्जानानामन्यतमः संवत्सरं नाश्रीयात् . ततो
ऽधीयीत । तच्चतुर्होतृनधीयमानस्य व्रतमिति विज्ञायते ॥

एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतारः । २ ।

इष्टिः यज्ञः । एतदुक्तं भवति . श्रौता अध्येते चतुर्होतृप्रयोगा
अनाहिताग्नेरपि भवन्तीति ॥

यः प्रजया पशुभिर्न प्रजायेत स द्वादशाहानि तप्त-
मुदकं पिबन्बरासीं वसानो ऽधः शयीत । ३ ।

प्रजापश्वोः कामसमुषयो वक्ष्यमाणो विधिः । तस्येदं पुरश्चरणं .
तप्तोदकं पिबत्यग्नार्थे । बरासी मूलश्राटी ॥

द्वादश्याः प्रातः प्राङ्मुक्त्रम्य प्राण्यापान्येन्द्रं गच्छ
स्वाहेत्यपान्य दशहेतारं व्याख्याय चतुर्होतारं जुहु-
याच्चतुर्यहीतेनाज्येन । ४ ।

असमाप्ते तप्तव्रते द्वादश्या रात्रेः प्रातः साम्निः प्राङ्मुखो गत्वा
प्राण्यापान्य पुनर्मन्त्रेणापान्य दशहेतारमयष्टं जपित्वा चतुर्होता
व्यवहारेण जुहुयादाहवनीव औपासने वा ॥

अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेण । अर्धमुत्तरेण । ५ ।

अथवा अर्धमाख्यस्य चतुर्होतुः पूर्वेण भागेन जुहोति . अर्धं यद्वा-
ख्येनोत्तरेण भागेन वाचस्पत इत्यादिना ॥

यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशग्रहीतेन सुषं
पूरयित्वा दशहेतारं मनसानुद्रुत्य दर्भस्तम्बे सग्रहं
जुहुयात् । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेण । ६ ।

अत्र ब्राह्मणो दक्षिणत उपासत इत्युक्तं ब्राह्मणे । तदनादृतं सूचकता ॥

यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यत्रो नर्ह्येत्सो ऽरय्यं परेत्य
दर्भस्तम्बमुद्ग्रथ्य ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य चतुर्हो-
तुन्व्याचक्षीत । ७ ।

ब्राह्मणग्रहणात् अत्रियविश्वोर्नाथं विधिः । विद्या वेदः । यत्रः
ओत्रियत्वख्यातिः । परेत्य गत्वा । उद्ग्रथ्य बद्ध्वा । व्याचक्षीत वदेत् ॥

सर्वान्ससंभारयजुष्कानित्याश्मरथ्यः । होतुनित्या-
वेखनः । ८ ।

संभारयजुर्गृह्यं संभारयजुरादि-हृदयान्तानामनुवाकानां प्रदर्शनार्थं
 ये चातुर्होत्रे ऽग्नौ प्रयुज्यन्ते । एतदुक्तं भवति . आश्वरथ्यमतानु
 चातुर्होत्रमन्वाश्रुतुर्होत्रात् इति गुणकल्पेनेति ॥

यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति । ९ ।

गतः ॥

अथैता देवानां पत्नयः* । ताभिः प्रजाकामं पशुकामं
 वा याजयेत् । १० ।

शेनेन्द्रस्येत्यादिभिर्गजुभिरेवंकामस्य जुहुयादित्यर्थः ॥

अन्तरा त्वष्टारं देवानां च पत्नीश्चत्वारिचत्वारि
 पदानि प्रतिसंस्थाय यजेत । ११ ।

पदमिति यजुश्च्यते । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंघाजेषु त्वष्टरीष्टे
 पर्वणिपर्वणि चत्वारिचत्वारि यजुषि गणयित्वा जुहुयात् । समाप्ते
 त्वनुवाके पुनःपुनरावर्तयेत् ॥

यदि संवत्सरं न जायेत तत्परो न सूक्ष्मेत् । १२ ।

संवत्सराद्यदि न जायेत कामस्ततः परं न तं विधिमाद्रिचेत । न
 किञ्चासावस्वस्य सघूपाय इति भावः ॥

: दशहोत्राभिश्चरन्थजेत । १३ ।

यजतिरत्रापि जुहोत्यर्थः । व्यक्तं चात्र ब्राह्मणे . अभिश्चरन्द्श-
 होत्रारं जुहुयादिति ॥

* Cf. XIV. 15. 3.

स्वकृत इरिषो प्रदरे वा जुहुयात् । १४ ।

इरिषं ऊषरो देशः . तत्स्वयंकृतं भवति न तु पुरुषप्रयत्नेन । प्रदरः
भूमिच्छिद्रम् ॥

इति चथोदशौ कण्डिका ।

यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोति । वाच एवैनं क्रूरेण
प्रष्टस्यति । ताजगार्तिमार्छतीति विज्ञायते । १ ।

वाचः क्रूराणि श्रुत्यैव दर्शितानि . यथा खट् फडित्याद्यनुक्रमेण
वाचः क्रूराणीति । तेषामन्यतमेन वषट्करोति . स्वाहाकारस्थाने
स्रग्नादिना जुहोतीत्यर्थः । ताजक् सद्यः ॥

यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्होतारं
जुहुयाच्चतुर्गृहीतेनाज्येन । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्ध-
मुत्तरेण । अस्य वीरो जायते । २ ।

वीरः सत्पुत्रः ॥

न त्वेनमपरो ऽनुजायते । ३ ।

अयं त्वस्य दोषः . नैनं पुत्रमन्ववरः पुत्रो जायते ॥

वीरो दक्षिणा । ४ ।

दक्षिणावचनान्न स्वयंकर्तव्यो होमः ॥

एतेनैव चतुर्दोषा राजानं संग्रामे संयत्ने याज-
येत् । ५ ।

एतेनैव चतुर्दोषाङ्घ्रिनेत्यादिविधिना प्रयत्नयुद्धस्य राज्ञो जुहुयात् ॥

यत्नच विन्देरंस्ततो द्वादशशतं दक्षिणाः । ६ ।

संग्रामं जिला यत्नच धनं लभेरंस्ततो ऽपद्यस्य द्वादशशतं व्रतं
दक्षिणाः ॥

पञ्चदोषा पशुकामं याजयेत् । ७ ।

एतेनैवेत्यनुवर्तते ॥

चतुर्दोषाङ्घ्रिनेत्याङ्घ्रिने । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्त-
रेण । चतस्रो दक्षिणा ददात्यश्वं हिरण्यं गां वास
इति । ८ ।

मैतासु चतसृषु दक्षिणासु प्रतिग्रहमन्त्राः . दर्विदोमत्वात् ॥

एतेनैव दक्षिणावर्द्धमामयाविनं स्वर्गकामं वा याज-
येत् । ९ ।

एतेनैव पञ्चदोषा यथोक्तविधिनेन ॥

मनसा स्वर्गकामस्य जुहुयात् । १० ।

मनसानुद्रुत्य जुहुयात् ॥

सप्तदोषा यज्ञविभ्रष्टं याजयेच्चतुर्दोषाङ्घ्रिनेत्याङ्घ्रिने । अर्धं वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेण । ११ ।

Narada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs.	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @/10/ each	..	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V	..	2	8
Parisishtaparvana (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	..	1	14
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	..	1	14
Prithirāj Rāsan, (Sans.) Fasc. I—V @/10/ each	..	3	2
Ditto (English) Fasc. I	..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @/10/ each	..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	..	1	14
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—X @/10/ each	..	6	4
Ditto Kśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @/10/ each	..	6	14
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @/10/ each	..	5	10
Ditto Sankhyana Fasc. I. (Sans.)	..	0	10
Sāma Veda Samhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @/10/ each Fasc.	..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @/10/ each	..	2	8
Sākhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @/10/ each	..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	..	0	10
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @/10/ each	..	1	4
Sāṅkhyā Pravachana Bhāshya, (English) Fasc. III	..	0	10
Sāṅkhyā Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	10
Sūtruta Samhita, (Eng.) Fasc. I and II @/10/ each	..	2	0
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @/10/ each	..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @/10/ each	..	15	0
Ditto Samhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @/10/ each	..	20	10
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @/10/ each	..	1	4
Ditto Aitareya Svetāshvatara Kena Ysā Upanishads, (English) Fasc. I and II @/10/ each	..	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @/10/ each	..	11	14
Tatta Chintamony, Fasc. I & II (Sans.) @/10/ each	..	1	4
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @/10/ each	..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @/10/ each Fasc.	..	6	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @/10/ each	..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @/14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @/10/ each	..	8	2
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @/14 each	..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @/14 each	..	37	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @/10/ each	..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @/4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @/14 each	..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @/14 each	..	17	8
Fihrist-i-Ūsī, or, Ūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @/12/ each	..	3	0
Fatūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @/10/ each	..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @/10/ each	..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @/1/ each	..	6	0
Iqbāināmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. I—III @/10/ each	..	1	14
Isābāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @/12/ each	..	27	12
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @/10/ each	..	3	2
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @/10/ each	..	9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @/1/ each	..	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'ásir-i-'Alamgirí (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	10
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Zafarnamah, Fasc. I.	0	10

— — — — —
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	5	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
5. Anis-ul-Musharrihi	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
11. Iştiláhát-uş-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
14. Khizánat-ul-'ilm	4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
18. Sharaya-ool-Islám	4	0
19. Tibetan Dictionary	10	0
20. Ditto Grammar	8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 560.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरुद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
VOL. II. FASCICULUS XII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1886.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvaṇa Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Saṅḍilya, (English) Fasc. I ..	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I ..	.. 1	0
Bhāmati, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each ..	.. 1	4
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc	.. 29	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each ..	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1/ each ..	.. 6	6
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ /1/ each ..	.. 13	0
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I ..	.. 0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each ..	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ /1/ each ..	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each ..	.. 10	10
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each ..	.. 2	8
Nṛsiṅgha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc.	7	8
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	.. 0	10

(Continued on third page of cover.)

यज्ञविभ्रष्टः पूर्वप्राथस्त्रिन्ने व्याख्यातः । तत्रेष्टिपशुविभ्रष्टस्त्रेष्टिरेव प्राथस्त्रिन्तं यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । सोमविभ्रष्टस्य तु सोमः . सप्तदशेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्ट इति । अयं तु दर्विहोमत्वसामान्या- दग्निहोत्रविभ्रष्टस्य भवति अर्वाक् चतुरहविभ्रष्टात् । ततः परं तन्नु- मत्युक्ता . तच्चेदं तन्नुमतीविधावेव दर्शितमस्माभिः । पिण्डपिद्व- यज्ञभ्रष्टे पार्वणादिपाकयज्ञभ्रष्टे चायमेव विधिर्द्रष्टव्यः ॥

यः कामयेत बहोर्भूयान्स्यामिति स दशहोतारं प्रयुञ्जीत । यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्होतारम् । यः कामयेत पशुमान्स्यामिति स पञ्च- होतारम् । यः कामयेतर्तवो मे कल्पेरन्निति स षड्दो- तारम् । यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यामा मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति स सप्तहोतारम् । १२ ।

बहोर्भूयान् प्रजापत्यादिवहोर्बहुतरः । प्रयुञ्जीत जुहुयात् . चतु- र्यहोतेमचतुर्गृहोतेनेति वचनात् । अतवो मे कल्पेरन् खंखं गुषं पेषयन्तः शिवा गच्छन्तु । सोमयाजी जायेतेति धातुसंबन्धे प्रत्यया इति भविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः । सोमेज्यावत्सोमपानस्यापि पुरुषार्थ- तात् पृथक् सोमपवचनम् । अत एवाक्रं शास्त्रेषु . तावेवास्मै सोम- पीथं प्रयच्छतः . सोमं पातुमर्हतीत्यादि ॥

अथैष ऋतुमुखीयः षड्दोता वाग्घोतेति । तस्य षट्पृतुमुखश्चतुमुखे जुहुयादिति । स सार्वकामः । १३ ।

य एष प्रायश्चित्तौ वाग्धोतेति षट्सुखषट्सुखे जुहोतीत्यादि
शुद्धिकामस्यर्तुमुखेषूक्तः षड्भुता । तमधिकृत्य प्राणान्तरमविशेषेण
वदति . षट्सुखषट्सुखे जुहुयादिति . न प्रायश्चित्तं विभिन्नष्टि ।
तस्मात्स विधिः सर्वकामार्थः न परं शुद्धिकामस्येत्यर्थः ॥

इति षतुर्दशौ कण्डिका ।

यद्येनमार्त्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेरन्नाग्नीध्रे जुहुयाद्-
शहोतारं चतुर्दशीतेनाज्येन पुरस्तात्प्रत्यङ्तिष्ठन्प्रति-
क्षोमं विग्राहम् । प्राणानेवास्योपदासयति ॥ यद्येनं
पुनरुपशिक्षेयुराग्नीध्र एव जुहुयाद्दशहोतारं चतुर्दशी-
तेनाज्येन पश्चात्प्राङ्गसीनो ऽनुक्षोममविग्राहम् । प्रा-
णानेवास्यै कल्पयतीति विज्ञायते । १ ।

यद्येनं पुरुषमार्त्विज्ये इतं सन्तमसति दोषे ततो भ्रंशयेयुर्धजमान-
किंकराः तदासौ तं जिघांसन्दशहोतारमेव जुहुयात् । उत्तमा-
दारभ्य प्रतिपदं यजुषामनुद्रवणं प्रतिक्षोमता । यजुषियजुष्यवसा-
थानुद्रवणं विग्राहः । उपदासः क्षणम् । पुनरार्त्विज्ये स्थापनं उप-
शिक्षणं . यथाधीतो दशहोता अनुक्षोममविग्राहं च भवति ॥

स यः कामयेत प्रियः स्यामिति यं वा कामयेत
प्रियः स्यादिति तस्मा एतं स्थागरमलंकारं कल्पयित्वा
दशहोतारं पुरस्ताद्वाख्याय चतुर्दशीतारं दक्षिणतः

पञ्चहोतारं पञ्चात्षड्भोतारमुत्तरतः सप्तहोतारमुपरिष्ठात्संभारैश्च पत्निभिश्च* मुखे ऽलंकृत्यास्यार्धं व्रजेत् । प्रियो ह्येव भवतीति विज्ञायते । २ ।

यः आत्मनः परस्य वा किञ्चित्प्रतिप्रियत्वं कामयते स तस्मै यं प्रियं चिकीर्षति तदर्थं स्थागरं स्थागराख्येन द्रव्येण कृतं अनुलेपनार्थमलंकारं पात्रे स्थापयित्वा तस्य प्रागादिषु दिक्षु तदभिमुखः स्थितो दशहोत्रादीनुदित्वा तथा संकृतेन तेन अग्निर्धनुर्भिः सेनेन्द्रयेत्यनुवाकाभ्यां मुखे पुण्ड्रकादिरूपमलंकारं कृत्वास्य वस्त्रीकार्यस्यार्धं स्नानमाव्रजेत् । स्वयं वा परो वा यः प्रिय इत्येते षो ऽलंकृतः . तस्य प्रिय एव भवति ॥

अथ प्रकृताप्रकृतविषयाणां चतुर्होत्राणां सामान्यव्याख्या क्रियते ॥

त इमे चतुर्होतारो यत्र होमार्थाः सग्रहाः सस्वाहाकारास्तत्र प्रयुज्येरन् । यत्र होमार्था अग्रहा अस्वाहाकाराः । ३ ।

त इमे चतुर्होतारो यत्र क्वच ब्राह्मणे होमार्थाश्चोद्यन्ते . यथा अभिचरन्दशहोतारं जुहुयात् . दर्शपूर्णमासावाख्यभमानश्चतुर्होतारमित्यादौ . तत्र सग्रहाः प्रयुज्येरन् । यत्र त्वहोमार्थाः . यथा यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं पञ्चहोत्रा पशुमुपसादयतीत्यादौ . तत्राग्रहाः प्रयुज्यन्ते ॥ स्वाहाकारविधिनिषेधौ विस्पष्टार्थौ ॥

* Thus all MSS. and Taitt. Br. 2, 3, 10, 2.

यत्र जपा याजमानाः । ४ ।

अहोमार्थेषु मध्ये यत्र जपार्थास्योद्यन्ते ते याजमाना भवन्ति न स्वाध्वर्थवाः . यथा चतुर्होतृग्व्याचक्षीत . बहिष्यवमाने दग्धहोतारं व्याचक्षीतेत्यादिषु । येषां तु विशिष्टकर्तृकैव सोदना ते तत्तत्कर्तृका एव भवन्ति . यथा हविर्निर्वश्यन्दग्धहोतारं व्याचक्षीत . सामिधेनीरनुवक्ष्यन्दग्धहोतारं व्याचक्षीतेत्यादिषु दग्धहोत्रादयः । व्यक्रोक्त-
स्यायमर्थः सत्याषाढेन . यथा ये जपा याजमानास्त इत्यादि ॥

तेषां ये विहारसंयुक्ता आहिताग्नेस्तान्प्रतीयात् ।
उभयोरितरान् । ५ ।

तेषां चतुर्होतृणां मध्ये ये विहारसंयुक्ता भवन्ति यथा अथैता देवानां पत्नयः . दर्शपूर्णमासावालभमानस्यतुर्होतारमित्यादिषु पत्नयस्यतुर्होत्रादयश्च . ते आहिताग्नेरेव भवन्ति । ये तु विहारेषा-
संधुक्ताः . यथा यः कामयेत प्रजाबेयेति . यं ब्राह्मणं विद्यामित्या-
दिषु दग्धहोत्रादयः . ते आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति । तत्राहि-
ताग्नेराहवनीय औपासने वा होमः . अनाहिताग्नेस्त्वौपासने ॥

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ अग्निनाग्निः स-
मिध्यते । सप्त ते अग्ने । मनो ज्योतिर्जुषताम् । अय-

स्त्रिंशत् ॥ यन्मे मनसञ्छिद्रं यद्वाचो यच्च मे हृदः ।
 अयं देवो वृहस्पतिः सं तत्सिञ्चतु राधसा ॥ विश्वकर्मा
 हविरिदं जुषाणः संतानैर्यज्ञं समिमं तनोतु । या व्युष्टा
 उषसो याश्च निम्नुचस्ता संदधामि हविषा घृतेन ॥
 अयाश्चाग्ने ऽसि । त्वं नो अग्ने । स त्वं नो अग्ने ॥ भद्रं
 कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजचाः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृहस्पतिर्द-
 धातु ॥ पृषदश्चा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो
 विदथेषु जगमयः* । अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो
 विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ शतमिन्दु शरदो
 अन्ति देवा यचा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो
 यच्च पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥
 प्रेहो अग्ने दीदिहीत्येषा । १ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

श्रुत्कर्णाय कवये वेद्याय नमोभिर्नाकमुपयामि

* Corrected according to Rigveda 1.89.7; all MSS. read
 जगमयः.

शंसन् । यतो भयमभयं तत्कृधी नो ऽग्ने देवानामव
हेड इयत्त्व ॥ अग्निं वो देवमग्निभिः सजेषा यजिष्ठं
दूतमध्वरे ह्यणुध्वम् । यो मर्त्येषु निध्रुविर्घृतावा तपु-
र्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्निर्घृतैः
समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति
घृतं पिबन्व्यजताद्देव देवान् ॥ आयुर्दा अग्ने । इमो अग्ने ।
सप्त ते अग्ने । मनो ज्योतिर्जुषताम् । चयस्त्रिंशत् ।
यन्मे मनसः । विश्वकर्मा । अग्निं युनजिम । इन्धा-
नास्त्वा ॥ अग्निर्न ईडित ईडितव्यैर्देवैः पार्थिवैः पातु ।
वायुर्न ईडित ईडितव्यैर्देवैरान्तरिक्षैः पातु । सूर्यो न
ईडित ईडितव्यैर्देवैर्दिव्यैः पातु । विष्णुर्न ईडित ईडि-
तव्यैर्देवैर्दृश्यैः पातु । अग्निर्यजुर्भिः पूषा स्वगाकारैस्त
इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्वन्तु व आरभे ऽनु मारभध्वं
स्वाहेत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरविघ्नातप्रायश्चित्ते सोमे चय-
स्त्रिंशतमाहुतीर्जुहेति । १ ।

अथ सोमप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तच्चाश्रुतानि विशेषप्रायश्चित्तानि यत्र
दोषाणां वो ऽविघ्नातप्रायश्चित्तः सोमः । एतदुक्तं भवति । पुरुष-
प्रमादालस्यादिभिस्तत्र प्रायश्चो भवन्त्येवान्येऽन्ये दोषाः . न च ते
सर्वे श्रुतप्रायश्चित्तविशेषा एव भवन्ति . विचित्रत्वात्तेषां . तस्माद्-
दृष्टदोषविघातार्था एता आहुतीर्जुहेतीति ॥ तत्र अग्निर्न ईडित

सं यज्ञमित्यादिरनुषङ्गः । यथा पार्थिवैः पातु त
तथा अग्निर्धनुर्भिस्त इमं . पूषा खगाकारैस्त

७

. चाग्नीध्रे यज्ञतनूः । २ ।

पूर्वपूर्वानुद्गवणं . अवचनात् ॥

पृथिवि भूवरि सिनीवाल्ब्युरन्ध्र* आषित्ते मनस्ते
भुवो विवस्त इति वसतीवरीषु सवनीयासु वा वि-
षिक्तासु सप्ताहुतीहुत्वा । ३ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं व ऋध्या-
सम् । सोमस्याज्यमसि हविषो हविर्ज्योतिषां ज्योतिः ।
विश्वेषां वो देवानां देवताभिर्युक्त्वामीत्यभिमन्थ्य सं वः
सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं वो ऽय-
मग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च । सर्वमायुर्दधातु मे ।
मान्दा वाशाः । आपो भद्राः । आदित्यश्यामि । आपो
हि ष्ठा मयोभुव इत्येताभिः सप्तभिः संसिञ्चेदभि वा
मन्त्रयेत । १ ।

* Thus all MSS.

अतिपदमेकैकाङ्कतिः । भुवो विवस्त इति सप्तमी । सवनीयासु
एकधनासु । विधिक्रासु स्कन्नासु ॥ संसिञ्चेत् ता एव पुनराददीत ।
यदा त्वादानायोग्यास्तदाभिमन्त्रयेत् ॥

यदि प्रातःसवने प्राग्घोमात्सोममतिरिक्तं पश्येत्तं
चमसेषभ्युन्नयेदुपजुहुयादा । २ ।

प्रातःसवने ऽन्तिमस्य चमसगणस्य प्राग्घोमाद्यदि कलशादिषु पश्ये-
दतिरिक्तं चमसेष्वानयेत् उपजुहुयादा परिस्रवादिना अर्वागनुवष-
द्वारात् । उपहोमास्तु परतो होमाद्दर्शने ऽपि यावदनुवषद्वारं
लभ्यन्ते . उपहोमकालानत्ययात् । प्राग्घोमादिति चानुवषद्वारहोमो
ऽभिप्रेतः ॥

हुते दृष्ट्वा स्तुतशस्त्रवन्तं कुर्यात् । ३ ।

निर्घृत्ते शानुवषद्वारहोमे दृष्ट्वा ततः स्तुतशस्त्रवन्तं सोमं कुर्यात् ॥

होतृचमसमुत्थांश्चमसानुन्नीय दृहतः स्तोत्रमुपाक-
रोति । ४ ।

अतिरिक्तादेवोपस्तरणं चमसानाम् । अत्र चमसानुन्नीयेति वचनात्
चमसगणाय पर्याप्तसोमातिरेक एवातिरिक्तविधिः . अन्यथा अग्निं
मरादिविधिरेवेति सिद्धं भवति । केचित्त्वाङ्कतिमात्रातिरेके ऽप्येकध-
नाभिर्वर्धयित्वातिरिक्तविधिं कुर्वन्ति ॥

गैर्धयति मरुतामिति धयदतोषु स्तुवीरन् । ५ ।

पञ्चमो ऽप स्तोत्रमभ्यम इति ब्रह्मन्विधावेव दर्शितम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुत इति वैतासु बृहता गैरि-
वीतेन वा स्तुवीरन् । ६ ।

एतासु वा स्तुवीरन्. नेतरयोरन्यतरेण साम्ना ॥

येन्द्रावैष्णवं होतानुशंसति । ७ ।

गतः ॥

इन्द्राविष्णुभ्यां पीतस्थेति भक्षमन्त्रं नमति । ८ ।

अथादेवतपच एवं संनामः ॥

यदि माध्यंदिन एतदेव । ९ ।

अदि माध्यंदिने ऽतिरिक्तं पञ्चेदेतदेव प्राचक्षितम् ॥

स्तोत्रे विकारः । बण्महँ अस्ति सूर्येति सौरीषु
बृहता गैरिवीतेन वा स्तुवीरन् । १० ।

गतः ॥

तथैव होतानुशंसति । तथा भक्षमन्त्रः । ११ ।

तथैन्द्रावैष्णवमेव शंसति . न तु स्तुतानुसारेण सौरमिति भावः ॥

यदि तृतीयसवने ऽतिरिच्येतोक्त्यं कुर्वीत । १२ ।

तृतीयसवने ऽपि प्राग्घोमाहृष्टा स एवाभ्युक्त्यनविधिरूपहोमो वा ।

ऊते तु इष्ट्वा अग्निष्टोमसैत्कतुस्तसुकथं कुर्वीत । तथातिरिक्तं रस-

माधवनीये प्रकृतिवद्गुरां कृत्वा स्वाश्लोकस्य गृह्णाति । तत एक-
धनानां यद्यार्थमित्येतदाद्या पञ्चहेतुः क्रियते । यद्वावकाञ्च्युत्तं-
कारास्तु लुप्यन्ते . प्रस्रप्यन्तो यद्वागवेच्यन्ते इति वचनात् । ततः
प्रातःसवगवदुक्थं विगृह्णातीत्याद्युक्तेतः सर्वं राज्ञानमित्यक्तं तन्वं
तायते । स्तोत्रेषु चोक्थयवदेव स्तोमभागः . न तु दादश्रस्त्रावृत्तिः
उक्थयत्वविधानात् ॥

यद्युक्थ्ये षोडशिनम् । यदि षोडशिन्यतिराचम् ।
यद्यतिराचे द्विराचम् । यदि द्विराच एकस्तोचमेव । १३ ।
द्वतीयसवने ऽतिरिच्येतेति कुर्वीतेति चानुषङ्गः . सर्वः प्रयोगस्यैषां
यद्वावकाञ्च्युत्तंकारास्तु लुप्यन्ते . प्रस्रप्यन्तो यद्वागवेच्यन्ते इति वचनात् । ततः
प्रातःसवगवदुक्थं विगृह्णातीत्याद्युक्तेतः सर्वं राज्ञानमित्यक्तं तन्वं
तायते । स्तोत्रेषु चोक्थयवदेव स्तोमभागः . न तु दादश्रस्त्रावृत्तिः
उक्थयत्वविधानात् ॥

यद्युक्थ्ये षोडशिनम् । यदि षोडशिन्यतिराचम् ।
यद्यतिराचे द्विराचम् । यदि द्विराच एकस्तोचमेव । १३ ।
द्वतीयसवने ऽतिरिच्येतेति कुर्वीतेति चानुषङ्गः . सर्वः प्रयोगस्यैषां
यद्वावकाञ्च्युत्तंकारास्तु लुप्यन्ते . प्रस्रप्यन्तो यद्वागवेच्यन्ते इति वचनात् । ततः
प्रातःसवगवदुक्थं विगृह्णातीत्याद्युक्तेतः सर्वं राज्ञानमित्यक्तं तन्वं
तायते । स्तोत्रेषु चोक्थयवदेव स्तोमभागः . न तु दादश्रस्त्रावृत्तिः
उक्थयत्वविधानात् ॥

यद्युक्थ्ये षोडशिनम् । यदि षोडशिन्यतिराचम् ।
यद्यतिराचे द्विराचम् । यदि द्विराच एकस्तोचमेव । १३ ।
द्वतीयसवने ऽतिरिच्येतेति कुर्वीतेति चानुषङ्गः . सर्वः प्रयोगस्यैषां
यद्वावकाञ्च्युत्तंकारास्तु लुप्यन्ते . प्रस्रप्यन्तो यद्वागवेच्यन्ते इति वचनात् । ततः
प्रातःसवगवदुक्थं विगृह्णातीत्याद्युक्तेतः सर्वं राज्ञानमित्यक्तं तन्वं
तायते । स्तोत्रेषु चोक्थयवदेव स्तोमभागः . न तु दादश्रस्त्रावृत्तिः
उक्थयत्वविधानात् ॥

* Corrected conjecturally ; h वाञ्छं, the other MSS. वा ज्ञं .

विधेरनुपशमाचष्टे बौधाचनः . यथा यस्य प्रातःसवन इत्यादि यथा-
 ब्राह्मणमुक्त्वाह . इति छन्दोगबहृषेषु कामयमानेषु ते चेन्न काम-
 येरन् प्रातःसवने ऽतिरिक्ते यां खालीं रात्रे ऽतिषिष्टाय मन्यते
 तस्मा उपरिष्टादाययन्मानीयाधस्तादुपगृह्णाति तं चिरभिविध्य-
 न्दयति . सो ऽभिविध्यन्दमानः सर्व एवाययणः संपद्यते . तं चिर-
 भिद्भिद्भृत्य परिमृश्यासादयतीति । तथा माध्यंदिने ऽप्येतमेव विधि-
 मविक्रतमुक्त्वाह . तृतीयसवने ऽतिरिक्ते हारियोजनमेवात्राभिविध्य-
 न्दयति . नहि पुनर्यहं विद्यत इति ॥ कात्यायनो ऽप्याह . पूर्वा-
 सवनादतिरिक्तसोत्तरे संपावनमेके* . तं निकामयमानो ऽभ्यति-
 रिच्यत इति श्रुतेः . तृतीयसवनाच्चेद्वारियोजने ऽवनीय होमः .
 अस्मृताद्यजोषमिश्रस्यापववहरणमिति ॥ अथ यदा सूचकारमता-
 दतिरात्रे द्विरात्रः क्रियते तदा पूर्वमहः पत्नीसंयाजान्तं संस्त्राय
 द्वितीयो ऽप्यतिरात्रः कार्यः । उपरिष्टादतिरात्रत्वादहीनागां व्युष्टि-
 द्विरात्रप्रकृतित्वाच्च द्विरात्राणां एवमन्ये ऽप्यहीनधर्मा द्विरात्रधर्माश्च
 यथाप्रकृति द्रष्टव्याः ॥

तच्च वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु बृहता गौरिवीतेन
 वा स्तुवीरन् । १४ ।

तातीथसवनिक एकस्रोत्रे ॥

* Corrected according Kāty. S'r. 25. 13. 16, my MSS.
 have वावनयनमेके, only h उपवनमेके.

तथैव षोडशानुशंसति । तत्रा भद्रमन्त्रः ३ १५ ।

तथैवानुशंसति ऐन्द्रावैष्णवमेवानुशंसति यथा सवगान्तरे ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिकः ।

इति षष्ठः पटलः ॥

The commentary to the following paṭala, comprising the kaṇḍikās 19, 20, 21 and 22, is unfortunately lost, at least, all my MSS. have a lacuna here, and, in most of them, the reader's attention is directed to it by some special remark, such as पुढिनं पडसपत्तं (b) or अन्नमः पडसपुढिनः (c) or पडसं पुढिनं (ik). I regret exceedingly not to be able to insert here Dhûrtasvâmin's commentary to the four kaṇḍikās in question, because the MS. of this comment the use of which I owe to the invaluable kindness of the late Dr. Burnell,—and which, I may add, is the most extensive MS. of Dhûrtasvâmin's work hitherto discovered, but still breaking 'off at the 7th kaṇḍikâ of pras'na XVIII—leaves pras'na XIV altogether.

यदि सोमौ संसुतौ स्यातामादितश्चतुर्भिः संभार-
यजुर्भिर्हुत्वा महारथे प्रातरनुवाकमुपाकृत्याम्वारभ्ये
यजमाने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिधु-
भो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वरहेति । १ ।
एवं सवनादौसवनादावुत्तरैरुत्तरैश्चतुर्भिः संभारय-
जुर्भिर्बृहस्पत्या चोत्तरेषोत्तरेषा पाङ्क्तात् । २ । पञ्च-
सवनो यज्ञः । चीरि सवनाम्बवभृथो ऽनूबन्धेति ।

पञ्च समिद्धे ऽग्नौ ह्ययन्ते प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं
 प्राणापानौ मा मा हासिष्टमिति । ३ । पुरस्तात्पाशु-
 कास्त्रिष्टकृतो ऽध्वर्युर्जपत्येतिवन्ति प्रेतिवन्ति वाज्या-
 नि । ४ । मरुत्वतीर्षणस्वतीर्वा प्रतिपदः । ५ । अभीवर्ते
 ब्रह्मसाम । ६ । उभे वृहद्रथंतरे भवतः । ७ । यद्यग्निष्टोमः
 सोमः परस्तात्स्यादुक्थं कुर्वीत । यद्युक्थः षोड-
 शिनम् । यदि षोडश्यतिराचम् । यद्यतिराचो द्विरा-
 चम् । यदि द्विराचस्त्रिराचम् । यदि त्रिराच एकस्तो-
 चमेव । ८ । अभिजित्कार्यो ऽभिजित्यै । विश्वजित्कार्यो
 विश्वजित्यै । सर्वपृष्ठः सर्वस्तोमो ऽतिराचो भवति
 सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुद्धा इति विश्वायते । ९ । सजनीयं
 शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभीयं निष्केवल्यम् ।
 तानि शंसेत् । १० । सजनीयं प्रातःसवमिके वैश्वदेवे
 ऽनुमीहेत् । विहव्यं मरुध्वदिनीये मरुत्वतीये । अ-
 वस्त्यस्य कयाशुभीयं निष्केवल्यं तार्तीयसवनिके वैश्व-
 देवे ऽनुमीहेत् । ११ ।

इत्येवमविंशती कण्डिका ।

तपेमाः सामचोदना भवन्ति । तौरश्रवसं कार्यम् ।
 वसिष्ठस्य निहवः कार्यः । अभीवर्तं ब्रह्मसाम कुरु-

तात् । उभे दृष्टद्रवन्तरे कुरुतात् । अभिजितं विश्व-
जितं वा यज्ञक्रतुं कुरुतात् । क्रोशानुक्रोशे कुरुता-
दिति । १ । पुरस्तात्प्रातःसवनात्संप्रेष्यति । २ । पूर्वः
संस्थाप्यः । अत्यभिषुत्यं वा । दक्षिणाभिर्वा वर्षीयांसं
यज्ञक्रतुं कुर्वीत । ३ । यावद्रथाञ्जमन्तरा गिरिर्गिरि-
भिद्वा नदी व्यवेयात्पर्यतान्तरये वा नानाराज्ययोर्वा
संसवो नाविद्विषाणयोः संसवो विद्यत इति कङ्कति-
ब्राह्मणं भवति । ४ । यच्च दीक्षितानामुपतापः स्याच्च-
जमानायतने शयीत । ५ । तं परिगृह्णामीध्रं नयेत् । ६ ।
परीमं परि ते ब्रह्मणे ददामि ब्रह्म परिददातु देव-
ताभ्यः । बषट्कारत्वा भिषज्यतु सह विश्वैर्देवैः ।
वसव एतद्दः प्रातःसवनं रुद्रा एतद्दो माध्यंदिनं सवनं
विश्वे देवा एतद्दस्तृतीयसवनम् । तद्रक्ष्णं तद्विषज्यत
तज्जोपायत तद्दो मा विगादिति सर्वचानुषजति । ७ ।
आग्नीध्रीयमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य ब्राह्मणं दक्षिण-
तो दर्भेषु निषाद्योत्तरत उदपाचमुपनिधाय तस्मि-
न्नेकविंशतिं* यवान्दर्भपुञ्जीलांश्चावधाय जीवा नाम
स्थ ता इमं जीवयत जीविका नाम स्थ ता इमं

* Corrected according to *As'valāyana's Śrauta Sūtra* 6. 9. 1; all my MSS. have एकविंशति.

जीवयत संजीविका नाम स्थ ता इमं संजीवयतेति
प्रतिब्रूयात् । ८ ।

इति विंशो कण्डिका ।

या जाता ओषधय इत्योषधिसूक्तेनैनमेताभिर-
ङ्गिरभिषिञ्चति । १ । आपः प्रजापतेः प्राणा यज्ञस्य
मेषजमिति चैनमाचमयन्ति । २ । अथैनमभिमृ-
शन्ति । ३ । उपांश्चन्तर्यामौ ते प्राणापानौ पातामुपां-
शुसवनस्ते व्यानं पातु वाचं त ऐन्द्रवायवः पातु दक्ष
क्रतू ते मैचावरुणः पातु चक्षुषी ते शुक्रामन्थिनौ
पातां श्रोत्रं त आश्विनः पात्वात्मानं त आग्रयणः
पात्वङ्गानि त उक्थ्यः पात्वायुष्टे ध्रुवः पात्वसावसा-
विति सर्वचानुषजति । ४ । अथात्मानं प्रत्यभिमृशत्यु-
पांश्चन्तर्यामौ मे प्राणापानौ पातामिति । ५ । एवं
क्रामत्या ध्रुवात् । ६ । पुष्टिपतये पुष्टिश्चक्षुषे चक्षुः
प्राणाय प्राणमात्मन आत्मानं वाचे वाचमस्मै पुन-
र्धेहि स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा पूर्ववदभिमर्शः । ७ । यदि
द्वियेत प्रागवभृथादग्न्यवभृथं कुर्वीरन् । ८ । अवभृथं
वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य स्वैरग्निभिर्यथाशौकं

दहेयुः । ६ । एतावदेकाहे । १० । अहर्गणेष्वाहर दहे-
त्युक्त्वा दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य निर्मन्थ्येन वा दग्ध्वा
दक्षिणेन मार्जाखीये मृतस्य दहनम् । ११ । तूष्णीं
तदहः परिसमाप्य पत्नीसंयाजान्ते कुम्भे ऽस्थीनि
संभृत्य मार्जाखीये निदधाति । १२ । उक्तातारस्ति-
सृभिः सर्पराक्षीभिस्प्रतिहृताभिः क्षुवीरत् । १३ ।

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

अत्विजे होतृप्रथमाः प्राचीनावीतिनो यामी-
रनुब्रुवन्तः सर्पराक्षीनां कीर्तयन्तो दक्षिणान्केशपश्चा-
नुद्ध्य सव्यान्प्रसस्य दक्षिणानूरुनाघानाः सिग्भिर-
भिधून्वन्तस्त्रिः प्रसव्यं परियन्त्यप नः शोशुचदघमि-
ति । १ । सव्यानुद्ध्य दक्षिणान्प्रसस्य सव्यानूरुना-
घाना अनभिधून्वन्तस्त्रिः प्रतिपरियन्त्यप नः शोशुच-
दघमिति । २ । ते यदोदञ्चः संपद्यन्ते ऽथैभ्यो ऽध्वर्यु-
र्दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधातीमं जीवेभ्यः परिधिं
दधामि मा नो नु गादपरो अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु
अरदः पुरुषीस्तिरो मृत्युं दध्महे पर्वतेनेति । ३ । अ-
ग्निष्टोमः सोम ऐन्द्रवायवाग्रा मैचावरुणाग्रा वा* । ४ ।

* O adds चराः here which is to be supplied per se.

यामीभिः स्तुवते । ५ । स्तोत्रेस्तोत्रे ऽस्थिकुम्भमुपनि-
 दधाति । ६ । मार्जालीये भक्षान्नियन्ते । ७ । अग्न
 आयूंषि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् । ८ । रयंतरसा-
 मैषां सोमः स्यात् । ९ । आयुरेवात्मन्दधते ऽथो
 पाश्चानमेव विजहते यन्तीति विज्ञायते । १० । यद्यु
 वै नाथवान्स्याद्गध्वैनं कृष्णाजिने ऽस्थीन्युपनञ्च नि-
 धाय यो ऽस्य स्वो नेदिष्ठी स्यात्तत्स्थाने तं दीक्षयित्वा
 तेन सह यजमाना आसीरन् । ११ । संवत्सरे ऽस्थीनि
 याजयेयुः । १२ । व्यापातादित्याश्मरथ्यः । आदवसा-
 नीयादित्याखेखनः । १३ । अग्निष्टोमः सोम इत्येत-
 दादि । १४ । पूर्ववद्वादशं शतं दक्षिणाः । १५ ।

इति द्वाविंशो कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

यदि सन्नायागूर्यं न यजेत विश्वजितातिरात्रेण
 सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत । १ ।

आगोरणं मनसा संकल्पः . वाचा चेत्यपरं . यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न
 यजेत इति लिङ्गात् ॥

धैधातवीयामेके सहस्रदक्षिणां समामनन्ति । २ ।

धात्र यो यस्य इत्युक्तेति विधिप्राप्ता त्रैधातवीया सा सहस्र-
दक्षिणा कार्या ॥

सन्ने दीक्षित्वा यदि साम्युत्तिष्ठासेत्सोममपभज्य
विश्वजितातिरात्रेण पूर्ववद्यजेत । ३ ।

यः सन्ने दीक्षित्वा रोगादिना निमित्तेन मध्य एवोत्थातुमिच्छेत्स
सोमस्य खांशं गृहीत्वा खाग्रींश्च समारोप्य गत्वा हतान्तादेव
प्रक्रम्य विश्वजिद्विधिना क्रतुः समापनीयः । पूर्ववदिति सर्वपृष्ठ-
त्वाद्यतिदेशः । न चास्य सप्तदशो ऽग्निष्टुङ्गवति . अत एव विधे-
रयज्ञविधेषात् ॥

यदि दीक्षासूत्तिष्ठासेदवलिस्थोखायास्तैरन्यां मृदं
संसृज्योखां कारयेत् । ४ ।

दीक्षासूत्तिष्ठेत् सन्नोखायाः पांसून्पादाय तैरन्यां मृदं संसृज्य
तूष्णीमुखं कृत्वा तस्यामुख्यमुत्पादयेत् ॥

अवलिस्थ पशुशिरसां तूष्णीकेषास्त्रेषयेत् । ५ ।

तथा पञ्चपशुशिरोभ्यो लेशानपादाय लौकिकेषु पशुशिरःखासिन्ध
मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥

यद्युपसत्सु या चिता चितिः स्यान्न तामावर्त-
येत् । ६ ।

अथ यद्युपसत्सूत्तिष्ठासेत्तदा सन्ने या चितिश्चिता स्यान्न तां पुनः
कुर्यात् . पूर्वचित्तयैवादृष्टोपकारषिद्धेरिति भावः ॥

तूष्णीकामावर्तयेत् । ७ ।

अथवा तामपि मन्त्रवर्जमावर्तयेत् । जानुद्वयं चिन्वीतेति दृष्टार्थत्वात्
चितेरावृत्तिः । मन्त्रान्त्सु सहायका एवाद्दृष्टमुपकारं कुर्युरिति
भावः ॥

मन्त्रवतीमित्यपरम् । ८ ।

चितेः समन्त्राया एव क्रवङ्गत्वात् चित्यावृत्तौ चित्यङ्गमन्त्राना-
वृत्त्ययोगादिति भावः ॥

चिते ऽग्नावुत्तिष्ठतो नाम्निचित्या विद्यते । तूष्णीं
वाग्निं चिन्वीत । मन्त्रवन्तमित्यपरम् । ९ ।

पूर्वेष्व्याख्यातः ॥

प्रणीते ऽग्नौ तूष्णीमन्त्रं प्रथयेत् । मन्त्रवन्तमित्य-
परम् । १० ।

प्रणीते ऽग्नावुत्तिष्ठत इत्यनुषङ्गः । श्रेष्ठं पूर्ववत् ॥

करणेभ्यो ऽपाददीत महावेदेरुत्तरवेदेर्धिव्ययोपर-
वखरसदोहविर्धानेभ्य इति । तानीतरेष्वप्यर्जयेत् । ११ ।

अयमर्थः । महावेद्यादिव्यङ्गेषु कृतेषुत्तिष्ठतो नैतानि पुनः कुर्यात् .
किं तु तेभ्य एव करणापरपर्यायेभ्यो यज्ञसाधनेभ्यः किञ्चित्किञ्चि-
त्सोष्टाद्यपाददीत . तानि चेतरेषु स्त्रीयेषु करणेषु तूष्णीमेवापि-
दृजेदिति ॥

यदि सर्वे रात्रिपर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत्षड्भिरैन्द्रावैष्णवोभिर्होत्रे स्तुयुः । तिसृभिस्त्रिसृभिरितरेभ्यः । १२ ।

अतिरात्रे त्रयो रात्रिपर्यायास्तुसप्तमसगणाः । तैस्त्रिभिरप्यस्तुते यदि व्युष्टा रात्रिः स्यात्तदा त्रिष्वपि पर्यायेषु होत्रब्रह्मस्यार्थानि स्तोत्राणि षड्भिः षड्भिः स्तुयुः । इतराणि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंशुष्वावाकब्रह्मस्यार्थानि तिसृभिस्त्रिसृभिः । एवं द्वादशत्रयपि रात्रिस्तोत्रेषु द्वायः कार्यः ॥

यदि द्वाभ्यां होत्रे मैत्रावरुणाय च पूर्वस्मिन्पर्याये स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छंसिने ऽष्वावाकाय चोत्तरस्मिन् । १३ ।

यदि द्वाभ्यां पर्यायाभ्यामस्तुते प्रथममात्रेण स्तुते व्युच्छेत्तदा मध्यमपर्याये होत्रमैत्रावरुणार्थे दे एव स्तोत्रे स्तुयुः । ब्राह्मणाच्छंशुष्वावाकार्थे तु लुप्येते । एतदेव विपरीतमुत्तरपर्याये । मध्यमोत्तमयोः पर्याययोरितरेतरापेक्षायां पूर्वोत्तरत्वं वेदितव्यम् ॥

यद्येकेन पञ्चदशभिर्होत्रे स्तुयुः । पञ्चभिः पञ्चभिरितरेभ्यः । १४ ।

यद्येकेन पर्यायेणास्तुते व्युच्छेत्तदा होतुः स्तोत्रं यथाप्रकृत्येव पञ्चदशभिः स्तुयुः । इतराणि पञ्चभिः । अत्रेयं मीमांसा . किमयमभिव्युष्टिब्रह्मस्यार्थमेव विधिरताभिव्युष्टौ सत्यामिति । ब्रह्मस्यार्थमिति ब्रूयात् । कुतः । ब्राह्मणेष्वभिव्युच्छेदित्येवाद्यानात् . नियतपरिमाण-

भूतासु स्तोमवचनानुपपत्तेश्च । नहि नियतकालपरिमाणा सर्व-
 चाभिव्युष्टिर्येन तत्परिमिताः स्तोमा नियम्येरन् । अतः सत्यामभि-
 व्युष्टौ नैमित्तिको ह्रासः . न त्वनभिव्युष्ट्यर्थ इति सांप्रतम् ॥ तदुक्त-
 सुपग्रन्थकारेण . अभिव्युष्टेर्दित्येव शाब्दायनिब्राह्मणं भवति । तथा
 भास्त्रविनां तथा कालविनां तथा तैन्त्रिरीयाणां तथा सर्वेषां विभ-
 ङ्गुपनिपात एव स स्यात् । अथापि चेदमभिविवासाथो ऽभविष्यद्-
 परिमितस्तोमो ऽभविष्यत् . यथा नाभिविवसेत् * तथा सुवीरन्नि-
 त्येवाभविष्यत् । नह्यनभिविवासाथं परिमाणमुपपद्यते । तेन तु
 परिमाणग्रहणेन जानीमः . अभिव्युष्ट्या संयुक्त एवायं कचो
 भवतीति ॥

अग्रे विवस्वदुषस इत्याश्विनस्य प्रतिपदं दध्यात्
 । १५ ।

श्विष्युक्तेषु निमित्तेष्वेव प्रतिपत् ॥

इति चथोविंशी कण्डिका ।

यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाविर्भवति सौर्यं बहु-
 रूपमालभेत । १ ।

यदा सूर्यो न प्रकाशते मेघादिच्छन्नः तदा संधिचमसेषु भक्षितेषु
 गानावर्णम्हाग आस्रभ्यते . प्रस्रभ्यते च तत्र सवनीयतन्त्रम् ॥

* Thus all MSS., except h which has नाभिविवसे.

सवा अपि दाशतयीरनुब्रूयात् । २ ।

दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी षट्कर्महिता . तस्या षष्ठो दाशतयीर्दाशतयीरित्याहानतिभेदात् । ता बह्वीरप्यनुब्रूयादा यावत्सूर्यः प्रकाशते ॥

येषां दीक्षितानामाहवनीय उद्वायेदामीध्रादुद्दरेत् । यदामीध्रो गार्हपत्यात् । यद्गार्हपत्यो ऽत एव पुनर्मन्येत् । ३ ।

दीक्षितानामिति जात्याख्यायामिति बह्ववचनं . न तु सत्त्वार्यम् । औत्तरवेदिकस्याग्नीध्रीयो ऽग्निर्योनिः . तस्यापि ब्राह्मामुखीयः . तस्य स्ववृत्तमन्यनम् । प्राक्काग्नीध्रप्रणयनादौत्तरवेदिकस्यान्वाहितविधिना प्रणयनं ब्राह्मामुखीयात् . तस्य तु तेनैव विधिना मन्यनं . प्रकौत्तरवेदिकप्रणयनात्तेनैव विधिनास्य प्रणयनं प्राजहितात् । प्राजहितदक्षिणाग्निसंभावसंस्थानां तु यथाप्रकृत्यन्वाहितविधिरेव सर्वत्र ॥

यस्माद्दारोरुद्वायेत्तस्यारणी कुर्यात् । ४ ।

अत एव पुनर्मन्येदित्युक्तम् । तत्र यद्दारागतो ऽग्निरन्ततो ऽनुगच्छेत्तच्छित्तारणी परिकल्प्य मन्येत् ॥

क्रुमुक उपज्वलनः । ५ ।

धनुरादिनिर्लेखनप्रभवाः ब्रकक्षाः क्रुमुकः तत्रेन्धनार्थं भवति ॥

महृत्विग्भ्यश्चतुरो वरान्दद्यात् । ६ ।

सुख्यासुत्वारो महर्त्विजः ॥

यस्य सोम उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं देधा विच्छि-
द्यार्धमन्तर्धायर्जिषेण सहाभिषुणुयात् । अर्धमभ्युन्नायं
ग्रहैः प्रचरेयुः । ७ ।

यदाययणे कलशे वानुपदस्तः सोमस्तदा तत एवेतरेषामुत्पत्तिं
वक्ष्यति । अतः सर्वसोमशोषणे ऽयं विधिः । रजतहिरण्यव्यावृत्तौ
सुवर्णं हिरण्यमिति परिमाणार्थो ऽत्र सुवर्णशब्द इति केचित् ।
अभ्युन्नायमिति ऊताद्गृहादुद्धृत्य होयमाणग्रहमभितो नीत्वानीत्वे-
त्यर्थः ॥

महर्त्विग्भ्यश्चतुरो वरान्दद्यात् । ८ ।

गतः ॥

यस्याक्रीतं सोममपहरेयुः क्रीणीयादेव । ९ ।

प्राक्कुर्यादपहरणे पुनराहृत्य ऋथ एव कार्यः नान्यत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यदि क्रीतं यो नेदिष्ठी स्यात्तत आहृत्याभिषुणु-
यात् । १० ।

क्रीतस्यापहरणे यो नेदिष्ठी नेदिष्ठः सोमः मंनिष्ठदृष्टेः इति यावत् ।
ततो यावदर्धमाहृत्य तसेवाभिषुणुयादित्यर्थः ॥

सोमाहाराय सोमविक्रयिणे वा यथाश्रद्धं दद्यात्
। ११ ।

य इदानीं सोमस्य हर्ता यो वा पूर्वः सोमविक्रयी तयोरन्यतरक्षे
यथाश्रद्धं दद्यात् ॥

सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयात् । पूतीकाभाव
आदारान्फाल्गुनानि च यानि श्वेततूलानि स्युः ।
तद्भावे याः काश्चौषधीः क्षीरिणीररुणदूर्वाः कुशाग्व
हरितानिति वाजसनेयकम् । १२ ।

पूतीकादय ओषधिविशेषाः . फाल्गुनानि वृणविशेषाः । तेष्वादाराः
फाल्गुनानि च समुच्यन्ते । तत्रादारादयो ऽपि सोमस्यैव प्रति-
निधयः . न पूतीकादेः . सोमस्याङ्गत्वात् । तेन सर्वेषां तद्गुणैर्मतच्छब्दौ
भवतः ॥

अप्यन्ततो व्रीहियवान् । १३ ।

हरितानित्येव । सर्वास्त्राभे ऽपि हरिताश्वीहिसामान्यवस्तुत्वान्वाभिषुणु-
यात् . न त्वसमाप्य विरमेदित्यर्थः ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रोणीयात् । ऋ-
तेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने नीतमिश्रेण
वा । १४ ।

सर्वेष्वप्येतेषु प्रतिनिधिकल्पेषु प्रतिधुर्गादिभिः सर्वसोमानां अथर्णं
स्यात् । समुच्यते च तत्तत्प्राप्तैः अथर्णैर्मैत्रावरुणादीनाम् ।
प्रतिधुग् अष्टृतं दुग्धमात्रं पयः । तथा च भारद्वाजः . प्रतिधुगिति

दुग्धमात्रं स्यादिति । नीतमिति मवनीतं . तन्मिश्रेण केवलेन वा
दद्या अयणम् ॥

अथैकेषाम् । प्रतिधुक्च प्रातःसवने पूतीकाश्च ।
शृतं च माध्यंदिने सवने पूतीकाश्च । दधि च तृतीय-
सवने पूतीकाश्चेति । १५ ।

प्रतिधुगादयः पूतीकाश्च सहाभिषूयन्ते . न तु अयणं प्रतिधुगादि-
भिरित्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः सोमः स्याद्रथंतरसामा । १६ ।

आरभ्यः क्रतुरग्निष्टोमान्त एव कार्यो रथंतरसामा च यद्यपि संस्था-
न्तरं सामान्तरं वाभिहितमासीत् ॥

य एवर्त्विजो वृताः स्युस्त एनं याजयेयुः । १७ ।

प्रतिनिधिना प्रवृत्तस्य क्रतोः कर्मान्तरत्वभ्रमादृत्विगन्तरपरिग्रह-
निरासार्थो ऽयं नियमः ॥

एकां गां दक्षिणां दद्यात्तभ्य एव । १८ ।

यद्यपि पुनरिज्यायां तेभ्यो दास्यन्ते दक्षिणास्तथापि तेभ्य एवेत्यर्थः ।
एवं च पुनरिज्यायामपि त एवर्त्विज इति सिद्धं भवति ॥

पुनः सोमं क्रीणीयात् । १९ ।

ब्राह्मणवाक्यमेतत्पुनरिज्याविधानार्थं व्याख्यातमुदाह्रियते । तच्च च

क्रीणीयादिति लिङ्गेन पुनरिञ्ज्याममीयते । वाक्यशेषश्च भवति .
यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छतीति । अत्रैवमुच्यतां तर्हि . कियदन्तः पूर्वऋतुः
कियदादिस्योत्तरः कश्च तस्य कास्त्रः का वा संख्येति । तदे-
तत्सर्वमाह ॥

अवभृथादुदेत्य पुरस्ताद्वादश्यास्तस्मा एव ऋतवे
पुनर्दीक्षेत । २० ।

अवभृथान्मखावन्पूर्वः ऋतुः . दीक्षणीयादिस्योत्तरः । दीक्षायाश्च पूर्व-
सुत्याप्रभृत्यर्वाग्दादशराचात्कास्त्रः । तस्मा एव च ऋतवे दीक्षेत
यत्संख्यः प्रागारब्ध इत्यर्थः । आश्वसायनस्तु अत्र पूर्वमपि ऋतुमुद-
वसानीयान्मुक्तवान् . यथा यज्ञं संख्याप्योदवसाय पुनर्यजेतेति ।
विकल्पं त्वाह कात्यायनः . यथा समाप्य पुनर्यज्ञो ऽवभृथान्तो
वेति ॥

तच्च तद्दद्याद्यत्पुवस्मिन्दास्यन्स्यात् । २१ ।

तामेव दक्षिणां दद्यात् यां पूर्वस्मिन्ऋतौ दास्यन्स्यात् । दक्षिणो-
त्कर्षवचनसामर्थ्यात् प्राग्दक्षिणाभ्यो ऽपहार एवायं विधिः । इत्तासु
दक्षिणासु रसस्वर्जीषस्य वापहारे ऽपि समान्तिरेव प्रतिनिधिना ।
तथा प्रहृत्तद्रव्यसाभे नायं विधिः सर्वत्र । तथा आश्वसायनः .
सोमाधिगमे प्रहृत्येति एत्रं च पूतीकानेव ऋतवतस्सदपहारे पुन-
स्तानेव सभमानस्य नायं विधिर्भवति । तथा सर्वापहार एवायं
विधिः . अस्सर्वापहारे त्वतिशिष्टमन्येन वर्धयित्वाभिषुण्णुयुः । सर्वः
ऋतीतापहारविधिः ऋतनाश्रदोषयोरपि दर्शनार्थः . तुल्यन्यायत्वात् .

अभिदग्धे तु तत्प्रायश्चित्तं यदपहृत इति लिङ्गाच्च । तथा क्रीते
राजनि नष्टे दग्धे वेत्याश्वलायनः ॥

इति चतुर्विंशो कण्डिका ।

यदि सद्दोहविर्धानान्धभिदग्धोरन्यद्दानध्वर्युः स्या-
शयेत् । स्तोत्रायुक्ताता । शस्त्राणि होता । १ ।

ग्रहान्ग्रहीतानग्रहीतान् उतान्दोष्यमाणंश्चाध्वर्युः स्यान्नयेत् . बुध्ये-
तेत्यर्थः ॥

अनभिदग्धे सोमे पार्श्वतो देवयजनमध्यवसाय
कृतान्तादेव प्रक्रामेयुः । २ ।

देवयजनाध्यवसाने वेदिकरणादीनि तूष्णीं क्रियन्ते मन्त्रेषु वा
प्रागुक्त्याद्यात् । तथा अनादृता क्रियेरन् आदृता वेत्याश्वलायनः ।
कृतान्तादिति यावत्कर्म कृतं ततः परं तन्ममित्यर्थः । प्राग्वादि-
मण्डपदाष्टे तु न देवयजनान्तरं गम्यते ॥

अभिदग्धे तु तत्प्रायश्चित्तं यदपहृते । ३ ।

अभिदग्धे तु सोमे यदपहृतप्रायश्चित्तं यो नेदिष्टो स्यादित्यादि
तदेव भवति ॥

गोः स्थाने पञ्च गा दद्यात् । पञ्च वा वरान् । ४ ।

गोरिति पदच्छेदः । या तत्रोक्ता गौः एकां गां दक्षिणां दद्यादिति
तस्याः स्थाने तत्र पञ्च दद्यात् । अनडुष्टो ऽपि प्राण्यर्थं वरवचनम् ।
प्रवृत्तद्रव्यस्य स्थाभे तत्रापि प्रकृत्या समाप्तिर्द्रष्टव्या ॥

यदि प्रातःसवने ग्रावाणं नाधिगच्छेत्पलाशदण्ड-
माहृत्य तेनैवाभिषुणुयात् । एतदेवास्य प्रायश्चित्तं भव-
तीति विज्ञायते । ५ ।

द्याव्यो बृष्टस्थानधिगमे ऽयं विधिः . एतदेव प्रायश्चित्तमिति
वचनात् ॥

यदि माध्यंदिने यदि तृतीयसवन एतदेव । ६ ।

गतः ॥

यदि प्रातःसवने ग्रावा शीर्येत पुरस्ताद्विष्यवमा-
नाद्द्युतानस्य मारुतस्य ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् । ७ ।

शीर्येत खण्डितः स्यात् । द्युतानस्य मारुतस्य यत्साम तेनात्र स्तुवी-
रन् । यद्यपि न तस्य हृन्दोर्गैर्ब्रह्मसामत्वमुक्तं तथाप्यत एवानुवादा-
त्कश्चिद्विधिर्द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मसाम्ना वैव । ८ ।

अथवा प्रकृतेनैव ब्रह्मसाम्ना नौधवेन स्तुवीरन् ॥

यदि माध्यंदिने यदि तृतीयसवन एतदेव पुरस्ता-
त्यवमानेभ्यः स्तुवते । ९ ।

पवमानेभ्य इति द्विवचनस्थाने बहुवचनं व्यत्ययेन ॥

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीष्वित्युक्तम् । १० ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे. यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु
शिपिविष्टवतीषु सुवीरन्. यदि मध्यंदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं
शाम कुर्युः. यदि तृतीयसवन एतदेवेति । तद्यथाब्राह्मणमेवानु-
संधातव्यमित्यर्थः । कलश इति द्रोणकलशस्यैवैकदेशग्रहणं. यथा
सत्यभामा भामा. भीमसेनो भीम इति । दीर्येत भिद्येत ।
निधनं अग्निमा भक्तिः. तद्वषट्कारो यस्य तद्वषट्कारनिधनम् ।
तत्साम गाथेयुः ॥

अथैकेषाम् । यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वषट्-
कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यादिति । असवे स्वाहा वसवे
स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा श्रुषाय स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा गणश्रिये स्वाहा मलिन्दुचे
स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा विभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा
दिवां पतये स्वाहेति चयोदशाज्याहुतीर्हुत्वा । ११ ।

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इन्द्रस्य ग्रहे ऽस्यगृहीतो ब्राह्मो देवानां पूरसि तं

त्वा प्रपद्ये सह ग्रहैः सह प्रग्रहैः* सह प्रजया सह
 पशुभिः सहत्विग्भ्यः सह सोम्यैः सह सदस्यैः सह
 दाक्षिण्यैः सह यज्ञेन सह यज्ञपतिना ॥ इन्द्राग्नी
 परिधी मम वातो देवपुरा मम । ब्रह्म वर्म ममान्तरं
 तं त्वेन्द्रग्रह प्रपद्ये सगुः साश्वः ॥ वर्म मे द्यावापृथिवी
 वर्माग्निर्वर्म सूर्यः । वर्म मे ब्रह्मणस्पतिर्मा मा प्रापदतो
 भयम् ॥ इन्द्राग्नी परिधी मम वातो देवपुरा मम ।
 ब्रह्म वर्म ममान्तरं तं त्वेन्द्रग्रह प्रविशानि सगुः साश्वः
 सपूरुषः । सह यन्मे अस्ति तेनेति दीर्घं यजमानो
 ऽनुमन्त्रयते । १ ।

अदषद्भारनिधनं साम तद्वाह्मणाच्छंसिसाम कुर्यात् । तथा अशवे
 खाद्येत्याहुतिषु उतास्त्रध्वर्युणा दीर्घमनुमन्त्रयते यजमानः । नोक्त-
 रयोः सवनधोरयं विधिः . प्रातःसवनग्रहणात् . उत्तरविधावनुसवन-
 मिति वचनाच्च ॥

अरिष्ट्या अव्यथ्यै संवेशायोपवेशाय गायत्र्या अभि-
 भूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या अव्यथ्यै संवेशायोपवेशाय
 चिष्टुभो ऽभिभूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या अव्यथ्यै संवेशा-
 योपवेशाय जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या अव्यथ्यै
 संवेशायोपवेशायानुष्टुभो ऽभिभूत्यै स्वाहा । अरिष्ट्या

* सह प्रपद्येः is missing in BCHL.

अव्यथ्यै संवेशायोपवेशाय पङ्क्त्या अभिमृत्यै स्वा-
हेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं दीर्घे पञ्चाहुतीर्जुहोती-
त्येके । २ ।

सवनत्रयार्थो ऽयं कल्पः . तेन सर्वत्र विकल्पते । एवं कृते प्रायश्चित्ते
संधानीयद्रव्यैः कलशं प्रतिस्मित्तेत् । तथा च बौधायनः . स यद्य-
वदीर्घो भवति प्रतिस्मित्येनमिति । धारणासमर्थत्वे त्वन्यं मन्त्रेण
प्रयुज्य तस्मिन्समववनेत् । सूत्रे तु रसे त्रिधिमाह बौधायनः .
आययणादचातुं प्रस्कन्दयतीति ॥ पूतभृदाधवनीययोस्तु दीर्णयोः
सर्वप्रायश्चित्तं जलायमेव प्रकारो द्रष्टव्यः । तथा च तावेवैकैकं
प्रकृत्याह बौधायनः . स यद्यवदीर्घो भवति स्मित्येनमिति . तथा
आययणादेवाचातुं प्रस्कन्दयतीति ॥ समानो ऽयं प्रकार आययण-
स्त्राख्यां विदीर्णायाम् । कलशात्तु रसोत्पत्तिः . यथोक्तं यदाययणः
कलशादिति ॥

यदि बहिष्यवमानं सर्पतां प्रस्तोतापच्छिद्येत यज्ञस्य
शिरश्छिद्येत । ब्रह्मणे वरं दत्त्वा स एव पुनर्वर्तव्यः । ३ ।
अथ पवमानात्सर्पतासुद्राहृणामपच्छेदे प्रायश्चित्तमारभ्यते । स एव
पुनः पूर्ववद्वृत्तिम्बरणविधिना वर्तव्यः ॥

यदि प्रतिहतां पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत । सर्ववेदसं
दद्यात् । ४ ।

ऋतुदक्षिणार्थं सर्ववेदसं दद्यात् ॥

यद्युक्ताता यज्ञेन यजमानो व्यूध्येत । अदक्षिणः स
यज्ञः संस्थाप्यः । अथान्य आहृत्यः । ५ ।

स यज्ञ उदवमानीयान्तः संस्थाप्यः । अथानन्तरे पर्वणि स एव
क्रतुः पुनराहर्तव्यः ॥

तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् । ६ ।

उक्तो ऽर्थः ॥ ननु मन्वेते विधय एकैकस्यापच्छेदे । यदा पुनरेषां
चयाणां द्वयोर्वा युगपदपच्छेदस्तत्र को विवेकः । किमत्र विवे-
चनीयं . यावतामपच्छेदस्तावतां प्रायश्चित्तानि समुषेथ्यन्ते . निमित्त-
संनिपातात् । सत्यं . समुषेथ्यतां सर्वत्र प्रसोदप्रायश्चित्तं . अवि-
रोधात् । उद्गात्रप्रतिहर्त्रेण विरुद्धे प्रायश्चित्ते कथं समुषेथ्येते .
नह्यदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः समुषयसंभवः । तत्राह ॥

युगपदपच्छेदे तूद्गातुः प्रायश्चित्तं प्रतिहर्तुः सर्व-
प्रायश्चित्तम् । ७ ।

उद्गात्रप्रतिहर्त्रेर्निमित्तसंनिपाते मुख्यत्वादुद्गातुरेव प्रायश्चित्तं प्रव-
र्तते . न प्रतिहर्तुः . तेन विरोधात् । तस्य तु ह्यते सर्वप्रायश्चित्त-
मात्रं भवतीत्यर्थः ॥ अस्त्वेवं थौगपद्ये । क्रमादपच्छेदे ऽपि किम-
थमेव न्यायः । नेत्याह ॥

पूर्वापरापच्छेदे थो जघन्यो ऽपच्छिद्येत तस्य प्राय-
श्चित्तम् । ८ ।

पौत्रापर्ये त्वनद्योर्थतरो जघन्यो ऽपच्छिद्येत ततरस्व प्रायश्चित्तमेव

प्रवर्तते . सर्वप्रायश्चित्तमात्रं त्वितरस्य भवति . पूर्ववाधेनैव जघन्य-
प्रायश्चित्तस्योत्पत्तेः । तथा च मीमांसकाः . पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं
प्रकृतिवदिति । एतदुक्तं भवति . यदा प्रतिहर्ता जघन्यस्तदा सर्व-
वेदसमेव दीयते . न पुनरिच्छ्या . यदा तद्ग्राता जघन्यस्तदा पुन-
रिच्छैव भवति . न तत्रैव क्रतौ सर्ववेदसमाचमिति । तत्र तु पुन-
रिच्छ्यायां सर्ववेदसं देयमिति प्रतीयात् । कुत एतत् । पूर्वस्मिन्क्रतौ
प्रागुद्गातुरपच्छेदात्प्रतिहर्त्तपच्छेदने तस्यैव प्राप्तत्वात् . तत्र तद्दद्या-
द्यत्पूर्वस्मिन्दास्यग्यादिति नियमाच्च । तथा च मीमांसकाः . यद्यु-
द्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन्निति ॥ येषां
त्वत्तुक्त्तमपच्छेदप्रायश्चित्तं ब्रह्मादीनां तेषां सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वत्र ॥

यदि माध्यंदिन एतद्देव । यद्यार्भवे सर्वप्रायश्चित्तं
जुहुयात् । ६ ।

माध्यंदिने पवमान इति शेषः । आर्भवे सर्वप्रायश्चित्तमेव सर्वेषां
कृते जुहुयात् ॥

इति षड्विंशो कण्डिका ।

इत्यष्टमः पटलः ॥

यत्कलश उपदस्येत्सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्याध-
मन्तर्धायापो ऽवनीय पयो ऽभ्यवनयेत् । अर्धमभ्युन्नायं
ग्रहीः प्रचरेयुः । १ ।

हिरण्यस्यार्धं द्रोणकलत्रे ऽवधाय वसतीवरीर्गृहीत्वा तासु पक्व-
 क्षिपेत् । तत्सोमस्थाने भवति । तस्मान्नु वेषां ग्रहणं ग्रहाणां
 समसानामर्धमभ्युनीय होमः पूर्ववत् ॥

महर्त्विग्भ्यश्चतुरो वरान्दद्यात् । २ ।

उक्तायः ॥

अथैकेषाम् । यत्कलत्रं उपदस्येदाग्रयणाद्गृहीयात् ।
 यदाग्रयणः कलत्रात् । ३ ।

मतः । अथान्यं विधिमाह ॥

यद्गृहो वा कलत्रो वा उपदस्येदाग्रयणाद्गृहीयादन्या-
 ष्चुक्राद्गृवाच्च । ४ ।

शुक्रध्रुवरहितानां ग्रहाणां कलत्रस्य चाग्रयणो योनिरिति । अथान्यं
 विधिमाह ॥

द्रोणकलत्राद्गृह्यन्त इति सर्वग्रहाणां स्कन्धानामुपद-
 स्तानां च विज्ञायते । ५ ।

सर्वेषामेव ग्रहाणां शुक्रध्रुवरहितानां उपदस्तानां स्कन्धानां च कलत्रं
 एव योनिरिति । त एते चलारो विधयस्तत्रतत्र विकल्पन्ते ।
 केचित्तु सर्वग्रहाणामित्यनेन पवमानग्रहाणामपि ग्रहणमिष्टा पूत-
 ष्टदाधवनीययोरप्युपदस्तयोः कलत्रादुत्पत्तिमाहुः । तदयुक्तं । यद्गृहो
 वा कलत्रो वेति कलत्रस्य पृथग्ग्रहणेन पवमानग्रहाणामत्र ग्रहग्रहणे-

नायहणावगमात् । अतः कसञ्चवदाययणादेव तयोहत्पत्तिः . यथा
 संतं प्रकृत्याह बौधायनः . आययणादेवानुं प्रस्कन्दयतीति । चम-
 सार्नां तु सर्वत्र पूतभृत एवोत्पत्तिः . तद्योनित्वात् . सर्वेषामप्येषां
 विधीनां योनिविशेषपरत्वात् ॥ कश्चिदुपदास्यहणं कश्चित्स्कन्दने-
 पदास्यहणं सैवमादेर्नाशप्रकारस्य प्रदर्शनार्थं द्रष्टव्यम् । तथा सर्वत्र
 सशेषस्कन्दने सोमे सोममभिगृह्य जुहुयादित्ययमपि विधिरनु-
 संधातव्यः । यदा तु निःशेषः स्कन्दति तदा खेनखेन मन्त्रेण
 यथाद्योनि गृहीत्वा सादयेत् ॥

यद्भुव उपदस्येत्स्कन्देहीर्येत वा तमभिमन्त्रयेतायुर्धा
 असि भुवायुर्मे धेहि । वर्चीधा असि भुव वर्ची मे
 धेहि । तनूपा असि भुव तन्वं मे पाहीति ॥ तस्मिञ्छत-
 मानं हिरण्यमवधाय स्वाहा दिव आप्यायस्व स्वाहा-
 न्तरिक्षादाप्यायस्व स्वाहा पृथिव्या आप्यायस्वेत्याप्या-
 ययति । ई ।

स्वाप्तीमाहृत्य द्रोणकलत्रादाप्याययति । यदा तु दीर्णा स्यादस-
 मर्था च तदान्यां प्रयुज्य स्कन्मशेषस्वावनीयाप्याययति । निःशेष-
 स्कन्मस्तु गृहणमन्त्रेणैव पाह्यः ॥

अध्वरो ऽयं यज्ञो अस्तु देवा ओषधीभ्यः पशुभ्यो
 मे धनाय । विश्वस्मै भूतायाध्वरो अस्तु देवाः । स
 पिन्वस्व घृतवहेव यज्ञ ॥ इहैवैधि माप षोष्ठाः पर्वत

इवाविचाचलिः । इन्द्र इवेह भुवस्तिष्ठेह यज्ञमु धारय ॥
 इन्द्र एणम*दीधरद्भुवं भ्रुवेण इविषा । तस्मै देवा अधि-
 भ्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ भ्रुवा द्यौर्भ्रुवा पृथिवी भ्रुवं
 विश्वमिदं जगत् । भ्रुवा इ पर्वता इमे भ्रुवो राजा
 विशामयमित्येताभिश्चतसृभिः सन्नमभिमन्त्र्य वरं द-
 दाति । ७ ।

सन्ने ऽभिमन्त्रिते चाध्वर्युणा वरं ददाति यजमानः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

यदि नाराशंस उपदस्येद्यमध्वर्युः पूर्वं ग्रहं पृच्छी-
 यात्तं वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्रय-
 ष्छेत् । तेनैनं स आप्याययत्याप्यायस्व समेतु त
 इति । १ ।

भक्षिताप्यायितस्वमघो नाराशंस इत्युक्तम् । स यदि श्लेषणादिना
 गच्छेत् तदा यस्वमसाप्यायनादनन्तरो ग्रह ऐन्द्राग्नादिः तं स्वकास्त्रे
 जुत्वा चमसाध्वर्यवे दद्यात् । स च भक्तं श्लेषयित्वा तेन चमसा-
 नाप्यायति अग्नप्रकम्पयति च द्विः . तदर्घत्वादाप्यायनस्य ॥

यदि प्रातःसवने सोमो इविषा स्कन्देन्माध्वादिने
 तृतीयसवने नक्तं तिरोअज्ञेषु वा देवां अनमगन्धस्य

* Thus all MSS.

इत्येतैर्यथापूर्वमभिमन्थ्य मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं
जुहुयात् । २ ।

इविः सवनीयादि । नमं रात्रिपर्यायेषु । तिरोऽश्रज्जेषु संधिचमसेषु ।
एवमनुक्रमणान्तिरोऽश्रज्जेषुः परेऽश्रज्जेषुः परेऽश्रज्जेषुः परेऽश्रज्जेषुः
मायं विधि-
र्भवति । यथापूर्वमित्यनेन देवां जनमगन्थश्च इत्येकेषामित्यथाप्य-
भिमन्त्रणार्था एते मन्त्रा इति ज्ञाप्यते । व्याख्यातं च तत्त-
थैवास्माभिः ॥

चयस्त्रिंशत् । द्रप्सश्चस्कन्द । यस्ते द्रप्सः । यो द्रप्सः ।
यस्ते द्रप्स इत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनं स्कन्ने पञ्चाहुती-
र्जुहोतीत्येके । ३ ।

बोमे इविषि वा स्कन् इति विपरिणामेनावयः । यस्ते द्रप्स
स्कन्दति . यस्ते द्रप्सो मधुमानित्यनयोऽस्मिन्लोपादानम् । यस्ते द्रप्स
इत्यनुसवनमिति पुनर्विशेषोपादानात् परेऽपि तिरोऽश्रज्जेषुः
इयं
विधिर्भवति ॥

यद्वह्नुग्रहैः प्रचरन्तौ मुञ्चेयातां विस्त्रष्टवेनाः सरितो
घृतश्रुतो वसन्तो ग्रीष्मो मधुमन्ति वर्षाः । शरद्धेमन्त
ऋतवो मयोभुव उदप्रुतो नभसी संवसन्ताम् ॥ आ
नः प्रजां जनयतु प्रजापतिर्धाता ददातु सुमनस्यमानः ।
संवत्सर ऋतुभिश्चाकुपानो मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु ॥
आ देवानाम् । त्वमग्ने व्रतपा असि । यद्दो वयं प्रमि-
नाम । मधुश्चेत्येतैः प्रतिमन्त्रं जुहोति । ४ ।

मन्वतो मुखतः प्रैषतो मार्गतो वा विपर्यासो मोहः । तत्र विसृष्ट-
धेना इति पञ्चभिः मधुस्येति चयोदशमासनामभिश्च जुहोति ।
ततः कृतान्तात्प्रक्रामतः ॥

त इमं यज्ञमवन्तु ते मामवन्वन्तु व आरमे ऽनु
मारभध्वं स्वाहेत्यृतुनामस्वनुषजति । ५ ।

अत्रवयवेषु मासेष्वृतुशब्दः ॥

यदि सोमः स्कन्देद्ब्रह्मणो सोमो ऽस्कानित्युक्ताभूद्देवः
सविता वन्धो नु न इत्यभिमन्थ्य भूपतये स्वाहेति पञ्च
प्रादेशान्निमीते यथा पुरस्तात् । ६ ।

ब्रह्मणः स्कन्दादि वदनं प्रायश्चित्तानुसंधानार्थम् । तत्र अभूद्देव
इत्युक्त्वा स्कन्नमभिमन्थ्य तस्योपरि पूर्ववत्प्रादेशान्निमीते ॥ चयस्ता-
वदेते स्कन्नप्रायश्चित्तविधयः सोमस्य . यथायमेकः पूर्वतरो ऽन्यः
पूर्वतमो ऽन्य इति । तथाशेषस्कन्दने चतुर्थो ऽप्युक्तः प्रागेवं . सोमे
स्कन्ने सोमे सोममभिगृह्य जुहुयादिति । पञ्चमो ऽपि सामान्य-
विधिरुक्तः . भूपतये स्वाहेत्यादिना स्कन्नमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषा-
मगवयवेन श्रूयत इति । तत्रैतेषां समुच्चयं मन्यामहे . एकस्मिन्दोषे
श्रूयमाणानीति न्यायात् । पूर्वतरस्तु पूर्वतमेन विकल्पते . एकेऽन्व-
यत्नात् ॥

इत्यष्टाविंशो कण्डिका ।

यदि चमसमभक्षितं स्तोत्रेषामभ्युपाकुर्यादारमतेत्यु-
 च्छोतं त्या नो दिवा मतिरदितिरुत्यागमत् । सा शन्ताची
 मयस्करदप स्त्रिधः ॥ उत त्या दैव्या भिषजा शं नस्त-
 रतो अश्विना । यूयातामस्मद्रपो अप स्त्रिधः ॥ श-
 मग्निरग्निभिस्करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा
 अप स्त्रिध इति तिस्र आग्नीध्रीये हुत्वा तं सदसि
 भक्षयित्वोत्तरवाससा प्रश्चाद्य दक्षिणां दार्वानु नि-
 र्हृत्य मार्जाक्षीये प्रश्चान्य पूर्वयातिहृत्य तदित्यदं न
 विचिकेत विद्वान्यन्मृतः पुनरप्येति जीवान् । चिद्व्य-
 द्भुवनस्य रथवृज्जीवो गर्भो न मृतः स जीवादिति तं
 चमसेष्वपिसृज्य हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याहुतिं
 हुत्वाप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा
 नः सप्रथस्तम इत्याप्याययति । १ ।

यद्यभक्षिते चमसगण उत्तरस्यै चमसगणाय स्तोत्रमुपाकुर्यात् तदा
 आरमतेत्युद्गाहनुक्ता ऊलैता आऊतीः सदसि भक्षयन्ति भक्षिणः ॥
 दार्वानुः दारस्थूणा . तामनु तत्समीपतः । पूर्वया हविर्धानस्य पूर्वया
 द्वारा ॥ नाप्यायनमन्यच नाराशंसान् असर्वभक्षाद्वा चमसात् । यद्दे
 स्वभक्षिते नायं विधिः . चमसग्रहणात् आप्यायनवचनाच्च । यदि हि
 यद्दचमससाधारणं विधिमभिप्रैष्यत् तदा यदि सोममभक्षितमित्येवा-
 वक्ष्यत् । अतः सर्वप्रायश्चित्तमेव ऊत्वा भक्ष्यो ग्रहः ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर । अरंगमाय
जग्मवे ऽपश्चाद्दध्वने नर इत्यवष्टुष्टं भक्षमभिमन्थेन्दु-
रिन्दुमवागादिन्दोरिन्द्रे ऽपात् । तस्य त इन्दविन्द्र-
पीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्ष-
यति । २ ।

यद्य वर्षविन्दुः पतितः सो ऽवष्टुष्टः । तस्य खेताववेक्षणभक्षणमन्त्रौ
नित्यमन्त्रप्रत्यावाचौ ॥

यदि दीक्षितो ऽवकिरेद्दस्वम इत्येषा ॥ तपो घग्ने
अन्तराँ अमिचाँस्तपा शंसमररुषः परस्य । तपा वसो
षिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः ॥
यो नः सनुत्यो अभिदासद्ग्रे यो अन्तरो मिचमहो
वनुष्यात् । तमजरेभिर्दृषभिस्तप स्वैस्तपा तपस्व तपसा
तपिष्ठ ॥ स स्मा ह्यखोतु केतुमा नक्तं चिद्दूर आ सते ।
पावको यद्दनस्पतीन्प्रास्मा मिनेत्यजरः ॥ नहि ते अग्ने
तनुवै क्रूरमानाश्च मर्त्यः । कपिर्बभस्ति तेजनं स्वं जरायु
गौरिव ॥ मेष इव यदुप च वि च चर्वरि यदप्सररूपरस्व
खादति । शीर्ष्णा गिरौ वक्षसा वक्ष एजयन्मशुं गभस्ति
हरितेभिरासभिरिति* घट् पूर्णाहुतीर्हुत्वा प्रत्याहुति
वरान्दधात् । ३ ।

* This last verse is totally corrupt ; cf. Atharva Veda 6. 49. 2.]

अद्वाचर्यत्वस्वस्य योनौ रेतःस्कन्दं अवकिरणम् । अयोनावपि बुद्धि-
पूर्वमित्यपरे । पूर्णया स्रुवाऽऽतिः पूर्णाऽऽतिः । प्रत्याऽऽतीत्यनेनैकै-
कस्या आऽऽतेरेकैको वरो दक्षिणेति दर्शितं . न त्वाऽऽतावाऽऽतौ
ऽऽतायां देय इति . अन्यथा षट् पूर्णाऽऽतीऽऽत्वेत्यनेन विरोधात् .
अन्विष्टकं दक्षिणा ददातीत्यादौ तथादर्शनाच्च ॥

इत्येकेनत्रिंशो कण्डिका ।

यद्देवा देवद्देडनमिति वा दशाहुतीर्हुत्वा पञ्चमानः
सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभिषिञ्चेत् । १ ।

अभिषेकवचनात् नावगाहेत । पत्न्या सहावकिरणे तन्नेषाऽऽतीऽऽत्वा
पृथगुभयोरभिषेकः । यदि पुनर्दास्यामयोनौ वा रेतःस्कन्दं
स्वाप्तंदा सामयाचारिको ऽपि विधिरनुसंधातव्यः . शूद्रायां च रेतः
सिद्धयोनौ वासिङ्गाभिरप उपसृजेत् . वारुणीभिर्वा . अन्यैर्वा पवि-
चेरिति । अबुद्धिपूर्वकस्कन्दे त्वक्त एव विधिः यन्मे ऽच पयस
इत्यादिना ॥

यदि हुताहुतौ सोमौ संसृज्येयातामन्तःपरिध्य-
ङ्गारं निर्वर्त्य यज्ञस्य हि स्थ ऋत्वियाविन्द्रामी चेतनस्य
च । हुताहुतस्य तृप्यतमहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य
चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य च । इन्द्रामी अस्य सोमस्य

वीतं पिवतं जुषेवामित्यङ्गारे हुत्वा तमस्मै भक्षं प्रय-
च्छेत् । २ ।

यदा हि यदस्य चमसस्य वा उतस्य भक्षायानीयमानः श्रेषः प्रमा-
दात्कषिदुतपदादावापतेत् अउतो वा यदादिर्जतश्रेषे तदा तं
संसृष्टमेवं उवा तस्मै भक्षं प्रयच्छेद्यः पूर्वउतश्रेषभक्षयः प्राप्तः ॥

मा यजमानं तमो विद्मस्त्विजो मे इमाः प्रजाः ।
मा यः सोममिमं पिवात्संसृष्टमुभयं हतमिति भक्ष-
यति । ३ ।

प्रत्यावायो ऽयं नित्यस्य भक्षमन्त्रस्य ॥

मा नो ध्वारिषुः पितरो मेत वीरा मा नः सबन्धुस्त
वान्यबन्धुः । मा नो दुश्चक्षा अघशंस ईशताहुतो ऽयं
यज्ञमप्येतु देवानिति भक्षयन्तमभिमन्त्रयते । ४ ।

अध्वर्युरिति श्रेषः ॥ यदा त्वध्वर्युर्भक्षयति तदेनं प्रतिप्रस्ताताभिम-
न्त्रयते । एवं संसृष्टं सोममिन्द्राग्निभ्यां प्रतिपाद्य पुनर्योनित क्षत्प-
क्षेन स्वकाशे तां देवतां यजेद्यस्मै गृहीतो ऽयमउतो ऽन्वय प्रति-
पन्नः । यदा त्वउतस्मैकदेव एव उतश्रेषे पतितो न कस्तः तदा
श्रेषेणैव वर्धितेन यजेत् ॥

सप्तत्विजः सप्त सदांस्येषां दश क्षिपो अश्विना पञ्च
बाजाः । प्राशो व्यामो ऽपामो मन आकृतमग्निः स्वा-

हाकृतं इविरदन्तु देवा इति भक्षं व्यापन्नमभिमन्थ्येदं
विष्णुर्विचक्रम इति दक्षिणपूर्व उपरवे ऽवनयेत् । ५ ।

केचनकीटादिभिरुपघातो व्यापन्तिः । तत्र पाचमपि निर्णिञ्चते
निर्णिञ्चते वा यथादोषम् । न चान्यो भक्ष उत्पाद्यः . अपयोजक-
त्वात् . प्रतिपत्नन्तरेण श्रेयकार्याच्च । नाराग्रंसार्यस्युत्पाद्य एवानुप्र-
कल्पनार्थम् ॥

उत्तरपूर्वे वा । ६ ।

गतः ॥

यः सोमवामी स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामाकं
चरुं निर्वपेत् । ७ ।

न तावद्दृष्टिर्जा सोमं वमतामेतन्प्रायश्चित्तं . परार्थपानत्वात्सेवाम् ।
अतो यजमानस्यैव स्रक्षमसं भक्षयित्वाङ्गिरतो ऽयं विधिः । चरौ च
खवनीयतन्त्रं प्रसज्यते . तन्मध्यपातात् । अग्नीषोमौघविकारस्य .
सोमस्य मुख्यत्वात् । तथा सौत्रामणीमप्यस्य वक्ष्यति . तथा सोम-
वामिनं याजयेदिति । सा त्वनन्तरे पर्वणि भवति . सा प्रधान-
काष्ठो बाधीदिति ॥

इति चिन्त्री कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

यदि सदोहविधानानि कृष्णशकुनिरुपर्युपर्यतिषते-
 त्पक्षाभ्यामाधुम्बान इवाभिनिषीदेद्देदं त्रिष्णुर्विचक्रम
 इत्याहुतिं जुहुयात् । यद्युच्चैः पतेन्न तदाद्रियेत । १ ।

यदि हवीं व्यासन्नानि कृष्णशकुनिरित्यथैव शाखातः ॥

यद्यनेा रथो वान्तराग्नौ सदोहविधाने वा वीया-
 त्पायिहृतीं पूर्ववन्निर्वपेत् । २ ।

अग्नी इति गार्हपत्याहवनीययोरेव निर्देशः . नान्ययोरित्युक्तमनेकम् ।
 यद्येवमन्तराग्नौ इत्येव सिद्धे किमर्थं सदोहविधानपरहणम् । अनुमता-
 वय्यन्थोस्तदन्तरागमने प्रायश्चित्तार्थम् । किं च . सदोहविधानसंयो-
 गात् तन्निर्माणोत्तरकाल एवायं विधिः । पूर्वकाले तु यस्याग्नौ वा
 रथो वेत्ययं सामान्यविधिरेव भवति । यदा तु निरुप्ते हविषि
 निमित्तागमः तदा यस्य सांन्याये ऽधिश्रित इत्ययमेव विधिरिष्यते ।
 सामान्यविधेः सर्वत्र विकल्प इत्येके । यथा चास्य विधेर्विकल्पो
 यस्यावानुपहो बहृचैरुक्तः तत्सर्वं सामान्यविधावेव दर्शितमस्माभिः ॥
 पूर्ववदिति पथो ऽन्तिकाद्दर्हिषो ऽतिदेशः . न तु दक्षिणायाः . सो-
 माङ्गत्वादित्येः . सवनीयतन्मप्रसङ्गित्वाच्च ॥

यदि हविधानं पद्येतोदस्ताम्प्रीत्सविता मिषो अय-
 मा सर्वानमिषानवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्दीरवन्तं
 रथंतरे अयस्व स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । ३ ।

हन्निर्धानमित्येकवचनात् मण्डपस्य पतन एतत्प्रायश्चित्तम् । अनयो-
स्त्रत्तरच वक्ष्यति ॥

एतेनैव पृथिव्यां वामदेव्ये अयस्व स्वाहेति होत्रीये
यदि सदः । ४ ।

यदि सदः पद्येत तदाप्येतथैवर्चा पृथिव्यां वामदेव्ये अयस्वेति
चतुर्थपादेन विहृतया होत्रीये जुहुयात् । अविद्यमाने तु तत्राम्ना-
वाग्नीध्रादाहृत्य जुहुयात् ॥

अन्तरिक्षे बृहति अयस्व स्वाहेत्याग्नीध्रीये यद्याग्नी-
ध्रम् । ५ ।

यद्याग्नीध्रमण्डपः पतेत्तदाग्नीध्रीय एव होमः । पूर्ववद्योजना ॥

यदि प्राग्वंशं सर्वैः शालामुखीये जुहुयात् । ६ ।

प्राग्वंशपतने त्रिभिरपि मन्त्रैर्जुहुयात् ॥

दिवि बृहता त्वोपस्तभीमीति सर्वेषामुपस्तम्भनः
समानः । ७ ।

एवं ऊत्वा तत्तत्पतितमुत्तथोति । तत्र तु दिवि बृहतेत्येव सर्वेषां
मन्त्रः ॥

यद्येनमात्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेरन्नाग्नीध्रे जुहुयादनु
मा सर्वो यज्ञो ऽयमेतु विश्वे देवा मरुतः सामार्कः ।

आप्रियञ्छन्दांसि निविदेो यजुष्यस्यै पृथिव्यै यद्यन्नि-
यमिति । ८ ।

पूर्वमार्त्विज्याङ्गुशितस्य यजमानं जिघांसतः काम्बो दग्धेोतोक्तः । तस्यै-
वेदानीं यजमानमपहाय क्रतुमेव तमपजिहीर्वतो ऽयं होमः . मन्त्र-
सिङ्गात् ॥

अन्ययज्ञे सोमं भक्षयित्वाग्निभ्यः परिभक्षमाज्येना-
हवनीये जुहुयात् । ९ ।

इत्येकचिन्त्रौ कष्टिका ।

अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः सोमस्य प्रियं धामाग्नेः
प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्यमस्योषधीनां रसः
सोमस्य प्रियं धामेन्द्रस्य प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां
पुष्यमस्योषधीनां रसः सोमस्य प्रियं धाम विश्वेषां
देवानां प्रियतमं हविः स्वाहेति । १ ।

आहिताग्नेरार्त्विज्यवन्नादन्यदीययज्ञे सोमं भक्षितवतः परिभक्षो नाम
होमसमुदायो विधीयते परिवर्जनार्थः स्वाग्निभ्यः । तेन सोमभक्षो
निमित्तं यस्य स तयोक्तः । चेच्चित्तु परिविक्तादिवदाहिताग्नेरसोम-
याजिनो विनाग्निभिः प्रथमभक्षण एव परिभक्षदोषमिच्छन्ति ॥
आज्ययज्ञं सोममद्भानितृत्थर्थम् । आहवनीययज्ञं स्त्रीये ऽग्नौ यथा
त्यादिति ॥

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु पिप्रतः । प्रजा-
वन्तो अशीमहीति श्रेष्ठं भक्षयित्वा देवेभ्यः पितृभ्यः
स्वाहा सोम्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा कव्येभ्यः पितृभ्यः
स्वाहेति दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं जुहोति । २ ।

आय्यश्रेष्ठं भवयित्वान्येनाय्येन प्राचीनावीती दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥

तं जघनेन दक्षिणाप्रागग्रान्दर्भान्संस्तीर्य दधि
ददाति देवास इह मादयध्वं सोम्यास इह मादयध्वं
कव्यास इह मादयध्वमिति । ३ ।

दर्भेषु दक्षिणाप्रागपवर्गानेव दधिपिण्डान्ददाति ॥

अनन्तरिताः पितरः सोम्याः सोमपीथादित्युपति-
ष्ठते । ४ ।

दधिपिण्डानुपतिष्ठते . पितृन्वा येभ्यो दत्ताः ॥

भये जाते ऽशक्ये यष्टुं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्च
द्रोणकलशे समवधाय ये देवा येषामिदं भागधेयं बभूव
येषां प्रयाजा उत्तानूयाजाः । इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराज-
भ्यो ऽग्निहोतृभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति द्रोणकलशेन हुत्वा-
भये पुनर्यजेत । ५ ।

यदा यज्ञमध्ये राइक्षोभादिनिमित्तं भयं जायते न व्रजते च कथं-
चिद्देवान्तरे ऽप्युदवसाय यष्टुं तदा सर्वेभ्यो ऽपि निष्यन्तेभ्यः पशौषध-

सोमेभ्यः किंचिद्विद्विद्वोऽणकस्ये गृहीत्वा तेनैव जुहुयात् । अस्मि-
 न्यस्यं हविर्नैव निष्पादयति . न चासंज्ञं पशुं संज्ञपयति . न चान-
 भिषुतं सोममभिषुसन्ति । सोमस्तु त्वर्षीं कुट्टयित्वा घास्यः प्राधा-
 न्यादित्यन्ये ॥ तत उत्थायाभये पुनर्यजेत . आदित एवारभ्य तेनैव
 क्रतुना . यदि न गक्षितः कालो वसन्तादिः । इतरथागामिनि काले
 यजेत । न चैवं कृते यज्ञविधंशनिमित्तो ऽग्निष्टुत् न च चैधातवीया ॥
 अथ यज्ञमध्ये यजमानमरणे ऽप्येवमेव सर्वहविःसोमार्णां प्रतिपत्ति-
 मिच्छन्ति । तत्र च यो ऽन्यो विधिः सो ऽपि दर्शित एवास्माभिः .
 यदि विसंखितायामिष्ट्यां यजमानो धियेतेत्यथ ॥

यदर्धं चास्येताभिप्रतियुखीयाद्वा त्वं नो अग्ने । स
 त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने अयासि । प्रजापत इति चतस्र
 आहुतीर्जुहुयात् । व्याहृतीश्च । ६ ।

अर्धं प्रतिगरस्यावचनं अर्धं चाहोपः । यथोक्तादधिकप्रतिगरवचनं
 अभिप्रतिगरः ॥

यसृक्तो यज्ञं भेष आगच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहु-
 यात् । यदि यजुष्टे भुव इति दक्षिणाग्नौ । यदि सामस्य
 सुवरित्वाहवनीये । यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ७ ।

थास्थानः प्राक् । पुनर्वचनमुत्तरविकल्पार्धम् ॥

इति द्वाविंशती कण्डिका ।

ब्रह्मा वा मनसा ध्यायन्नासीत् । १ ।

तत्रतत्र भ्रवे तांतां व्याहृतिं ब्रह्मा ध्यायन्नासीत् वा । नाध्वर्यु-
जुञ्जयात् . न चायं विकल्पः सोमादन्यचेष्वते . पूर्वप्रायश्चित्तेष्व-
वचनात् ॥

यद्यौदुम्बरी नश्येदन्यां प्रच्छिद्योर्गस्यर्जं मयि धेहि
त्रियां तिष्ठ प्रतिष्ठिता । दिवं स्तब्धान्तरिक्षं च पृथिव्यां
च दृढा भव । धर्चि धरिचि जनिचि यमिचीत्यध्वर्यु-
रज्ञाता यजमानश्चोच्छ्रयन्ति । २ ।

नामः क्रिमिभक्षणमपहारादिर्वा ॥

संमितां नित्येन यजुषाभिमृशति । ३ ।

द्विषीं निष्ठाद्युतानस्वेति यजुषाभिमृशत्यध्वर्युः ॥

यदि हविर्धाने पद्येयातां दक्षिणमध्वर्युरुदृक्कीया-
त्प्रतिप्रस्थातोपस्तभुयात् । उत्तरं प्रतिप्रस्थातोदृक्की-
यादध्वर्युरुपस्तभुयात् । ४ ।

द्विधानश्चकटयोर्दभयोरन्यतरस्य वा पतने दक्षिणमध्वर्युरुदृक्कीयात्
उत्कर्षयेत् . प्रतिप्रस्थातोपस्तभुयात् मैथ्यामवदध्यात् । एतदेव विप-
रीतमुत्तरस्य ॥

वैष्णव्योपस्तभुतः । वैष्णव्योपमिनुते । आश्विन्या
कल्पयतः । ५ ।

तपोद्गृह्यं तावद्भुवधोऽश्वीकं . उपस्यधर्मं तु वैष्णव्या जुहंतः ।
 ततस्तथैवोपमायाश्विन्वा कल्पयतश्च । तत्र यथास्नानमवस्थापनं
 उपमानमवस्थापनस्य दृढीकरणं कल्पनम् । इदं विष्णुरिति वैष्णवी ।
 यदा दिवो वा विष्णो . विष्णोर्नु कमिति पृथग्गणानुभवोः . नित्य-
 स्थापने तयोर्दर्शनात् । तदा तु वैष्णवीभामिति भवितव्यम् । वा
 वा कप्रेत्याश्विनी ॥

अग्ने वाजस्य गोमत इति तिस्रः ॥ भद्रो नो अग्नि-
 राहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत
 प्रशस्तयः ॥ भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः ह्यशुभ
 ह्यचतूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥ येना समत्सु सासहे
 ऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभि-
 छिभिरिति षड्भिहृषिष्वकुकुन्निरामीभीये जुहुतः । ६ ।

षड्भिहृषिष्वकुकुन्निरिति श्रुतिरदाहता । तां व्याचष्टे ॥

पूर्वाभिहृषिष्विभिरध्वर्युः । उत्तराभिः ककुद्भिः प्रति-
 प्रस्थाता । ७ ।

पूर्वाभिसिद्धभिहृषिष्विभिरध्वर्युर्जुहोति . उत्तराभिसिद्धभिः ककुद्भि-
 रितरः ॥

शिरो यज्ञस्य प्रतिधीयताममृतं देवतामयम् ।
 वैष्णव्या क्रियतां शिर आश्विन्वा प्रतिधीयतामिति
 पञ्चयुहीतेन समानौ होमौ जुहुतः । ८ ।

इत्थमप्याहुतिराग्नीषीथे ऽधिकारात् । अत्रात्तौ शोभतविति शोभा-
नता मन्वैत्ये ॥

यस्याग्निव्युत्सामा भिद्येत संकथ्येनां पुनः कुर्यात् । ६ ।

उखा यस्यामा भिद्येत तदा नाव्यैव कपाखानि संकथ्याद्भिस्फुल्य
पुनः कुर्यात् . तृष्णीं मन्वैर्वा . आमुत्पानोऽप्राश्याद्यात् ॥

यदि पक्वा संपिष्यान्वया स्रष्टा संसृज्योस्तां क्रा-
येत् । ११ ।

अदि पक्वा भिद्येत तदा कपाखानि पिष्ट्वा स्रष्टं तेन स्रष्टं सेका-
यिना कुर्यात् ॥

इति अग्रलिङ्गी कण्डिका ।

यस्याग्निव्युत्सामा उदायेद्गार्हपत्यादन्यं प्रकथेत् । स एक
पुनः परीध्यः । आदेवैनं योनेर्जनयतीति विज्ञायते । १ ।

अत्रार्थाभावः उख्यः । स यदि प्राक् संनिवापादुदायेत् गार्हपत्या-
दन्यमावस्यन्तीयमायतने प्रकथेत् । ततश्च स एकवर्णीयः पुनः परीध्यः
परित उखामिथः . अणकुसायेनेत्यारभ्य जातोपखानाप्तेन प्रसृ-
क्ष्णविधिना पुनरुखायामुत्पादयितव्य इत्यर्थः । अस्य तु कामतो
निमित्ततो वा प्रदाव्यादियोनिर्निर्मग्न्यो वा भवत्युख्यः तस्यापि
खात्खाद्योनेराहत्याधेयः . न तु परीध्यः . पुनः परीध्य इति
विज्ञात् , आदेवैनं योनेर्जनयतीति विज्ञायते ॥

हृष्यां वासः हृष्या धेनुः हृष्यो वा गीः शतमानं
च हिरण्यं दक्षिणा । २ ।

गीः बलिवर्दः ॥ अथाहर्गणेषु केषांचित्कर्मणां भेषे प्रायश्चित्तं वक्ष्यं-
स्वपादरविशेषार्थं तेषामेव तावत्कर्मणामर्थवादान्दर्शयति ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे क्रियते तेनाहरभ्या-
सजति । तेन यज्ञं संतनोति । ३ ।

यत्पूर्वद्युत्तराहार्थं कर्म क्रियते यथा सवनीयस्त्रेष्वावहिराहरणादि
तेनात्तरमहः पूर्वस्मिन्नहन्यासजतिः पूर्वोत्तरथोरङ्गोः कर्मणी संब-
धातीति यावत् । तेन च यज्ञमेव संतनोति । अन्यथा स एव
विच्छिन्नः स्यात् । अतो ऽयमावस्त्रको ऽभ्यासज्ञ इत्यर्थः ॥

यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे वसतीवरीर्यज्ञायज्ञियं
प्रति गृह्णाति तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञं संत-
नोति ॥ यत्पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मा अहे पयांसि विशास्ति
तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञं संतनोति ॥ यदति-
प्रेष्यति तेनाहरभ्यासजति । तेन यज्ञं संतनोति । ४ ।

यज्ञायज्ञियं प्रति यज्ञायज्ञियकाले । पयांसि आशिराथर्यानि विज्ञास्ति
विविधं प्रेष्यति । सूक्तवाककाले अःसुत्यामिन्द्राग्निभ्यामित्यादिनापि ।
शेषं पूर्ववत् ॥

एतेषामेकस्मिन्नप्यक्रियमाणे नमो ब्रह्मणे नमो

अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे
 नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि स्वाहे-
 त्याहुतिं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयाञ्जुहुयात् । ५ ।

एतेषामेकस्मिन्नपि कर्मणि पूर्वेषु रेवाक्रियमाणे जुहुयादेते आहुती ।
 किं पुनर्दयोर्बहुषु वेत्यर्थः ॥

इति चतुस्त्रिंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्ररत्नप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
 दशमः पटलः ॥

इति चतुर्दशः प्रश्नः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

एवं सर्वेषामप्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः सप्रायश्चित्तो व्याख्यातः । प्रव-
र्ग्यस्तु तस्याङ्गभूतो ऽप्यनारम्भाधीतत्वात्सूत्रकृता प्रकरणादुद्गाहितः
स्वतन्त्रो व्याख्यातः । स इदानीमस्माभिः क्रतुशीर्षतयात्यन्तान्तर-
ङ्गत्वादेव व्याख्यायते ॥

प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्नमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्य-
माणपक्षस्य वा पुण्ये नक्षत्रे तूष्णीं काण्डकीं समिध-
माधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोति । १ ।

प्रवर्ग्यं इति कर्मनाम . प्रवर्ज्यते तप्यते ऽस्मिन्धर्म इति । तस्य
साधनसमवधानं संभरणम् । तच्च पर्वणोः पूर्वपक्षे पुष्यनक्षत्रे वा
नियतम् । तेन यो ऽमावास्यायां यज्यमाणो ऽपरपक्षे प्रवृद्ध्यात्तेन
प्रागेव प्रवर्ग्यः संभरणीयः . सुत्यायां वा संभृत्य प्रवृद्धनीचमिति
द्रष्टव्यम् । तच्च यदा बहिःक्रतु संभरेत्तदा क्रतुर्थमागूर्वाप उपस्युश्च
धावदर्थं सौमिकाण्डलिवो वृत्वाग्नींश्च विहृत्य संभरेत् ॥ काण्डकीं
काण्डकवतीम् ॥

अथ यदि दीक्षितः काण्डकीमेवैतया समिधमा-
दध्यात् । यजुरेव वदेदित्येके । २ ।

दीक्षितस्य तामेव काण्डकीमेतथर्चादध्यात् अथमेव वा केवलां वरेत् ।
अथ यजुःब्रह्मो घाजुर्वेदिकत्वात् । केचित्तु प्रवर्ग्यमन्तानुषो यजुंश्चि

च वाफोवाफो विच्छिद्य प्रयुञ्जते । तपार्धर्षेभ्यो ऽन्यत्र विच्छेदकार-
णम् । त एव प्रष्टव्याः ॥

देवस्य त्वा सेवितुः प्रसव इत्यधिमादायाधिरसि
नारिरसीत्यभिमन्त्रयते । ३ ।

देवेभ्य इति मन्त्रान्तो ऽभिमन्त्रणे ॥

साम्निक्या व्याख्याता । ४ ।

साधिराम्निक्याभ्या व्याख्याता . यथा वैष्वो कस्मापोमित्यादि ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्मण्यमामन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

उपोत्तिष्ठति ब्रह्मा । उभावुत्तरमर्षर्षे जपतः ।
आददते कृष्णाजिनम् । अनुनयन्त्यजां पुंश्छगलामञ्चं
दृषाणमिति । ६ ।

छगलः अजायाः सनंधयः . स पुमान्यस्याः सा पुंश्छगला । दृषा
वेक्रा पुमानिति यावत् ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्राञ्चो ऽन्वप्रथमा अभिप्रव्र-
जन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तः स्युः । ७ ।

प्राच्यामेव दिशि यत्र मृत्तभ्यते तत्र गच्छन्ति ॥

अपि वास्यैते संभाराः परिश्रिते ऽभ्युदाहृता
भवन्ति । ८ ।

अपि वास्य प्रवर्ग्यस्य एते वक्ष्यमाणाः संभाराः परिमिते देवे प्रथम-
मेवाहता भवन्ति । सो ऽसौ देवः . तमाह ॥

अग्नेशाहवनीयं मृत्खनः । पूर्वःपूर्व इतरः । ९ ।

यत्र खेया मृत्स मृत्खनः । सो ऽग्नेशाहवनीयमभुदाहतो भवति ।
इतरस्य संभारस्यतः पूर्वःपूर्वः ॥

उत्तरेण मृत्खनं कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तर-
लोमास्तीर्य देवी द्यावापृथिवी इति मृत्खनमभि-
मन्त्रयते । अध्यासमद्येति मृत्खने ऽधिया प्रहृत्य मखस्य
शिर इत्यपादाय मखाय त्वेति हरति । मखस्य त्वा
शीर्षा इति कृष्णाजिने निवपति । १० ।

गतः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति । ११ ।

प्रहरणादिनिवपनात् एको हरणपर्यायः । तं चिरावर्तयति । मृत्ख-
नाभिमन्त्रणं तु सहादेव क्रियते ॥

तूष्णीं चतुर्थं यावतीं मृदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्य आप्तां
मन्थते । १२ ।

यावतीं मृदं पर्याप्तां मन्थते तावतीं चतुर्थपर्याये तूष्णीं हरति ॥

एवमितरान्संभारान् । १३ ।

इतरानपि संभारानेवं महत्संज्ञदादावभिमन्त्र्य त्रिभिस्त्रिभिः पर्याये-
 सूप्योक्तं चतुर्थे हरति ॥

अभिमन्त्रये विकारः । १४ ।

अभिमन्त्रणमन्त्रे ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

इयत्यग्र आसीरिति वराहविद्वतम् । देवीर्बन्धी-
 रिति बन्धीकवपाम् । इन्द्रस्यैजोऽसीति पूतीकान-
 जखोमानि कृष्णाजिनखोमानि च संसृज्याग्निजा अस्त्रि
 प्रजापते रेत इति । १ ।

अभिमन्त्रणत इति शेषः ॥

आयुर्धेहि प्राखं धेहीत्यग्नेमावग्राप्य मधु त्वा मधुष्वा
 करोत्वित्यजयाभिदोहकति । २ ।

अभिदोहणं उपरिदोहणम् ॥

अभिदोहनमेकेऽवग्रापणात्पूर्वं समामनन्ति । ३ ।

मनः ॥

बहव आयाः परियुक्त्य हरन्ति । ४ ।

आथाः वैवर्षिका एव हरन्ति . गान्धे ॥

उत्तरेण विहारमुद्धते ऽवोक्षिते सिक्कतोपोस्ते परि-
श्रिते निदधति । ५ ।

गतः ॥

मधु त्वा मधुला करोत्विति मदन्तीरुपसृजति । ६ ।

मदन्तीभिः तप्तोदकेन संभारान्संसृजति ॥

ये बोखासंसर्जनाः संभारा यथान्यद्दृढार्थं उपाधं
मन्यते । ७ ।

ये बोखासंसर्जनीयाः संभारा अर्मकपाखादयः यथान्यद्दृढीकरार्थं
द्रव्यं तैरपि संसृजति । यावच्च सर्वं दृढिमार्थं द्रव्यं संसृतमुपाधं
अर्धस्य समीपे मन्यते . स्रदंश्रयार्धकल्पं मन्यत इति यावत् . ताव-
ता संसृजति नाधिकेन ॥

अथात्यन्ताप्रदेशः । ८ ।

अथ सर्वप्रवर्गव्यापी विधिदृश्यते . न संभारमात्रविषयः ॥

यत्किंच प्रवर्ग्यं उदककृत्यं मदन्तीभिरेव तत्क्रियते ।
नेमं स्त्री प्रेष्यते न श्रुदः । ९ ।

गतः ॥

न कुवन्नभिप्रायिति । १० ।

प्रवर्गपाचाणीति कुर्वन्ध्वर्णं तेषामुपरि ऋषिति ॥

अपहाय मुखमनभिप्राणव्येषुना करोति । ११ ।

पुनरपि प्राणननिषेध आदरार्थः ॥

न प्रवर्गमादित्यं च व्यवेयात् । १२ ।

प्रवर्गादित्ययोर्मध्ये यो न व्यवहितः प्रत्यङ्गो देवः तेन न कश्चिद-
तिक्रामेत् ॥

यत्र क्वच विप्रक्रान्ते प्रवर्गं आदित्यो ऽस्तमियात्
ह्यतान्तादेव विरमेत् । श्वोभूते शेषं समाप्नुयात् । १३ ।

विप्रक्रान्ते प्रकन्यापरिसमाप्ते ह्यतान्तादेव विरमेत्. यावत्कृतं ताव-
त्येव विरमेत्. कोचिद्विमं संभरणमात्रविषयं विधिं मन्यन्ते. प्रचरणे
यदि चर्मण चरत्स्विति विध्यन्तरदर्शनात् । तदयुक्तं. यत्र क्वच
प्रवर्गं इति सामान्यवचनवैयर्थ्यात्. अथात्यन्तप्रदेश इत्यधिकारवि-
रोधाच्च । तस्मात्प्रचरणदशायासुभयं विकल्पते ॥

संप्रक्लिश्य मृदं मखस्य शिरो ऽसीति पिण्डं ह्यत्वा
यज्ञस्य पदे स्थ इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निष्टञ्च महावीरं करोति
व्युद्धिं पञ्चोद्धिमपरिमितोद्धिं वा प्रादेशमात्रमूर्ध्वसा-
मुपरिष्टादासेचनवन्तं मध्ये संनतं वायव्यप्रकारम् ।
। १४ ।

संप्रक्रिय मर्दङ्गिणा । गिच्छन्निपीय । यत्र कर्मसम्पत्ते च मङ्गलः
 बीरः । उद्भिः उच्छ्रितावसवविशेषः । व्याख्यातः श्रेयो वायव्येषु ।
 यद्योक्तस्यैव प्रकारस्य वायव्येषु व्यक्तत्वात् निर्दिष्टं वायव्यप्रकार-
 मिति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

गायत्रेश्च त्वा इन्द्रसा करोमीति प्रथमम् । वेष्टुमे-
 नेति द्वितीयम् । आगतेनेति तृतीयम् । १ ।

गतः ॥

अपि वा सर्वैरेकैकम् । २ ।

एकैकस्य वा यद्यो ऽपि मन्त्राः ॥

मखस्य राक्ष्सासीत्युपबिलं राक्ष्सां करोति । ३ ।

त्रिकप्रदेशे रक्तुसदृशं वलयं करोति ॥

अद्वितिले बिलं पृथ्वात्विति वेष्टुपर्वणा बिलं करो-
 ति । ४ ।

बिलं कृषिः ॥

तृतीयवेशामतिनयति । ५ ।

तच्च विलं महावीरस्य द्वितीयवेक्षामतीत्य भयति । चिन्हाहमस्य महा-
 वीरायामस्य सुखादधो* दावंशौ द्वितीयांश्चीर्मा चातिगतं करो-
 तोत्यर्थः । तथा च बौधायनः . अथास्य वेणुकाष्ठेक द्विभागमव-
 ष्ठितीति ॥

यावद्देवताय सौविष्टकृतायाग्निहोत्राय भक्ष्यायातं
 मन्येतेत्यपरम् । ६ ।

यावदा विलं त्रिविधहोमभगार्थस्य घर्मस्य धारणाय पर्याप्तं मन्यते
 तावत्करोति ॥

सूर्यस्य हरसा आयेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य
 मखो ऽसीत्यनुवीक्षते । ७ ।

महावीरमिति शेषः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च करोति । ८ ।

पिण्डकरणाद्यनुवीक्षणस्यो विधिगवर्तते ॥

तूष्णीमितराणि । ९ ।

पापानीति शेषः ॥

एतस्यां एव मृदे दोग्ध्रे करोति हस्त्याद्ये प्रसेचन-
 वती यथा सुगदाण्डेवम् । १० ।

* Corrected; the MSS. have सुखादधो.

एतस्याः संकृतायाः । दोग्ध्रे दोहने । इक्षोच्छे इक्षोष्ठाकारे ।
प्रसेचनं आनयनार्थं सुखम् । यथा सुगदष्टा . सुनाकारमदष्टं च
भवतीत्यर्थः ॥

वर्षीय आध्वर्यवं प्रतिप्रस्थानात् । ११ ।

येन प्रतिप्रस्थाता कर्म करोति तत्प्रतिप्रस्थानम् ॥

आज्यस्थालीं रौहिणकपाले च परिमण्डले घोट-
प्रकारे । १२ ।

एतस्या इत्येव ॥ घोटो ऽश्वः । परिमण्डलबुध्ने घोटाकारारोहे च
कपाले करोति . यथाश्रावुटाविव रौहिणौ भवतः ॥

घर्मेष्टकां कुलायिनीमिति यदि साम्निचित्यो भवति
। १३ ।

साम्निचित्ये कृतावप्रवर्गं ऽपि करोत्येवैते ॥

नाप्रवर्गं स्यातामित्यपरम् । १४ ।

अस्त्रिम्कल्पे लुप्यत एव तथोरुपधानम् ॥

अश्याकीकरथैः अश्याकीकुर्वन्ति । १५ ।

पाचय्य जर्जराणि कुर्वन्ति तदहैर्द्रव्यैः । कानि पुनस्तानि ॥

अहतचण्डातकैर्गवीधुकैः क्रीतकाभिर्वेषुपर्वभि-
राज्येनेति । १६ ।

अहृतं गवं चष्ठातकं वरस्त्रीवसनीधो वासोविशेषः । गवीधुका नाम
वस्त्राणि । श्रौतका यष्टिमधुकमिति नैषण्डुकाः ॥

वृष्णो ऽश्वस्य शकृन्नार्हपत्ये प्रदीप्य प्रथमकृतं महा-
वीरं शफाभ्यां परिरुद्ध धूपयति वृष्णो अश्वस्य निष्प-
दसीति । १७ ।

एवा व्याख्यातः ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च धूपयति । तूष्णीमितराखि
। १८ ।

गतौ ॥

शफाभ्यामेवात ऊर्ध्वं महावीरानादत्ते । १९ ।

अथा महावीरो न पतति तथा चन्द्रयित्वाध्वर्युरेवादत्ते ॥

अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा सोहितपचनीयेः
संभारैरवस्तीर्य तेषु महावीरानुपावहरति । २० ।

इति तृतीया कण्डिका ।

ः अर्चिरसीति प्रथमम् । श्राचिरसीति द्वितीयम् ।
ज्योतिरसि तपो ऽसीति तृतीयम् । १ ।

धैः पक्वानि लोहितायन्ते ते लोहितपचनीयाः द्रव्यकाष्ठविशेषः ॥

तूष्णीमितराण्यन्ववधाय लोहितपचनीयैः संभारैः
प्रच्छाद्य गार्हपत्ये मुञ्जानादीष्योपोषत्यर्चिषे त्वेत्येतिः
प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशम् । २ ।

उपोषति इति ॥

अपि वा सर्वैः सर्वतः । ३ ।

सर्वतो द्वित्रि वा चतुर्भिस्तुर्भिर्मन्त्रैः ॥

पश्चमानान्मैत्र्योपचरत्यभीमं महिना दिवमिति
। ४ ।

अन्वकाष्ठेषादिस्तदर्थो व्यापार उपचारः ॥

उत्तरया वा । ५ ।

मैत्र्योरथ विकल्पो भवति . नोखावत्समुच्चय इति भावः ॥

पक्षेषु सिद्धौ त्वेति घृष्टी आदाय भस्मापोष्य प्रथम-
कृतं महावीरं शफाभ्यां परिसृज्योदासयति । ६ ।

विद्धीं त्वेत्यावृत्तिरेकवचनात् । ब्रह्माभ्यामेवात् जर्धमित्येव सिद्धं मुनः-
ब्रह्मवचनमादरायं च विस्तरणायं वा ॥

देवत्वा सवितोऽपत्वित्युद्वास्यापद्यमानः पृथिव्या-
माशा दिश आपृषेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य
सूर्यस्य त्वा चक्षुषाम्बीक्ष इत्यनुवीक्षते । ७ ।

उत्तरतस्तस्यैवावटद्वेष्य ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं चोद्धासयति । तूष्णीमितराणि
। ८ ।

गतौ ॥

अथैनान्प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्युहतीदमहममु-
मामुष्यायणं विश्वा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्युहामीति ।
विश्वेति राजन्यस्य । पशुभिरिति वैश्यस्य । ९ ।

एनान् महावीरान् । आमुष्यायणमिति गोचनिर्देशः . वचरः प्रावा-
हणिरिति वत् पितृनिर्देश इत्यपरम् ॥ तच्च राजन्ववैश्वयोर्विकारवच-
नात् यथापठितो मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्युक्तं भवति । केचित्तु परिशेषात्
ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावद्ब्राह्मणस्येच्छन्ति । तदयुक्तं . सर्वपाठविरोधात् ।
यदि हि तथाभिप्रैष्यन्तावदेव प्रावक्ष्यत् . न ह्यत्तं . यथा ब्रह्मापि
धारयेति । राजन्यस्यादावुक्तेषु । ब्राह्मणे ऽपि प्रथमस्य वर्षस्य त्रिभिः
फलार्थं वादमुक्तेकेनोत्तरयोक्तः . यथा विश्वा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन
पर्युहामीत्याहेत्यादि । तस्माद्यथापठित एव ब्राह्मणस्य मन्त्रः ॥

अथैनान्प्रभूतेनाजापयसा कृण्वन्ति । गायत्रेण त्वा
हृन्दसा कृण्वन्तीत्येतैस्त्रिभिस्त्रिभिरेकैकम् । १० ।

कृण्वन्तिर्दौष्टिकर्मा . मृग्यं ह्यचिरपक्वमजाचीरेणोचितमुच्चलं भव-
ति । तत्र गायत्रेणेत्यादि नव यजूषि चीणिचीणि विभज्य चिका-
स्त्रिकात्प्रथमैस्त्रिभिः प्रथमं महावीरं कृण्वन्ति . मध्यमैर्द्वितीयं . उज-
मैस्तृतीयं . यथा गायत्रेण त्वा हृन्दसा कृण्वन्ति . कृण्वन्तु त्वा वाक् .
कृन्धि वाचमित्यादि ॥

अपि वा सर्वैरेकैकम् । तूष्णीमितराणि । ११ ।

नवभिरपि यजुर्भर्द्यथास्मात्मेकैकमपि वा कृण्वन्ति ॥

अथैनान्कृष्णाजिन उपनद्यासजति देव पुरश्चर
सध्यासं त्वेति । १२ ।

एताम्महावीरानेकवद्भ्यासजति निदधाति कश्चिन्मन्त्रेण । तूष्णीमि-
तराणि पात्राणि ॥

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीत्यपरम् । १३ ।

निधानोत्तरकालं वा मन्त्रं वदेत् । मन्त्रान्तैः कर्मादीनित्यस्यापवादः ।
पक्वानामेव पात्राणां यजुषा करणमनुष्ठातवाङ्कात्यायनः . यथा
दग्धेषु यजुः क्रियासंभवादिति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तः संवृण्वन्ति द्वाराणि । १ ।

अवान्तरदीचोपायमानन्तरं प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यन्तः प्राग्वंशस्य द्वाराणि
संवृण्वन्ति ॥

परिश्रयन्ति पत्न्याः । २ ।

यथा पत्न्या स्वस्थानस्यथा न दृश्यते प्रवर्ग्यस्तथा ह्यादयन्ति ॥

पश्चाद्धोतोपविशति । पुरस्तादध्वर्युः । दक्षिणतो
ब्रह्मा यजमानः प्रस्तोता च । उत्तरतः प्रतिप्रस्थाता-
ग्नीध्रश्च । ३ ।

पश्चाद्दक्षिणत इत्यादि खरापेक्षया द्रष्टव्यम् । तथा चाश्वलायनः .
उत्तरेण खरं परिब्रज्य पश्चादसोपविश्येति ॥

मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाग्नेण
गार्हपत्यं दर्भान्संस्तीर्य तेषु महावीरानुपावहरति देव
पुरश्चर सध्यासं त्वेति । ४ ।

उद्यो ह्ययं प्रवर्ग्यः . यज्ञशिरसिष्कन्त्रस्य स्वरूपत्वेन सवनात् । अत-
स्तत्संयोगिभिराद्यान्तिमाभ्यामनुवाकाभ्यामाद्यन्तयोः शान्तिः कार्या ।
तदर्थतया समुच्चारणमेव शान्तिकरणम् ॥ महावीरान्यथानिहितमे-
कत्रद्भ्रान्नेवोपावहरति । अतो नावर्तते मन्त्रः ॥

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीत्यपरम् । ५ ।

आख्यातः ॥

अथैव सर्वं परिघर्म्यम् । ६ ।

सर्वं उक्तं वक्ष्यमाणं च । परिघर्म्यं घर्मसाधनमुपावहरतीत्यन्वयः ॥

अथौदुम्बराणि । सम्राडासन्दीं नितराम् । राजा-
सन्ध्या वर्षीयसीमेके समामनन्ति । मौञ्जीभी रज्जुभि-
रेकसराभिर्बुताम् । ७ ।

गतः ॥

चतस्रः सुचः । ८ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

द्वे अग्निष्टुब्धे । ९ ।

तासु द्वे अगवविद्वबिले भवतः ॥

निष्टुब्धयोर्वर्षीयस्युपयमनी प्रोक्षणीधान्याः । १० ।

इतरयोस्तु निष्टुब्धयोर्द्वौषधीष्वौ प्रोक्षणीधानी । वर्षीयस्यौ मन्त्रा
उपयमनी भवति ॥

सुवौ शफौ महावीरसंमितावस्त्वौ धृष्टी मेधीं
मयूखान्घट् शकलान्काण्डकीं च समिधं चयोद्ग
वैकङ्कतान्परिधीन्वैकङ्कतानि घर्मन्धनानि । खादि-
राणि पालाशान्यौदुम्बराण्यर्कमयाणि कार्पायमयाणि
वैणवानि शमीमयानि वा । ११ ।

पूर्ववदन्वयः । महावीरग्रहणार्थं दौर्षकाष्टे शफौ । तयोर्वः प्रहेत्रस्त-

द्रुहणार्थमावृष्यते स आग्रस्वः । अङ्गारनिरुहणार्थं काष्ठे धृष्टौ ।
 गोबन्धनार्थं काष्ठं मेथी । मयूखाः शङ्खत्रः . ते च त्रयो वत्साजा-
 बर्कराणां बन्धनार्थाः । काष्ठकी तु यज्ञियवृक्षान्तरजा . न त्वौदु-
 म्बरी . तथा अकष्टकजनत्वात् । परिधयो महावीरार्थत्वात् तत्सं-
 मितायामाः । प्रादेशमाचानित्येव कात्यायनः ॥

शीणि कार्ष्णाजिनानि धविचाणि शुक्लकृष्णलो-
 मानि । १२ ।

धविचाणि व्यजनानि । पूर्ववदम्बयः ॥

तेषां वैणवा दण्डा बाहुमाचा भवन्तीति विद्म-
 यते । १३ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरदण्डानीत्यपरम् । १४ ।

धविचाणीति शेषः ॥

द्वौ रुक्मौ रजतसुवर्णौ । १५ ।

पूर्ववदम्बयः ॥

शतमानौ भवतः । १६ ।

तौ शतमानौ भवतः ॥

अथ मौञ्जानि । १७ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

वेदौ । १८ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

तथोरन्यतरः परिवसितः । १९ ।

परिवसितः द्विवायः । द्वौ च तूष्णीकौ . मन्त्रानतिदेशात् . अने-
ष्टिकत्वाच्च ॥

अभिधानीं निदाने चीरि विशाखदामानि प्रभू-
तान्मुञ्जप्रखवान् । रौहिणयोः पिष्टान्यफलीकृतानाम् ।
खरेभ्यः सिकताः । मौञ्जे पवित्रे । दर्भमये इत्य-
परम् । २० ।

अभिधानी गोबन्धनार्था रज्जुः । पादबन्धनार्थं निदाने । वत्सादि-
बन्धनार्थानि द्विभिरस्कानि* दामानि विशाखदामानि । मुञ्जदृष्टान्येव
खट्वंशीर्णानि मुञ्जप्रखवाः । अफलीकृतानां तुषविमोचनमात्रेणावह-
तानां तण्डुलानां पिष्टानि । खरेभ्यः खरार्थम् । पवित्रे अपि तूष्णीके
पूर्ववत् ॥

प्रोक्षणीनामावृता प्रोक्षणीः संस्कृत्य ब्रह्माणमा-
मन्त्रयते । २१ ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

* Corrected ; the MSS. have द्विभिरस्कानि .

ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामः । होतर्धर्ममभिष्टुहि ।
अग्नीद्रौहिणौ पुरोडाशावधिअय । प्रतिप्रस्थातर्विहर ।
प्रस्तोतः सामानि गायेति । १ ।

पविचान्तर्हितायामित्यादिआपो देवीरगेषुव इत्यभिमन्व्येत्यन्तथा
मदन्तीनां संस्कारः । ब्रह्मामन्त्रणग्रहणं प्रदर्शनायं हे।चादिसंग्रैष-
स्यापि ॥

यजुर्युक्तं सामभिराक्तस्वमित्युपांशुक्तोमिन्द्रवन्तः प्र-
चरतेत्युच्चैरनुजानाति । २ ।

ब्रह्मेति शेषः ॥

प्रचरतेति वा । ३ ।

इन्द्रवन्त इत्येतावतो लोपः ॥

यमाय त्वा मखाय त्वेति सर्वं परिघम्यमभिपूर्वं चिः
प्रोक्षति । ४ ।

अभिपूर्वमिति यत एवारभ्य प्रथमं प्रोक्षितवांसत एवारभ्य पुनः
प्रोक्षतीत्यर्थः । सहादेव तु मन्त्रः ॥

प्रोक्षितानि व्यायातयति । ५ ।

व्यायातयति विभज्य गमयति ॥

अधिअयत्याग्नीध्रो रौहिणौ पुरोडाशौ तूष्णीमुप-
चरितौ । ६ ।

दृष्ट्वीमुपचरिताविति दृष्ट्यादन्वादिभस्माच्छूहनाम्नो विधिदृष्ट्वी
भवतौत्यर्थः । अधिअथचं चाहवनीये गार्हपत्ये वा । पाचे संवापसु
नेष्यते । संयवनं तु मदन्तौभिर्भवति ॥

एतस्मिन्काशे प्रतिप्रस्थाता दर्विहोमसंस्कारेषाञ्च
संस्करोति । ७ ।

दर्विहोमसंस्कारेण ऽष्टोक्तेन पविचानुप्रहरणाम्नेन ॥

नैतस्य संस्कारो विद्यत इत्यपरम् । ८ ।

अस्मिन्पक्षे ते एव पविचे प्रज्ञाने निदधाति ॥

अथ दध्यधिअथति । ९ ।

दधि निदप्य गार्हपत्ये ऽधिअथति । असंस्कारपक्षे ऽपि भवत्येव दध्ने
ऽधिअथणम् । संस्कारपक्षे ऽप्येतावानस्य संस्कारः ॥

अथैतां सन्नाडासन्दीमादायाग्नेणाहवनीयं पर्याहृत्य
पुरस्ताद्राजासन्धाः सादयति । १० ।

गतः ॥

तस्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्थं
तस्मिन्नप्रचरणीयौ महावीरावुपावहरति देव पुरश्चर
सध्यासं त्वेति । ११ ।

अप्रचरणीयौ कृष्णाजिनाम्नक्तवन्धत्वात् अफाभ्यामेवोपावहरति । आ-
वर्तते ऽपि मन्त्र एकैकस्य . युगपदुरादानत्वात् ॥

उपरिष्ठात्काल एष मन्त्रो भवतीत्यपरम् । १२ ।

गतः ॥

अथैतां मेथीं मयूखान्विशिखाखदामानीत्यादायाग्रेण
होतारं जघनेन गार्हपत्यं दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य
दक्षिणेन दक्षिणं द्वारं मेथीं निहन्ति हेतुः समो-
क्षायै । १३ ।

वमीक्षाभावाद्दक्षिणद्वाराभावे ऽपि यत्र द्वारं तत्र निहन्ति ॥

एतस्यैव द्वारस्य पूर्वस्यै द्वार्यायै दक्षिणतो वत्साय
शङ्कुम् । १४ ।

निहन्तीत्यन्वयः । द्वार्या द्वारस्थूणा ॥

एतस्यैवापरस्यै द्वार्यायै दक्षिणतो ऽजाया अभ्यन्त-
रम् । १५ ।

अभ्यन्तरमिति वत्सशङ्कोरुत्तरत इत्यर्थः । तथा तमुत्तरेण हागाया
इत्येव बौधायनः ॥

उत्तरतो बर्कराय । १६ ।

बर्करः कृगलपर्यायः अजायाः स्तनंधयः । तदर्धमपरस्या द्वार्याया
उत्तरतः प्राग्वा एव शङ्कुं निहन्ति । बहिरेव प्राग्वाद्दजाशङ्कुपेक्षया
उत्तरत्वमिति केचित् ॥

तेषु विशिखाखदामानि व्यायातयति । १७ ।

तेषु ऋक्षुषु ध्यायांतयति विततश्च बध्नाति ॥

तान्येव व्यायातितानि भवन्त्योद्दासनात् । १८ ।

गतः ॥

तैरेनान्काखे बध्नन्ति । १९ ।

काखे दीह्नकाखे ॥

ततः खरानुपवपति । २० ।

ततः सिंकताभिः खरान्कल्पयति ॥

उत्तरेण गार्हपत्यमेकम् । उत्तरेणाहवनीयमेकम्
। २१ ।

खरावन्तः प्राग्वन्त्रमेवोपवपति . उत्तरेणेत्येनया दूरत्वनिषेधात् . तथा संवृतत्वाद्द्वाराणासुपनिष्कम्बित्यवचनाच्च । खरयोः प्रमाणं चाह बौधायनः . प्रादेत्रमात्रं परिमण्डलमिति ॥

उत्तरपूर्व द्वारं प्रत्युच्छिष्टखरं करोति बाह्यतो
निःषेचनवन्तम् । २२ ।

द्वारग्रहणेन देशसूचणा . पाक्षिकत्वाद्द्वारस्य । तथोत्तरपूर्वमेवास्ति-
देशं प्रतीत्येव भारद्वाजः । तत्र चान्तःप्राग्वन्त्रमेव खरः पूर्ववत् ।
तथोत्तरे ब्राह्मामण्डल इत्येव बौधायनः ॥ उच्छिष्टार्थः खरः उच्छिष्ट-
खरः . घर्माच्छिष्टवासनार्थ इत्यर्थः । यथा वक्ष्यति तदुच्छिष्टखरे
प्रवाख्येत्यादि । केचित्तु यजमानस्याचमनार्थमुच्छिष्टखरमपि तत्रेति
मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्ते . प्रमाणाभावात् . मार्जालौयस्याग्नेरोर्धोरि-

भक्षिन्मत्तो ऽध्यान्तरेण वचनमुपघ्राताग्रोवाञ्च ॥ साह्यवो निःशेषेण-
वन्तमिति वाह्यत खरखण्डिलादर्धं निर्ममनमार्गो अस्त्र स तथोक्तः ।
वाह्यतः प्राग्गंशादित्यपरम् ॥

उत्तरेखाहवनीयं ऋतद्दध्यासादयति । २३ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

शकलान्काण्डकीं च समिधम् । १ ।

अधिश्रितत्वात् श्रुताभिधानम् । शकलाः षट् पूर्वोक्ताः ॥

अथैतं प्रचरणोयं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्या-
प्रच्छिन्नाग्रेण वेदेनोपरिष्ठात्संमार्ष्टिं देव पुरश्चर सध्यासं
त्विति । २ ।

शफाभ्यां परिगृह्येत्यविकरणार्थम् ॥

प्राणाय स्वाहा ध्यानाय स्वाहेति सुवेणाहवनीये
समैकादश वा प्राणाहुतीर्हुत्वा देवस्त्वा सविता मध्वा-
नक्लिति सुवेणोपर्याहवनीये महावीरमक्का पृथिवीं
तपसस्त्रायस्वेत्यपरस्मिन्खरे राजतं रुक्मं निधाय प्रति-
ष्ठाप्य महावीरमन्यस्मै वा प्रदय इयान्मुञ्चप्रलवाना-
दाय दक्षिणेषामग्राणि गार्हपत्ये प्रदीपयत्यग्निं त्विति ।
तेषामग्रैरुत्तरेषां मूलाणि शोचिषे त्विति । तेषां मूखै-

दक्षिणेषां मूलानि ज्योतिषे त्वेति । तेषां मूलैरुत्तरेषामग्राणि तपसे त्वेति । ३ ।

प्राणाङ्गित्वं प्राणसंबन्धात् । कल्पान्तरकारैः कैश्चिद्गार्हपत्ये होमवचनात् तन्निरासार्थमाहवर्तीयग्रहणम् । शफौ सव्येन परिगृह्य दक्षिणेन हस्तेन संमार्गः सुवाङ्गतयश्च । तथा सव्ये पाणौ समावृत्येत्येव बौधायनः । महावीरप्रतिष्ठापनं रुक्मादन्यत्र . रुक्मे स्थापनस्योत्तरवचनात् । दक्षिणेषां दक्षिणहस्तस्थानाम् । एवमुत्तरेषामिति ॥

तान्व्यत्यस्तानुपरि रुक्मे निदधात्यर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपो ऽसीति । ४ ।

व्यत्यस्तान् कांश्चित्प्रागयानितरान्प्रत्यगयान् ॥

संसीदस्व मह्यं असीति तेषु महावीरं प्रतिष्ठाप्याञ्जन्ति यं प्रथयन्त इति सुवेण महावीरमनक्ति । अभिपूरयति वा । ५ ।

अभिपूरणं तावद्दुर्मनिष्पत्त्यर्थत्वात् नित्यम् । तेन यदा मन्त्रेणानक्ति तदाप्यभिपूरयत्येव तृष्णीम् । यदा त्वभिपूरयति मन्त्रेण तदा लुप्यत एवाञ्जनं . अभिपूरणेनैव निर्वृत्तार्थत्वात् । अथैनमाज्येनाभिपूरयतीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

अध्यधि महावीरमसंसृशन्त्यजमानः प्राञ्चं प्रादेशं धारयमाणो जपत्यनाधृष्या पुरस्तादित्येतैर्यथालिङ्गम् । ६ ।

अथधि* महावीरं महावीरस्योपरि । प्राञ्च एव सर्वे प्रादेशाः ।
 यथासिद्धमिति तत्तद्द्विस्त्रिंशत्कर्मन्तैः . तत्तत्तत्र दिग्भाग इत्यर्थः ॥

मनोरश्वासि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृशति
 । ७ ।

गतः ॥

सिद्धौ त्वेति धृष्टी आदत्तो ऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
 च । ८ ।

छान्दसं परस्मैपदम् ॥

तपो घ्नमे अन्तराँ अमिचानिति गार्हपत्यादुदीचो
 ऽङ्गारान्निरुह्य चितः स्थ परिचित इति प्रदक्षिण-
 मङ्गारैः पर्यूह्य । ९ ।

इति सप्तमी कण्डिका ।

वैकङ्कतैः परिधिभिः परिधत्तः । १ ।

महावीरमिति शेषः । कर्मण्येतानि दावपि कुरुतः ॥

मा असीति प्राञ्चावध्वर्युर्निर्दधाति । प्रमा असी-
 त्युदञ्चौ प्रतिप्रस्थाता । २ ।

* Is missing in the MSS.

प्राची दक्षिण उत्तरतश्च . उदक्षौ पश्चात्पुरस्ताच्च । तत्र द्वयोर्द्वयोः
परिधोरेकैकस्य मन्त्रस्यावृत्तिः ॥

एवमवशिष्टानां पूर्वेषुपूर्वेषु मन्त्रेणाध्वर्युः । उत्तरे-
षोत्तरेण प्रतिप्रस्थाता । ३ ।

निदधातीत्यन्वयः ॥

अध्वर्युरेव दक्षिणतस्त्रयोदशं निदधात्यन्तरिक्षस्या-
न्तर्धिरसीति । ४ ।

अन्तिमथोराध्वर्यवत्प्राक्तदशवृत्तिमेव द्योतयत्येवकारः ॥

दिर्बं तपसस्त्रायस्वेति सौवर्णेन रुक्मिणापिधायामि-
र्गीर्भिरिति तिसृभिरभिमन्त्र्य धविचाण्यादत्ते । गायत्र-
मसीति प्रथमम् । चैष्टुभमसीति द्वितीयम् । आगत-
मसीति तृतीयम् । ५ ।

दृक्कं शतमानम् । तेनापिदधाति महावीरस्य विसम् ॥

तैरेनं चिरूर्ध्वमुपवाजयति मधु मध्वि*ति । ६ ।

चयो मधुशब्दा एको मन्त्रः । तेन स्रष्टुक्तेन चिरग्निसुपवाजयति ॥

तेषामेकं प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । एकमाग्नोधाय । ७ ।

गतः ॥

- * मध्व् twice only according to all MSS., in spite of the com-
mentator and Taitt. A'r. 4. 5. 7.

आग्नीध्रप्रथमास्त्रिः प्रदक्षिणमूर्ध्वं धून्वन्तः परि-
यन्ति । ८ ।

आग्नीध्रस्वावत्प्रथमः । तमन्वितरयोः क्रमानियमः ॥

तमभिमुखाः पर्युपविशन्ति । पुरस्तादध्वर्युः । दक्षि-
णतः प्रतिप्रस्थाता । उत्तरत आग्नीध्रः । ९ ।

प्रतिप्रस्थाता त्वच दक्षिणत इति विशेषः ॥

अव्यतिषङ्गमूर्ध्वं धून्वन्तः प्रणवैः संराधयन्त इन्धा-
नाः समञ्जन्तो वाग्यता आसते । १० ।

अव्यतिषङ्गमिति ध्विचाण्यव्यतिषजन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं .
प्राणा वै ध्विचाणि . अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति प्राणानामव्यतिषङ्गाय
कृष्या इति । ऊर्ध्वं धून्वन्तः ध्विचैरग्निम् । प्रणवैः होतृप्रणवसमसमयैः ।
संराधयन्तः संभावयन्तो ऽभिष्टवम् । इन्धानाः घर्मेन्ध्वनैरग्निम् ।
समञ्जन्तः महावीरम् ॥

प्रज्वलिते रुक्ममपादन्त इति विज्ञायते । ११ ।

प्रज्वलिते ज्वलितुमारब्धे ऽग्नौ ॥

यथाभिजानाति याभिर्वर्तिकां असिताममुच्चतमिति
तदध्वर्युर्महावीरमभिमन्त्रयते दश प्राचीर्दश भासि
दक्षिणेत्यनुवाकेन । १२ ।

अभिज्ञानं चिह्नत्वेन ज्ञानम् ॥

यचाभिजानात्यप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे इति तदु-
पोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह रुचितो घर्म इति । १३ ।

गतः ॥

अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तस्त्रिः प्रतिपरियन्ति । १४ ।

पूर्ववदचापि क्रमनियमः ॥

धविचाण्यादायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । ता-
नि प्रतिप्रस्थाताग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्ध्यां
सादयति । १५ ।

गतौ ॥

यथालोकमवस्थाय सर्वं कृत्विजो यजमानश्चा-
धीयन्तो महावीरमवेक्षन्ते ऽपश्यं गोपामिति । १६ ।

यथालोकं यथास्थानम् । सर्वे ये घर्मसंयोगिनो भवन्ति । अधीयन्तः
अधीयाना एवावेक्षन्ते . न तन्मतः ॥

अनुवाकशेषं तु परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वाच-
यति त्वष्टीमती ते सपेयेति । १७ ।

परिश्रितस्थानं गत्वा पत्नीं वाचयति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततः संप्रोष्यत्यग्नीद्रौ द्विसौ पुरोडाशावासादथेयि । १ ।

मतः ॥

अग्निष्टुब्धयोः सुषोडपस्तीर्षाभिघारितौ पुरोडाशा-
वासादयति । दक्षिणं परिधिसंधिमन्वेकम् । उत्तरं
परिधिसंधिमन्वितरम् । २ ।

आग्नीध्रो ऽङ्गारापोहनादिविधिना तृष्णीकेन सुषोरेवोदास्य ताभ्यां
सहेवासादयति पश्चात्परिधिसंधोः । यदा तु गार्हपत्ये ऽधिअतौ
तदा हेत्वादीनामात्मनश्च परिहारः परिहर्तव्यः ॥

साविचेण रशनामादायादित्यै रास्त्रासीत्यभिमन्थ्य
पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य चिरुपांशु *धर्मदुघमाह्वयतीड
एह्यदित एहि सरस्वत्येहीति । ३ ।

रशना अभिधानी ॥

प्रत्येत्य द्वाग्ध्रे निदाने इत्यादाय दक्षिणया द्वारोप-
निष्क्रम्य चिरुषैरसावेद्यासावेहीति यथानामा भव-
ति । ४ ।

यथानामा गौर्भवति तेन नाम्नासावेहीति चिरुषैराह्वयति । यथा
गङ्गा एहि गङ्गा एहीति । केचिन्तु । त्रिभिर्नामभिराह्वयति । मनुष्य-
नामैरेवैनामाह्वयतीति सिद्धात् । तदयुक्तं । स्वनामैवाह्वानवचनात् ।

* Thus (not धर्मदुघामा) all MSS.; cf. Sutras 5 and 6 in this
kaṇḍikā.

एकस्याः कोष्ठिनाममत्रिज्जमाच । तथा कश्चां कसि जवति निना-
धावेद्यवावेरोत्येव बौधाधनः । कात्याधनस्यार . गाथा पिरचेरिति।
माहुर्यं तु धाव्याद्यानिप्राचज्जदन्नामानिज्जयं इहधब् ॥

अदित्वा उष्णीषमसीति रश्मया धर्मदुधमभि-
दधाति । वायुरस्यैड इति वत्सम् । ५ ।

वत्सं विनाशदाया वधाति । वत्सायां च ऐश्वीत्युद्यो मन्मः ॥

पूषा त्वोपावस्यज्जत्वित्युपावस्यथ वत्स स्तमः शश्व
इति धर्मदुधमभिमन्मयते । ६ ।

उपावस्यथ प्रसक्तार्थं वत्सं बुद्ध्या ॥

उस धर्मं शिंषोस धर्मं पाहि धर्माय शिंषेति नि-
दाय वत्सं इहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्युपसीदति । ७ ।

निदाय वद्धा ॥

दानवः स्य पेरव इति स्तनान्संसृश्याश्विभ्यां पिम्ब-
स्व सरस्वत्यै पिम्बस्व पूष्णे पिम्बस्व इहस्पतये पिम्बस्वे-
न्द्राय पिम्बस्वेन्द्राय पिम्बस्वेति वर्षीयसि दोग्धे
द्दिग्धि । ८ ।

वर्षीयतीति धुनर्वचनं विस्मृष्टार्थम् ॥

तूष्णीं प्रतिप्रस्थाता इसीयस्यजाम् । ९ ।

प्रतिप्रस्थाताषावज्वनाद्विधिना सूक्ष्मीकृतार्जा शेजिव । अथ यथा-
 ज्ञानाख्यनाबो दुग्धमेव तयोर्लभते तस्य दुग्धे हेमकमन्वाः वांगम-
 ह्य दूर्जितः ॥

यथाभिजानात्युत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इति तदुपोत्ति-
 ष्टन्तावग्नीधे पयसी प्रदाय पूर्वावतिद्रुत्य शफोपयमा-
 नाददाते । गायत्रो ऽसीति प्रथमम् । वैष्टुभो ऽसीति
 द्वितीयम् । आगतमसीत्युपयमर्न प्रतिप्रस्थाता । १० ।

पूर्वत्वमाग्नीभात्ययोर्भां वा । तथा च वक्ष्यति, आग्नीभो ऽनुप्रपद्यते
 इति ॥

यथाभिजानात्युपद्रव पयसा गौधुगिति तदाग्नीभो
 ऽनुप्रपद्यते । ११ ।

गतः ॥

सहोर्जा भागेनाय त्रैहीति पय आश्रित्यमाणं प्र-
 तीक्षते । १२ ।

शेः पयो ऽध्वयुः प्रतीक्षते ॥

इति नवमो कण्डिका ।

द्रुग्नाश्रितो मधुमः सारघस्येति महाशीरे शोषय-
 आनयति । १ ।

दोम्भेऽङ्गानयति . पाषाण्तरावचनात् । नहि मृत्पात्रमाहुर्मन्त्रवत्
इति वचनात् अग्रेण दाहपात्रेणेति केचित् । तदुच्यते . आनयति-
षोडशादहोमत्वात् । न च वषट्कार्यादित्यादिना मन्त्रगतस्य वषट्कारस्य
वषट्कारत्ववचनाद्दोमत्वं ब्रह्मणीयं . अन्यपरत्वाच्छ्रुतेः . इतरथाग्नौ
तत्समानप्राङ्गणस्य सं ते वायुरिति मृत्स्थने ऽपामानयनस्यापि होमत्व-
प्रसङ्गाच्च । तस्माद्दोम्भेऽङ्गानयति ॥

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये दृष्टिवनये जुहोमीत्युच-
न्तमूष्माखमनुमन्त्रयते । २ ।

उच्यते महावीरादुद्गच्छन्तम् ॥

मधु हविरसीत्यज्ञापयः । ३ ।

अज्ञापयो ऽस्यध्वर्युरेवानयति . न प्रतिप्रस्थातेति , अस्याच दोषव-
दवचनात् ॥

अज्ञापयस आनयनमेके पूर्वं समासनन्ति । ४ ।

गतः ॥

सूर्यस्य तपस्तपेत्यूष्माणम् । ५ ।

अनुमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

आवापृथिवीभ्यां त्वा परिसृह्णामीति अक्षाभ्यां
महावीरं परिसृह्ण प्रच्छिन्नाग्नेष वेदेन भस्म प्रसृज्या-
न्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्युपयममेव प्रतिप्रस्थातोप-
यच्छति । ६ ।

पूर्ववत्सुये पाशौ समाहृत्य महावीरमध्वर्युणा प्रवृष्टं भङ्गानि प्रति-
प्रस्थातोपपन्नति ॥

देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुं शक्यमित्या-
दायोत्याय तेजो ऽसि तेजो ऽनुप्रेहीति हरति । ७ ।

तमुपयतमुपयमनेनाध्वर्युरादाय हरति ॥

व्रजमनवानं पञ्च वातनामानि ध्याचष्टे समुद्राय
त्वा वाताय स्वाहेति । ८ ।

मनवानं अनुच्छसन् । षष्ठसप्तमयोर्वातनाषोऽस्तुर्थपञ्चमाभां वि-
कल्पः ॥

अपान्य पञ्चोत्तरायण्यग्नये त्वा वसुमते स्वाहेति । ९ ।

उत्तराणि धजुषीति शेषः । तथापि षष्ठं विकल्पार्थम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं प्रति-
ष्ठितं जुहोत्यहर्ज्योतिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषां
स्वाहेति । १० ।

प्रतिष्ठितं जुहोति . यथा ऊतो न चलेत् तथा सुषैवानिष्टुञ्चया
जुहोति । सुषा प्रतिष्ठितं जुहोतीत्येव भारद्वाजः ॥

अपरेणाहवनीर्यं दक्षिणातिक्रामन्विश्वान् आशा
दक्षिणसदिति ब्रह्मण्यमीक्षते । विश्वान्द्वानयाडिहेति

होतारम् । स्वाहास्तस्य घर्मस्वेति घर्ममभिमन्त्र्या-
 श्राव्य प्रत्याश्राविते संग्रह्यति घर्मस्य वधेति । अ-
 श्विना घर्मं पातमिति वषट्कृते जुहोति । स्वाहेन्द्रा-
 वदित्वनुवषट्कृते । ११ ।

मन्तः ॥

घर्ममपातमश्विनेत्यनुवाकशेषेषोपस्थायोपर्याहव-
 नीये घार्धमाहं प्रतिप्रस्थाता शृतद्भ्राभिपूरयति
 । १२ ।

उपस्थायेतेतद्वारयतिना समानकर्त्तव्येन इष्टव्यं . न पूरयतिना ।
 तेनायमर्थः . उपस्थाव घर्ममुपर्याहवनीये ऽध्वर्युं वा घार्धते महा-
 वीरः . तमभिपूरयति प्रतिप्रस्थातेति ॥

इषे पीपिहूर्जे पीपिहीति विश्वरन्तमनुमन्त्रयते
 । १३ ।

पूर्णादिषादिश्वरन्तं महावीरमनुमन्त्रयते . अध्वर्युरित्यर्थः । इष्टव्यं
 धर्मकर्मकः शरतिः मधु चरन्ति चिन्धव इत्यादौ ॥

इति दशमी कण्डिका ।

अथैनं दिश्या ऽनु प्रहाषयति त्विष्ये त्वा शुचाय
 त्वेन्द्रियाय त्वा श्रुत्य त्वेति । १ ।

अथैनं महावीरं दिशो ऽनु अनुदिशं प्रहावयति सन्वयति. महावीरेष्वैव
 जुहोतीति यावत् । अथे ह व्याचक्षते. स्वयं जुत्वा पश्चादेनं प्रति-
 प्रस्थातारमपि हावयतीति यावत् । तदयुक्तं. प्रतिप्रस्थातुर्व्यवहित-
 स्थान्वादेशायोगात्. अनैर्दिशां कक्षस्य सतः पश्चाद्भावप्रकाशन-
 शक्ये. न चाक्षरं न दिशं कक्षं इति कक्षं. ब्राह्मणविरि-
 धात्. सर्वा अनु दिशः पित्वयतीति । पित्वयति सावधेनीत्यर्थः ।
 भारद्वाजस्याध्वर्युमेवाधिकृत्याह. अथैनमुपर्याह्वनीये धारथस्कृत-
 भ्राभिपूरयति. विकरन्तमनुमन्त्रयत इषे पीपिहोति. अथैनं दिशो
 ऽनु प्रहावयतीति । यथाभिपूरणमप्याध्वर्युर्मत्येतावान्निशेषः ॥

प्रत्याक्रम्योपयमने शेषमानीयान्तर्वेद्युपयमनं नि-
 धाय पूर्वस्मिन्क्षरे राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्महावीरं
 प्रतिष्ठापयति धर्मासि सुधर्मानेन्यस्मि ब्रह्माणि धार-
 येति । अथाणि धारयेति राजन्यस्य । विशं धारयेति
 वैश्वस्य । २ ।

परिष्ठात् ब्रह्माणि धारयेति ब्राह्मणस्येत्युक्तं भवति ॥

नेष्वा वातः स्कन्द्यादिति । ३ ।

इत्ययं मन्त्रविशेषस्तथाष्टामथ्यविशिष्ट इत्यर्थः ॥

यस्यभिचरेद्मुष्य त्वा प्राणेषु सादयामीति साद-
 येत् । ४ ।

अस्यः स्वाने षंघोर्नामनिर्देशः ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पूर्ववदुत्तरं रौहिणं जुहोति । ५ ।

पूर्ववत् अहर्ज्योतिरिति प्रतिष्ठितं जुहोति ॥

अथैताच्छकलानुषयमने ऽञ्जजुहोति पूष्ये शरसे
स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ६ ।

एतानेव शकान् । अञ्जजुहोति एकैकमञ्जम् । यथाग्नौ बिन्दवः
स्रोतन्ते तथादधातीत्यर्थः । पित्र्यं प्राचीनावीत्यादधाति ॥

षष्ठं शकलं सर्वेषु क्षेपेष्वज्ञानस्त्रीक्षमाय उदक्षं नि-
रस्यति रुद्राय रुद्रहेत्रे स्वाहेति । ७ ।

उदक्षं षष्टिः प्राग्वांशं निरस्यति । तथा उत्तरतः शालाया इत्येव
कात्यायनबोधायनौ ॥

पुरस्ताद्रौहिण्यहोमाच्छकलानेके समामन्त्रन्ति । ८ ।

रौहिण्यहोमादुत्तरस्मादिति द्रष्टव्यमानन्तर्यात् ॥

अथाप उपस्पृश्य तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधायै-
तस्माद्देव शेषादुपयमनेनाग्निहोत्रं जुहोति भूः स्वा-
हेति । तूष्णीं वा । ९ ।

अथ केचित् अप उपस्पृश्येति वचनात् क्षेप्यन्नप उपस्पृश्येत्कादि
प्रधानमात्रमेवाग्निहोत्रकर्मणः कार्यं मन्यन्ते । तद्वृत्तं । अग्निहोत्रं

जुहोतीति नासा सर्वधर्माणामतिदेवतम् । यथाभासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ । न च अप उपसृष्टेत्यनेनाग्निहोत्रिकमुपसृष्टमनूद्यते । अपि तर्ह्यन्त्यरौद्रग्रकलनिरसननिमित्तकम् । यद्यप्येतत्परिभाषया सिद्धं तथापि ब्राह्मणे ऽथैव प्रतिपदोक्तत्वाद्गौद्रत्वनिरसनद्वयसमावेत्नाच्चादराद्यं वचनमित्यदोषः ॥ तस्मादिशाशरणादि कृत्स्नमेवाग्निहोचकर्म क्रियते । तथा अग्निहोचस्थावता ऽन्त्येव कात्यायनः । बौधायनस्यापि, अग्निहोचकविधिं सेष्टित्येति ॥ इत्यांस्तु विशेषः, दोहनाद्युपसादनान्तं कर्मार्थलोपासन्नवर्तते, तच्च काष्टकीवचनाच्च पाश्चात्त्री, द्रव्याभावाच्चापराग्निहोमाः, असर्वभक्षत्वाच्च निर्दोहनाद्युदगुद्देशान्तं कर्म । यच्चान्यदर्थकुप्तं प्रत्याखातं वा ततो ऽन्त्यसर्वं कार्यमिति द्रष्टव्यम् ॥

उपयमने शेषं सर्वं समुपह्वय भक्षयन्ति । १० ।

उपयमनं होत्रे प्रदाय ततः सर्वे घर्मसंयोगिनो भक्षयन्ति ॥

असावसावुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनामन्वयते ।

उपह्वत इति प्रतिवचनः । ११ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

होताध्वर्युर्ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रजमानश्च । १२ ।

उपह्वकामार्थं वचनं, प्रसौटनिरुत्थयं च ॥

सर्वे प्रत्यक्षम् । १३ ।

प्रत्यक्षं साक्षादाख्येन भक्षयन्ति, न त्ववघ्राणेन परोऽक्षम् ॥

अपि वा यजमान एव प्रत्यक्षम् । अथग्नेषेतरे । १४।

गतः ॥

हुतं हविर्मधु हविरिति भक्षयित्वोपयमनं प्रतिप्र-
स्थाचे प्रयच्छति । १५ ।

अर्वेर्भक्षिते ऽध्वर्युः प्रयच्छति ॥

तदुच्छिष्टसूत्रे प्रक्षाल्यान्तर्वेद्युपयमनं निधाय तस्मि-
न्नुक्त्वाववधाय मदन्तीरानीयापोहिष्ठीयाभिर्मारजयि-
त्वा निनीयापो ऽचैव सर्वं परिघर्म्यं समवधाय । १६ ।

इत्येकादशौ कण्डिका ।

धर्माय संसाद्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । संसाद्य-
मानायानुब्रूहीति वा । १ ।

मार्जनं हस्त्रावनेजनं । तत्र सर्वेषां भक्षिणामिष्यते पुरुषसंस्कारत्वात् ।
तथा मार्जयन्ते इत्येव बौधायनः । अचैव अन्तर्वेद्येव निनीयापोः ।
समवधाय सहावधाय क्वचित् ॥ अत्र धर्मप्रायश्चित्तान्याह बौधायनः ।
यथा तत्र मदन्तीरपो निनीयाज्यस्याख्याः सुवेषोपघातं धर्मप्राय-
श्चित्तानि जुहोति प्राणाय स्वाहा पूषे स्वाहेत्येताभ्यामनुवा-
काभ्यामिति ॥

आ यस्मिन्सप्त वासवा इत्यभिज्ञायाम्रेखाहवनीयं
पर्याहृत्य सम्राडासन्ध्यां सादयति स्वाहा त्वा सूर्यस्य

रश्मिभ्य इति प्रातः । स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति
सायम् । २ ।

गतः ॥

यचाभिजानात्यङ्घ्रि तृणमङ्घ्रये विश्वदानीमिति तन्ना-
मवस्तुञ्च मदन्तीरुपस्पृश्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कुर्व-
न्ति । ३ ।

तत् तदा । गामवस्तुञ्च घर्मदुर्घं बन्धनाम्मुक्त्वा । शान्तिकरणं प्रागेव
व्याख्यातम् ॥

एवं सायंप्रातः प्रवर्ग्योपसङ्गां चरन्ति । ४ ।

एवं प्रवर्ग्येषु प्रचरिष्यन्त इत्यादिना विधिना चरन्ति । उपसङ्गेषु-
मप्यवधानार्थं द्वयोः ॥

द्युपसत्के षट्कृत्वः । षडुपसत्के द्वादशकृत्वः । द्वाद-
शोपसत्के चतुर्विंशतिःकृत्वः* । ५ ।

द्युपसत्के सान्ने क्रतौ षड्कृतः । तस्मिन्नेव सान्निभे द्वादशकृतः ।
द्वादशोपसत्के ऽहीने चतुर्विंशतिःकृतः । इः छान्दसः । सायंप्रात-
रित्येव सिद्धे त्रिः प्रवृणक्तीत्यादिना ब्राह्मणव्याचिख्यासया गुरु-
सूत्रकरणं प्रयोजनं च । प्रकृतावेत्त तुल्यदिकल्पं मा विज्ञापिषतेति ॥

एतावन्नाना । ६ ।

द्वितीयादिष्विति शेषः ॥

* sic.

उत्तरेण मन्त्रेण सायं शौचं जुहोति । अपीपरो
माहो रात्रियै मा पाहि । एषा ते ऋद्धे समित्तया
समिध्यस्व । आयुर्मे दा वर्षसा माञ्जीरिति सायं
समिधमादधाति । अपीपरो मा रात्रिया ऋद्धो मा
पाहोति प्रातः । ७ ।

सायं आपराह्निकेषु . प्रातः पौर्वाह्निकेषु । केचित्तूपमपकर्णेषु दृष्ट्वीं
क्राव्हीमिच्छन्ति । तदयुक्तं . अविशेषेण मन्त्रवचनात् । औष्णिक-
साह . प्रातर्मन्त्रेणात ऊर्ध्वं पौर्वाह्निके . सायंमन्त्रेणापरार्हिक इति ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सावमग्निहोषं
जुहोति । सूर्वो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रस्तः । ८ ॥
सायंप्रातरिति पूर्ववत् । नाच भूः स्वाहेति दृष्ट्वीं वेति विकल्पः ।
एतन्मे प्रवर्गे पूर्ववत् ॥

संस्तुष्टोमं वा । ९ ।

धाख्यातो ऽग्निहोत्रे ॥

अग्निष्टोमे प्रष्टयन्ति । १० ।

मन्वनारम्भाधीतत्वात्प्रवर्गस्य सिद्धैश्च प्रकृत्यर्थता । तत्किमर्थं वच-
नम् । सत्यम् । प्रथमयज्ञे ऽप्यग्निष्टोमे वा निवर्तितेत्सारम् ।
अथवा त्रासाद्वैतप्रदर्शनेन प्रथमयज्ञे विकल्पः प्रस्थापितो भवति ॥

मेवथ्ये प्रष्टय्यात् । ११ ।

अग्निष्टोमनुषाविकारत्वादुक्त्वसंख्यायामपि प्रातः प्रतिषिध्यते ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति । १२ ।

उक्त्वसंख्यायां प्रतिषेधादेव सर्वस्मादुक्त्वविकारात्प्रच्युतः सर्वपृष्ठे प्रतिप्रसूयते । अत एव प्रतिप्रसवादवगच्छामः . अस्ति सर्वपृष्ठो ऽपि विश्वजिदुक्त्व इति ॥

तेन प्रवृज्य संवत्सरं न मांसमग्नीयात् । न रामा-
मुपेयात् । न मृन्मयेन पिबेत् । नास्य राम उच्छिष्टं
पिबेत् । तेज एव तत्संश्रयतीति विज्ञायते । १३ ।

तेन प्रवर्गेण । रामा रमणायैव मृहीता शूद्रा । तथा वसिष्ठः .
नाग्निं चित्वा रामामुपेयात् . कृष्णावर्णा रामा . रमणायैव न धर्मा-
येति । रामः शूद्रेषुः शूद्रः . रामैव वा राम उक्तो सिद्धव्यत्ययेन ।
स नास्ति यजमानस्योच्छिष्टमग्नीयात् । संश्रयति निमित्तं करोति
प्रनचर्यया ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्रवर्ग्यमुदासयिष्यन्नजामग्नीधे ददाति । पट्टीही
ब्रह्मणे । धेनुं होत्रे । इक्कावध्वर्यवे । १ ।

प्रवर्ग्यसाधनसमुदाये प्रवर्ग्यशब्दः । पट्टीही गौर्गर्भिणी . सा त्वधर्म-
संयुक्ता दीयते ॥

अपरं खरं पूर्वस्मिन्खरे न्युप्योच्छिष्टखरं संकथ्योत्त-
रेणाहवनीयं सम्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य तस्यां सर्वं परि-
घर्म्यं समवधायौदुम्बर्यां सुचि चतुर्गृहीतं पृथीत्वा घर्म
या ते दिवि शुगित्येतैर्यथाखिन्नं जुहोति । २ ।

संकथ्य यथा पदणयोग्यं भवति तथा काष्ठादिनोहित्य । सुचि
उपयमन्यां प्रोक्षणीधान्यां वा । यथाखिन्नमिति । घर्म या ते
दिवि शुगित्युच्येर्गृहीतया सुचा . अन्तरिक्षे शुगिति नीचेः . पृथिव्यां
शुगिति नीचेस्तरामित्यर्थः । तिस्रश्चाङ्गतीक्ष्णैव चतुर्गृहीतेन जुहो-
त्यासीनः ॥

अपि वा प्रतिप्रस्थाता चीन्संनखाञ्छलाकासुष्टी-
नादाय तेषामेकमाहवनीये प्रदीप्यास्यदग्ने धारयति ।
तमध्वर्युरभिजुहोति घर्मं या ते दिवि शुगिति ।
तस्मिन्नपरं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य नाभिदग्ने
धारयति । तमध्वर्युरभिजुहोति घर्मं या तेऽन्तरिक्षे
शुगिति । तस्मिन्नपरं प्रदीप्याहवनीये पूर्वं प्रहृत्य
जानुदग्ने धारयति । तमध्वर्युरभिजुहोति घर्मं या ते
पृथिव्यां शुगिति । ३ ।

संनखान् संनताङ्गुल्यङ्गुलमखान् । शलाकादर्शनात्तिष्ठञ्जुहोति . आसी-
नस्याशक्यत्वात् । तस्मिन् शलाकासुष्टौ ॥

आहवनीय एधेनमनुप्रहरति । ४ ।

एनं ब्रह्माकामुष्टिम् ॥

अनु नेा ऽद्यानुमतिरिति परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता
पत्नीमुदानयति । ५ ।

परिश्रित इति . यथेषा प्रवर्गं न पश्यति तथा तिरोधीयत इत्यर्थः ।
तथा च बौधायनः . अथैनां पत्नीसुदग्दग्नेन वाससान्दर्धधातीति ॥

अन्विदनुमत इत्युपनिष्क्रामन्ति । ६ ।

सम्नाडासन्दीमादाय सर्वे मन्त्रेण निष्क्रामन्ति प्राम्वंशात् ॥

अनुहरन्ति मेथीमधिं मयूखान्विशाखदामानि खरा-
विति । ७ ।

संयुतौ खरौ पात्रेण गृहीत्वा मेथ्यादींश्च परिकर्मिणे ऽनुहरन्ति ॥

दक्षिणत उच्छिष्टखरं परिहरति । ८ ।

उच्छिष्टखरमपि कक्षित्यात्रे गृहीत्वा दक्षिणतो विहाराद्गत्वा मार्गा-
स्त्रियसमीपं नयति ॥

सम्नाडासन्धा द्वावन्तर्वेदि पादौ द्वौ बहिर्वेदि प्रति-
ष्ठाप्य संप्रेष्यति प्रस्तोतः साम गायेति । ९ ।

गतः ॥

सर्वे सहपत्नीकास्त्रिः सामो निधनमुपयन्ति । अधाध्वे

द्वितीयम् । प्राण्यापरेषोत्तरवेदिं तृतीयम् । सर्वत्र
संग्रह्यति । १० ।

उत्तरवेदिप्रदणं प्रदर्शनार्थं वक्ष्यमाणानामप्युदासनदेशानाम् । व्या-
ख्यातः शेषो ऽवमृते ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

दिवस्त्वा परस्याया इति प्रथमे ऽभिप्रव्रजन्ति । ब्रह्म-
खस्त्वा परस्याया इति द्वितीये । प्राणस्य त्वा परस्याया
इति तृतीये । १ ।

प्रथमे सावि गीत इति शेषः . अध्वनीति वा । एवं द्वितीये
द्वितीय इति । तेषोत्तरवेदेरपरदेवात्तदुत्तरदेशगमने द्वितीयो गमनमन्त्रः ॥

उत्तरेषोत्तरवेदिं सवाडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य संग्रह्यति
प्रस्तोतर्वाषाढरं साम गायेष्टाहोषीयं साम गायेति ।
इष्टाहोषीयस्य सामो निधनमुपयन्ति । न वर्षाह-
रस्य । २ ।

गतः ॥

यद्युपरिष्ठात्परिषिञ्चेत्तत्र वर्षाहरं चोदयेत् । ३ ।

वक्ष्यति . उपरिष्ठादन्वैके परिषेचनं समामनन्तीति । तत्र चेत्यरि-
षिञ्चेत्तदा तत्रैव वर्षाहरं प्रेष्यति । इष्टाहोषीयमेव स्वचेत्यर्थः ॥

उदकुम्भमादायाध्वर्युर्वस्त्रुरसि शंयुधाया इति चिः
प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिषिञ्चन्पर्येति । निधाय कुम्भं
शं च वक्षि परि च वक्षीति चिरपरिषिञ्चन्प्रतिप-
र्येति । ४ ।

पित्र्यायां व्याख्यातः ॥

चतुःशक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्युत्तरवेदिमभिमृश्य सदे
विश्रायुरित्युत्तरेषोत्तरनाभिं खरौ न्युष्यानुव्यूहति । ५ ।

अभिमर्शनमन्त्रं त्वत्तरवेद्यामुदासन एवेच्छन्ति . न देशान्तरेषु .
चतुःशक्तिरिति लिङ्गात् ॥

अप द्वेषो अप ह्वर इति मार्जास्त्रीयदेश उच्छिष्ट-
खरम् । ६ ।

मार्जास्त्रीयदेशे च च मार्जास्त्रीयो निवस्यते । तत्र गलाध्वर्युर्न्यु-
ष्यानुव्यूहति ॥

उत्तरेषोत्तरनाभिं खरे हिरण्यं निधाय तस्मिन्
प्रचरणीयं महावीरमुपावहरति । ७ ।

अत्रापि श्रफाभ्यां परिग्रहे महावीरस्य न प्रसर्तव्यः ॥

अत्रैवेतरौ पूर्वापरौ दक्षिणोत्तरौ वा । ८ ।

प्रचरणीयस्यागतः पूर्वापरौ दक्षिणोत्तरौ वा । तथा अग्रेण प्रचरणीय
मित्येव बोधायनः ॥

अथैव सर्वं परिघर्म्यं सर्वतः परिमण्डलमादित्यस्य
रूपं करोति । ६ ।

अथौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यं इति स्थितेः आदित्यरूपसादृश्यं
परिमण्डलेन करोति ॥

महीनां पयो ऽसीति महावीरे गोपय आमयति ।
ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनां रस इति मधु ।
वाजिनं त्वा वाजिनो ऽवनयाम इति दधि । १० ।

तथा पूर्यते प्रचरणीयः. तथास्मिन्पयश्चादीनि चीष्टानयति.
तथोत्तरसूत्रे व्यक्त्वात् ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च पूरयति । ११ ।

गतः ॥

अपि वाज्यमेव प्रथमं आनयेत् । मधु द्वितीये ।
दधि तृतीये । १२ ।

अपि वा प्रथमं पूरयन्नाज्यमेवानयति पयोमन्त्रेण । एवमितरयो-
र्मधुदधीति ॥

घर्मैतत्ते ऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पा
चाणि पूरयति यान्थासेचनवन्ति । अभ्युक्षतीतराणि ।
अरिक्तताया इति विज्ञायते । १३ ।

अबिलवन्त्यभ्युक्षति । एवं सर्वमरिक्तं भवति ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

अथ यदि पुरुषाकृतिं करिष्यन्स्यात्समानमा प्रथम-
 स्योपावहरणात् । अत्रैवेतरावुपावहृत्य शिरसो रूपं
 करोति । अप्रच्छिन्नाग्रं वेदमुपरिष्ठान्निदधाति शिखाया
 रूपम् । अभितो दोग्ध्रे कर्णयो रूपम् । अभितो
 हिरण्यशकलावाज्यसुवौ वाह्यो रूपम् । अभितः सुवौ
 नासिकयो रूपम् । प्रोक्षणीधानीं मुखस्य रूपम् । आ-
 ज्यस्थालीं ग्रीवाणां रूपम् । अभितो धृष्टी जघूर्णां
 रूपम् । अभितः शफ्पावंसयो रूपम् । अभितो रौ-
 हिरण्यवन्धौ बाह्वो रूपम् । प्राचीं मेथीं पृष्टीनां
 रूपम् । अभितो धविचे पार्श्वयो रूपम् । मध्ये तृतीय-
 मुरसो रूपम् । मध्य उपयमनमुदरस्य रूपम् । तस्मिन्
 सर्वं रञ्जुमयं समवदधात्यान्त्राणां रूपम् । उदीचीमग्निं
 श्रोण्यो रूपम् । अभितः शङ्खू सकथ्यो रूपम् । मध्ये
 तृतीयं मेद्रस्य रूपम् । अभितो रौहिरण्यकपाले पाष्यर्थी
 रूपम् । रौहिरण्यपिष्टशेषेणापध्वंसयति मज्जारूपम्* ।
 वेदं विस्रस्यानुविकिरति स्रावां रूपम् । अवकाभिर्धूप-
 तृणैरिति प्रच्छादयति मांसस्य रूपम् । दध्ना मधु-
 मिश्रेणावोक्षति लोहितस्य रूपम् । कृष्णाजिनेनात्त-

* B C मज्जार्यां रूपम्.

रसोऽन्ना प्रच्छादयति त्वसो लोम्नां रूपम् । सम्राडा-
सन्दीं विस्वस्योपरिष्टान्निदधाति साम्राज्यस्य रूपम् । १ ।

पुरुषाहतिचिकीर्षाधामा प्रचरणीयोपावहरणात्कवेतरावुपावहर-
त्स्त्रिभिः शिरसो रूपं करोति । शिखाया रूपमिच्छन्ति . एतच्छि-
खाया रूपं भवति . तथा द्वितीयान्तानां दोग्धादीनां निदधाती-
त्यन्वयः । तथा अभित इति दक्षिणतश्चोत्तरतश्चेत्यर्थः । आज्य-
सुवौ आज्यविन्दू । जजूषां कथ्या धमनीनाम् । पृथीनां पृष्ठस्त्रा-
नाम् । अपध्वंसयति अभिप्रकीरति । अवकाभिः शैवालैः । धूप-
हणैः मुञ्जप्रक्षवैः । साम्राज्यस्य रूपमिति . साम्राज्ये हि सम्रा-
डासन्दी भवतीति भावः . सम्राट्शब्दसंबन्धादा ॥ अत्र प्राक्शिर-
स्त्रात्पुरुषस्य महावीरेभ्यः पश्चादाज्यस्थाली । ततः पश्चाच्छपौ ।
ततः पश्चात्प्रतीच्यौ रौहिणहवन्यौ । तयोर्मध्ये मेथी धवित्राणि च ।
तेभ्यः पश्चादुपयमनम् । ततः पश्चादभिरित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

उत्तरवेद्यामुद्वासयेत्तेजस्कामस्य । उत्तरवेद्यामन्ना-
द्यकामस्य । १ ।

अथ नित्याः काम्याश्चोद्वासनदेशा उच्यन्ते । तत्रोत्तरवेद्या एव
नित्याया एव कामा इति स्थास्यति ॥

पुरो वा पश्चाद्दोद्वासयेत् । अर्पां मध्य उद्वासयेत् ।
नदिद्वीप उद्वासयेत् । २ ।

पुरोदेशे देवयजनस्य पश्चाद्देशे वा । अर्पां मध्ये क्वचिन्नद्यः पुलिने
वा । नदिद्वीप इति ब्रह्मसंख्यानदसः प्रामादिको वा । एते विकल्पा-
सत्वारो नित्याः कामाननुबन्धात् । अत उत्तरवेद्या विकल्पन्ते ॥

यदि नदिद्वीप उद्वासयेन्न परिषिञ्चेत् । ३ ।

द्वीपगह्वणादर्पां मध्ये ऽपि परिषिञ्चत्येव ॥

यं द्विष्याद्यत्र स स्यात्तस्यां दिश्यौदुम्बरीं शाखा-
यामुद्वासयेत् । ऊर्वा उदुम्बरो ऽन्नं प्राणः शुग्धर्मः ।
इदमहममुष्यामुष्यायणस्य शुचा प्राणमपिदहामीति
शुचैवास्य प्राणमपिदहति । ताजगार्तिमार्छतीति वि-
ज्ञायते । ४ ।

अभिचारकामो यस्यां दिशि देव्यः स्मितस्तस्मान्मौदुम्बरीं आखां
निधाय तस्यां सर्वं परिघर्म्यं इदमहमित्येवमादिना निदध्यात् ।
एवं कुर्वन्त्यथामन्त्रवर्णं शुचैवास्य प्राणं दहति । कथमिति चेत् ।
अन्नं वा उदुम्बरः . प्राणस्यान्नादनार्थान्तरं . घर्मः पुनः शुक्
श्लोकहेतुः . अतः सिद्धो घर्मात्मकेन श्लोकेनौदुम्बरात्मकप्राणदाहः ॥
ताजक् सद्यः ॥

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युस्तदुद्वासयेद्दृष्टिका-
मस्य । ५ ।

यत्रोपदीकाभिः वक्षीभिः भक्षितशेषा दर्भाः शीर्णाभा भवन्ति
तत्रेत्यर्थः ॥

उत्तरवेद्यां नित्यं कल्पं ब्रुवते । ६ ।

उत्तरवेद्यामुदासथेत्तेजस्कामस्येत्याद्युक्त्वान्ते तस्मादुत्तरवेद्यामेवोदा-
सथेदित्यवधारणादिति भावः । एवं च तस्यां कामश्रुतिर्दधिग्रह-
वद्वाख्येयेत्युक्तं भवति ॥

नैनमुदासितं वयांसि पर्यासीरन्नाग्नेः प्रणयनात् । ७।

परितः पन्निषामासनं परिहरेदित्यर्थः ॥

अचैके परिषेचनं समामनन्ति । ८।

गतः ॥

अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इति
। ९।

एनं प्रवर्ग्यं सर्वे ऽप्युपतिष्ठन्ते ॥

एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागा इत्यभिमनत्र्येदमहं
मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य सुमिचा न
आप ओषधय इति मार्जालीयदेश उच्छिष्टखरे मा-
र्जयित्वोद्दयं तमसस्परोत्यादित्यमुपस्थायोद्दु त्यं चिब-
मिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति । उपतिष्ठन्त इत्येके ।
इममू षु त्यमस्रभ्यमित्याहवनीये जुहोति । उपति-
ष्ठन्त इत्येके । १०।

एते ऽपि समानविधयः सर्वेषाम् । यदा तु गार्हपत्याहवनीय-
योर्होमस्तदाध्वर्युरेव जुहोत्येकवचनात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

यदि घर्मः स्कन्देदस्त्वान्धौः पृथिवीमिति द्वाभ्या-
मेनमभिमन्त्रयेत् । १ ।

अथ घर्मप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । यद्यभिवृत्तप्रभृत्याग्निहोत्रहोमात्
घर्मः स्कन्देत्तदा अस्कानित्यभिमन्त्रयेत् . भूपतये स्वाहेत्यादिना
च . सर्वहविषामनवयवेनेति वचनात् ॥ तत्र प्राग्घर्मज्यायाः सर्व-
स्कन्दनशोषणादौ पुनः प्रष्टव्यात् . तृष्णीं वावृत्तिः . यावदन्ते
वाच्यापद्येतेति न्यायात् . परतस्त्रिज्यायास्तेनैव कथंचिद्दृष्ट्यादिवर्धि-
तेन समाप्नुयात् . दधिपचषोऽस्तु स्कन्दने भूपतय इत्यनुमन्त्रण-
मेव सर्वत्र ॥

यदि घर्मण चरत्सु विद्युदापतेद्या पुरस्ताद्विद्युदा-
पतदित्येतैर्यथास्त्रिंशं जुहुयात् । २ ।

यथास्त्रिंशमिति . यथां दिग्नि विद्योतते तस्त्रिंशेन मन्त्रेणेत्यर्थः ।
असकृद्विद्योतने ऽपि सकृदेवाऽऽतिरेकस्थां चर्यायाम् ॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ३ ।

यौगपद्यार्थं वचनम् ॥

प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्मप्राय-
श्चित्तानि । ४ ।

घर्मसंयोगी यो विध्यपराधस्तस्य सर्वस्वोमानि सामान्यप्रायश्चित्तानि ॥

घर्मैष्टकामुपदधात्युदस्य शुक्लाङ्गानुर्नातत्यनुवाकेन ।
कुलायिनीं यास्ते अग्न आर्द्रा योनय इत्यनुवाकेन ।

शेडिक्या चित्याभ्वर्युरग्निमभिसृशत्यग्निरसि वैश्वानरो
ऽसीत्यनुवाकेन । ५ ।

उत्तरे षडो ऽनुवाका अग्नौ विनियुक्ताः नाशान्धीयन्ते ॥

मूर्धुवः सुवरिति सर्वप्रायश्चित्तानि । ६ ।

संभरणादेवारभ्य सार्वचिकान्येतानि प्रायश्चित्तानि . समुचीयन्ते च
तेनतेन प्रायश्चित्तेन ॥

यदि महावीरः पद्येतोर्ध्वं ऊ षु ण ऊतय इति हा-
भ्यामेनमुच्छ्रयीत । ७ ।

यदि सवाडासन्धाः खराच्छफाभ्यां वा महावीरः पतेद्वाभ्यामेन-
मुच्छ्रयीत उत्थापयेत् ॥

यदि भिक्षेत विधुं दद्राणमिति संदध्यात् । ततो
यानि दृढार्थे संश्लेषणानि स्युस्तैरेनमभिदिद्याद्यदन्य-
न्मांसाग्नाषेभ्यश्च यदृते चिदभिश्चिष इति । ८ ।

माषमांसव्यतिरिक्तानि यानि तैरेनं क्षिपेत् पचेच्च यावदर्थम् ।
तथा च बौधायनः . अग्निपूर्णानि हागापयसि प्रकीर्य तैः प्रयुज्य .
उष्णुकरसंधानयोग्यस्य . पुनः क्रियामुक्त्वा पक्वमाच्छृद्य निदधाति .
अथान्यमप्रचरणीयं महावीरं प्रवृणोतीति । अन्वमिति यो ऽयः
पूर्वनिहितस्त्वमित्यर्थः ॥

यदि घर्ममतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरुर्जा
सह रय्येत्येताभ्यामेनं प्रतिपरीयुः । ९ ।

यदि परीत्य चतुर्थमपि परीचुर्न वा चिः प्रतिपरीयुः ततोभक्-
चापि ब्रह्मदेताभ्यां प्रतिपरीयुः ॥

मा नो घर्मं व्यथित इत्यष्टौ घर्मं व्यथिते प्रायश्चि-
त्तानि । १० ।

व्यथनं कथनवशात्सशब्दा बुद्बुदोत्सृतिः । तथाष्टावाञ्छतयः प्रायश्-
चित्तानि ॥

अपि वा घर्ममेव व्यथितमेतासां चतसृभिरभि-
मन्त्रयेत् । ११ ।

घर्ममेवाभिमन्त्रयेत् . न लग्नौ जुञ्जयादित्यर्थः ॥

यदि घर्मेण चरत्स्वादित्यो ऽस्तमियादपरस्यां द्वारि
दर्भेण हिरण्यं प्रबध्नाद्वयं तमसस्परीत्युपस्थायोदु त्यं
चिचमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये हुत्वा प्रवृज्य श्वो भूते वयः
सुपर्णा इत्यादित्यमुपतिष्ठन्ते । १२ ।

उदयमिति हिरण्यमुपतिष्ठते ऽध्वर्युः । श्वो भूते सर्वं ऽप्युपतिष्ठन्ते
आदित्यम् ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः ।

यदि घर्मधुग्दोहकाले नागच्छेदन्त्यां दुग्ध्वा प्रवृज्य
तां सुत्यायां ब्राह्मणाय दद्याच्चमनभ्यागमिष्यन्स्यात् । १ ।

प्राङ्मण्डपान्तिके वा कस्यैचिद्दद्यात् थं प्रति स्वयमर्चितया न गमञ्चति ॥

यदि घर्मधुगि* पयो न स्याद्दृतेश्चतुर्थं पादं स्ननं
कृत्वा पिबयेत् । २ ।

दृतिं चतुष्पादां कृत्वा पयसाभिपूर्य पादेष्वन्यतमं स्ननं कस्यचित्वा
तेन पिबयेत् पयः स्नावयेद्दोहमन्त्रैः ॥

यदि दधि दुहीत बार्हस्पत्यं शंसेत् । ३ ।

यदि दुग्धजाया घर्मधुक् स्वयमेव दधि चरेत्तदाभिष्टवस्य प्राप्त-
माया येन केनचिद्बार्हस्पत्येन सूक्तेन शंसेत् . हेताभिष्टुयादित्यर्थः ॥

यदि पय आश्विनं सोदर्कम् । ४ ।

पयस उदर्कौ दधि . तत्सहितं चेत्यथो दुहीत तदाश्विनेनाभि-
ष्टुयात् ॥

यद्यु वै खोहितं दुहीत रौद्राद्या जुहुयात् । ५ ।

रौद्राद्या यथा कयाचित् . इमा रुद्रायेत्यादिकया ॥

यदि नश्येद्भातुर्चर्गभ्यां जुहुयात् । ६ ।

अदर्शनं नाङ्ग . धाता इदातु नो रथिमित्यादौ धातुर्चर्चौ ॥

यद्यस्यै वत्सो वायोर्नियुत्वत ऋचा जुहुयात् । ७ ।

* sic, only BC have घर्मधुगि .

आ वायो भृष इषिपा इत्यादिः नियुक्तं चक्रे । सर्वत्र च
अन्यां दुग्धेत्यादि समानं द्रष्टव्यं अन्यत्र कृतेः ॥

यद्यमेध्यमयन्नियं वाभिनिषीदेदाग्नेय्यचा जुहुयात् ।
आग्निवारुण्येत्येके । ८ ।

अमेध्यं अशुद्धद्रव्यं । तदभिनिषसायां गवि होमः । शुद्धमपि
यज्ञानर्हद्रव्यमात्रमभिनिषसायां वा । अग्ने गयेत्यादिराग्नेयी । तं
नो अग्न इत्यादिराग्निवारुणी । तथा ऊत्वा तामेव प्रचास्य दुह्यात् ॥

अग्नेनां वयो ऽभिविक्षिपेदाश्विन्धर्षा जुहुयात् । ९ ।
अभिविक्षेपः पक्षवातादिः । या वां कश्येत्यादिराश्विनी । तथा
ऊत्वा तामेव दुह्यात् ॥

यद्युद्धा पतेत्सं वा विजेत शार्दूलो वा हन्यादर्क-
क्षीरमजाक्षीर आश्वेत्य तेन प्रचरेत् । १० ।

उत्पतेत् उत्पुत्य गच्छेत् । संविजेत तथोदिग्ना दुर्दोहा स्यात् ।
शार्दूलः प्रदर्शनार्थो हिंसाणाम् । अर्कक्षीरं दोहमश्वेर्दोहो अश्विन्ध
प्रचरेत् । अत्राह बौधायनः . यदि घर्मदुहं न विन्देतास्यां दोह-
येत् . यद्यन्यां न विन्देताजां दोहयेत् . यद्यजां न विन्देताकंक्षीरैः
प्रचरेत् . यद्यकं न विन्देत यवपिष्टानि ब्रीहपिष्टानि श्यामाङ्ग-
पिष्टानि वाङ्गिः संसृज्य तैः प्रचरेदिति ॥

सुत्यायां प्रष्टञ्जनमेके समामनन्ति । ११ ।

गतः ॥

तत्र मीमांसा । १२ ।

तत्रैवं कृता वेदितव्येत्यर्थः । सा च कालतो देवतः संख्यातः
प्रकारतश्चेति चतुष्टयी भविष्यति । तत्र कालस्य तावन्निर्णयमाह ॥

यदा पुरस्तादरुणा स्यादथ प्रवृज्यः । उपकाश उप-
व्युषं समयविधित उदितानुदित उदिते वा । प्रातः
संगवे माध्यंदिने वा पवमाने स्तुते । १३ ।

पुरस्तादरुणा स्यात् प्राची दिग्दणकिरणाविला स्यात् । उपकाशे
संमन्तः प्रकाशे जाते । उपव्युषं उपःसमीपे । समयविधिते
ईषदाकिर्मच्छले । सूर्ये उदितानुदिते अर्धोदिते । उदिते सर्वो-
दिते । प्रातः गवधाहतस्याहः प्रथमे भागे । संगवे द्वितीये* भागे ॥
प्रवृज्य इति सर्वचाम्बयः । प्रवर्ग्य इति शेषः ॥ अथ देवनिर्णयमाह ॥

आग्नीभागारे प्रवृज्यः । १४ ।

तत्राग्नीभीयो गार्हपत्यस्थानीयो भवति । शौत्तरवेदिने हेमः ॥
अथ संख्यानिर्णयमाह ॥

सहस्रेषु प्रवृज्य इति विज्ञायते । १५ ।

स च पौर्वाहिकः मुख्यत्वात् ॥ अथ प्रकारनिर्णयमाह ॥

तान्येतान्यौपसदैः प्रवृज्यनैर्विकल्पेरन् । १६ ।

तान्येतानीति जात्याख्यायां बहुवचनं . व्यक्तिबहुलापेक्षया वा ।

* h द्वितीये .

तदेतत्सौत्यं प्रवृञ्चनमौपसद्वैर्विकल्पते . न तु समुचीयते । अतस्तत्र
प्रवृञ्चनमत्र वा . न ह्यभयचेत्यर्थः । एवं प्रवृञ्च्य तदानीमेवोदात्त
कृतान्तात्प्रक्रामेत् ॥

दधिघर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन । १७।

उक्तं च . दधिघर्मं तस्यारण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्न इति ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

व्याख्याता घोरस्तन्वो ऽरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ
चानुवाकौ । १।

अथोत्तरे षडनुवाका व्याख्याताः उक्तविनियोगाः । तत्राद्यौ ताव-
दनुवाकौ घोरतन्वौ नाम आधाने व्याख्यातौ . यथा अरण्येऽनुवाक्या
भवन्तीति । मध्यमौ त्वरण्येऽनुवाक्यगणानामग्निकराजसूयिकेषु
मास्तेषु . यथा मध्ये ऽरण्येऽनुवाक्यगणेन . तस्यारण्येऽनुवाक्यं
द्वतीयैर्गणैरिति । सर्वेषामरण्येऽनुवाक्यत्वाविशेषे ऽपि तेन गणविशे-
षणविशिष्टप्रसिद्धानुसारादिति द्रष्टव्यम् । अथ पञ्चमो ऽप्यग्रावेव
व्याख्यातः . यथा तस्यारण्येऽनुवाक्येनाग्निष्ठरथवाहनमिति । षष्ठस्तु
चतुर्होदविधौ . यथा षडाचः क्रूरं तेन षष्टकरोतीति ॥

यदि घर्मैश्च चरत्स्त्रेकस्तृक उन्निष्ठेद्वि गा इन्द्र विच-
रन्स्याशयस्वेत्येतमभिमन्त्र्योभयत आदीप्योत्सुकमस्यै
प्रत्यस्येदमे अग्निना संवदस्वेति । २।

एकसृकः एकचरः सृगासः । अस्मै एनमुद्दिष्य ॥

अथैनमुपतिष्ठन्ते ससृते अग्ने नम इत्यनुवाक-
शेषेण । ३ ।

एनं एकसृकं . न त्वसृक . पुल्लिङ्गात् । न चाग्निलिङ्गविरोधः .
अग्ने अग्निना संबद्धेति लिङ्गात् ॥

अथ यदि सृभः सखासृकी भयेडको दीर्घमुख्यलूको
भूतोपसृष्टः शकुनिर्वा वदेदसृङ्मुखः । यदेतत् । यदी-
षितः । दीर्घमुखि । इत्यादुलूकः । यदेतद्भूतान्यन्वा-
विश्य । प्रसार्य सक्थ्यावित्येतैर्यथालिङ्गमभिमन्व्यो-
ल्लुकप्रत्यसनादि समानम् । ४ ।

सृभः क्रव्यात्पक्षिविशेषः । सखासृकी शिवा । एडको नेषः . भय-
हेतुरेडकः भयेडकः . यो इष्टरोमा प्रहारशीलो भवति । दीर्घ-
मुखी टिड्ढिभः । उलूकः दिवाभीतः । भूतोपसृष्टः पिशाचाद्या-
विष्टः पुरुषः । शकुनिः कृष्णशकुनिः . पक्षिमाचमित्येके . तेषां
सृभ्रादिपक्ष्यमनर्थकं स्यात् । वदेत् शब्दं कुर्यात् ॥

यदि घर्मधुक्त्रिमिणा स्यादचिन्ना त्वा क्रिमे इन्मी-
त्यनुवाकेमास्याः क्रिमीन्कन्यात् । ५ ।

क्रमिणा क्रमिभिरन्तरैर्बाह्वीर्वापपन्ना . यैस्तुष्ठा सद्यो बभूवेति ।
क्रिमीन्कन्यादिति बाह्यास्तावदपनुत्ता अनन्तरास्यानुवाकेन तस्मिन्नेजा-
नुमन्विता एव हता भविष्यन्तीति भावः ॥

अपि वा सार्वचिकमेतत्प्रायश्चित्तं क्रियेत । ६ ।

न केवलं घर्मदुः* . सर्वस्यैव व्रतधुग्निहोत्र्यादेर्गोमाचस्य क्रिये-
तेत्यर्थः । अजादेरपि प्राणिमाचस्येत्यन्ये । सुगरण्यादेरपि द्रव्यमाच-
स्येत्यपरे । न त्वकर्मसंयोगिनः क्रियते . प्रायश्चित्तमिति वचनात् ॥

यमभिचरेत्तस्य खोहितमवदानं कृत्वाहरावद्य ऋत-
स्येत्यनुवाकेन जुहुयात् । ७ ।

तस्य कृते तमुद्दिश्य रुधिरमवदानं अवदेयद्रव्यं कृत्वा तेन जुहुयात् ।
अथवा तस्य खोहितसुपायेनाहतमवदानं कृत्वेत्यर्थः ॥

यमभिव्याहरिष्यन्स्यान्निराधावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा
गत्वैनमभिव्याहरेद्ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाकेन । ८ ।

अभिव्याहारः प्रापः ॥

यं द्विधात्तस्य गोष्ठे स्वजमोषधीं निखनेदुत्तुद
शिमिजावरीत्यनुवाकेन । ९ ।

गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठम् । स्वजां स्वयंरूढां . स्वजमिति चित्र-
व्यत्ययः ॥

अपि वा गोष्ठस्यैव दक्षिणां दार्वार्वाहुमेतेनैव विचा-
स्येत् । १० ।

दार्वार्वाहुः दारव्यूषा ॥

यद्युजाता पुरुषसाम न गायेद्धर्षुर्वैतेन सामो-
द्गायेद्भूर्भुवः सुधरित्यनुवाकेन । ११ ।

अमावौद्गात्रेषु पुरुषसाप्ताध्वर्यवमेतत्साम विकल्पत इत्यर्थः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः । १ ।

आ शुक्रियकाण्डादाद्यज्ञः प्रवर्ग्यकस्यो व्याख्यातः । इदानीं ब्रह्मैव
काण्डस्योपाकरणं मन्वाख्यानक्रमप्राप्तं व्याख्यायते । तन्नेत्याहुतस्यैव-
काण्डस्यैवावान्तरकाण्डोपाकरणत्वात् अवान्तरदीक्षेत्याख्यायते । अवा-
न्तरदीक्षासादृश्याद्वा तद्गुणदेशः । सादृश्यं च व्रतमध्ये तीक्ष्ण-
व्रतान्तरप्रवेशः उष्णोदकादिसंबन्धश्च ॥

यर्वण्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य वा पुण्ये नक्षत्रे
केशश्लश्रु वापयित्वापराह्णे प्राचीमुदीचीं वा दिश-
मुपनिष्क्रम्य खिले ऽच्छदिर्दर्शे ऽग्निमुपसमाधात्य सं-
परिस्तीर्य पूर्ववदुपाकृत्य मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानु-
वाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्बरीः समिधो हृता-
म्बक्ता अभ्यादधाति पृथिवी समिदित्येतैर्मन्त्रैः । २ ।

उदगयने यत्पूर्वं शुक्लपक्षे यत्पुण्यं नक्षत्रं वा तस्यापराह्णे क्रियते ।
खिले जनैरप्रहते ऽरण्यदेशे । अच्छदिर्दर्शे यत्र यामस्य न दृश्यते

हृदिः । अग्निमुपसनाथाय च चक्षुषामिन्द्रियादिविधिनां क्षौद्रि-
काग्निं निधाय । पूर्ववदुपास्यत्यथोपाकरणे समापने चेत्यचोक्तं ।
तथा सोमाय काण्डश्लेषये सांख्यीभ्यो देवताभ्यः सदस्यस्यतये च
पाकयज्ञविधानेन उल्लेख्यर्थः ॥

अथ देवता उपतिष्ठते ऽग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्या-
मीति । ३ ।

चतुर्भिर्यजुर्भिर्यथास्त्रिंशं देवता उपतिष्ठते ॥

अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृतीरभिव्याहारयति ।
प्रथमोत्तमयोर्वा । ४ ।

प्रभृतीः अनुवाकानां आद्यानि यजुषि । अभिव्याहारयति वाचस-
त्याचार्यः । प्रथमोत्तमयोः युञ्जते . सवितेत्यनयोः ॥

उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा ततः संमीलयति
वाचं च यच्छति । ५ ।

उत्तमेन मन्त्रप्रश्नस्य संमीलयति नेत्रे ॥

अथास्याहतेन वाससा प्रदक्षिण्यं संमुखं शिरो वेष्ट-
यित्वास्तमिते ग्रामं प्रपादयति । ६ ।

संमुखं सदस्यस्यम् ॥

वाग्यत एतां राशिं तिष्ठत्यास्ते वा । ७ ।

न तु संविभेत् । तिष्ठेदेतां रात्रिसुपविभेभ्यंविभेदेति तु बौधायनः ॥

श्वो भूते खिखे ऽच्छदिर्दर्शे ऽग्निमुपसमाधाय संपरि-
स्तीर्याथास्य षट्पत्यमभिविदर्शयति । सप्ततयमित्येके ।
अग्निमादित्यमुदकुम्भमश्मानं वत्सं महानग्राम् । हि-
रण्यं सप्तमम् । ८ ।

संपरिस्तीर्यान्तरं वाघे ऽपहाय सप्ततयमेवापे दर्शयति । यदा
षट्पत्यं तदा हिरण्यं सुप्यते । महती नग्ना महानग्ना . या खिरयत
एव विवचना परति . वासा कन्वेति यावत् । नैघण्टुप्रत्याङ्गः
अप्राप्तषोडशा नारी नग्नेति ॥

अपि वादितस्त्रीणि विदर्शयित्वा यथोपपातमित्त-
राणि । ९ ।

आदितस्तावत्प्रीणि द्रव्याण्यवश्यं दर्शयित्वाणि . यथास्तामं त्तितराणि ॥

अपैतदासो गुरवे दत्त्वा वयः सुपर्णा इत्यादित्य-
मुपतिष्ठते । १० ।

गतः ॥

अथास्य ब्रह्मचर्यमधि । ११ ।

अधि ब्रह्मचर्यं . ब्रह्मचर्यं यो ऽस्य प्रतविभेवः स वक्ष्यत इत्यर्थः ।
अथवा अधि ब्रह्मचर्यं . प्राकृताद्ब्रह्मचर्यादधिकं यद्गतमित्यर्थः ॥

नित्ये । १२ ।

तच्च नित्ये ग्रहणार्थे प्रथमाध्ययने . न तु अपासुर्वे ॥

न नक्तं सुञ्जीत । १३ ।

गतः ॥

यदि भुञ्जीतापज्वलितम् । १४ ।

अन्नक्तावपज्वलितं ज्वलनोत्सुकेनाभियोतितं भुञ्जीत ॥

न मृन्मयं प्रति धयीत । १५ ।

मृन्मयं प्रति . मृन्मयेन न धयीत . न पिवेदपः ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत । १६ ।

गतः ॥

नोपानहौ न ह्यन्नम् । १७ ।

नास्योपानहौ भवतः . न ह्यन्नं च ॥

न चक्रीवदारोहेत् । १८ ।

चक्रीवत् धानं शकटादि ॥

न गतासुमीक्षेत् । न स्नायात् । १९ ।

गतौ ॥

अष्टम्यः* पर्वाणि चोपवसेदारयतः । २० ।

अष्टम्यः अष्टमीः ॥

* BCDE चरन्त्याः .

न च संविभ्रेत् । २१ ।

न तासु रात्रिषु संविभ्रेत्. ख्यानासनाभ्यामेव तु विहरेत् ॥

इति विंशो कण्डिका ।

संवत्सरमेतद्गतं चरेत् । एतस्मिन्नेव संवत्सरे ऽधी-
यीत । १ ।

संवत्सरादर्वागध्ययनसमाप्तावपि संवत्सरं व्रतं चरेत् । न थापयेथ
वधिः संवत्सरादध्ययनम् ॥

यद्येतस्मिन्संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्गतं
चरेत् । २ ।

यद्यसमापितं ततो यावदध्ययनं व्रतमनुवर्तयेत् ॥

संवत्सरे पर्यवेते खिद्ये ऽच्छदिर्दरे ऽग्निमुपसमाधाव
संपरिस्तीर्य पूर्ववद्विष्टव्य मदन्तीवपस्पृश्यं प्रथमैर्मानु-
वाकेन शान्तिं कृत्वाहृत्सैर्मन्त्रैः समिध आधायाहृत्तै-
र्देवता उपस्थायोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा गुरवे
वरं दत्त्वा केशसंश्रु वापयते । ३ ।

पूर्ववद्विष्टव्यं यथोपाकरणे समापने चेत्यादिना समापने ऽपि समाप्तौ
विधिः । तथा आहृत्तैः अग्निमादारभ्य प्रतिषोमक्रमैः ॥

अथास्य स्वाध्यायमधि नित्ये । ४ ।

स्वाध्यायः अथचनम् । पूर्ववद्योजना ॥

मानुस्मृष्टाध्यायो ऽधीयीत । ५ ।

अनुस्मृष्टेति सवर्णदीर्घस्थाने परसवर्णान्दसः । अध्यायोऽनुस्मृज्जविधिना
अनुस्मृष्टाध्यायः पञ्चान्नाधीयीतेत्यर्थः ॥

न नक्तम् । ६ ।

अधीयीतेत्यन्वयः ॥

नातिदोषम्* ब्रह्मचर्यमापद्य न मांसं खादित्वा न
केशश्मश्रुसौमनसानि वापयित्वा न केशान्प्रसाध्य † न
दत्तः प्राश्नाल्य । ७ ।

अतिदोषं राशौ । अतुल्यमनादिना अब्रह्मचर्यमापद्योत्तरेद्युर्नाधी-
यीत । एवं मांसं खादित्वोत्तरेद्युर्नाधीयीत ॥ ननु कथमेते ब्रह्म-
चारिणः अतुल्यमनादयः क्रियाः संभवन्तीति शङ्कनीयम् । सत्त्वं न
तं मत्स्येते निषेधाः क्रियन्ते . किं तु अस्मादिदानीं न विरोधेत †
मगधा ब्रह्मचारिकल्पेनाधीयीतेत्यादिभिः प्राक्लेख्यैश्चमेव पुनरधी-
यानं प्रतीत्यदोषः ॥

नाक्तो नाभ्यक्तो नार्द्रो नार्द्रो नानवहृष्टे † नाधे च

* BCL नातिदोषम् .

† ADE प्रचार्य .

‡ Corrected according to the commentary ; the MSS. of the
text have • वृष्टे .

छायायां न पर्यावृत्त आदित्ये न हरितयवान्प्रेक्षमाखो
न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नारण्यस्य नापामन्ते । ८ ।

अभ्यक्तः* अञ्जनालंकृतः । तदपि पूर्ववद्भाष्येयम् । आर्द्रः खानार्द्रः ।
आर्द्रं देवे । गानवदृष्टे . हिमदृष्टितावदृष्टदृष्टादि अवदृष्टम् । पर्या-
वृत्त आदित्ये अपराद्धे । हरितयवाः मस्यविशेषाः ॥ सर्वत्र अधी-
धीतेत्यन्वयः ॥

नाशृतमुत्पतितं न लोहितं दृष्ट्वा । न हर्म्याणि न
शरीराणि न शवं नापपाचम् । ९ ।

सर्वत्र दृष्टेत्यनुवर्तते । पूर्ववदन्वयः । अशृतं मांसं क्रत्यादमुखा-
देरुद्गत्य पतितं दृष्ट्वा नाधीयीत । लोहितं रुधिरम् । हर्म्याणि
दृष्टाणि । शरीराणि शिरःपाष्ठादीनि प्राण्यङ्गानीति यावत् . पति-
तानि तेषामस्त्रीनि वा । शवं नेत्रेतेत्युक्तं प्राक् . प्रमादाद्दृष्ट्वा नाधी-
यीत । अपपाचं पतितादि ॥

अध्येष्यमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
खिले ऽच्छदिर्दर्शे ऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य मदन्ती-
रुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वापरेणाग्निं दर्भ-
घासीनेो दर्भान्दूर्वा वा धारयमाणः पराचीनमधी-
यीत । १० ।

एवमध्ययनार्था नियमा उक्ताः । इदानीमध्ययनस्यैव प्रकार उच्यते ।

* Is missing in the MSS.

अहरहरध्येष्यमाणो यामान्निष्क्रम्य प्रथमेनानुवाकेन ज्ञान्तिं कृत्वा
पराचीनमधीयीत । युञ्जते स्रज इत्यादिसविता भूत्वेत्यन्तावसु-
वाकांसस्तस्यदेवाधीयीत . न त्वावर्तयेदित्यर्थः ॥

वरं वा दत्त्वोपासने* । ११ ।

अथवा गुरवे वरं दत्त्वा उपासने आभैष्येन समापन्नेत् ॥

अध्येष्यमाणो नान्या वाचो वदेत् । १२ ।

अध्येष्यमाणो यामान्निष्क्रान्तः सन्नध्ययनभूतं वज्रयज्ञ वेदाक्षरेभ्यो
ऽन्या वाचो वदेत् ॥

यत्र कृचाज्ञान्तिज्ञानं पश्येत्युनरेव ज्ञान्तिं कृत्वा-
धीयीत । १३ ।

ज्ञान्तिं कृत्वाधीयमानो ऽपि यत्र अज्ञान्तिज्ञानं पश्येत् ज्ञान्यभावे
यदशुभं कृतं भवति तत्पश्येत् तदा पुनरेव ज्ञान्तिमावर्तयेत् ॥

अधीत्य चोत्तमेन । १४ ।

ज्ञान्तिविपरिणामेनाव्ययः । अहरहरध्ययनान्ते च शं नो वात इत्या-
दिना ज्ञान्तिं कुर्वीतेत्यर्थः ॥

न प्रवर्ग्यायोपनिष्क्रम्याप्रविश्यान्वदधीयीताम्यद-
धीयीत । १५ ।

प्रवर्ग्यः शुक्रीयकाण्डलक्षणः . प्रवर्ग्यप्रतिपादनात् । प्रवर्ग्यायोपनि-

* Thus A ; B •पासने, C •पवसेत्, DE •पासने, L •पापने.

क्रम्य चतुःप्रवर्ग्यकाञ्चाश्वयजार्थं चाकादराथं प्रत्युपनिष्कातः तदेवा-
धीचीत . नास्यं वेदभागम् । यदायन्याङ्गसधीते तदायप्रविश्य यत्नं
न तदधीचीत . प्रविश्यैव त्वधीचीत ॥

इत्येकविंशो कण्डिका ।

इति श्रीभट्टपद्मप्रचीताषामापञ्चमसूत्रस्यैव सूत्रदीपिकायां
षष्ठः पटलः ।

इति पञ्चदशः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Vol. I.

Page	line	4 read	instead of
		सहस्रवक्त्रा	सहस्रवक्त्रा
”	”	” 11 ” अयुपिता	” ” आयुपिता
”	25	” 17 ” दूर्वा	” ” दूर्वा
”	36	” 7 ” प्रवाह्यन्ते	” ” प्रवाह्यन्ते
”	42	” 2 ” मदिह as one word and correct accord- ingly Taitt. Br. 3. 7. 4. 14.	
”	78	” 9 ” सवितोत्पुनालि०	” ” सवितोत्पुनालि०
”	79	” 20 ” •संभवात्	” ” •संभवात्
”	82	” 1 ” पृथं	” ” पृथं
”	87	” 4 ” •माग्नीप्रो	” ” •माग्नीप्रो
”	137	” 2 ” तत्संबन्धा०	” ” तत्संबन्धा०
”	142	” 16 ” बर्हिषि	” ” बर्हिषि
”	158	” 3 ” पत्नीसंघाजाः	” ” पत्नीपसंघाजाः
”	164	” 16 ” वितताः	” ” वितता
”	183	” 13 ” } ऋह्यन्	” ” ऋह्यन्
”	184	” 4 ” }	
”	191	” 8 ” परमे च	” ” परमे
”	”	” 21 ” वद्वाना०	” ” वद्वाना०
”	252	” 16 ” •द्वृक्षौदनं	” ” •द्वृक्षौदनं
”	258	” 16 ” प्रथमं	” ” प्रथम
”	265	” 9 ” शुक्लाया०	” ” शुक्लाया०
”	424	” 16 ” •मूर्हीति	” ” •मूर्हीति
”	425	” 5 join यथाप्राग्	
”	438	” 12 read प्रोष्ठा-	” ” प्रोष्ठा-
”	451	” 5 ” ऋथिष्या	” ” ऋथिष्या
			and cf. Pāṇ. 3. 4. 10.
”	460	” 8 ” प्रतिप्रख्याता	” ” प्रतिप्राख्याता
”	469	” 26 ” 226 ” 3	” ” 226 ” 4
”	470	” 1 ” line	” ” note

Vol. II.

Page	3	line	8	read	द्विरणं	instead of	द्विरण
„	36	„	4	„	प्रथमिडे	„	„ प्रथमीडे
„	„	„	7	„	सचेडामवद्यतः	„	„ सचेडामवद्यत
„	45	„	2	„	•अन्नाविति	„	„ •अन्नाविति
							according to the better MSS., and compare the same, but fuller, quotation in the commentary to 13. 21. 1.
„	56	„	8	„	अनिष्कसितां	instead of	अनिष्कासितां;
							the latter is exhibited by the MSS. BG only; cf. 13. 23. 2.
„	64	„	5	„	ऽग्निष्वात्तेभ्यो	instead of	ऽग्निष्वात्तेभ्यो
„	66	„	10	„	•प्रतिपर्येति	„	„ प्रतिपर्येति
„	98	„	14	disjoin	दुग्ध्वा पुनर्द्वैतत्वं		
„	134	„	1	read	परिकर्मी	„	„ परिकर्मी
„	152	„	note	„	हत्त	„	„ ह
„	161	line	6	insert a stroke before	तेः		
„	165	„	1	read	प्रचयं	instead of	प्रचय.
„	172	„	11	„	ततश्चातिं	„	„ ततश्चाति
„	188	„	9	„	अग्निष्टत्सर्वं	„	„ अग्निष्टत्सर्व
„	190	„	14	join	इत्यन्योन्यं		
„	191	„	15	read	•दामकर्मां	„	„ •दामकर्मां
„	213	„	9	„	वाखीष्यती०	„	„ वाखीष्यती०
„	240	note	„	h		„	„ l
„	242	line	19	„	चिकीर्षेन्नियं	„	„ चिकीर्षेन्निय
„	262	note	†	„	AL	„	„ AN
„	269	note,	line	7	read	h	„ l
„	276	line	7	disjoin	प्रत्याद्या संपदः		
„	330	„	19	read	सुषङ्गं	„	„ सुषङ्गं
„	333	„	15	disjoin	पत्नी शास्त्राम्		
„	364	„	15	read	कच्छिका	„	„ कच्छिका
„	378	„	17	„	धारयन्तिः	„	„ धारयन्तिः
„	383	„	1	disjoin	वाङ्मनः पावखी		

Page 413 at the head read	आपस्तम्बीये	instead of	आस्तपम्बीये
„ 438 line 16 disjoin	तत्र ग्राह्याया०		
„ 448 „ 17 read	अध्वर्या	„ „	अध्वया
„ 450 „ 10 „	पद्मध्वर्यु०	„ „	पद्मध्वर्यु०
„ 451 „ 16 „	वर्हिभ्यां	„ „	वर्हिभ्यां
„ 452 „ 18 disjoin	देवेभ्यो देवा		
„ 455 „ 18 read	सर्वे	„ „	सव
„ 477 note*, line 1 read	दक्षिपत्	„ „	दक्षिपत्
„ 481 line 15 read	वर्हिर्वेदे	„ „	वर्हिर्वदि
„ 484 „ 19 „	अजीपं	„ „	अजीप
„ 518 „ 16 „	प्रयचीयाव०	„ „	प्रयचीयाव०
„ 536 „ 16 „	अश्ववर्षे-	„ „	अश्ववर्ष-
„ 553 „ 7 „	वर्हिंषि	„ „	वर्हिंषि
„ 556 „ 15 „	तन्मं	„ „	तन्मं
„ 634 „ 18 „	कूपेन०	„ „	कूपेन०

Nārada Smṛiti (Sans.) Fasc. I	Rs. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @/10/ each	1	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kārandaki, (Sans.) Fasc. II—V	2	8
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	1	14
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	1	14
Prithirāj Rāsau, (Hindī) Fasc. I—V @/10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @/10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans) Fasc. I—III @/10/ each	1	14
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—X @/10/ each	6	4
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @/10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @/10/ each	5	10
Ditto Śāṅkhāyana Fasc. I, (Sans.)	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @/10/ each Fasc.	23	2
Sābhīya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @/10/ each	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @/10/ each	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @/10/ each	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	0
Sūsruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @/1/ each	2	6
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @/1/ each	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @/10/ each	15	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @/10/ each	20	10
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @/10/ each	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @/10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Iśā Upanishads, (English) Fasc. I and II @/10/ each	4	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @/10/ each	11	14
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I & II (Sans.) @/10/ each	1	4
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. II—XII @/10/ each	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @/10/ each Fasc	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @/10/ each	1	4
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @/14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @/10/ each	8	2
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @/1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @/1/4 each	37	8
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @/10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @/4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @/1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @/1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @/12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @/10/ each	5	10
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @/10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @/1/ each	6	0
Iqbānāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @/10/ each	1	14
Iṣabāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @/12/ each	27	12
Maghāzi of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @/10/ each	3	2
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @/10/ each	9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @/1/ each	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'āsir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Nukhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I	0	10
Nizām's Khiradnāmāh-i-Iskandārī. (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī. (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
Tārīkh-i-Baihaqī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Wis o Rāmin. (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Zafarnāmāh, Fasc. I.	0	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII. IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No ; and from 1870 to date @ /8/ per No		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	5	0
5. General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
6. Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
7. Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
8. Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
9. A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochī Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
10. Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	4	0
11. Anis-ul-Musharrihi	3	0
12. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
13. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
14. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor	2	0
15. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
16. Iṣṭijāhāt-uš-Šūfiyah, edited by Dr. A Sprenger, 8vo.	1	0
17. Ināyah, a Commentary on the Hidayah. Vols. II and IV, @ 16/ each	32	0
18. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
19. Khizānat-ul-'ilm	4	0
20. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
21. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	12	0
22. Purāna Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1	0
23. Sharaya-ool-Islam	4	0
24. Tibetan Dictionary	10	0
25. Ditto Grammar	8	0
26. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XIX @ 1/ each	19	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0